2023 / 1

HURBÁN

IMPRESSZUM

Főszerkesztő: **Zima András**

Felelős szerkesztő: **Jakab Attila**

Szerkesztőség: **Lénárt András, Glässer Norbert, Olosz Levente**

Olvasószerkesztő: **Bittnerné Temesi Zsuzsanna**

Grafika: **Csizik Balázs**

Tudományos tanácsadó testület:

**Dr. Barna Gábor, Dr. Frojimovics Kinga, Dr. Gecsényi Lajos,
Dr. Novák Attila, Dr. Simon Attila, Dr. A. Sajti Enikő, Dr. Toronyi Zsuzsanna,
Dr. Gárdonyi Máté**

Szerkesztőségi e-mail:

hurban@hdke.hu

Kiadó:

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
1094 Budapest, Páva utca 39.

ISSN

HURBÁN

Együttélés, összeomlás, újrakezdés

2023 / 1

Tartalomjegyzék

Tanulmányok

01 | Olosz Levente: *Jogvédelem és zsidó politizálás Erdélyben a két világháború között*

02 | Ádám István Pál: *Anti-Jewish Episodes in Interwar Hungary's Educational Institutions*

03 | Glässer Norbert: *„Ítéljetek!" Autoritások, kultuszok és egymásra rétegződő beszédmódok a zsidótörvények izraelita apologetikájában*

04 | Nagy Adél: *Szürke. Egy lágerújság története*

05 | Vojcsik M. Johanna: *Tábor a szomszédban. A regensburgi Außenlager története és a város emlékezetpolitikája*

06 | B. Kádár Zsuzsanna: *„Emberségről példát…" (az embermentők adatbázis-alapú vizsgálata)*

07 | Nagy Péter: *Kommunista tüntetésből antiszemita pogrom. Az ózdi zsidóság elleni atrocitások 1946 februárjában*

08 | Beke Zsolt: *Norma kontroll, közösségi kontroll a hagyományőrző, orthodox zsidóságban 1945 után*

09 | Lénárt András: *Rémület a hitközségben. A zsidó érdekképviselet a rendszerváltás idején*

10 | Németh Edit Linda: *A Holokauszt interjú módszertana és mediális szerepe*

11 | Zima András : *„Izrael szirtje" A Szentföld mnemotechnikai helyeinek politikai átértelmeződése a vészkorszak után a budapesti neológ, orthodox és cionista sajtóban*

Túlélők tanúságtétele

Andrew Fuchs (Fuchs Endre): *Visszaemlékezések.*
(A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta Jakab Attila)

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány

01 | Nagy Péter – Jakab Attila – Wintermantel Balázs: *Munkaszolgálat és Jó Pásztor Bizottság.* Kerekasztal, 2022. június 15., Holokauszt Emlékközpont

02 | Benedek Nóra – Bíró Hajnalka: *Az adományozás jelentősége a gyűjtemény gyarapításában. Egy családi hagyaték útja az otthontól a múzeumi kiállításig*

03 | Goldmann Márta: *A Holokauszt Emlékközpont nemzetközi tanárképzései 2022-ben: élmények, tapasztalatok, gondolatok*

Recenziók:

01 | Rab László: *A pokol tornácán. Kun páter útja az akasztófáig,* Noran Libro Kiadó, Budapest, 2021. *(Jakab Attila)*

02 | Zoltán Gábor: *Orgia,* Kalligram, Pozsony, 2016, 2021. *(Hörcher Eszter)*

03 | Sztehlo Gábor: *Háromszázhatvanöt nap – Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben*, Magvető, Budapest, 2022. *(Kádár Zsuzsanna)*

04 | Lily Ebert – Dov Forman: *Lily fogadalma. Hogyan éltem túl Auschwitzot és merítettem erőt a továbblépéshez,* (Ford. Endreffy Kata) 21. Század Kiadó, Budapest, 2021. *(Nagy Adél)*

05 | Körner András: *Jó lesz a bólesz. Magyar zsidó gasztrotörténeti tanulmányok,* Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2021. *(Glässer Norbert)*

06 | *Az Eichmann show*, 2015. Rendezte Paul Andrew Williams. *(Németh Edit Linda)*

OLOSZ LEVENTE

Jogvédelem és zsidó politizálás Erdélyben a két világháború között[1]

Az első világháborút követően az erdélyi zsidóság román uralom alá került. Új helyzetét legtalálóbban Gáll Ernő kettős kisebbségi létnek nevezett terminusával lehet meghatározni.[2] A két világháború közötti időszak erdélyi zsidó társadalmát Gidó Attila két könyvben járta részletesen körül. A zsidó intézmények közösségformáló szerepéről írt Úton című munkájában meggyőzően bizonyította, hogy a román állam disszimilációs politikája, állami antiszemitizmusa, a magyar integráció lehetőségének beszűkülése, valamint néhány elkötelezett vezető az erdélyi zsidóságot a saját nemzetépítés útjára terelte.[3] Doktori disszertációja alapján írt könyve egy konkrét közösség, a kolozsvári zsidóság tekintetében mutatja be a kihívásokat és a rájuk érkezett belső válaszokat, miközben részletes társadalmi és szociológiai elemzést is nyújt. Megállapítása szerint a kolozsvári zsidóság (amely reprezentánsa Erdélynek) több mint felénél lejátszódott egy bizonyos mértékű autoidentifikációs váltás és – a magyar identitás ellenébe vagy mellette – kialakult egy zsidó identitástudat.[4]

Tanulmányomban Gidó Attila horizontális, az intézményrendszerekre és társadalmi folyamatokra koncentráló elemzését egészítem ki egy kronologikus, a politikai dinamikára és a politikai szereplők cselekedeteire koncentráló fejtegetéssel. A megközelítés velejárója az erdélyi cionista vezető személyiségek, egyben politikusok irányt kijelölő felszólalásainak, állásfoglalásainak, illetve nyilatkozatainak bemutatása. Nemcsak módszertani igény, hanem forráshiányból származó kényszer jelöli ki számomra ezt az irányt. Az erdélyi cionizmushoz és politikai szervezetekhez kapcsolódó forrásanyag jelentős része a holokauszt során elpusztult, így máig az Új Kelet napilap maradt a legfontosabb forrás. Jelen tanulmányban is ez tölti be az elsődleges információs bázist.

ÉPÍTKEZÉS: AZ ERDÉLYI CIONISTA INTÉZMÉNYRENDSZER ÉLETRE HÍVÁSA

Erdélyben - Magyarország többi részéhez hasonlóan - az első világháború előtt a zsidó nemzeti mozgalom nem bírt számottevő befolyással. 1918-ban, az impériumváltás idején, a temesvári és kolozsvári cionista csoportok jártak élen a zsidó önszerveződés útján. 1918. november 10-én a Temesváron megalakult Zsidó Nemzeti Szövetség a zsidóság kisebbségként való elismeréséért és állampolgári egyenlőségért szállt síkra.[5] Kolozsváron a helyi cionista csoport tagjai elhatározták, hogy az erdélyi nemzeti tanácsok mintájára egy Zsidó Nemzeti Tanácsot alakítanak, valamint Új Kelet néven egy cionista hetilap kiadásáról döntöttek.

Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség alakuló gyűlésére 1918. november 20-án került sor az Uránia Filmszínházban. Székely Béla hírlapíró a beszédében elsősorban a jogvédelem szükségességét emelte ki. Többek között ezeket mondta:

> *„A célja ennek a szövetségnek, hogy a zsidóság erejével biztosítsa magának mindazon jogokat, amelyeket az emberfiától nem lehet megtagadni. […] az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséggel olyan szervezetet [kell] teremtenünk, amely a zsidóságot képviseli, s meg tudja védeni ott, ahol a népek jogaiért szállnak síkra."*[6]

A beszéd még abban a kultúrcionista szellemben hangzott el, amelyet a Fischer Tivadar vezette elnökség képviselt. A zsidó szervezkedést az 1918 előtt Magyarországon tevékenykedő nemzetiségi mozgalmak mintájára kívánta megalapozni.[7] A jogvédelmen túlmutató kulturális átalakításra és a palesztinai kivándorlásra való felkészülésre szintén prioritásként tekintettek (legalábbis a fiatal cionisták), így a Szövetség programjába bekerült a palesztinai zsidó állam felállításának célkitűzése is.[8]

A Romániához került Erdélyben az 1910-es népszámlálás szerint 182 489 izraelita vallású személy élt, 1930-ban pedig 192 833 fő (Erdély lakosságának 3,4%-a). 1910-ben az erdélyi izraelitákból mintegy 132 000, azaz 72–73% volt magyar anyanyelvű.[9] A román hatalomváltás elősegítette a cionista mozgalom kiépülését, mivel az új hatalom a cionisták szervezkedésében már kezdettől a magyar kisebbség egységét gyengítő, potenciális elemet látott. A román hatóságoknak, más kelet-európai nemzetállamokhoz hasonlóan, az volt a célja, hogy a zsidóságot leválassza a magyar közösségről.[10] A román egyesülést üdvözlő szászok nyilatkozatán felbuzdulva a román kormányzat már 1919-ben összefogott a bukaresti zsidóság képviselőivel annak érdekében, hogy meggyőzzék az új tartományokban élő zsidókat, de különösképpen az erdélyi közösséget, a gyulafehérvári programhoz való csatlakozásról.[11] Az erdélyi cionisták a politikai és kulturális hovatartozás vonatkozásában a semlegesség álláspontjára helyezkedtek, bár a román állam iránti állampolgári lojalitást elég hamar kinyilvánították. Fischer Tivadar, a Szövetség elnöke a román Patria (=Haza)

1 A tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült
2 Gáll 1991: 957–969.
3 Gidó 2009.
4 Gidó 2016b: 293.
5 Glück 2001: 630.
6 *Zsidó Szemle*, 1918. november 29. 5.
7 ABGRI 3. f. 29. d. 987–988. Weissburg Chaim visszaemlékezése.
8 *Új Kelet*, 1918. december 19. 1; Gidó 2009: 110.
9 Gidó 2009: 29.
10 Gidó 2016b: 52; Tamás 2013: 162–163.
11 Iancu 1985: 84.

újságnak azt nyilatkozta, hogy a zsidók az új állam lojális polgárai kívánnak lenni, és az ország felvirágoztatásán akarnak munkálkodni. Továbbá részt óhajtanak venni a politikai életben, amit a fennálló rendkívüli intézkedések (ostromállapot) akadályoznak.[12]

ÚTKERESÉS: A JOGÉRVÉNYESÍTÉS KEZDETEI

A Szövetség kezdetektől hangsúlyozta az erdélyi zsidó közösség képviseletének szándékát, 1920-ra pedig, a sajtópolémiákon túljutva, tényleges cselekvési terv kidolgozására is sor került, amelynek zászlóvivője a kolozsvári neológ hitközség elnöke, Fischer József volt.[13] Ő Budapesten tette le ügyvédi vizsgáját és ebben a minőségben kezdett dolgozni, majd 1913-ban saját irodát nyitott Kolozsváron, ahol az Esti Lap főszerkesztőjeként is tevékenykedett.[14] Első ízben ő fejtette ki, hogy az addigi passzív politikai részvételt egy aktív politikai kurzus kidolgozására kell fordítani: „meglátásunk szerint az erdélyi zsidó népre nézve elérkezett az az időpont, melyben a körülmények által eddig rákényszerített tétlenség állapotát el kell hagynia és az aktív politikai cselekvés terére kell lépnie."[15] Vele összhangban Marton Ernő, az Új Kelet főszerkesztője és a mozgalom ideológusa meghirdette az Erdélyi Zsidó Nemzeti Párt megalakításának szükségeségét. Álláspontja szerint a leendő párt programjának magába kell foglalnia a következő követeléseket: nemzeti gondolatot, demokrata elveket, jogegyenlőség szavatolását, autonómiát, vallási szabadságot és szombati munkaszünet hátrány nélküli megtartását.[16] A cionisták aktivizálódását valószínűleg a magyar kisebbség passzivitás politikájának feladása is befolyásolta.[17] Bár a Szövetség vezetőségében felmerült az első parlamenti választásokon való megmérettetés lehetősége is, ez azonban a választási rendszer visszásságai, a választói listák hiánya miatt elmaradt.[18] Az önálló nemzeti zsidó politizálás ideje még nem érkezett el számukra.

Az 1920 végén megrendezett első cionista konferencia lefektette a Szövetség intézményesített programját. Ebben kinyilvánították, hogy az erdélyi zsidó nemzetiségű lakosság a San Remó-i békekonferencián nemzetként elismert zsidó nép részének tekinti magát, s mint ilyen, részt kívánt venni a palesztinai zsidó nemzeti otthon felépítésében. Állampolgári lojalitásuk is kifejezésre került. Magukat hű román állampolgároknak nyilvánították, akik „a román állameszmét királyhűséggel és állampolgári kötelességeiknek odaadó teljesítésével, híven szolgálni fogják..." Mindeközben követelték a zsidóság nemzeti kisebbként való elismerését, biztosítva számukra az ezzel járó jogokat, valamint a kulturális önrendelkezés szabadságát, amelynek főként az oktatásra kell kiterjednie.[19] Mindamellett a héber nyelv

12 Glück 2001: 632.
13 Fischer Tivadar egy levelében azt állította, hogy ő Fischer Józsefet fél éven keresztül győzködte, mielőtt az a Szövetség kötelékébe állt. Lásd: ABGRI 3. f. 65. d. [fóliószámozás nélkül]. Fischer Tivadar levele Weissburg Chaimhoz. 1962.
14 Gidó 2016b: 501.
15 Új *Kelet*, 1920. április 1. 1–2.
16 Új Kelet, 1920. április 15. 1.
17 A magyar politikai szerepvállalás leghangosabb képviselője Bernády György volt. Az ő iránymutatása mellett az Országos Magyar Párt 1922 végére a román politikai szféra aktív részvevőjévé vált. Lásd: Fodor 2017: 130–136.
18 Új Kelet, 1920. május 27. 1.
19 Gidó 2009: 57–58.

gyakorlatba ültetéséről és a zsidó kultúra terjesztéséről is rendelkeztek. Ez a gyakorlatban a palesztinai munka és a diaszpóra politizálás párhuzamos követését jelentette.

1922 novemberében román egyetemi diákok több erdélyi városban zsidó vallási intézményeket és szervezeteket támadtak meg, az Új Kelet szerkesztőséget is szétverték. A támadás rádöbbentette az erdélyi cionistákat, hogy az új államhatalom a kisebbségek jogait nem garantálja, sőt a fizikai erőszak ellen sem tudja vagy akarja megvédeni a zsidó közösséget. Emiatt az Erdélyi Nemzeti Szövetség az erdélyi zsidók jogvédelmét tűzte ki célul. A Szövetség jogérvényesítő képessége - politikai tőke és együttműködések hiányában -,csak korlátozott mértékben tudott megvalósulni.[20] A kormányhoz, a minisztériumokhoz különböző ügyekben felterjesztett kérvényeikre legjobb esetben is csak ígéretet kaptak. Ilyen formán a jogvédelem nagy részét az *Új Kelet* hasábjaira terelték, ahol nyilatkozatok és tiltakozások formájában öltött testet. Az újság harcias hangnemben, következetesen felszólalt a román törvénykezés zsidóságot hátrányosan érintő vonatkozásai ellen, illetve a zsidók ellen foganatosított hatósági intézkedéseket kritizálta.

A szavakkal megformált jogvédelmet elősegítette a cenzúra 1922-es részleges feloldása, amely lazított az erdélyi kisebbségi sajtóra, így az Új Keletre feszülő információ- és véleménykorlátozáson, de azt teljesen nem szüntette meg azt. Az 1928. november 21-én kihirdetett rendelettörvény értelmében az ország egész területén megszűnt a sajtócenzúra és az ostromállapot, ezzel biztosítva 1933-ig egy szabadabb időszakot az erdélyi kisebbségi újságírásnak.[21] A könnyítések folytán a román hatóságok sok esetben bürokratikus, hatalmi eszközöket használtak az Új Kelet elhallgattatására.

TAPOGATÓDZÁSOK: AZ EGYSÉGES ZSIDÓ PÁRT MEGALAKÍTÁSÁNAK KUDARCA

Az ilyen formában alkalmazott jogérvényesítés terén a Szövetség minimális eredményt ért el, így egyre inkább a politikai érdekérvényesítésben látták a megoldást. A saját párttömörülés mellett szólt az az érv, miszerint egy egységes zsidó politikai szervezetet a mindenkori kormányok nem tudnak könnyedén eltaposni,[22] valamint a kisebbségek csak egy politikai párton keresztül tudnak egyenlő jogokat kiharcolni.[23] Az első politikai szervezkedési kísérletre 1922-ben, a parlamenti választásokat megelőzően került sor. Kezdetben még a demokratikus állapotok hiányára hivatkozva tiltakoztak a választások ellen, később azonban, látva egy alternatív zsidó csoport aktivizálódását (Klein Miksa és Molnár Jakab vezetésével[24]), a részvétel mellett döntöttek.

20 Gidó 2009: 59.
21 Fleisz 2005: 82.
22 Új Kelet, 1924. december 30. 1.
23 Új Kelet, 1925. november 12. 1.
24 Új Kelet, 1922. január 26. 2.

1922. február 14-én került sor az Erdélyi Zsidó Néppárt megalakulására. A lefektetett program lényege: „a nagyromániai zsidóságnak önálló népkisebbségül való elismerése és felruházása mindazon jogokkal, melyek a népkisebbséget egy demokratikus államban a mai kor eszméi szerint megilletik."[25] A párt elnökének Fischer Tivadart választották, vezetősége teljes átfedésben állt a Szövetség elöljáróival.[26] A március elsejére kiírt választásokig azonban számottevő eredményt nem tudtak felmutatni, nem került sor sem képviselői listák letételére, sem mozgósításra, ezért a választási részévételtől végül visszaléptek.[27] A visszalépéshez hozzájárult a hiányos választói névjegyzék, valamint az erdélyi zsidók korlátolt ismerete a román politikai viszonyokat illetően.[28]

Az előnyösebb politikai érdekérvényesítésért szélesebb tábort kívántak maguknak megnyerni. Először az erdélyi ortodox és neológ hitközségeket magába foglaló egységes szervezet létrehozásán dolgoztak.[29] A kísérlet kudarca után az egységes romániai zsidó szervezet kiépítéséért kardoskodtak. Az eredmény kontraproduktívnak bizonyult, éles ellentétbe kerültek a Román Zsidók Szövetségével (Uniunea Evreilor Români – UER). A konfrontáció elsődlegesen abból az elvi különállásból származott, hogy az UER a zsidóságot vallási-kulturális kritériumok alapján határozta meg, ezzel szemben az erdélyi cionisták a zsidóság nemzeti meghatározását részesítették előnyben. A regáti szervezet a román társadalomban való zsidó integráció elkötelezett híve volt, így tartózkodott saját politikai párt létrehozásától.[30] Politikai érdekérvényesítés szintjén is ütköztek az álláspontok. Míg az UER a különböző politikai pártokkal kötendő koalíciót tartotta előnyösnek, addig az erdélyi zsidóság „mint önálló népi kisebbség kíván részt venni a romániai politikai életben."[31]

A Szövetség vezetősége igyekezett áthidalni a román zsidó szervezettel fennálló ellentéteket, sőt az 1924-ben tartott tanácskozáson a tárgyalások további folytatása mellett kötelezte el magát, azonban eredményt e téren nem tudott elkönyvelni.[32] A Szövetség és az UER közti bizalmat tovább rontotta a Szövetség Kis Intéző Bizottsága két tagjának váratlan lépése. Molnár Jakab és Klein Miksa a hatékonyabb jogvédelem érdekében 1925 szeptemberében létrehozta az UER erdélyi fiókját.[33] Döntésük indoklásában a két erdélyi kezdeményező a Szövetség jogvédelmi munkájában fellépett hiányosságokra és az erdélyi zsidóság kiszolgáltatottságára hivatkozott.[34] Kezdeményezésükben az is közrejátszhatott, hogy a mindenkori román kormány az Ó-királyságban székelő UER-t tekintette inkább tárgyalófélnek, mint a különböző országrészek zsidó szervezeteit, amely ennek okán képes volt kormányzati döntéseket befolyásolni.[35]Az EZSNSZ vezetősége elítélte a szervezkedést, mivel szerintük az UER jogvédelme az ország zsidóságának a románsághoz való asszimilációját szolgálja.[36] Az erdélyi zsidóság politikai egységét a román pártok zsidó kortesei tovább szabdalták, akik egyes településeken igyekeztek szavazatot hozni a Nemzeti Parasztpártnak vagy a Liberális Pártnak.[37]

Az 1925-ös helyhatósági választások újból felkészületlenül érték a politikai részvétellel kacérkodó erdélyi cionistákat. A Szövetség vezetősége helyi választási bizottságok megalakítását rendelte el, amelyek jelöltjei – a korábban hangoztatott célokkal ellentétben – közös listákon indultak volna más pártokkal.[38] A Szövetség Nagy Intéző Bizottságának ülésén országos zsidó párt megalakításának előkészületeit is elhatározták,[39] de mindhiába. A választásokon való jelenlétet nem tudták biztosítani. Részsikerként könyvelhető el a novemberben létrehozott Zsidó Választási Blokk, amelynek tagjai a Szövetség mellett a neológ és ortodox hitközségből, valamint a Poale Cedek iparos egyesületből kerültek ki.[40]

Mivel a Szövetség 1925-ben még mindig nem rendelkezett egységes politikai erővel, a különböző zsidó szervezetekkel együttműködve igyekeztek érdekeiket érvényesíteni a román törvényhozásban. Így történt ez a magánoktatási törvénytervezet kapcsán is. A törvény vitája előtt a Szövetség vezetőségének megbízásából Marton Ernő Bukarestbe utazott, hogy más zsidó szervezettekkel karöltve az iskolatörvény módosításáról tárgyaljon.[41] A miniszterrel folytatott tárgyalások előtt a regáti, bukovinai és besszarábiai zsidó szervezetek közötti hosszú alkudozás után nyújtották be közös javaslatukat. Ennek hatására a miniszter több kiigazítást is tett, a végső törvényből kimaradt a román nyelvet zsidó iskolákban kötelezővé tevő paragrafus. Helyette a törvény választást engedett a „román vagy zsidó" megjelölés között. Ez kettős értelmezést tett lehetővé: az egyes iskolák szabadon eldönthették, hogy amennyiben nem kívánnak teljesen román nyelvű oktatást bevezetni, választhatnak a jiddis vagy a héber között. Az iskolák tanítási nyelvétől függetlenül Románia földrajzát, történelmét és alkotmánytanát kötelezően román nyelven kellett tanítani.[42] A törvény következtében az erdélyi zsidóság jelentős része kiszorult a magyar iskolákból, valamint megnehezítette az erdélyi zsidó diákok oktatását, mivel sem ők, sem a tanerők többsége nem ismerte megfelelően a héber vagy a román nyelvet.[43]

A magánoktatási törvény kapcsán ért sérelmek egyre sürgetőbbé tették az EZSNSZ részére a politikai érdekképviselet kialakítását. A két világháború közötti román politika ingoványos talaján sorra buktak meg a kormányok, választások sorát tartották, több alkalmat is biztosítva a zsidóság számára a bekapcsolódásra.

Az 1926-os önkormányzati választásokon az EZSNSZ-hez tartozó Zsidó Választási Blokk az ellenzéki Nemzeti Parasztpárttal kötött választási szövetséget.[44] A paktum mellett szóló legfőbb érv az volt, hogy a beszűkült lehetőségek a Parasztpárt irányába terelték őket.

25 Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség felhívása a helyi csoportokhoz és a csatlakozott hitközségekhez az Erdélyi Zsidó Néppárt helyi szervezeteinek megalakítására. Idézi Gidó 2009: 163.
26 Új Kelet, 1922. február 15. 4.
27 Gidó 2009: 61.
28 Gidó 2009: 98.
29 Gidó 2009: 38.
30 Gyémánt 2004: 251; Gidó 2009: 61.
31 Új Kelet, 1924. május 6. 3.
32 Új Kelet, 1924. szeptember10. 1.
33 Új Kelet, 1925. szeptember 16. 1, 4.
34 Új Kelet, 1925. október 7. 1.
35 Gidó 2009: 59, 61.
36 Új Kelet, 1925. szeptember 18; Szervezeti jelentés az EZSNSZ VI. konferenciájára az 5685/6. konferenciális évről (1924–1925) . Közzéteszi Gidó 2009: 197–198.
37 Désen például Weinberger Samu következetesen a Nemzeti Paraszt Párt, míg Ordentlich Ferenc a Liberális Párt szekerét tolta. Lásd: Singer 1970: 177.
38 Új Kelet, 1925. október 20. 1–2.
39 Új Kelet, 1925. október 21. 4.
40 Gidó 2009: 480.
41 Új Kelet, 1925. december. 10.
42 Gidó 2009: 23–24; 37.
43 Gidó 2009: 480–481.
44 Új Kelet, 1926. február. 4. 1–3.

Mivel a kormányzó Nemzeti Liberális Párt nem volt hajlandó a zsidóságnak olyan koncessziókat tenni, mint a magyar pártnak, így a két párt közötti tárgyalások megszakadtak. Ehhez szorosan hozzájárult a liberális kormányzat alatt a zsidóságot ért tengernyi sérelem (antiszemitizmus, atrocitások, iskolatörvény), sőt számukra elfogadhatatlan módon a demokrácia visszaszorítása. A közeledést az is elősegítette, hogy a Nemzeti Parasztpárt hajlandóságot mutatott arra, hogy a zsidóságot képviselethez juttassa, és harcoljon az antiszemitizmus és más sérelmek ellen.[45]

Az erdélyi cionisták nem voltak felkészülve a kampány során tapasztalt, a választási szabadságot megsértő heves küzdelemre. A rendőrség „tűzbiztonsági és közegészségügyi okokra hivatkozva", öt napra bezáratta az Új Kelet nyomdáját, ellehetetlenítve a lap megjelenését a választások hajrájában.[46] Lejáró cikkeket fogalmaztak meg a cionista mozgalom ellen, valamint az UER erdélyi vezetője, Klein Miksa a zsidó szavazókat a Liberális Párt irányába terelte.[47] Végül a paktumnak köszönhetően három erdélyi városban (Temesvár, Kolozsvár, Nagyvárad) is bekerültek zsidó jelöltek a városi vezető testületekbe.

RÉSZLEGES SIKER: AZ ERDÉLYI ZSIDÓ PÁRT MEGALAKÍTÁSA

Az 1920-as évek közepétől a Szövetségen belül még mindig jelentős érveket sorakoztattak fel az Országos Zsidó Párt megalakítása mellett. Az 1925-ben Nagyváradon rendezett országos cionista kongresszuson kimondták az Országos Zsidó Párt megalakítását.[48] Azonban az előkészületek még a tényleges pártbejegyzésig sem jutottak, aminek hátterében az állhatott, hogy az ország különböző régióiban tevékenykedő cionista alakulatokkal folytatott tárgyalások kudarcba fulladtak.[49] 1926-ban az évi konferencián megerősítették, hogy „az országos zsidó párt megalakulásáért fognak küzdeni,"[50] bármiféle konkrét eredmény nélkül is. A következő fontos állomás a cél elérésében 1927, amikor sor került a Nagyromániai Cionista Szervezetek Legfelsőbb Tanácsának (Consiliul Superior al Organizaţiilor Sioniste din România) létrehozására, amely az ország különböző részein tevékenykedő cionista szervezeteket abból az elgondolásból tömörítette, hogy a nemzeti eszme alapján folytatott érdekképviseletet és a közös munkát összehangolják.[51] A sorozatos kudarc legfőbb oka az volt, hogy sem Erdélyen belül nagyobb tömegeket, sem pedig Románia más részein székelő jelentősebb zsidó szervezeteket nem tudtak megnyerni ennek az ötletnek.

Az 1927-es parlamenti választásokon az UER a kormányzó liberális párttal kötött paktumot, miközben a Zsidó Választási Blokk a Parasztpárttal indult. Mindemellett a választások előtt megpróbálkoztak azzal, hogy a két országos zsidó szervezetet egységes listán tömörítsék. Egy találkozóra is sor került a két szervezet képviselői között, de amint az várható volt, nem sikerült meggyőzni egymást a politikai szövetségük felrúgásáról és a másikhoz való átállásról.[52] Wilhelm Filderman, az UER elnöke amellett érvelt, hogy az országból hiányoznak a demokratikus alapok és az antiszemitizmus az összes román pártot áthatja, így a kormányzásra legesélyesebb erővel érdemes szövetségre lépni, mivel a biztos politikai képviselettel előnyöket lehet kicsikarni a zsidóságnak.

A Zsidó Választási Blokk a Nemzeti Parasztpárttal szövetségben- az 1926-os választásokhoz hasonlóan, 1927-ben sem tudott képviselőt bejuttatni a parlamentbe. A vereséget annál is inkább fájdalommal élték meg, mivel a választásokat megnyerő Nemzeti Liberális Párt révén az UER színeiben indult erdélyi jelölt, Jakobi Emil képviselő lett. Végül a befektetett munkát az erdélyi cionisták is sikerre tudták váltani. 1928-ban a kormányt váltó Nemzeti Parasztpárttal kötött egyezség alapján, a Zsidó Nemzeti Szövetség részéről Fischer Tivadar és Fischer József nyertek képviselői mandátumot.[53] Fischer József képviselőt Máramaros, míg Fischer Tivadart Bihar megyéből jelölték.

A politikai sikerek hatására a Szövetség félredobta az egységes zsidó párt ötletét, helyette a Parasztpárttal kötött paktum cementezésén kezdett dolgozni. Az új konstellációban az Új Kelet hathatós propagandát fejtett ki a választások alkalmával. A sajtó felületére összpontosuló választási kampány minden eleme megtalálható a zsidó lapban, így a Zsidó Választási Blokk programjának, céljainak hangoztatása, a szövetséges Parasztpárt érdemeinek ismételgetése, jelöltek bemutatása, tudósítások a kampánykörutakról, és az ellenfelek (esetünkben a Liberális Párt és a velük szövetkező regáti zsidó szervezet) lejáratása.

A legnagyobb erőfeszítést az olvasók arról való meggyőzése jelentette, hogy a Parasztpárt méltó a zsidóság támogatására, győzelmük esetében pedig követeléseiket maradéktalanul teljesítik.

45 Új Kelet, 1926. február 5. 1–2.
46 Új Kelet, 1926. február 22. 1; Új Kelet, 1926. február 22. 5.
47 Új Kelet,1926. február 16. 1–2; *Új Kelet*, 1926. február 6. 1.
48 *Új Kelet*, 1925. október 21. 4.
49 *Brassói Lapok*, 1925. december 9.2.
50 Új Kelet, 1926. november 10. 1–2.
51 Új Kelet, 1927. április 28. 1.
52 Új Kelet, 1927. június 30. 1.
53 Gidó 2009: 62.

Ebben az időben alakult meg Bukarestben a négy cionista képviselő (Mayer Ebner,[54] Michael Landau,[55,] Fischer Tivadar és Fischer József) által életre hívott Zsidó Parlamenti Klub. A klub megalakításával új korszak beköszöntét hirdette, mivel Románia történetében először „a zsidóság, mint önálló szervezett csoport jelentkezik a román törvényhozás házaiban."

Az erdélyi cionista politikusok számára viszonylag hamar egyértelművé vált, hogy a Nemzeti Parasztpárt kormányzása nem feltétlenül a demokrácia és a teljes állampolgári szabadság jelszava alatt zajlik. Az új kormány, elődjéhez hasonlóan, olykor kemény hangot ütött meg a zsidósággal szemben.[56] Az egyértelműen észlelt negatívumokat az Új Keletben közzétett „magyarázatok" tompították a zsidó szavazók előtt. A Nemzeti Parasztpárt megkérdőjelezhető döntései és a rossz kormányzás felé vezető jelek nem a párt és annak elképzeléseinek tudható be, hanem a kormány személyi összetételének, állította például a főszerkesztő. E szerint a kitűnő politikai kvalitásokkal rendelkező Iuliu Maniu és szűk köre a párt programját képviselik, párttársaik azonban csak érdekvezérelt szereplők.[57] A baljós előjelek ellenére a Szövetségben eufórikus hangulat uralkodott a Parasztpárt 1930-as kormányalakításakor; az új kormánynak hosszan tartó nyugodt és stabil kormányzást jósoltak.[58]

A román koalíciós párttal szemben felmerült kétségek ellenére az 1930-as helyhatósági választásokon több helységben is együtt indultak, miközben keresték a lehetőséget más formációkkal történő együttműködésre is.[59] A siker maximalizálása érdekében az egyes városokban eltérő politikai paktumokat kötöttek. Kolozsváron például a Parasztpárttal, az OMP-Szociáldemokrata szövetséggel, valamint a német párttal kötöttek technikai kartelt.[60] A taktika fényesen bevált, mivel a Zsidó Választási Blokkból a kolozsvári városi tanácsba négy képviselőt választottak be. A kartellmegegyezés alapján Marton Ernő alpolgármesteri tisztséghez is jutott.[61]

Az önkormányzati választáson elért siker és a Parasztpárt iránt érzett bizalomvesztés nyomán újra előtérbe került az önálló pártformáció létrehozásának lehetősége. Mivel azonban az országos zsidó párt megalakításának akadályai továbbra is fennálltak, a Szövetség vezetése kompromisszumra kényszerült, és egy kimondottan erdélyi zsidó politikai formációt jelentett be.[62] A Szövetség 1930. április 24-én tartott Nagy Intézőbizottsági ülésén kimondta az Erdélyi Zsidó Párt megalakítását.

54 Mayer Ebner (1872, Czernowitz, – 1955, Izrael): újságíró, politikus, a bukovinai cionista mozgalom egyik legfontosabb vezetője. 1926 és 1933 között több ízben választották a román parlament felsőházába. Lásd Corbea-Hoisie 2010.
55 Michael Landau: ügyvéd, újságíró, a kisinyovi *Unzer Zeit* című újság igazgatója. Zsidó parlamenti képviselő.
56 Új Kelet, 1929. december 17. 1; Új Kelet, 1929. november 6. 1.
57 Új Kelet, 1929. november 6. 1.
58 Új Kelet, 1930. június 14. 2.
59 Új Kelet, 1930. január 18. 4.
60 Új Kelet, 1930. február 12. 1.
61 *Ellenzék*, 1930. február 23. 4; Új Kelet, 1930. június 12. 1, 3.
62 Új Kelet, 1930. március 29. 1.

A kezdeményezők abban reménykedtek, hogy az országos zsidó pártnak alapját fogja képezni az új pártalakulat, amelynek „megvalósítása továbbra is elsőrangú feladatát kell, hogy képezze a Szövetség vezetőségének."[63]

Az Erdélyi Zsidó Párt megalakítása a Szövetségen belüli súrlódások enyhítésére is szolgált, mivel sokan úgy gondolták, hogy a belpolitikai részvétel rovására az eredeti cionista célok háttérbe szorultak. [64] Már az 1926-os konferencián felvetődött a két törekvés szétválasztása, az azt követő valamennyi konferencia foglalkozott a problémával. Palesztina építésért és a belpolitika szétválasztásáráért legtöbbször a Szövetség partiumi városokba kihelyezett tagozatai szólaltak fel.[65] Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom nem egyedüliként került ebbe az ellentmondásos helyzetbe. A közép-kelet-európai államokban fellelhető cionista körök szimultán törekedtek zsidó parlamenti képviseletre és a zsidó többségű Palesztina kialakítására. A cionizmus ezen két irányzata tehát ellentmondásba került egymással. Ha a cionistáknak sikerült volna nagyságrendekkel jobbá tenni a kelet-európai zsidók életét, akkor követőik valószínűleg nem kívánkoztak volna Palesztina reményében elhagyni az országot.[66]

A politikai alakulat pártolói úgy gondolták, hogy egy saját párt alakításával képesek lesznek különválasztani a két funkciót, egyúttal pedig a hangoskodókat is lecsendesíthetik. Azonban az elégedetlenség, illetve a vezetőség elleni kritika már megállíthatatlanná terebélyesedett. A szétválasztást a Szövetség székhely-áthelyezésével elérni kívánó leghangosabb szószólóként Jordán Viktor, a szatmárnémeti tagozat egyik vezetője lépett fel.[67] A szétválasztás kérdésében is a Jordán-féle szándék győzedelmeskedett.

Az 1930-ban tartott 11. cionista kongresszuson Marton Ernő beszédében lezárta a „kolozsvári érát", amelynek legfőbb eredményeit abban jelölte meg, hogy „a Szövetség programját cionista ideológiával oltotta be," majd egy „olyan dualista alkotmányt teremtett, amely egyforma súlyt helyezett a belpolitikai és cionista tevékenységre." A fejlődés következtében a cionizmus egyre jobban utat tört magának a belpolitikával szemben, így szükségessé vált kizárólagossá tenni azt. A Szövetség székhelyének Temesvárra való áthelyezéséről benyújtott javaslatot a delegátusok nagy többséggel elfogadták.[68]

A székhely áthelyezése azt mutatja, hogy a kolozsvári vezetőség (Marton Ernő, Fischer Tivadar, Fischer József) belátta az ellentmondást a belpolitika és Palesztina építése között, e két törekvés teljes szétválasztását tartották eszmeibb megoldásnak. Elgondolásuk szerint a Kolozsváron maradt politikai csoport további eredményes munkát tud majd kifejteni a román belpolitikában, miközben Temesváron az új, baloldali generáció veszi át a kivándorlási, építési feladatokat. Elhatározásukat alátámasztotta az az elképzelés, miszerint Palesztina meghódítása egy több nemzedéken átívelő folyamatot ölel fel, amelynek első szakaszában a diaszpóra zsidóságot kell megerősíteni, átnevelni és nemzetiségi köntösbe bújtatni.[69] Ők ekkor még nem gondoltak komolyan arra, hogy életükben lehetőségük lesz

63 Új Kelet, 1930. április 30. 5.
64 Új Kelet, 1929. november 22. 2.
65 Új Kelet, 1928. február 21. 1–2.
66 Mendelsohn 1993: 69.
67 *Új Kelet*, 1929. november 20. 2.
68 *Új Kelet*, 1930. október 28. 1–3.
69 *Új Kelet*, 1930. szeptember 23. 1.

Palesztinában letelepedni. A zsidó államépítéssel kapcsolatos aggályaikat növelhették a Palesztinából érkező hírek, amelyek a gazdasági nehézségekről, a lakhatási kilátástalanságról, valamint a bevándorlás akadályozásáról szóltak. Ezek a cionista vezetők ekkor még nem jártak Palesztinában, az ottani állapotokról és kilátásokról csak híradásokból értesültek. Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom első generációjára amúgy is jellemző volt a szólamok szintjén hangoztatott kivándorlásra buzdító cionista munka, miközben a tényleges kivándorlás minimálisan valósult meg.[70] Ahogy Gidó Attila rámutatott könyvében, a mozgalom első korszakát leginkább az Áhád Háám féle kultúrcionizmus vagy a Simon Dubnov által képviselt zsidó autonomizmus (népi mozgalom) jellemezte, nem a szó szoros értelmében vett kivándorlásra törekvő cionizmus.[71] Ezt a felállást érzékeltette a szellemes mondás, miszerint Erdélyben „cionistának nevezzük azt a zsidót, aki egy másik zsidó pénzén egy harmadik zsidót kiküld Palesztinába."[72] Az Új Kelet egyik újságírója, baloldali cionista vezető, Jámbor Ferenc később bevallotta, hogy változatos érvekkel győzködték magukat a maradás fontosságáról: „Mi nem alijázhatunk. Ránk itt van szüksége a mozgalomnak. Ki vezetné a cionizmust, ha mi magára hagynánk?"[73] A kivándorlásnak a romániai zsidóság viszonylagos jóléte, és a jogbiztonság szabott gátat. A második világháború előtt a megnövekedett kivándorlási hajlandóság leginkább a szociális és gazdasági nehézségek, illetve az antiszemitizmus kiújulásának következtében támadt fel, mintsem cionista elszántságból.[74]

Krausz Naftali, a mozgalom egyik tagja szerint a két szervezeti egység (Temesvár és Kolozsvár) eltérő szerepet töltött be a cionista mozgalomban. A kolozsváriak voltak a cionizmus úttörői Erdélyben, kiváltságosok, az ő vallással átitatott cionizmusukkal univerzális, távoli és elérhetetlen célokat hajszoltak partikuláris, könnyen elérhető célok helyett. Ezzel szemben a temesvári vezetőség a pontos, megvalósítható projekteket részesítette előnyben, amelyek kiszámíthatók és rövid időn belüli megtérüléssel kecsegtetnek. Emellett „több súlyt kívánt helyezni a pontos, minden nap, meghatározható és ellenőrizhető adminisztrációra."[75]

70 Gidó Attila szerint a két világháború között kb. 4000–5000 személy vándorolhatott ki Erdélyből Palesztinába. Lásd Gidó 2016a:52.
71 Gidó 2016b: 224.
72 *Hatikva,* 1955. április 4. 3; *Új Kelet*, 1961. április 28. 2.
73 *Új Kelet*, 1961. április 28. 2.
74 A lengyel zsidóság Palesztina irányába történő vándorlásában az játszott főként szerepet az 1920-as évek közepén (negyedik alija), hogy befagyasztották az Amerikába irányuló bevándorlást, valamint a lengyel gazdasági reformok folytán beállt gazdasági nehézségek támadtak. Lásd Mendelsohn 1993: 68.
75 SIHR. 37. d. T3C7. 12–13. Winberger (Nándor) Naftali visszamlékezése.

KITELJESEDÉS: AZ ORSZÁGOS ZSIDÓ PÁRT GYŐZELMEI

1930. július 4-én került sor a két világháború közötti erdélyi antiszemitizmus legdurvább megnyilatkozására, a Máramaros megyei Borsa zsidó házainak felgyújtására. A Vasgárda és a helyi ortodox és görögkatolikus papok uszításának következtében Borsa zsidók által lakott részét a helyi román lakosság felgyújtotta. Megközelítőleg 2100–2500 zsidó maradt fedél nélkül, akiknek többsége - további zavargásoktól tartva - elmenekült a faluból. A borsai incidens az ország különböző pontjain lévő zsidó szervezeteket a Zsidó Parlamenti Klub égisze alatti tanácskozásra hozta össze, ezen csupán az UER nem képviseltette magát. A 176 delegált által elfogadott határozat a parasztpárti kormányt tette felelőssé az antiszemita incidensekért.[76] Egy állandó zsidó képviselet létesítéséről is döntés született, amely a zsidó lakosság kollektív érdekeinek megvédését célozta.

Az egységes zsidó képviseletet nemcsak az integrációs modellt képviselő UER és a zsidó kisebbségi lét kialakításáért küzdő nemzeti zsidók közti kibékíthetetlen ellentét nehezítette, de a nemzeti táboron belül is számottevő differenciáltság létezett. Az első világháború után a Romániához csatolt három területen – Erdély, Bukovina és Besszarábia – összesen többen éltek, mint a régi királyság zsidó lakói. A földrajzilag elkülönülő közösségek egymástól eltérő történelmi, kulturális fejlődési utat jártak be, a román nyelv és kultúra alapvetően idegen volt számukra. A belső szervezkedés, a polgári jogállás és társadalmi sajátosságok különböztették meg őket, amelyeknek legfőbb bizonyítéka, hogy míg Erdélyben főként magyar anyanyelvű zsidók éltek, addig Bukovinában a németet, míg Besszarábiában a jiddist használták a mindennapi kommunikációban.[77]

A bukaresti tanácskozáson előterjesztett országos jogi képviseleti szerv megteremtésére később nem került sor, viszont az összejövetel megágyazott az országos zsidó politikának. A tanácskozást követően Marton Ernő és Fischer Tivadar Bukarestben tárgyalt egy országos zsidó párt létrehozásáról[78] Mayer Ebnerrel, a bukovinai cionisták vezérével, és Abraham Leib Zissu cionista vezetővel, aki cionista sajtót igazgatott, és az első világháborút követően küzdött a román zsidóság nemzetiségként való elfogadásáért.[79] A választások során a zsidó nemzeti programmal a törvényhozásba került képviselők politikai beágyazottsága, a Parasztpártból érzett kiábrándulás, az antiszemita mozgalmak előretörése, valamint az Erdélyi Zsidó Párt megalakítása kedvező atmoszférát teremtett az országos zsidó párt létrehozásához. Kezdeményezőként az erdélyiek és a bukovinai cionisták léptek fel, a besszarábiai szervezet kisebb fenntartásokkal csatlakozott, a regáti zsidóságból pedig, az UER ellenkezése miatt, egy parányi kisebbség képviseltette magát.[80]

76 *Új Kelet*, 1930. július 24.3; *Új Kelet*, 1930. július 24. 1.
77 Volovici 1993: 313.
78 *Új Kelet*, 1931. április 22. 3.
79 Ursuţiu 2006: 43.
80 Vágó 1972: 236.

Az Országos Zsidó Párt 1931. május 5-én alakult meg Bukarestben; elnökévé Fischer Tivadart választották.[81] A párt megalakulását a Szövetségen belül hatalmas győzelemként értékelték, amely egy 12 éves törekvés végére tett pontot. A Nemzeti Parasztpárt mellett tett korábbi állásfoglalásaikat kissé meghazudtolva a pártalakítást elsősorban a paktumpolitika kudarcával magyarázták. Marton így összegezte ezt a nézetet:

> *„a paktumpolitika, amelyet eddig folytattunk, csak igen kis részben vált be, de annál keservesebb csalódásokat hozott számunkra. A pártok, amelyekkel a különböző országrészek zsidósága választási megállapodásokat létesített nem teljesítették a zsidóságnak tett ígéreteiket s ez által népszerűtlenné tették magát a paktumpolitikát is. Elérkezett a pillanat, amikor a zsidóságnak a maga erejéből kell kiharcolnia, hogy képviselői ott legyenek, ahol az ő sorsát intézik."*

A párt programját két fontos elemre bontotta: először is az állampolgári jogegyenlőséget felhasználva biztosítani kell a zsidó identitás megélését, másrészt a Zsidó Pártnak „küzdenie kell mindazon jogosítványokért, amelyek a népi és vallási kisebbségeket mint kollektívumot megilletik."[82]

Az 1931-es választásokkor a zsidó párt önálló listával indult. Az új párt országszerte gyűléseket tartott, a hozzá közel álló sajtókiadványokat, így az Új Keletet is, választási cikkekkel töltötték meg, miközben a hivatalos közegek nem egyszer ellenségesen léptek fel ellenük.[83] Példának okáért Máramarosszigeten elkobozták a cionista lap számait, miközben annak helyi tudósítóját törvénytelenül letartóztatták.[84] A cionista párt alakítására a magyar párt is heves tiltakozással válaszolt, mivel elutasította mindenfajta partikuláris zsidó politikai program létezését, ami végső soron – érvelt Hegedűs Nándor, a párt zsidó származású parlamenti képviselője – a zsidókérdés napirenden tartását szolgálja.[85]

Az 1931. június 2-án tartott választáson az Országos Zsidó Párt elég szavazatot szerzett a két százalékos bejutási küszöb átlépéséhez. Összesen négy helyet nyertek, kettőt Erdélyből, így Fischer Tivadar és Fischer József bejutott a parlamentbe. Míg az Ó-királyságban a zsidó szavazók csupán 20%-a, addig az erdélyi zsidó választók mintegy 70%-a adta le voksát a zsidó pártra.[86]

A választási győzelem a párt bázisának kiszélesítésére sarkallta annak vezetőit, így Erdély-szerte helyi fiókpártokat állítottak fel.[87] A pártszervezést az EZSNSZ és OZSP különválasztása folytán beállt pénzügyi forráshiány akadályozta. A probléma orvoslására a zsidóság tehetősebb rétegeiben lefolytatatott pénzgyűjtő akcióra került sor, amelynek csekély eredménye a nagyobb strukturális hiányosságok megoldását nem fedezte.[88]

81 *Új Kelet*, 1931. május 5. 1.
82 *Új Kelet*, 1931. május 3. 1.
83 *Új Kelet*, 1931. május 24. 1; *Erdélyi Futár*, 1931. július 26. 6.
84 *Új Kelet*, 1931. május 26. 1.
85 *Keleti Újság*, 1931. május. 28. 6.
86 Gidó 2009: 63.
87 *Új Kelet*, 1931. október 31. 2.
88 *Új Kelet*, 1932. június 21.

A pártot a következő, idő előtt kiírt parlamenti választások újabb próba elé állították. A román kormányalakítások visszás gyakorlata miatt[89] a Iorga kabinet 1932 nyarán megbukott. A király a Nemzeti Parasztpártot kérte fel a választások megtartására. Az OZSP egy lehetséges kartellszerződés megkötéséről szóló tárgyalást kezdeményezett velük.[90] A Nemzeti Parasztpárt nem volt hajlandó politikai jellegű ígéreteket tenni a zsidó párt részére, csupán technikai szövetségre hajlott. Az előző évi választások eredményeitől győzelemittasan a zsidó párt vezetői hitték, hogy újra elérik a bejutási küszöböt, sőt a szabad választások biztosítása esetén egyenesen 85–90 ezer szavazattal számoltak.[91] Végül az önálló lista mellett döntöttek.

Fischer Tivadar nem vállalta az újabb jelölést, így Marton Ernő lépett a helyébe. Martont a bukovinai Storojineț megyében indították, ahol a lakosság 9%-át tették ki a zsidó állampolgárok.[92] Egy másik erdélyi jelölt, Ligeti Sámuel szintén Bukovinában indult. Az 1932-ben lezajlott választás győzelmet hozott az Országos Zsidó Párt számára, többségében a csatolt tartományokból megszerzett 67.582 szavazat miatt (az összes szavazatok 2,48%-a).[93] A párt öt képviselője jutott be a parlamentbe (Marton Ernő – Storojineț, Fischer József – Máramaros, Mayer Ebner – Cernovic, Michael Landau – Soroca, Manfréd Reifer – Câmpulung, Misu Weissmann – Hosu).[94]

Az OZSP választáson elért sikerei egybeestek a román antiszemita mozgalom felemelkedésével. Az Alexandru C. Cuza vezette Vasgárdának ekkor sikerült először mandátumhoz juttatnia képviselőit.[95] A gazdasági antiszemitizmusra alapozó Nemzeti Demokrata Párt számottevő erőt sorakoztatott fel a román törvényhozásban, köztük a zsidóellenes kirohanásairól ismert Cuza-t, és az egyetemi katedrával bíró pártvezért, Nicolae Iorgát is. Iorga olyan antiszemita kijelentésekkel szórakoztatta a parlamentet, mint „mielőtt meghalok, látni szeretném, ahogy a zsidajok vére sárral keveredik", vagy „ha az oroszok átlépik a Dnyesztert, legyilkoljuk a zsidókat."[96] A zsidó képviselők nem egy alkalommal keveredtek súlyos vitába Cuzával, amikor annak antiszemita kijelentéseire reagáltak. Olyan furcsa helyzetek is előfordultak, hogy három zsidó képviselő, Marton Ernő, Misu Weissmann és Landau a transzjordániai kolonizációs tervekről értekezett a parlament büféjében, közben a szomszédos asztalnál Cuza és társai a zsidókat gyalázták.[97] A korszellem hű lenyomatát fejezi ki az az incidens, melyben két antiszemita képviselő a törvényházban bántalmazta Michael Landaut, a Zsidó Párt egyik tagját.[98]

89 A korabeli kormányok nem a választások után létrejött parlamenti többség szerint alakultak, hanem a király előbb kinevezte a kabinetet, feloszlatta a parlamentet, a kormánypárt kiírta a választásokat, gyakran választási manipulációkkal teremtve meg a parlamenti többséget. A választási prémium, illetve a kormánykinevezési gyakorlat szándéka egy stabil parlamenti többséggel bíró, erős végrehajtói hatalom biztosítása volt, így a törvényhozói hatalom kontrollja a kormány felett gyakorlatilag nem létezett, a kabinet sorsa a „kulisszák mögötti" politizálástól függött, ebben pedig a királynak és a befolyásosabb politikusoknak volt meghatározó szerepe. Lásd Szabó 2019: 80–81.
90 *Új Kelet*, 1932. június 12. 8.
91 *Új Kelet*, 1932. június 15. 1.
92 Manuila 1938: 736–737.
93 Vágó 1972: 239.
94 *Új Kelet*, 1932. július 20. 1,4.
95 Miskolcy 2019: 89–90.
96 Miskolczy 2014: 864.
97 *Új Kelet*, 1933. február 4. 5.
98 *Új Kelet*, 1932. október 1. 3.

A képviselők parlamenti működését elsősorban a zsidó lakosokat ért diszkrimináció miatti felszólalás és az őket hátrányosan érintő törvények egyes passzusai ellen tett interpellációk, illetve törvénymódosítások benyújtása töltötte ki. Működésükre jellemző a konverziós törvénycsomag kapcsán követett stratégia. A törvény a mezőgazdászok tartozásainak bizonyos mértékű eltörlését irányozta elő. Fischer József módosító indítványában kérte, hogy a törvényt az értelmiségiekre, kézi munkásokra és kiskereskedőkre is terjesszék ki. Annak ellenére, hogy csupán az indítvány első két kategóriájára vonatkozó részét fogadták el, végül a Zsidó Párt megszavazta a törvényt.[99] A párt azzal indokolta a vitatott, és valószínűleg sok szavazójára hátrányosan ható döntést, hogy az így is javított az addigi káros törvényen, így összességében a zsidóság számára előnyösebb helyzetet teremtett.[100] Az OZSP, a konverziós törvényhez hasonlóan, még néhány alkalommal kísérletet tett a kormánypárti törvények megváltoztatására, majd részleges siker elérése után megszavazta azokat.[101] A választói akarat képviselete mellett itt minden bizonnyal egy politikai háttéralku is fennállt a kormánypárt és az OZSP között. Természetesen nem minden törvénymódosításukat fogadta el a kormánypárt, a zsidó képviselők felszólalásai a legtöbb esetben nem találtak meghallgatásra.

A Zsidó Parlamenti Klub felállítása után született meg az a gyakorlat, amelyben a nemzeti zsidó képviselők minden parlamenti szakasz elején kihallgatáson jelentkeztek az aktuális miniszterelnöknél annak érdekében, hogy közelebb hozzák egymáshoz a kormány politikáját és a zsidó választók igényeit. Ilyen találkozóra 1932-ben is sor került, ahol a delegáltak az állampolgársági törvény, a hitközségek autonómiája, a zsidó iskolák szubvenciója, valamint a kisebbségi minisztérium kapcsán nyújtottak be kérelmet. A kormányfő pozitív

választ adott, komoly változtatásokat irányzott elő, cserébe a zsidó képviselők ígéretet tettek arra, hogy tartózkodnak az ellenzéki politizálástól és „igyekeznek közvetlen kapcsolatot fenntartani a kormánnyal."[102]

Az együttműködés kezdetben konfliktusos volt, de mindkét fél számára kellő mozgásteret és politikai tőkét biztosított. 1933 tavaszán azonban az Országos Zsidó Párt parlamentereinek kormánykritikája megszaporodott. Több ügy kapcsán is felszólaltak, így például a hitközségek és zsidó iskolák finanszírozásának visszásságai kapcsán.[103]A zsidó parlamenti képviselet azonban egy idő után képtelennek bizonyult a zsidóságra hátrányosan ható törvények megváltoztatását elérni. Ennek egyenes következményeként a zsidó párt az év végén elhatározta, hogy ellenzékbe vonul.[104] Az ellenzéki politizálás végül elmaradt, mivel novemberben a kormány megbukott és a király új választások kiírását rendelte el.

A zsidó parlamenti képviselet egy másik vonulata a nyilvánosság kizárásával a háttérben működött, pl. korrupciós eszközökkel, valamint politikai befolyással bizonyos személyes, intézményi vagy közösségi ügyek elintézésére. A kijárásos érdekképviselet bevett gyakorlatnak számított a romániai politikában, a magyar kisebbség politikusai is előszeretettel alkalmazták azt.[105] A zsidók körében a jogvédő irodák végeztek először ilyen irányú munkát, majd a feladatok jó részét a Zsidó Parlamenti Klub vette át.[106] Források hiányában, néhány utalás, későbbi visszaemlékezés fedi fel a gyakorlat körvonalait. Az erdélyi zsidóság körében, a szürke zónában végzett jogi, gazdasági érdekérvényesítés legismertebb szereplője minden bizonnyal Kasztner Rezső volt. Ahogy azt Marton Ernő egy későbbi megemlékezésben kifejtette, „a zsidó parlamenti Klub nem egy kényes misszióval bízta meg, főleg olyan esetekben, ahol a hivatalos fellépés nem látszott kívánatosnak. Ezeket a feladatokat a fiatal Kasztner meglepő ügyességgel és diplomáciai érzékkel oldotta meg."[107] Más visszaemlékezésekben Kasztner a kolozsvári rendőrfőnöknél járta ki, hogy az átképző táborokat a tiltó törvény ellenére se zárják be.[108] A megválasztott zsidó parlamenti képviselők napi elfoglaltsága is hasonló ritmusban zajlott, „reggeltől estig szaladtak egyik minisztériumból a másikba," a zsidó választók „ügyes bajos dolgát elintézni." Az intézésre váró feladatok sokszínűek voltak, „hol az állampolgárság nincs rendben, hol a kocsmajogot veszik el, hol egy trafikra volna szükség, hol a tartózkodási engedélyt kell meghosszabbítani."[109]

A kormányválságot követő választásra a Zsidó Párt mobilizálódott. Addigi választási sikereikre gondolva további politikai képviseletre készültek, azonban a Nemzeti Parasztpárttal történt szakítás miatt politikai szövetségesek nélkül maradtak. A Nemzeti Liberális Párttal egy lehetséges politikai szövetségről folytattak tárgyalásokat, amely egyszerre jelzett realista politikaszemléletet és elvfeladási hajlamot is. A tárgyalások kudarca után saját listával indultak a megmérettetésen, az addigi két legismertebb képviselő, Marton Ernő és Fischer József személyi okokra hivatkozva visszaléptek a jelöléstől.[110]

99 *Új Kelet*, 1932. október 7. 8; *Új Kelet*, 1932. október 8. 8.
100 *Új Kelet*, 1932. október 14. 4.
101 *Új Kelet*, 1932. október 9. 8.
102 *Új Kelet*, 1932. augusztus 31. 3; *Új Kelet*, 1932. november 30. 5.
103 *Új Kelet*, 1933. március 23. 5.
104 *Új Kelet*, 1933. november 8. 8.

105 Bárdi 2013: 477.
106 Gidó 2009: 63.
107 *Új Kelet*, 1957. március 17. 1.
108 Ofry 2001: 50.
109 *Új Kelet*, 1933. december 20. 1.
110 *Új Kelet*, 1933. december 1. 5.

HANYATLÁS: AZ ETNIKAI POLITIZÁLÁS ELJELENTÉKTELENEDÉSE

Az 1933 decemberében tartott választások alkalmával az Országos Zsidó Párt nem érte el a bejutáshoz szükséges két százalékos küszöböt, így kénytelenek voltak lemondani az önálló zsidó politikai részvételről. A választási csalások és visszaélések mellett a Zsidó Párt kudarcában közrejátszott a jogbizonytalanság és az antiszemitizmus előre törése. A zsidó képviselők egyre nagyobb száma sem segített. Sok választó úgy látta, hogy a nemzeti-zsidó parlamenterek kis csoportja nem képes elejét venni a fasizmus romániai térhódításának, ennél fogva számos korábbi szimpatizáns a román pártokban helyet foglaló zsidó képviselőit részesített előnyben.[111] A vereséget a vallásos zsidóság ellenkampánya tette teljessé.[112]

Az Országos Zsidó Pártból történt kiábrándulás csírái már 1932-ben tetten érhetőek, amikor az Új Keletben több kritika is megfogalmazódott a Zsidó Parlamenti Klub működésével szemben. Főként a gazdasági antiszemitizmus elleni fellépés hiányát és a konverziós törvény megszavazását bírálták.[113] Úgy tűnik ezeket a hiányosságokat az 1933-ban megválasztott új képviselőknek sem sikerült orvosolniuk. Sok embernek segítettek egyéni problémájuk megoldásában, valószínűleg tiltakozásaikkal, törvénymódosításaikkal hozzájárultak a zsidók elleni diszkrimináció csökkentéséhez, elképzelhető, hogy erőszakos eseményeket is megakadályoztak, azonban a zsidó választók tömegének igényeit ezzel nem elégítették ki.

Ezt követően csak a parlamenten kívüli politizálás maradt, legtöbbször tiltakozások formájában. Igaz a beszűkült lehetőségek új ajtókat is megnyitottak. 1936-ban sikerült elérni a rég áhított egységet az UER-el. Közösen alakították meg a Romániai Zsidóság Legfelsőbb Tanácsát.[114] A közeledést nem az ideológiai differenciáltságban beállt változás, hanem az előtérbe helyezkedő román szélsőjobboldali politikai erők jogcsorbító törvénykezdeményezései, valamint a bürokratikus antiszemitizmus szétburjánzása tette lehetővé.[115] Az 1937-ben tartott választásokon az OZSP újból kudarcot vallott a parlamenti bejutási küszöb elérésében. A választások alkalmával a Zsidó Párt eredményei 1933-hoz képest javultak (1,42%) és Erdélyben is 4000 szavazattal többet szereztek, de ezúttal sem sikerült parlamenti képviselethez juttatnia jelöltjeit.[116]

111 Vágó 1972: 239.
112 Gidó 2009: 99.
113 *Új Kelet*, 1932. július 26. 4; *Új Kelet*, 1932. szeptember 4. 6.
114 *Új Kelet*, 1936. január 31. 1.
115 *Új Kelet*, 1935. február 24. 1.
116 Gidó 2009: 100.

ÖSSZEGZÉS

Az erdélyi cionisták kezdetben az egyetlen sajtóorgánumukra, az Új Keletre tudtak támaszkodni abban, hogy szavukat hallassák a zsidókat hátrányosan érintő törvényekkel vagy bürokratikus gyakorlattal kapcsolatban. Annak ellenére, hogy a 20-as évek folyamán görcsösen ragaszkodtak egy önálló politikai párt létrehozásához, ennek megvalósítását az erdélyi zsidók körében a támogatottságának hiánya és a különböző romániai zsidó szervezetek érdekellentétei nem tették lehetővé. A politikai izoláltságból a Parasztpárttal kötött megállapodások, majd a választási sikereken felbuzdulva életre hívott Erdélyi Zsidó Párt vezette ki őket. Az erdélyi cionista politizálás az Országos Zsidó Pártban teljesedett ki. A pártot azonban nem a zsidó nemzeti mozgalom belső fejlődésének termékeként, inkább Románia politikai-társadalmi körülményeihez alkalmazkodó politikai szükségszerűségként lehet értelmezni. Az első generációs erdélyi cionista vezetők, bármennyire is hittek Palesztina prosperitásában és a zsidó állam megalakításában, elképzelhetetlennek tartották annak pár évtizeden belüli beteljesülését, ezért – némiképp az eredeti céloknak ellentmondva – saját érdekképviselettel harcoltak életkörülményeik jobbításáért. Mindazonáltal a román belpolitika visszásságai, a korrupció és az antiszemitizmus terjedése megakadályozta, hogy politikai pártjuk sikerrel küzdjön a zsidók jogbiztonságáért.

FORRÁSOK

The Archive of the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism, Sede Boker, Midreshet Ben-Gurion, Israel (ABGRI)

3. fond (Weissburg Chaim személyes hagyatéka)

The Strochlitz Institute for Holocaust Research (SIHR)

Naplók I gyűjtemény–37. doboz

Brassói Lapok, 1925

Ellenzék, 1930

Erdélyi Futár, 1931

Hatikva, 1952

Keleti Újság, 1931

Új Kelet, 1918–1961

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bárdi Nándor 2013: Otthon és haza. Csíkszerda.

Corbea-Hoisie, Andrei 2010: Ebner, Mayer. The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ebner_Mayer – utolsó letöltés 2023. január 22.

Fleisz János 2005: Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940. Budapest.

Fodor János 2017: Bernády György. Politikai életrajz. Marosvásárhely.

Gáll Ernő 1991: Kettős kisebbségben. Korunk (2.) 8. 957–969.

Gidó Attila 2009: Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940). Csíkszereda.

Gidó Attila 2016a: „Szabad haza és békés otthon," Az erdélyi zsidó nemzeti szövetség Palesztina-munkája 1918–1940. In: Nagyi Orsolya (szerk.): Adalékok a kolozsvári zsidóság múltjához IV. Kolozsvár. 37–57.

Gidó Attila 2016b: Két évtized. A kolozsvári zsidóság a két világháború között. Kolozsvár.

Glück Jenő 2001: Az erdélyi zsidóság útja 1918–1923. Századok (13.) 3. 625–634.

Gyémánt Ladislau 2004: Evreii din Transilvania. The Jews of Transylvania. Cluj-Napoca.

Iancu, Gheorghe 1985: Contribuţia Consiliului Dirigent la consolidarea statului naţional unitar român: (1918–1920). Bucuresti.

Manuila, Sabin 1938: Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. II. kötet. Bucuresti, Institutul central de statistic. 1938.

Mendelsohn, Ezra 1993: On Modern Jewish Politics. Oxford.

Miskolcy Ambrus 2019: A Vasgárda (1927–1937). Antiszemitizmus, mitológia, vallás. Budapest.

Miskolczy Ambrus 2014: A Vasgárda születése. Századok (147.) 4. sz. 845–874.

Ofry, Dán 2001: Egy évszázad tanúja. A dr. Hermann Dezső-dosszié. Budapest.

Singer Zoltán (szerk.) 1970: Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarlápos, Retteg, Nagyilonda és környéke. Tel-Aviv.

Szabó Csongor 2018: Választások és parlamenti elit a két világháború közötti Székelyföldön. Székelyföld 2018. (22.) 7. 77–108.

Tamás Gusztáv Filep 2013: Hungarian Jews of Upper Hungary in Hungarian Public Life in Czechoslovakia (1918/19–1938). In: Attila Novák–Pál Hatos: Between Minority and Majority: Hungarian and Jewish/Israeli Ethnical and Cultural Experiences in Recent Centuries. Budapest. 167–184.

Ursuţiu, Claudai 2006: Senatori şi deputaţi evrei în Parlamentul României (1919–1931). Între reuşită şi eşec. Cuj Napoca.

Vágo Béla 1972: The Jewish vote in Romania between the two World Wars. The Jewish Journal of Sociology (14.) 2. 229–244.

Volovici, Leon 1993: Romanian Jewish intellectuals after World War I: Social and cultural trends. SHVUT. Jewish problems in the USSR and Eastern Europe 16. 313–323.

ISTVÁN PÁL ÁDÁM

ANTI-JEWISH EPISODES IN INTERWAR HUNGARY'S EDUCATIONAL INSTITUTIONS

2020 marked the 100th anniversary of the introduction of the emblematic first anti-Jewish law of modern Hungary, the Numerus Clausus. A hundred years ago, the goal of this bill was clear: to initiate a change in the educated elite of the Hungarian middle classes. Even though the goal was crystal clear, there were several types of opinions why this legislation was necessary. In her book, Down by Law, Mária M. Kovács lists various alleged justifications which were reinforced by the contemporary media and politicians.[1] Such pretexts included the Jews' alleged front service shirking and financial profiting from the suffering of the masses during the First World War, and the Judeo-Bolshevik characterization of the immediate post-war revolutions. Moreover, Jews were often blamed for the harsh resolutions of the Trianon Peace Treaty. Besides becoming popular slogans among the supporters of the Numerus Clausus Law, these arguments represented a widely shared anti-Jewish sentiment, which caused a long series of attacks against Hungarians of Jewish origin in interwar times, including the incidents which I want to look at in this paper. If one thing was common in the argumentation of the attackers and the initiators of the Numerus Clausus Law, it was that they all believed that the Jews were not deserving of equal rights, or equal treatments with their fellow Hungarian citizens.[2] They did not really believe in the inferiority of Jews, like did the German Nazis. Rather this was a popular antisemitic belief that saw the Jews as dangerously talented in intellectual and commercial areas, while pictured them as cowardly in fighting, and saw Jewish Hungarians serving foreign interests.[3]

While scholars paid attention to the understanding of the Jewish community leaders of the situation created by the introduction of a numerus clausus in higher education,[4] in contrast to this, the present paper aims to give voice to those who fell victim to the above mentioned anti-Jewish incidents. Their first-hand experience, their perception of the situation, and their argumentation exceptionally expressed in public protests against the baseless accusations and harassments could serve as another valuable perspective of the numerus clausus debate.

1 Kovács 2012: 66–67.
2 On the various types of anti-Jewish arguments circulating in Hungarian public life after 1916 see Bihari 2008: 201–222.
3 Victor Karady suggests that once Jews were freely admitted to all levels of elite schooling, they clearly appeared to be more successful than their Gentile schoolmates, because of their cultural and religious background. The Jewish Hungarians' "advanced measure of literacy in Hebrew, ...multilingualism, their 'religious intellectualism' based on the habit of Talmudic learning, the socially in-built appreciation of studying, and the cult of (sacred) texts and books" proved to be an anthropological advantage to the Hungarian students studying with them in secondary level or in universities. See on this Karady 2017: 27.
4 See for example Frojimovics 2011: 233–243.

I will analyse, among others, the interactions with the authorities of Jewish university students who suffered anti-Jewish attacks in the autumn of 1933, and cite reports of the Legal Aid office of the Pest Israelite Community from 1919–1920 as well. I intend to apply here a micro-historical approach in order to be able to recall something about the contemporary insiders' view, and by this further contextualize what Mária M. Kovács and other scholars have revealed about the legislators and the campaigners of the infamous law.

ANTI-JEWISH AGGRESSION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN EARLY POST-FIRST WORLD WAR BUDAPEST

As Eliza Ablovatski argues in her book, post-First World War revolutionary violence meant that actors of local political violence acted with the belief that their actions were part of world politics. Thus "local events were perceived in an international and world historical context."[5] Her statement is certainly valid for great majority of the perpetrators of anti-Jewish crimes in immediate post-war Hungary. White terror, at least in theory, should have been targeting, first and foremost, the Bolshevik. However, through the Judeo-Bolshevik myth, masses of Jewish Hungarians became the primary targets of the paramilitary troops and of the National Army's members.[6] To some extent, it was a collective punishment against all Jewish Hungarians for some of them appearing among the leaders of the immediate post-First World War revolutions. Although admitting that a large number of the Hungarian Soviet Republic's leaders had a Jewish background, scholars estimate that only some 3,000 Jewish Hungarians took part in the Soviet Councils' Republic itself, whereas hundreds of thousands of others stayed out of it, or even became the victims of the Red Terror.[7] In spite of this, the Judeo-Bolshevik myth was present in the Numerus Clausus Law as well, which ordered the investigation of the university applicants' potential involvement in the Hungarian Soviet revolution (officially called the Councils' Republic, March – August, 1919).[8] For this purpose, the law introduced a special clause about "loyalty to the nation" [nemzethűség] as a precondition for university enrolment. This clause was often used to deny the entry of Jewish applicants to higher education. What is more, hundreds of returning Jewish Hungarian students in their second, third, fourth years had to also abandon

5 Ablovatski 2021: 80.
6 Béla Bodó shows that even a leading capitalist family of Jewish origin, like the Tószegi's could be identified as "dangerous Communists" by the National Army in August, 1919. Bodó 2019: XII, 9–16.
7 Kovács 2012: 67.
8 On the Judeo-Bolshevik myth see Hanebrink 2018.

their studies, because right-wing members of the admissions committees had denied the issuing of a certificate of "loyalty to the nation" for them.[9]

To be fair, non-Jewish applicants had to go through this check as well, like the young Géza Féja, who with millions of other Hungarians suddenly found himself living under the authority of the newly formed Czechoslovak Republic after the First World War. As he describes it in his memoir, Féja chose to leave his homeland and moved to Budapest in early 1920, where one of the first things he did was visit a university. He writes that he thought he was entering "the temple of academia" but it seemed he rather got into an army barracks, where the university youth had formed guard battalions and had pictured themselves as an elite army unit of Christianity.[10] Wishing to attend university, Féja had to go through a screening of his "past": his childhood and teenage years, an investigation which aimed to screen out Bolsheviks and Jews.

He also remembers a tall, moustached patrolman at the entrance of the university building who stopped everyone he thought had a "Jewish appearance" and attacked them with a bludgeon.[11]

In those times, following the ousting of Béla Kun and the Councils' Republic, the person who was undoubtedly best informed about the majority of the anti-Jewish attacks was Dr. Géza Dombováry. He was a lawyer primarily known as a defender of Jewish rights, who in the years 1919 to 1922 led the Legal Aid Office at the Pest Israelite Community. He and his colleagues listened to the complaints of the attacked Jews day after day and sent dozens of petitions to the authorities to draw attention to the injustice.[12] Some of these complaints were directly connected to the blocking of the education of Jewish Hungarian youth. For example, in 1919, case no. 147 of the Legal Aid Office gives an account of a Jewish gentleman who on 17 September 1919, accompanied his daughter who intended to enroll to the College of Fine Arts of Budapest. Father and daughter, however, were stopped in the corridor of the college by unknown young men. They acted as guards, and as such they requested a proof from the father which would prove he was a Christian. Since this sort of proof was not available, they did not allow the father and daughter to enter the admissions office of the college, and by this act they managed to physically prevent this young Jewish woman from matriculating.[13] This incident corresponds not only to the above referenced memories of Géza Féja, but also to Mária M. Kovács's findings about the immediate post-Soviet revolution times, when, according to her, paramilitary guards were formed from right-wing higher education students. These units then controlled the corridors of most universities and colleges, and through continuous identity checks they segregated students of Jewish origin, they blocked them from entering, and chased them away from the entry of the buildings.[14] Similarly, historian Béla Bodó finds that the two most important student militias were formed in August 1919 at the University of Budapest and at the Technical University of Budapest, and they were tasked to help restoring the public order in the Hungarian capital after the Councils' Republic.[15] Bodó argues that

> *"in the fall of 1919, the two student battalions enjoyed the support of the occupying Romanian Army, the new Friedrich government, and the veteran and patriotic associations, such as the MOVE [Hungarian National Defense Organization] and the ÉME [Association of Awakening Hungarians] … The two student battalions hated the working class, labor activists, and the representatives of the defunct democratic and Communist regimes. For more than a year, armed Right radical students terrorized Jewish students and professors on university campuses in the capital. As members of the civic guards in charge of maintaining order, they also harassed, robbed, physically abused, and otherwise humiliated Jews on the streets and parks, in railways station, restaurants, cafes, swimming pools, and other public places. Hence, instead of becoming a source of order, the student militias functioned as one of the main sources of disorder in the capital."*[16]

The clients of Dombováry and the Jewish Legal Aid Office suffered harassment from these radicalized students. For instance, in September 1919, Dombováry recorded a complaint from Ervin Burg, a medical student who, along with fifteen other Jews, was living in a medical student dormitory (Medikus otthon). The building supervisor was summoned to a right-wing university guard headquarters, where he was told to evict all Jews from the building.[17] Most of the non-Jews living in the dormitory were members of the Association of Awakening Hungarians, who kept threatening their Jewish neighbours, thus their co-existence was far from peaceful. At the end, due to the widespread anti-Jewish violence, in October 1919 the ministry had to suspend all higher educational activity in Hungary until spring 1920. And even when teaching resumed at the universities, the radical youth movements were given two seats on the five-member committees which investigated the new applicants' background, including their "loyalty to the nation," thus they managed to keep their influence.[18]

Adult members of Awakening Hungarians appeared in other educational institutions as well. On the 31st of May1920, they entered the commercial school on Thököly Street and beat up the Jewish pupils.[19] Four days prior to this, members of the same organization entered the Commercial School for boys of Mester Street. Here, however, the director, Mr. Körömy fought off the attack, along with two teachers, whom the report identifies only as Christians. Just to mention one last case, the young Jenő Kácsér had been the pupil of the gymnasium on Tavaszmező Street, until some of his schoolmates joined the Association of Awakening Hungarians. From that very moment, they were not willing to attend the same classes with the claimant and another Jewish pupil. Here the director of the school

9 Kovács 2012: 133–135; and, in more detail, Ladányi 1979.
10 Féja 1965: 10.
11 Féja 1965: 10–11.
12 In 1921, the Neolog Jewish Communities' yearly report in the journal *Egyenlőség* mentions that "thanks to Dr. Dombováry's hard work" the Legal Aid Office sent all together 130 complaints to the representatives of the Hungarian government about anti-Jewish harassments. *Egyenlőség*, 18 June, 1921. 7.
13 Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL PIH-I-E, boxes no. B 10/2 and 3, Black Book, claimant Dr. Izsó Himler, case number 147.
14 Kovács 2012: 113.
15 Bodó notes that "student militias functioned as quasi-state organizations …members of the university battalions had the right to carry a sidearm and a bludgeon encased in leather", the latter was called "Horthy stick". Bodó 2019: 252.
16 Bodó 2011: 146–147. See also Bodó 2019: 252–257.
17 Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL PIH-I-E, boxes no. B 10/2 and 3, Black Book, Burg case, number 152.
18 Kovács 2012: 113–114.
19 Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL PIH-I-E, boxes no. B 10/2 and 3, Black Book, case no. 151, no name of the complaint is registered.

intervened and proposed the two Jewish boys to become private pupils, meaning, study at home and only come to school for the yearly exams.[20] The head of the legal aid office, Dr. Dombováry contested the segregation: he wrote a report to the Minister of Education and requested official investigation in this case and the re-entry of the claimant to the gymnasium. Generally, it is remarkable how quickly an organized channel was ready for the attacked Jewish Hungarians to file complaints. It is also interesting how confidently the leader of the Legal Aid Office delivered these reports to the authorities, despite the fact that these authorities at this point showed little interest in protecting Hungarian Jewry. But it is even more significant that in some of the cases, like the above-mentioned boys' school on Mester Street, Christian teachers stepped up and confronted the antisemitic attackers. With their involvement, we might be able to reposition some of these conflicts – instead of the usual Jewish versus non-Jewish trajectory – into an ordinary versus extra-ordinary dichotomy. The involvement of non-Jews, specifically Christian teachers, who protected Jewish pupils in these conflicts, shows how strong the desire was to return to normalcy after the upheavals of world war and revolution. Another noteworthy circumstance is that those who intervened to stop the anti-Jewish attack, the teachers had an unusually low social status at this times.[21] Due to the four exhausting years of war, the living standard in Hungarian society radically decreased everywhere. But the estimated 50-90 percent decrease hit white-collar professions than physical workers, whose salaries were, in these exceptional times were higher than, for example, the teachers' earning, which caused changes in the social stratification as well.[22] This unusually low social appreciation is something one needs to keep in mind when considering the teachers' voluntary involvement in the conflict of antisemites and the attacked pupils at the Mester Street school, and in other locations.

The protocols prepared by the Legal Aid Office of the Pest Israelite Community about dozens of anti-Jewish incidents are known for scholars, several of them already worked with these primary sources.[23] However, when evaluating these sources, scholars so far had not paid a special attention to the individual leading the legal office, Dr. Dombováry. In my view, understanding his personality, his court room activity, his activist work style and his terrific commitment are key in decoding these protocols. First of all, it is worth noting that Dr. Dombováry was neither a typical intellectual, nor a particularly active participant in Hungarian Jewish affairs. Instead, he was raised to become a Hungarian nobleman. His father, Géza Schulhof von Dombovár had been a successful lawyer in Budapest, who had received ennoblement from Franz Joseph in 1885.[24] Some 50 days prior to his 19th birthday, the young Géza Dombováry was sent to army officer training, to join Regiment no. 2, of the K und K army.[25] This shows how his father imagined his future: his upbringing followed the pattern of the Monarchy's upper middle-class' at the end of the century. Already in his university years Géza Dombováry became known to be a duelling hero.[26] The leading Neolog Jewish newspaper, the Egyenlőség, mentions him winning a duel as early as 1895 after a conflict with a group of right wing students, who had been spreading antisemitic leaflets in the premises of the Budapest university.[27] Later he became a proud veteran of the First World War, and as such, he was particularly sensitive to the misleading claims of politicians, journalists, and highly influential clerics, like the Catholic bishop Ottokár Prohászka. In summer of 1918, Prohászka already demanded the introduction of a numerus clausus in higher education and described Jewish men as shirkers, war profiteers and a threat to Hungarian culture.[28] Dr. Dombováry did a lot to counter these and other anti-Jewish claims, and regarded himself as what we would today call a civil rights activist. He purposefully chose legal cases where he could appear in public as a champion of Jewish legal self-defense, which was another important contribution of his to the interwar debate of the Jewish question in Hungary. One such occasion was a show trial in 1921-22 at the Budapest court over the number of fallen Jewish soldiers.[29] Years after the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the understanding of the First World War among Jewish and non-Jewish Hungarians still differed radically, so much so that a headcount of the lost souls seemed necessary to arrive at the truth.[30] At the end of a lengthy court procedure, on 2 November 1922, the Central Statistical Office released a report citing a figure of 10,000 fallen Jewish Hungarian soldiers. The Hungarian Jewish press commented that "with this trial and the resulting verdict [...] 25 months after the acceptance of the Numerus Clausus Act, the main argument of the antisemites about the untrustworthiness of Hungarian Jewry and their lack of loyalty were shown to be a lie."[31]

BRUTALIZATION EFFECT OF THE WAR AND THE ANTI-JEWISH AGGRESSION IN HUNGARY

20 Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL PIH-I-E, boxes no. B 10/2 and 3, Black Book, claimant: Jenő Kácsér, case number 150.
21 Péter Bihari finds that the social status of school teachers dropped especially due to their tasks in distributing food ration cards during the First World War, an activity which brought lots of conflicts with everyday individuals like the building concierges. Bihari 2008:140.
22 Ablonczy 2020: 219.
23 See for example Lazaroms 2014: 1–10. In this piece, Lazaroms focused on the narrative perspective, and approached the sources from a more literary view. Contrary to this, Eliza Ablovatski, in her book (2021), used the sources from the Legal Aid Office for drawing up a comparison between different forms of revolutionary political violence in Central Europe. Moreover, some of Béla Bodó's or Paul Hanebrink's findings are also based on the protocols prepared by the Dr. Dombováry-led Legal Aid Office. Find them in Bodó 2019, and in Hanebrink 2020.
24 See Géza Schulhof's ennoblement file at MNL OL, Hungarian National Archives, K148-1907-item no. 2.-no 241.

25 Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv, Archiv der Republik Östereich, Kriegsarchiv, see the so-called Qualifikationslisten, 479, box Domansky – Döme.
26 Budapest newspapers often reported about Dombováry's duel activity. For example, he received a short, two-day-long incarceration in 1908 for duelling with another lawyer J. Fuchs (see this in *Budapesti Hirlap*, 29 August, 1908. 10). Géza Dombováry later became also a leader of the Jewish athletic club, the VAC's fencing branch.
27 *Egyenlőség*, 8 November, 1895. 10.
28 Bihari 2008: 234–235.
29 See Ballagi 1921.
30 Szabolcsi 1993: 325.
31 Ernő Ballagi is cited in Szabolcsi 1993: 319.

As George L. Mosse has argued, the "continuation of wartime attitudes into peace furthered a certain brutalization of politics, a heightened indifference to human life." Moreover, he claimed that the "outcome of the process of brutalization in the interwar years was to energize man, to propel him into action against the political enemy."[32] Robert Gerwarth revised this view, arguing that this brutal attitude did not derive directly from the war experience, but rather from a general sense of being threatened in the early postwar times. He maintains that this "threat" was a dominant feeling among former Central European soldiers and especially among officers whose country had lost the war, and consequently had to accept the harsh Paris Peace Treaties.[33] Thus, the defeat, the post-war territorial losses, and at the same time, the internal political revolutions where the reasons why thousands of army officers went into paramilitary activities instead of peacefully demobilizing.[34]

In Hungary, where pogroms swept through the country in the autumn 1918, and where Red Terror was followed by White Terror, it is easy to validate the claims both Mosse and Gerwarth. The most feared paramilitary group was perhaps the Héjjas-detachment, formed around a discharged officer of the former Austro-Hungarian army, Lieutenant Iván Héjjas. Building on anger towards the Soviets, Héjjas led a bloody anti-Communists and anti-Jewish purge in the area of Kecskemét. His militiamen were to blame for the murder of hundreds of Jews in the Hungarian provinces, whilst other paramilitary groups in Budapest attacked café houses and beat the Jewish customers.[35] The majority of these acts of aggression were reported to the authorities by Dr. Dombováry, who also represented the attacked at the court level.[36] Héjjas was even connected to a bomb attack against the charity ball of the Csongrád Jewish Women's Club, which killed three participants, and wounded 22 as late as on 26 December, 1923.[37] Whilst analyzing the background of terror acts and political murders in interwar Germany, George L. Mosse concludes that "[t]he vocabulary of political battle, the desire to utterly destroy the political enemy, and the way in which these adversaries were pictured, all seemed to continue the First World War, mostly against a set of different internal foes."[38] "The enemy was transformed into the anti-type, symbolizing the reversal of all the values which society held dear."[39] Nevertheless, what Dr. Dombováry did was exactly to keep himself to the pre-war, peacetime values, when reporting the cases of anti-Jewish harassments, and by this transforming them to legal cases.

32 Mosse 1990: 159.
33 Gerwarth 2012: 53.
34 I am, of course, not the first one to apply Mosse's original brutalization thesis and Gerwarth's and Horne's theses about paramilitary violence and the long civil war to the Hungarian case. Most recently see this in Bodó 2019: 44–46.
35 Kádár – Vági 2013: 111–112. In July 1920 first the City, and some two weeks later, the Club café buildings were bombed, with two casualties in the latter instance, a Jewish Hungarian director of a bank and a lawyer. See Kovács 2012: 85. See also Bodó 2019: 75.
36 For example, Dr. Dombováry was the legal representative of the Izsák Jews, who were robbed and then expelled from their village. See on this an article in *Az Est*, entitled "Az izsáki áldozatok özvegyeinek vallomása a szörnyű éjszakáról", *Az Est*, 5 July, 1922.
37 Serfőző 1976: 28.
38 Mosse 1990: 160.
39 Mosse 1990: 174.

A CONSOLIDATION INITIATIVE FROM THE GOVERNMENT AND ITS OPPOSITION AT THE UNIVERSITY OF DEBRECEN

The second part of this paper introduces a case a decade later and from a countryside university, from Debrecen, which is why it is necessary to point out some of the differences between this city and the capital of Hungary. While Budapest was sometimes mocked Judapest because of the high percentage of Jews in its population – many of them were engaged into the process of modernization – Debrecen had a much more agrarian character, and was labelled the Calvinist Rome. Béla Bodó maintains that after August 1919, "the University of Debrecen made a name for itself as the most unwelcoming place for Jews. Militant antisemites barred the entrances of university buildings and lecture halls to their Jewish classmates; they interrupted lectures and seminars held by liberal and Jewish professors; and attacked Jewish students in the student canteen and on the streets."[40]

Staying within the realm of the university, one prominent example of the milieu is Vilmos Haendel a well-known professor of the Faculty of Law. Aside from this position, he was also the head of the United Christian National League in Debrecen during the entire interwar period.[41] At the university, his primary subject was political science, but Haendel also thought common law and other topics. During the short-lived Councils' Republic in April 1919, Professor Haendel, along with two other professors from the University of Debrecen, was arrested because of their political views.[42] For contemporaries the revolutionary judicial tribunals represented class justice and were a part of the Red Terror.[43] Professor Haendel had first-hand experiences of class justice, as he was only freed in mid-June 1919. This prison experience and the shock of Trianon had a lot to do with his interwar teaching activity being characterized as radical nationalistic, "Christian race-protection"-oriented, and strongly antisemitic. Professor Haendel became the Dean of the Faulty of Law at the University of Debrecen first in 1923 and then again in the mid-1930s.[44] His life is known from Béla P. Szabó's insightful research. However, when P. Szabó reveals the names of the other Debrecen professors from the Faculty of Law who were arrested by the Hungarian Bolsheviks in 1919, he fails to mention that one of them, Professor Bernolák, played a crucial role in the creation of the Numerus Clausus Law. In 1920, Bernolák, as an MP, introduced an amendment of the original Numerus Clausus bill and argued in the parliament that the Jewry as an ethnic group should not be represented in high numbers in intellectual professions.[45] Thus, after being freed from the hands of the revolutionary judicial

40 Bodó 2019: 165–166.
41 In Hungarian it was called: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga.
42 Szabó 2020: 20–21.
43 Ablovatski 2021: 104.
44 Szabó 2020: 26, 15, 21–24.
45 Kovács 2012: 50–51. Here Kovács quotes Bernolák's speech from 3 September, 1920, from *Nemzetgyűlési Napló*, 1920, V., 185.

tribunals, Professors Bernolák and Haendel both showed signs of right-wing radicalization.

In the early 1920s, the post-Trianon Teleki and Bethlen governments in Budapest recognized the need of a consolidation. As Bodó puts this, "the social and political elite decided to turn against the militias for political reasons: they had to come to regard violence as counterproductive and inimical to political stabilization and economic recovery…"[46] Part of this process was that prime minister Teleki suspended all activities of the Association of Awakening Hungarians after a series of terror attacks, including in it the Club Café incident ,in the second half of 1920.[47] Although this organization was later allowed to restart, following an extreme right-wing coup attempt, Teleki's successor, Prime Minister István Bethlen, again stepped up against them. For example, he made it forbidden for civil servants to become members of the Awakening Hungarians. What is more important, the supreme leader of Hungary, Regent Horthy, declared that he was going to order the country's armed forces to shoot at the extreme right-wing organizers of disorder the same way as he would do it against the left-wing revolution.[48] This resolute governmental approach against all kinds of extremism and the political consolidation of the counter-revolutionary regime indeed reduced far-right street violence. According to Bodó, there was a notable difference in the police's reaction. While in the antisemitic riots of 1919,–1920 policemen hardly ever stepped up against the rioters, in early March 1922, when the mob attacked Jewish pedestrians in Budapest, the police promptly arrived and "put an end to the disturbance".[49] Thus, political violence was not tolerated anymore, even though the right-wing organizations remained strong among students. However, it is worth keeping in mind two circumstances when evaluating the popularity of the Turul Association, the most powerful student organization of the epoch. First, regarding the available options, Róbert Kerepeszky demonstrates that the banning of leftist and liberal student groups after the Soviet revolution created a "»vacuum« that arose in the social and association life of young people."[50] Second, in the early 1920's, as Károly Bíró, an attorney of law explained it decades later in his denazification process, a membership in the Turul was necessary if someone wanted access to basic institutions like student dormitories or student canteens[51] Therefore, pragmatic reasons helped to persuade students to join the Turul, nevertheless, popular instructors like Professor Haendel also played a part in spreading radical ideas.

In his foreign policy, from economic necessities, Prime Minister Bethlen wanted to open toward the League of Nations, which, however, required the formal acceptance of the Trianon borders.[52] This was way too much for people like Professor Vilmos Haendel, and when there was an initiative to invite some leaders of the League of Nations to the University of Debrecen, he voiced his concerns to the university council. As he explained, the LoN's pacifist credo aims to push the Hungarian nation's soul in a deep depression, which he saw as an attempt of confirming the Paris Treaties.[53] In October 1923, as a city council representative, Haendel protested against a declaration in which the city of Debrecen intended to express its support to Prime Minister Bethlen in the consolidation process.[54] When the city wanted to provide significant financial support to the Jewish gymnasium of Debrecen at the end of 1924, Haendel appealed against the decision. Also, in 1924, Professor Haendel called his university council to observe more rigidly the Numerus Clausus Law, saying that he saw it impossible to admit any more Jewish students as long as there were more of them admitted than the maximum contingent allowed by the law.[55] In addition, in the 1920s, allegedly instigated by Professor Haendel and other instructors, right-wing students of the University of Debrecen blocked multiple times the participation of Jewish students in academic life.[56]

THE EXPRESSIONS OF HERO CULT AND DOCUMENTING HARASSMENT AS A METHOD OF RESISTANCE

When debating the Numerus Clausus Law, the fallen Jewish soldiers were of central importance to the Hungarian Jews. Heroism in war could seemingly overwrite the general distrust connected to Jewish origin, and the Numerus Clausus Law itself provided exemptions for the offspring of the war heroes. In all cultures, as notes Micheal Freeden, the war dead occupies a special place partly because the war heroes provide a symbolic protection to the rest of the community.[57] George Mosse's reflections on the "Myth of the War Experience" are also applicable to the Hungarian public discourse around the Jewish question. Mosse detected in German society a deceptively positive understanding of the First World War, which was later transmitted to the coming generations as well. A central part of this notion was the "cult of the fallen soldier," which provided a linkage to manliness and national glory. This "Myth of the War Experience" was equally present on both sides of the Hungarian numerus clausus debate, meaning both the right-wing Christian Hungarians and the attacked Hungarian Jews, used this as a mobilizing myth, even though their experiences of the First World War were radically different.

The mainstream Hungarian appreciation for war heroes was present even in the 1928

46 Bodó 2019: XXIV.
47 Romsics 2017: 73.
48 Romsics 2017: 128.
49 Bodó 2019: 257.
50 Kerepeszky 2012: 136.
51 HU BFL XVII. 1531 Records of the denazification committee working within the Budapest Attorneys' BAR Association, box No. 1, the case of Dr. Károly Bíró.

52 Romsics 2017: 98–99.
53 Szabó 2020: 24.
54 Szabó 2020: 30.
55 Szabó 2020: 29.
56 Szabó 2020: 29.
57 Freeden 2011: 2.

modification of the Numerus Clausus, which gave preferential treatment to war orphans and children of surviving service men.[58] However throughout the entire interwar period, the number of Jewish fallen soldiers remained an important question in Jewish Hungarian public life as well. The Jewish Lexicon, edited by Péter Újvári and published in Budapest in 1929, for example, under the title "World War" debated a recent recount of Jewish heroes, with claimed that there had been no more than 5,116 fallen Jewish soldiers if one looks solely at the losses of the post-Trianon Jewry.[59] Additionally, the Hungarian government also addressed calls to each of the religious denominations to commemorate their war martyrs.[60] After all, it was no surprise that the Jewish Community of Pest announced the building of a so-called Heroes's Temple [Hősök emléktemploma] next to the Dohány synagogue. But the Jewish community leaders not only intended to build a new synagogue: they also wanted to collect again the names of the approximately 10,000 Jewish Hungarian soldiers who scarified their lives for their homeland. They needed these names because they intended to engrave them in the walls of the new synagogue.

The Heroes's Temple project of the Jewish Community of Pest was recognized by a larger audience as having a revisionist character, including including the Czechoslovak authorities.[61] In order to fulfil their goal, the leaders of the Pest Jewish Community had to approach the pre-Trianon Jewish communities. However, in the Upper Lands (now part of Slovakia) the Czechoslovak administration advised against contributing to this project.[62] As underlined by Rebekah Klein-Pejsová, the designed memorial was supposed to commemorate the Jews' patriotism to Hungary. When they wanting to include into the 10,000 war heroes those Jews as well, whose surviving relatives since Trianon lived already as Czechoslovak

citizens, when asking for their personal data from the local Jewish communities, Hungarian Jewish leaders ignored the loyalty expected from this people by their new homeland. "The creation of the Czechoslovak state in which they now lived depended on the collapse of the monarchy, and its continued existence rested on keeping the revisionist ambitions of postwar Hungary at bay."[63] Although the limited cooperation with the Hungarian- speaking Jewish communities from Czechoslovakia did not bring the required results, the Jewish leaders in Budapest showed remarkable insistence in this topic. It is enough to quote here an advertisement from a Hungarian newspaper from September 1932, in which the Pest Israelite Community's leadership calls on every Jewish family to report the name of their fallen loved ones and the date of their heroic death. Fourteen years after the end of the First World War, they still insisted on collecting these names to be able to commemorate their Yahrzeit. On the anniversary of the death of each and every Hungarian Jewish fallen soldier, they intended to recite the Kaddish prayer in the newly built Heroes' Temple next to the Dohány synagogue. Introducing this custom in 1932 and building the Heroes' Temple itself, these measures contributed to the transmission of an ideal type of Hungarian Jewish man, ready to make sacrifices for his beloved Hungarian homeland. The values of patriotism, camaraderie, and masculine bravery were thus reinforced in the entire Jewish

58 Kovács 2012: 200; find here the text of the modification under footnote no. 478.
59 Újvári 1929: 950–951.
60 Klein-Pejsová 2015: 110.
61 Klein-Pejsová 2015: 109.
62 Klein-Pejsová 2015: 110.
63 Klein-Pejsová 2015: 111.

community with these initiatives, and Hungarian Jewish youth expressed their faithfulness towards these values in their documents. Their repeated duel activity could be connected to this as well.

Starting from the last decades of the nineteenth century, to become duel-worthy was a special form of Jewish emancipation. It opened up a new form of social intercourse between educated Jews and non-Jews, because through duelling educated and armed Jews could defend their honour. In a strict legal sense duelling was forbidden, but it was approved by cultural habits and by the leniency of its criminal punishment.[64] Unlike in Hungary, many nationalist student fraternities in Austria followed the Principle of Waidhofen excluding Jews from duels and other honorary affairs. But it was not the case in the Hungarian provinces, where alone in Debrecen, there were at least 18 honorary affairs, and 6 duels fought between Jewish and non-Jewish university students in the years of 1930-1932.

ANTI-JEWISH DISTURBANCES AT THE ISTVÁN TISZA UNIVERSITY OF DEBRECEN, 1933

Following the 1928 modification of the Numerus Clausus Law, and the elimination of the original "Jewish clause" from this bill, anti-Jewish violence at Hungarian universities intensified. The number of Jewish university students continued to grow, constituting more than 10% of the total student population in the early 1930s, and the appointment of Gyula Gömbös, a right-wing radical, as prime minister resulted in even greater university unrest in 1932–33. This unrest had a lot to do with the economic depression as "the employment of young graduates with fresh diplomas came up against mounting challenges."[65] According to, Andor Ladányi, radical student organizations like the Turul Association started to demand a strict enforcement of the original numerus clausus restrictions and the application of quotas for the nostrification of foreign university degrees.[66] They also demanded a racial definition of "Jewishness" and "ghetto benches" for Jewish university students. When the right-wing students' demands were not fulfilled, an even stronger anti-Jewish wave swept through the universities of Szeged, Budapest, and Debrecen in October–November 1932. As a result of the protests, the ratio of first year students with Jewish origin decreased significantly in the next academic year, and the steepest decline was at the University of Debrecen, where it dropped from approximately 15 percent to 6.6 percent.[67] Nevertheless, the harassment of Jewish university students resumed in the autumn of 1933. In Debrecen, the most widespread Jew-baiting happened on 13 November 1933, and this paper will take a closer look at the reaction to these events by Jewish students at the István Tisza University. The complaint of the Association of Israelite students (MIEFHOE), which was sent to the rector of the university, has survived, including an attachment that

64 Löwenheim 1992: 83–94.
65 Ladányi 2012: 110. This was a problem which generated antisemitic unrest also in the neighbouring countries, see for example in the case of Romania Rigó 2022: 220–256.
66 Ladányi 2005: 60.
67 Ladányi 2005: 61.

lists no less than 49 anti-Jewish incidents that happened in November 1933 alone.[68]

The letter from the Association of Israelite Students claims that prior to the actual physical aggression, there were already signs of rising anti-Jewish sentiment at the university. On 10 November, members of the Werbőczy fraternity at the Faculty of Law forced Jewish law students out of the auditorium, (Point 2) and the following day a second-year Jewish student at the same faculty was beaten up by about twenty first-year students until the victim finally found shelter at the janitor's lodge. He had to hide there until 1 P.M., when two policemen escorted him out of the building. (Point 7) On several occasions, Jews were simply denied entry to the lecture rooms, but Tibor Roth, was also kicked down the stairs when he tried to enter a Roman Law seminar. (Point 10) Interestingly, most of the early acts of aggression took place among law students, even though there were many more students with Jewish background at the medical faculty than at the Faculty of Law, where Professors Bernolák and Haendel were teaching.

At the university's medical clinic, the Csaba fraternity scheduled a meeting for Monday, 13 November at 9 A.M. (Point 12) This meeting was advertised in the Saturday edition of the local newspaper. Thus at the medical faculty, events were prepared, while at the Faculty of Law, Jew baiting had a more spontaneous character a couple of days earlier. Yet, it is important to underline that both of these fraternity groups were founded by the extreme-right wing Turul movement. The Turul actually had branches similar to the German Burschenschaft groups at all the different university faculties, each of them named after some Hungarian historical heroes or famous scientists.[69] In November 1933 in Debrecen, it was again the Turul movement which could best mobilize its members, and part of this mobilization was the announcement in the local newspaper. Some of the gathered students quickly attacked two of their Jewish colleagues. Later they searched for more potential victims among the second-year medical students, whose physiology lecture was ending at 10 A.M. The attackers at the medical faculty were generally more cruel and caused more severe injuries to the Jewish students than at the Faculty of Law. They often used sticks as weapons (Points 12-15). One of those attacked was Miklós Kornfeld, a first-year student, who had, two years earlier, been mentioned in the yearbook of the Jewish high school of Debrecen for receiving a 15-pengő-award for his excellent school marks. On 13 November 1933, the members of the Csaba fraternity beat him up while calling him a "stinky Jew". (Point 12) Besides Kornfeld, some twelve more Jewish medical students, both male and female, were beaten up when members of the Csaba fraternity went from floor to floor of the medical faculty, always waiting at the doors until a lecture has ended. The report identifies three assistant professors and a professor who witnessed the aggression but made no attempt to protect the Jewish students. (Points 16-17) Professor Went called only the Csaba fraternity group and the joined antisemites to leave the premises of the university, and then outside "do whatever you want". (Point 17) Hence, this professor was not against the anti-Jewish violence as such, but he did not want it to happen within the territory of the university.

The report also names Ferenc Kokas and Mihály Kenderessy, who were second-year

68 Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL IX-11 (B8/5), MIEFHOE unnumbered minutes, T.73.34.
69 Kerepeszki 2012: 45.

medical students that helped identify Jewish students.[70] This appeared to be necessary as extreme right-wing students had joined the anti-Jewish attackers from other faculties as well, who had little or no idea about the religious or ethnic background of the medical students. (Points 25-26) Remarkably, a Hungarian-language Jewish weekly published in Czechoslovakia estimated the number of the attackers around 300, and it claimed that most of them were the students of law or economics.[71] Contrary to this, the political newspaper Ujság cited Zsigmond Vargha the Rector of the Debrecen University, who stated that the attackers were not all medical students, and some of them were not even university students at all.[72] Even though the background of the attackers is somewhat debated, it is fair to say that the majority of the non-Jewish medical students at the University of Debrecen were members of the Csaba fraternity: for example, in the 1934-35 academic year 61 percent of all medical students were Csaba members.[73] Nevertheless, this means still far less than the cited approximately 300 people, as usually there were some 250–270 students at the medical faculty altogether. In November 1933, the Rector explained that he immediately closed the campus and ordered the security guards to ask anyone wanting to leave the premises for identification. Many rioters fled the scene by climbing through the fence, but the Rector was committed to finding those responsible for the attacks, and called the youth to behave in a disciplined manner in these difficult times.[74]

The Association of Israelite Students had to expand the original list of incidents a week later because, on the eve of 20 November 1933 the fraternity groups and other members of the Turul Association gathered around the dormitory and canteen of Jewish university students in Debrecen, at Piac Street 6. The groups shouted anti-Jewish slogans and intended to restart the physical harassment until sections of mounted police intervened and dispersed the demonstrators.[75] (Point 29) When some of the Jewish students of the Debrecen university reported physical attacks to the authorities, the head of the police, chief captain Dezső Lám claimed that he had been aware of a letter allegedly written by "the Jews" threatening the Christian Hungarian students. According to him, this particular letter had triggered the anti-Jewish aggression at the university, thus he immediately placed the blame on the victims. (Point 30). It was not just a simple pretext, similar accusations circulated widely among the members of the Turul Association, and this was related to the constant sense of being threatened described by historian Robert Gerwarth.[76] The big social movements of the era, like the Turul Association, the Awakening Hungarians and the Hungarian National Defense Association, all had the former army officers among their founders and leaders, who propagated this sense of threat coming from the immediate post-First World War times.

70 Ferenc Kokas later became chief surgeon of the hospital in Balassagyarmat (1959–1965), and he was among the first ones to introduce hibernating as a medical treatment in Hungary.
71 "Véresreverték a diákokat a debreceni egyetemen," *Zsidó Néplap*, 18 November, 1933. 1.
72 "Zsidóverés a debreceni egyetemen," *Ujság*, 14 November, 1933. 5.
73 Kerepeszki 2012: 54–55.
74 "Zsidóverés a debreceni egyetemen," *Ujság*, 14 November, 1933. 5.
75 See this also in Gárdonyi 2002: 85.
76 Gerwarth 2012: 52.

Jewish students were seen as causing threat to the non-Jews in multiple ways, which is why they had to be attacked. At the same time, these leaders often mocked the Jewish soldiers' participation in the First World War.[77]

On December 5th, 1933, the Association of Israelite Students finally sent the detailed letter to the Rector of Debrecen University, authorities and various media outlets. Looking back to Dr. Dombováry's activity at the Jewish Legal Aid office from 1919–1922, one might assume that his goal and the Jewish students' primary goal in 1933 Debrecen was very similar when they aimed to fight Jew baiting and segregation by documenting and revealing it. Naturally, documenting anti-Jewish violence as a way of protest was not limited to the Hungarian context, it was also often performed by Jews living in interwar Nazi Germany. It is historian Wolf Gruner who mentions the case of Irmgard Herrmann, who took photos of her son after he had been beaten up by Nazi storm troopers. She sent these photos to German newspapers.[78] But Gruner argues that even the devastation of the November 1938 pogrom (the so-called Kristallnacht) was documented "by creating address lists of destroyed shops or damaged businesses, or by taking pictures of the wreckage."[79] Gruner rightly lists documenting Nazi crimes among the forms of resistance to anti-Jewish measures. This is one of the last options for a victimized group to resist. Most famously, moments before the Jewish historian Simon Dubnow was killed in December 1941 in the Riga ghetto, his last words were "Write it down, write it down!" For Dubnow, writing history "was the means by which the Jewish people would resist and survive."[80]

In 1933, the Jewish students of the University of Debrecen underlined that being attacked was particularly painful to them, because their fathers had recently died heroic battlefield deaths alongside their Christian brethren. Furthermore, the complaint purposefully listed offenders with foreign sounding surnames, thereby suggesting that the attackers were not real Hungarians. So, here the Jewish students presented their own version of collective Hungarian identity, where the attackers were pictured as outsiders, and the attacked Jews as part of the Hungarian nation. To give some examples: the letter of the Association of Israelite Students of Debrecen states that a certain Schipper was responsible for seating the Jewish students at the last bench of the auditorium, while, at a different lecture room, a certain Waxenecker stood at the entry doors prior to the lectures to perform identity checks and stop the Jews from entering. The complaint identifies Mr. Klausmann, from the second year of legal students, as someone who was unwilling to take part in lectures and seminars where Jewish students were present. But perhaps the most fascinating is the presence of Mr. Natonek, a converted Jew, on the list. Natonek immediately left the lecture-rooms whenever Jewish students appeared in the audience as a protest. Assembling this list makes the impression the Jewish students attempted to question the belonging of their attackers to the Hungarian nation. Although they did not go as far as to call for the exclusion of their attackers, still seemingly some of the Jewish students internalized part

77 See for example a poem of Nándor Liszt, in which he is mocking the Jewish army men, when alternating the Hungarian word for bravery originally written "hős" into a version in which the last letter gets a German/Yiddish form: "hősch". Nándor Liszt: Pesti polgár a viharban. In Nándor Liszt no date: *Fele se tréfa*. Budapest.
78 Gruner 2016: 214.
79 Gruner 2016: 215–216.
80 Becker 2021: 17.

of the extreme right-wing segregation arguments usually used against the Jewish minority. This was demonstrated when the letter writers pointed out that not all of the students taking part in the anti-Jewish aggression had Hungarian-sounding names, moreover, not all of them had a 100 percent Christian Hungarian background.[81]

The first reaction of the Rector at the István Tisza University of Debrecen was to call on the Jewish students not to attend any university lecture until 20 November 1933, which was a radical step less in the defence of Jewish students, much more for simply restoring public order and normalcy. Unfortunately, soon after this date the anti-Jewish acts among students resumed although in a less aggressive manor, which mostly meant that Jewish students were not allowed to enter the lecture rooms by their Christian colleagues. In early December 1933, the Neolog Jewish newspaper, the Egyenlőség reports from Debrecen about the Jewish students' continuing problems with entering the lecture rooms. The journal mentions Professor Benedek from the Medical Faculty, who ordered security guards and male caregivers to the entry of the auditorium to make sure that Jewish students could actually enter.[82] The report of the Association of Israelite Students also mentions specific professors who openly opposed the antisemites' behavior, like the internist Professor Fornet, who himself led the Jewish students inside through the back door of the auditorium. However, in this case a large number of non-Jews left the room and the lecture had to be cancelled. (Point 36) Elsewhere the surgeon professor Hüttl announced that he was only willing to lecture if Jewish students were allowed to stay. At a surgery, Professor Hüttl performed as part of his lecture series, Jewish students were asked to sit in the back rows of the seminary room.[83] (Point 37) Similar scenes appeared in the Faculty of Law, where Jews were either not allowed to enter the lectures or, if they managed to get into the room, then many non-Jews left. In the following weeks, the university unrest developed into a wilder demonstration in the city of Debrecen with a more general anti-Jewish character. For example, the demonstrators publicly burnt the popular Budapest journal, Az Est, and smashed the windows of Jewish-owned shops. On the one hand, some sources suggest that here the local leader of the Turul Association called its members to stay out of any further attacks against the Jewish students.[84] On the other hand, it was the Turul movement that tried to channel anti-Jewish feelings into a general economic boycott of Jewish shops and merchants. But both the mayor of Debrecen, and the inhabitants defied the radicals' calls.[85] Another voice of reason came from the Calvinist Bishop Dezső Baltazár, who threatened to expel the attackers of Jewish university students from the Calvinist student dormitories.[86] Furthermore, the pro-government Independent Journal of Debrecen [Debreceni Független Ujság] also condemned the antisemitic protests, which helped pacify the situation.[87]

81 HU MZSL IX-11 (B8/5), MIEFHOE, see the letter sent to the Rector and dated 5 December, 1933. In Hungarian it reads: „Mi zsidóvallású magyar egyetemi hallgatók nem tűrhetjük a Schipperek, Majerszkyk, Natonekek, Tonkak, Chinák, Waxeneckerek, Klausmannok és egyéb fajmagyarok arcpirító és megalázó magatartását."
82 *Egyenlőség*, 2 December, 1933. 7–8.
83 The seating of Jewish students in the last rows, the so-called "ghetto bench" was relatively common in interwar Poland. See on this for example Trębacz 2016: 113–137.
84 Kerepeszki 2012b: 146.
85 Tóth 1981: 1199–1200.
86 Kovács 2012: 198.
87 Tóth 1981: 1199.

On 21 November 1933, the Turul Association had a general assembly, where they accepted a memorandum, in which they called not only for the strict implementation of the Numerus Clausus Law and the non-acceptance of foreign university diplomas, but also for the blocking of the immigration of "foreign races".[88]

88 Tóth 1981: 1199.

CONCLUSION

Although the Numerus Clausus Law aimed primarily to replace the intellectual elite of Hungary, the debate around this law took on a much less intellectual nature. This included a headcount of war heroes, duels, regular beatings, creating and questioning myths around bravery in the First World War, all sorts of harassment at universities such as sending Jewish students to "ghetto benches". This article intends to demonstrate that a closer look at the formative experiences and the mindset of less well-known actors of immediate post-First World War times, such as Dr. Dombováry and like Professor Haendel can give us clues for decoding the behaviour of students in the 1930s. In interwar Hungary, anti-Jewish acts regularly occurred in educational institutions. While Jewish Hungarians seemed determined to fight off the attacks, they used various defence strategies. They defended themselves, first of all, by documenting and reporting the crimes committed against them. However, in many ways, their defence strategies included mimicking the mainstream Hungarian nationalist, revisionist, and aggressively masculine cultural phenomena. It is noteworthy that in the escalated versions of these incidents, one can detect a clear threshold where members of the majority society interfered into the conflict of extreme right-wing elements and the attacked members of the Jewish community simply in order to return to a certain level of normalcy. These were very important experiences for interwar Hungarian Jewry, and therefore we need to consider them when we attempt to understand the Jewish Hungarians' behavior and accommodation during the Second World War.

PRIMARY SOURCES

Hungarian National Archives, MNL OL K148-1907-item no. 2.-no 241.

Budapest City Archives, HU BFL XVII. 1531 Records of the Denazification Committee working within the Budapest Attorneys' BAR Association.

Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL PIH-I-E, boxes no. B 10/2 and 3.

Hungarian Jewish Museum and Archives, HU MZSL IX-11 B 8/5, MIEFHOE unnumbered minutes, T.73.34.

BIBLIOGRAPHY

Ablonczy, Balázs 2020: Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921. Jaffa, Budapest.

Ablovatski, Eliza 2021: Revolution and political violence in Central Europe. The deluge of 1919. University Press, Cambridge.

Ballagi, Ernő 1921: Elesni közérdek volt. Egyenlőség, 10 December, 1.

Becker, Annette 2021: Messengers of Disaster. University of Wisconsin Press, Madison.

Bihari, Péter 2008: Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán. Napvilág, Budapest.

Bodó, Béla 2019: The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921. Routledge, New York.

Bodó, Béla 2011: The White Terror in Hungary, 1919–1921. The Social Worlds of Paramilitary Groups. Austrian History Yearbook 42. 133–163.

Féja, Géza 1965: Szabadcsapat. Budapest: Szépirodalmi.

Freeden, Michael 2011: The Politics of Ceremony. The Wootton Bassett phenomenon. Journal of Political Ideologies (16.) 1. 1–10.

Frojimovics, Kinga 2011: "Mételyes már közéletünk, és fojtó-fullajtó lett levegője." A numerus clausus magyarországi rabbik templomi beszédeiben". In: Judit Molnár (ed.) Jogfosztás – 90 év. Tanulmányok a numerus claususról.Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest. 233–243.

Gárdonyi, Sándor 2002: Nyilas mozgalmak Debrecenben. Debreceni Szemle (10.) 1–4. 79–99.

Gerwarth, Robert 2012: Fighting the Red Beast. Counter-Revolutionary Violence in the Defeated States of Central Europe. In: Robert Gerwarth – John Horne (eds.): War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War. University Press, Oxford. 52–71.

Gruner, Wolf 2016: Defiance and Protest. A Comparative Micro-historical Re-evaluation of Individual Jewish Responses to Nazi Persecution. In: Claire Zalc – Tal Bruttmann (eds.), Microhistories of the Holocaust. Berghahn, New York. 209–226.

Hanebrink, Paul A. 2018: A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism. Belknap, Cambridge.

Kádár, Gábor – Vági, Zoltán 2013: A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944. Jaffa, Budapest.

Karady, Victor 2017: Jews in the Hungarian Legal Professions and among Law Students from the Emancipation until the Shoah. In: C. Wilke – A. Kovács – M. L. Miller (eds.), Jewish Studies at the CEU 8. Central European University, Budapest. 23–53.

Kerepeszki, Róbert 2012: A Turul Szövetség 1919-1945. Egyetemi ifjúsági és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Attraktor, Máriabesnyő.

Kerepeszki, Róbert 2012b “The racial defense in Practice”. The activity of the Turul Association at Hungarian universities between the two world wars. In: Karády, Victor – Nagy, Péter Tibor (eds.): The Numerus Clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe. CEU Pasts Inc., Budapest. 136–149.

Klein-Pejsová, Rebekah 2015: Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia. Indiana University Press, Bloomington.

Kovács, Mária M. 2012: Törvénytől sújtva. A Numerus Clausus Magyarországon, 1920–1945. Napvilág, Budapest.

Ladányi, Andor 1979: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Akadémiai, Budapest.

Ladányi, Andor 2005: A Numerus Clausustol a Numerus Nullusig. Múlt és Jövő (16.) 1. 56–74.

Ladányi, Andor 2012: On the 1928 amendment to the Hungarian numerus clausus act. In: Karády, Victor – Nagy, Péter Tibor (eds.): The Numerus Clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe. CEU Pasts Inc., Budapest. 69–111.

Lazaroms, Ilse J. 2014: Marked by Violence. Hungarian Jewish Histories in the Wake of the White Terror, 1919–1922. Zutot. Perspectives on Jewish Culture (11.) 1–10.

Löwenheim, Avigdor 1992: Zsidók és a párbaj. Múlt és Jövő (5.) 4. 83–94.

Mosse, George L. 1990: Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars. Oxford University Press, New York.

Rigó, Máté 2022: Capitalism in Chaos. How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War. Cornell University Press, Ithaca.

Romsics, Ignác 2017: A Horthy-korszak. Helikon, Budapest.

Serfőző, Lajos 1976: A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban. Acta Historica (57.) 3–59.

Szabolcsi, Lajos 1993: Két nemzedék. Az Egyenlőség évtizedei 1881–1931. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

P. Szabó, Béla 2020: Haendel Vilmos jogászprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1942/43. tanévi rector magnificusa. Gerundium (11.) 1–2. 15–48.

Tóth, Pál Péter 1981: Az egyetemi hallgatók mozgalmai Debrecenben (1933–1936). Századok (115.) 6. 1192–1217.

Trębacz, Zofia 2016: “Ghetto Benches” at Polish Universities. Ideology and Practice. In: Regina Fritz – Grzegorz Rossolinski-Liebe – Jana Starek (eds.): Alma Mater Antisemitica. Academic Milieu, Jews and Antisemitism at European Universities between 1918–1938. Wiesenthal Institute, Vienna. 113–137.

Újvári, Péter 1929: Zsidó lexikon. Budapest.

Vázsonyi Vilmosné 2015: Egyszer volt. Emlékirat 1947-ből. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

GLÄSSER NORBERT

„ÍTÉLJETEK!”

AUTORITÁSOK, KULTUSZOK ÉS EGYMÁSRA RÉTEGZŐDŐ BESZÉDMÓDOK A ZSIDÓTÖRVÉNYEK IZRAELITA APOLOGETIKÁJÁBAN

Ha közérthetően szeretnénk megfogalmazni, hogy miről szól a tanulmány, akkor azt lehetne mondani, hogy a nemzethez tartozás magyarországi izraelita apologetikájáról a neológ izraelita felekezeti sajtóban. Azokra a vádakra és változó nemzetkoncepcióra adott különböző kontextusú válaszokról szól, amely vádak elvitatták azt, hogy Magyarországon a zsidóság a nemzet része.[1] Az izraelita felekezeti publicisztika felől a válaszadók különböző kultuszokat, propagandákat és közhelyeket helyeztek új keretek közé, majd ruházták fel őket újabb jelentéssel. A vizsgált kiadványok, hírek többnyire a zsidótörvények árnyékában jelentek meg. Az is kérdésként fogalmazódik meg, hogy ez az apologetika ténylegesen milyen társadalmi közegben értelmezhető és a szövegeket létrehozók szándéka szerint kiknek szólt. A domináns narratívák megváltozásával – zsidóellenessé válásával – a tényleges szélesebb társadalmat szólították-e meg, vagy a belső önmegerősítés,[2] kríziskezelés eszközei lehettek-e a zsidótörvények közösségi percepciójában?

A vészkorszakot megelőző magyar nyelvű zsidó apologetikában a nemzeti kötődés és a főhatalomba vetett bizalom artikulálása hangsúlyos válaszként jelent meg.[3] A tanulmány ennek értelmezési rétegeire világít rá. Milyen diskurzushagyományok, világképek, valóságról alkotott modellek álltak a cselekvők mögött? Hogyan váltak a közösségek felől értelmessé a maguk korában a vádakra adott válaszok? A zsidóság „modern társadalomba lépése” milyen szerepet játszott ebben?

A VIZSGÁLT JELENSÉG

A modern nemzeteszme és a szimbolikus politika fontos elemét képezte a különböző zsidó sajtódiskurzusoknak. A vizsgált problémát a második zsidótörvény orthodox izraelita felekezeti visszhangján - az Egy fővárosi falragasz előtt címmel megjelent vezércikken - keresztül lehet legdidaktikusabban szemléltetni.

Emléklap az izraeliták egyenjogúsítására (MILEV)

1 Vö. Kékesi 2018. A jelenség nem írható le pusztán a lojalitás-megnyilvánítás kérdésével. A törvények, amelyekre válaszul megfogalmazódott a nemzeti szimbolikus politika és a nemzeti történelem izraelita felmutatása, az emancipációval és a recepcióval elnyert állampolgári jogokat építették le, s kérdőjelezték meg a nemzethez tartozást. Lojalitás-megnyilvánításról békeidőben vagy háborúban, az állampolgári közösség teljes jogú tagjaként tett szimbolikus gesztusok esetében lehetne beszélni, (vö. Panter 2014: 17.; Fenyves 2016) itt inkább az identifikáció (magyar zsidó) apologetikus felmutatásáról lehetett szó. A tanulmánynak nem célja ennek a történeti látószögnek a ténytörténeti részével foglalkozni, az érdeklődés a szimbolikus használatra terjed ki, ugyanúgy nem foglalkozik az írás az antiszemita vádak társadalmi és keresztény felekezeti beágyazottságával sem.

2 A problémafelvetés a magyar neológ izraelita történelemszemlélet vizsgálatában konklúzióként Konrád Miklós írásában is megjelenik. Konrád 2016: 664.

3 A tanulmány a kormányzói főhatalom irányában tanúsított lojalitás és izraelita intézményi részről várt védelem kérdésével nem foglalkozik, ugyanis ez meghaladná a terjedelmi kereteket.

„Elmerengve a múltakon, legelőször is kimondhatatlan hálát érzünk I. Ferenc József és IV. Károly koronás magyar királyok és még előbb II. József meg nem koronázott magyar uralkodó irányában, akik alatt a zsidóság emberi és polgári jogokat nyert és akik beállították a zsidóságot az állam polgári rétegébe. Hódolattal említjük báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz, Szemere Bertalan, Görgey Arthur, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, id. gróf Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső stb. neveit, akiknek szellemi világa a szabadság, a jog, az igazság volt, amely nem ismert születési és származási megkülönböztetést és az ország és a haza érdekében valónak vallották, hogy a századok óta itt lakó zsidóság beállíttassék a nagy magyar birodalom történet adta nagy hivatásának szolgálatába: a Kárpátoktól az Adriáig levő területen valósággá tenni a magyar szupremáciát. […] Élnünk kell jogainkkal és kötelességeinkkel. Deák Ferenc szavai irányítanak bennünket, aki azt hangoztatta a jogától megfosztott nemzetnek: ››Amit elvesznek tőlünk, azt visszanyerhetjük, de amiről lemondunk önként, az elvész.‹‹"[4]

– olvasható a lapban.

A zsidó közösségi szimbolikus politika megjelenhet a rítusokban, tárgyakban és vallási szövegekben, és interpretációja mindig függ a társadalmi környezettől. Az antiszemitizmusra adott válaszok sorában a nemzeti nagyok és a koronás fők zsidóellenességet elítélő véleményei már a dualizmus idején feltűntek,[5] s ezek a toposzok később is jól megragadhatóak voltak az olyan felekezeti kiadványokban, mint a Magyar Zsidó Hadviseltek Aranyalbuma, az Ítéljetek! vagy a Védelmünkben. c. füzetek,[6] a Magyar Zsidó Múzeum adományozói céduláin,[7] 1938-as emancipációs kiállításán[8] vagy az orthodox és neológ felekezeti hetilapok cikkeiben is. A tanulmány ezeknek a kultuszoknak a lehorgonyzottságát vizsgálja az antiszemitizmusra adott, magyar

nyelvű apologetikus válaszokban, kiadványokban.[9] A fent idézett orthodox izraelita vezércikk azt az ívet is felrajzolta, amelyben értelmet nyernek a szöveg(ek) állításai. A visszatekintő perspektíva viszont nem mutatja fel, hogy ez az „ív" korszakonként, hatalmi konstellációkként és reálpolitikai kontextusokként töredezett, s ív jellegét valójában a szimbolikus politika felől nyeri el. Ahogyan arról később szó esik, a szimbolikus politika egyik alapvető funkciója ennek a folytonosságnak, „ívnek" a biztosítása a reálpolitika változékonyságával szemben.[10]

4 Egy fővárosi falragasz előtt. *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. május 10. 1–2.
5 Glässer 2016.
6 Hegedüs 1940.; Vida 1939.; Lévai 1942. Lévai munkája és a mögötte álló lap nem izraelita felekezeti kiadvány, a „zsidó" jelző a zsidótörvényekből eredt. Lévai publicisztikájában 1939-től jelent meg markánsan a magyar-zsidó nemzeti történeti látószög és a nemzethez tartozás bizonyítása. Lásd Zombory 2018: 207–213.
7 A teljesség igénye nélkül lásd például: II. József mellszobrával ellátott menóra iratai. MILEV Az Országos Magyar Zsidó Múzeum és Könyvtár iratai (1930–1952)/ Iratok év szerint – 1933; V. Ferdinánd meglátogatja a pozsonyi zsidó iskolát (MILEV 64.1797), A Magyar-Zsidó Múzeum katalógusa. Budapest, Franklin Társulat nyomdája, 1916. C/II/74, a múzeum magyar nemzeti és kulturális működésének méltánylása jeléül" ajándékozta Horánszky Lajos (néhai Horánszky Nándor miniszter fia), Országos Magyar Zsidó Múzeum Emancipációs Kiállításának Katalógusa. (1938) 9. oldal; Jacob Steinhardt szónoklata Ferenc József felépülése alkalmából a nagyváradi zsinagógában tartott istentiszteleten (MILEV 66.189), Munkácsi Ernő ajándéka, 1943.
8 MILEV Az Országos Magyar Zsidó Múzeum és Könyvtár iratai (1930–1952)/ Katalógusok (1935–1949)/ Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Emancipációs kiállításának katalógusa – 1938. március 6-31. Leltári szám: 86.111.
9 Apologetika, emlékezet és vallástörvény kapcsolatáról lásd Fényes 2012b.
10 Gerő 2004: 7, 18, 20–21, 53–54. Robert N. Bellah-nál a civil vallás nem más, mint a vallás helyébe lépő modern alternatíva, amelyet a modern társadalom tölt meg tartalommal. A civil vallás vallásos hitek, jelképek és rítusok összessége. Ezek transzcendens dimenzióba helyeződnek és történelmi tapasztalatban gyökereznek. Funkciója szerint legitimál, integrál és megoszt. A nemzeti történelem jelentőségtelinek nyilvánított, kiragadott eseményeire alapoz. Ezeket értelmezi (át) a mindenkori jelen törekvéseinek függvényében, s önti normatív keretbe. Hankiss 1991: 66-68. Vö. Furseth – Repstad 2006: 103–106.; Hase 2001: 53–64.; Scheider 1987: 83–215.

Elsőként a felvilágosult abszolutista uralkodók környezetében megfogalmazódott elgondolásokban jelent meg hatalmi szándékként a zsidóság polgári jobbá tétele, felemelése.[11] Ezekben a zsidót, mint individuumot ragadták meg, s a történelem „káros" lerakódásainak és a társadalmi helyzetből fakadó „rossz" szokásainak elhagyásával tartották „felemelendőnek" a többségi társadalomhoz.[12] A haladás gondolatával, a racionalizmus iránt megnövekedett igénnyel, az individuumnak és zsenialitásának a felértékelődésével a modern nemzeteszme a modern polgár világának és önképének fontos eleme lett.[13] A különböző nemzeteszmékkel való azonosulás pedig addig nem ismert, új belépési pontokat jelentett a modernizálódó társadalomba a felvilágosult, újításokra nyitott zsidók számára. A rendi világ logikája ezzel szemben kollektívumokban gondolkodott: kollektív felelősségben, hatalom előtti kollektív reprezentációban, kollektív kiváltságokban és a hatalom felől a közösség ügyének tekintett hagyományokban.[14] A rendi világ hatalmi rítusai nem váltak el a vallási rítusoktól. Az uralkodót és a fennálló társadalmi rendet Isten teremtett világába ágyazták, a történelem folyásának pedig eszkatológikus/messianisztikus perspektívát adtak.[15] Ezek viszont csupán történészi modellek. A forrásokban összefonódva vagy egymásra rétegződve jelennek meg, amelyeket célszerű a közösségek belső világa felől megérteni, és történelmi korszakonként, hatalmi konstellációnkként és területileg differenciáltan vizsgálni.

Dr. Gál Jenő (1872–1940) budapesti neológ izraelita ügyvéd *Egyenlőség*ben közölt cikkében – számos más cikk érvelésével összhangban – például három szimbolikus politikai jelenség fonódott össze a nemzethez tartozás apologetikus érvelésében: (1) a koronás fő alakja a dualizmus izraelita felekezeti értelmezéseiből, (2) a dualizmus ikonikus nemzeti közjogi alakjai és (3) a Nagy Háború izraelita emlékezetében is használt, a Metz-i csatáig (1870) visszanyúló közös harc és

istenszolgálat kereszténytt és zsidót a nemzet keretében egybeforrasztó ereje. Mindezt pedig a Szent Korona-tanra hivatkozva Gál a hungarus-tudattal keretezte.[16]

„Amint minden különleges és nemzeti szempontból szinte egyedülálló európai és világvonatkozásban ami magyar, úgy a zsidókérdés sem jelenti Magyarországon azt, ami más nemzetek ujabb és legújabb felfogásában mostanság felfedezhető. […] Annyira más a Szent Korona elméletén nyugvó alkotmány […] mert a Korona ugy tündöklik és ugy világit mindenkinek, mint a napfény, amely egyformán ragyogja be a mindenséget, az alacsony cserjét, a magas tölgyet, porszemet vagy sziklát egyaránt. A mi magyarságunk, a nemzet testébe beolvadásunk nem esendő és mulandó kegynek szüleménye, hanem a Korona örök és változhatatlan erősségén épül. Mi nem lehetünk időnek és térnek alávetett hatalmak mulandó felfogásának alárendeltjei, a mi magyarságunk és hazaszeretetünk nem elhatározás, hanem bennünk élő tulajdonság, egész lényünk, egész életünk magyar."[17]

11 Dubin 2005: 29.
12 Dubin 2005: 31–33, 36.; Vö. Bolgár 2022: 190.
13 Kapitány – Kapitány 2007: 383–384.
14 Vö. Kapitány – Kapitány 2007: 383–384.; Dubin 2014: 57.; Komoróczy 2012a: 155–280.
15 Vö. Stollberg-Rilinger 2013: 86–87, 90, 96.; Ravitzky 2011: 20., Ravitzky 1990.; Fényes 2012a.
16 A Szent Korona-tannal a szintén neológ izraelita családból származó, 1885-ben katolizált kunszentmártoni születésű jogász, történész Angyal Dávid is foglalkozott, aki Habsburg Ottó egyik magántanára volt. Vö. Angyal 1971.; Schweitzer 2009. Angyal ugyanakkor 1943 nyarán, emlékiratai megírásához kezdve, nem apologetikusan használta, ugyanis a zsidó közösséget ért vádakat a zsidóság zártságával, a kívülállóknál a valódi ismeretek hiányával és egyes zsidó személyek rossz példájának téves általánosításával, zsidóság egészére vetítésével magyarázta. Angyal 1971: 31–34.
17 Gál Jenő: A mi magyarságunk. *Egyenlőség*, 1938. november 3. 4.

Gál Jenő Vázsonyi Vilmos mellett a Lipótvárosi Demokrata Kör alapítója, 1926–1935 között országgyűlési képviselő volt, és aktív szerepet vállalt a PIH vezetésében. Annak a nemzedéknek az emlékezeti kánonját testesítette meg, amely a kiegyezés után nőtt fel az emancipáció és a recepció jogi és társadalmi keretei között. Amíg a két világháború között az antiszemita sajtóval folytatott polémia a zsidóság nemzethez tartozásáról és társadalmi térben „elfoglalt" helyéről szólt,[18] addig az első zsidótörvény életbe lépése után közel fél évvel, a Felvidék visszatérését ünneplő lapszámban Gál a Szent Korona-tan révén határolta el a magyar zsidóság – különlegesnek ítélt – helyzetét a környező országok zsidóságáétól. Az antiszemitizmus idegen eredete, a magyar nemzet „lelkületéről" történő leválasztása a dualizmusig visszanyúló neológ izraelita közhely volt,[19] s a zsidótörvények idején is használta az izraelita felekezeti publicisztika.

A dualizmus idején kialakult közjogi kultuszokat az orthodox és a neológ izraelita felekezeti sajtó a zsidóság helyzetének alakulása felől, többnyire a kultuszban érintett személyeknek az antiszemitizmust elítélő nyilatkozatai és magatartása felől értelmezte.[20] Gál ugyanezt tette az első zsidótörvény mögött álló antiszemitizmus definiálása során is.

> *„A régi békességes esztendőkben, amikor fel-feltünedezett a szervezkedő antiszemitizmus, kézlegyintéssel intézték el halhatatlan nagyjai a magyar nemzetnek. Hogy messzebb ne menjünk, a szabadságharc héroszai, az akkori magyar ifjúság, Petőfi Sándor, Jókai, csillagok a magyar égboltozaton, utánuk a nemzetépítő Kossuth, Deák és a legújabb idők halhatatlanja Apponyi Albert lelkéhez nem férhetett a gyűlölködés, mely manapság hangosan rikolt és tőlünk idegen eszmékből táplálkozik. Arany János magához ölelte Kiss Józsefet, Baross Gábor munkatársakat választott zsidó hitü jó magyarok táborából. Ferencz József és az utolsó koronás magyar király törzstiszteket és tábornokokat nevezett ki zsidó hitü magyarjai közül."*[21]

Ferenc Józsefet a felekezeti sajtótermékek az emancipációban és recepcióban neki tulajdonított szerep felől értelmezték. Nyilatkozatait emellett, a társadalomban megjelent antiszemita hangok elmarasztalásában is felhasználták. Gál esetében kifejezetten az első világháborús zsidó részvétel és a fronton harcoló nemzethez való lojalitás elvitatása antiszemita vádjával szemben jelent meg Ferenc József és IV. Károly.[22] Az első világháborús zsidó hőskultusz apologetikus jellege szintén pillére Gál érvelésének.

> *„Ezek mind benn voltak az »alkotmány sáncaiban«. Mint ahogy minden magyar zsidó a magyar nép alkotmányos tagjának érzi magát ma is. Életünk, halálunk össze van forrva a megszentelt magyar hazánkkal. Olvassátok csak el a harctéren keserves; könnyek között irt felmagasztaló sorokat arról a dicsőségről amelyben egymást átölelve indultak és meneteltek a hősi halál országútján keresztény és zsidóhitü magyarok."*[23]

A háborús hőskultusz csoportonként változó üzenettel, felekezetenként módosuló vizuális és szöveges jelképiséggel bírt. Széles társadalmi olvasatban magában hordozta a gyászfeldolgozáson túl a 48-as harcosideált, hősiesség-elképzelést és a háború folytatásának, az elvesztett területek visszaszerzésének ügyét is.[24] Sajátos felekezeti olvasatban az izraelita emléktáblákat, emlékműveket és avatóbeszédeket az 1916-tól megjelent – ellátási problémákat és harctéri vereségeket megokoló – antiszemita vádak cáfolataiként alkották meg.[25]

Esetünkben nem a külső társadalom zsidókról folytatott vitái, a többség kisebbségről való vélekedése válik vizsgálandóvá, hanem a belső közösségi nézőpont, az érvelések belső logikája, a közösségi percepció. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért válhat fontossá a hatalom és a közösség viszonya, s főként annak szimbolikus, világképhez sorolható vetületei a zsidóságra megfogalmazott vádakra adott apologetika szempontjából, amikor a kutatók általában a sablonos vádakat, a zsidóellenes irodalom hagyományait, a kulcsszövegeket és a szövegek térbeli útját tartják szem előtt.[26] A válasz az, hogy az állampatrióta dinasztikus rítusok, és a magyar nemzeteszméhez kötődő rítusok a hatalmi realitáshoz való kapcsolódás eszközei voltak,[27] korszakonként a különböző értelmezések és kultuszok egymásra rétegződtek és felekezeti értelmezéseket kaptak. Az emancipált és recipiált státusz elnyerése majd védelme érdekében is fontos belső felekezeti érvként hatottak a nemzeti kultuszok és a koronás fő tisztelete köré rendeződő toposzok. A lojalitás kérdése, a hatalom tisztelete és a nemzet részévé válás bizonyítása jelent meg bennük. A vészkorszak társadalomtörténeti perspektívája felől ezek a deportálás alóli mentesítések jogi szabályozásában öltöttek testet. A patrióta magatartás igazolásának logikájára alapozó egyes első világháborús kitüntetések viszont, csak látszólag nyújtottak védelmet 1944-ben a deportálások alól,[28] ugyanis a jogalkalmazók cselekvésének kereteit már nem az határozta meg, hogy a zsidóság a magyar nemzet részévé vált-e, hanem a zsidóság és a magyar nemzet – faji gondolat mentén megfogalmazott – bináris oppozíciója volt a döntő.

VÁLASZOK ÉS DISKURZUSOK

Az első zsidótörvény parlamenti vitái élénken foglalkoztatták az *Egyenlőség*et. Ezek közül Fábián Bélának (1889–1966) a felszólalása a zsidókhoz fűződő fővonalbeli diskurzus változására adott válaszok felől válik lényegessé. A szöveg szemléletesen mutatott rá a törvényhozásban a *nemzet koncepciójának változására* – etnikai meghatározására – és a *térbeliség* – a társadalmi és az urbanisztikai térben történő visszaszorítás – *szintjén újrafogalmazott viszonyulásra* a magyarországi zsidósághoz. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy az új diskurzusra adott válaszok egy korábbi diskurzus fogalmi kereteit használva artikulálódtak.[29] Ebben a parlamenti felszólaló nemzedékét meghatározó szocializációnak is szerepe lehetett.

18 Lásd Kékesi 2018; Vö. Bolgár 2022.
19 Lásd Béla király zsidó grófja. *Egyenlőség*, 1912. jan. 18. 1. A Gyermekszoba melléklet írásának elemzését lásd Zima 2008: 564–565., továbbá: Konrád 2016: 641.
20 Orthodox vonatkozásban lásd Glässer 2016.
21 Gál Jenő: A mi magyarságunk. *Egyenlőség*, 1938. november 3. 4.
22 Vö. Glässer 2020: 111–171.
23 Gál Jenő: A mi magyarságunk. *Egyenlőség* 1938. november 3. 4.
24 Vö. Nagyillés: 2014.; Zeidler 2009., lásd még Hankiss 1991: 70–89.
25 Vö. Glässer – Glässerné Nagyillés 2015.
26 Lásd Bolgár 2022.
27 Lásd bővebben Glässer 2020.
28 Az első világháborús kitüntetések a második világháború alatt a törvényalkotás szintjén (1939. évi IV. tc. 2. §) a zsidótörvények alóli menetsülés jogcímét is képezték, bár a jogalkalmazás során ez később sem realizálódott. Vö. Braham 1997: 151, 359, 502, 566, 846, 859–860, 928.; Molnár 2000.
29 A faji meghatározást és a nemzettől való eltávolítását már a numerus clausus során érzékelte a neológ sajtó, a belső felekezeti diskurzus viszont a korábbi maradt. Lásd Glässer – Zima 2010.

„Méltóztassanak […] arra gondolni, mit kellett nekünk végighallgatnunk. Gyermekkorunkban az elemiben és az anyánktól azt tanultuk, hogy magyar vagyok, magyarnak születtem — ez volt az első vers, amelyet elgagyogtunk és most itt azt halljuk, hogy »nem vagy magyar, faj vagy és nem vagy felekezet, hanem faj vagy«. Az ember sohase kívánjon másnak rosszabbat annál, amit maga is el tudna viselni. […] ugy éreztem magamat ez alatt az egész vita alatt, mintha tudattalanul, de egyesek talán tudatosan el akarnák, tőlünk venni azt, ami nekünk és minden embernek legszentebb kell, hogy legyen, a hazát."[30]

Fábián Béla ügyvédjelöltként Vázsonyi Vilmos titkára, az első világháború után 1922-től 1939-ig pedig a Nemzeti Demokrata Párt, illetve az Egyesült Szabadelvű és Demokrata Ellenzék képviselője volt. A Magyar Zsidó Lexikon a Szovjetuniót és a bolsevizmust elítélő írásai mellett a kispolgárság és a kereskedők érdekképviseletét felvállaló politikusként mutatta be.[31]

A zsidóságról folytatott külső beszédmód a reformkor és a dualizmus első évtizedeiben gyökeresen eltért attól a beszédmódtól, ami a dualizmus alatt jelent meg, s az első világháború vádjaiban, majd a Horthy korszak különböző hatalmi politikai konstellációiban teljesedett ki, s jutott fővonalba a második világháború alatt. Bolgár Dániel mutatott rá, hogy ezek más-más érvelési módot alkalmaztak. Az első tematizálás a megjavítás ügye köré rendeződött, lényegében a zsidók polgári jobbá tételének lehetőségeiről szólt, amelyet báró Eötvös József is a nemzetbe emelés révén látott kivitelezhetőnek. „A zsidókérdésnek ez a verziója tehát – írja Bolgár [G.N.] – a beilleszkedés esélyeit latolgatta, beilleszkedési diskurzus volt, amely két előfeltevésen nyugodott. Az egyik az volt, hogy a zsidó a nemzet alatt áll. A másik az, hogy felemelésük mindenkinek jótéteményt jelentene."[32]

A kérdés megoldása a zsidó beillesztése a nemzetbe. Lényegében ez a gondolat: *a nemzet részét képező magyar zsidó a vezérmotívuma az Egyenlőség, később a Magyar Zsidók Lapja apologetikus írásainak*. Itt a beillesztés/ beilleszkedés gondolatát több történeti fejtegetésben a dualizmus magyar nemesi historizáló történelemszemléletét követve a honfoglalásig, vagy legalább Mátyás király uralkodásáig visszavezetett *közös múlt* váltotta fel. Toronyi Zsuzsanna a 19. század utolsó harmadának tudományos zsidó diskurzusairól írja, hogy „a magyarországi neológ tudományos elit igyekezett meghatározni azt a közös narratívát, amely a magyarországi zsidó önkép kialakításában ugyanúgy hivatkozási alapot jelent, mint az emancipációs és recepciós küzdelmek során."[33] Ennek a *közös alap*nak az elbeszélése, újra mondása lesz *az apologetikus publicisztikák alapja*.

Bolgár felvetésében a társadalomban a zsidókról megjelenő másik tematizálás a zsidókról már térfoglalásvita volt, ami statisztikai, topográfiai fogalomkészlettel él, és a magyar nemzetet/ fajt a zsidósággal állította szembe. Ennek a beszédmódnak a jelentősége az 1870-es években az antiszemitizmusnak, mint politikai mozgalomnak a megszületésétől növekedett meg.[34] Nem a beilleszkedésükről folyt a vita, többé már nem sajnáltak vagy megvetettek a zsidók, hanem beilleszkedettek és irigyeltek, számarányukhoz képest „túlságosan nagy" helyet foglalnak el. Bolgár szerint ez utóbbi vita a javak elosztásának kérdését állította a figyelme középpontjába, és nem a nemzet egységéért aggódott. Az 1873-as pénzügyi válság után kiformálódó diskurzus új kulcsfogalma a felülképviseltség lett, és a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségekről szólt. A vita kulcskérdése a vészkorszak előtt az volt, hogy miért a zsidók és miért nem a vádak megfogalmazói vannak – a faji közösségként felfogott nemzetükkel egyetemben – előnyösebb gazdasági-társadalmi helyzetben.[35] A megfogalmazott vádak különböző képi hasonlatokkal éltek. Bolgár szerint a kezdeti mérleg-metaforát („zsidó túlsúly") idővel a térképi metafora („zsidó térfoglalás/ térhódítás/ térnyerés") vagy a statisztikai metafora (arányosítást igénylő aránytalanságok, „egészségtelen eloszlás/ eltolódás", a számarányok problémája, „elzsidósodás") váltotta fel.[36] A zsidótörvények – nemzeti történeti érveket és nemzeti elköteleződést használó – izraelita apologetikája lényegében a reformkorban gyökerező diskurzus érvrendszerében adott választ jelent más ellentétpárokban gondolkodó diskurzusra. Ebben az új diskurzusban viszont már nem szorult bizonyításra, hogy hasznos, integrált része-e a zsidóság a magyar nemzetnek, mert ebben az érvelési módban a zsidóság a magyar nemzet ellentétpárját képezte. Ha Alfred Schütz nyomán abból az alapfelvetésből indulunk ki, hogy a cselekvőket a cselekvések mögött álló elképzelések felől tudjuk megérteni, akkor a kérdés kulcsa az apologetikát folytató csoport önképe lesz. Az izraelita felekezeti intézményi struktúra és önkép a jogegyenlőséghez és a recipiált felekezeti státushoz kötődött, a felekezeti sajtó mindvégig ezt jelenítette meg, erre reflektált. A gazdasági, majd faji antiszemitizmusra adott izraelita cáfolatokat és közösségmegerősítő válaszokat főként a neológ irányzat képviselői[37] a magyar nemzeteszme által meghatározott polgári világképben fogalmazták meg. A 19. században formálódó nemzeti kultúra létrehozta a saját történeti nemzeti látószögét – állította Hofer Tamás a középrétegek világát vizsgálva. A történeti nemzeti látószög az összetartozás új tudatának forrása és kifejezése lett, egyúttal egy szelektáló folyamatot is jelentett, amely az adott korszak gondolkodásmódját tükrözte. A válogatás mikéntjében az egyes korszakok, ideológiai, művészeti és politikai irányzatok nemzetfelfogása jutott kifejezésre. A szelektálás során a nemzeti történelemről, a nemzeti jellemvonásokról, a nemzeti dicsőség korszakairól már egy előre kialakult kép állt rendelkezésre, amelyhez igazodni lehetett.[38] Az izraelita sajtó magyar zsidó történelemszemlélete – főként a neológia esetében – ehhez a történeti nemzeti látószöghöz igazodott. Ebben a magyar zsidó polgári világképben bizonyítandó volt a magyar zsidóság hasznossága, társadalmi integráltsága, nemzethez tartozása volt, a vádakkal szemben pedig a hatalmat megjelenítő autoritások, nemzeti nagyok zsidóság melletti állásfoglalásait mutatták fel. Ez az Osztrák-Magyar Monarchia eltérő területi lojalitáselvárásai

30 Fábián Béla: A magyar zsidóság ezt feleli… Fábián Béla nagy beszéde a képviselőházban a zsidótörvény ellen. *Egyenlőség*, 1938. május 19. 14.
31 Seltmann 1929: 252.
32 Bolgár 2022: 190.
33 Toronyi 2022: 133.
34 Bolgár a megjelenését a Religio római katolikus laphoz köti. Ebben az esetben érdemes figyelembe venni, hogy az egyházjogi viták zsidóellenessége mögött az egyház, mint intézmény, a katolikus vallás mint államvallás gyökeres státusváltozása is állhat. Az egyházpolitikai törvényekkel ugyanis az államalapításig visszavezethető egyházból a felekezetek sorának egyikévé minősült át. A politikai katolicizmus ugyanakkor nem képviselte a magyar katolicizmus egészének véleményét a dualizmus idején. Lásd Klestenitz 2013: 40, 45–46.; a vegyesházasságok és a kölcsönös áttérések felől pedig lásd Homoki-Nagy 2018: 38–40.
35 Bolgár 2022: 191–192, 195.
36 Bolgár 2022: 196.
37 Az orthodox sajtó a vallási reneszánsz jegyében alternatívaként a hitközségi keretek közé történő visszavonulást, a vallásosság megerősítését és a kinyilatkoztatott tant tovább vivő ifjúság egzisztenciájáról való gondoskodást jelölte ki teendőként. Lásd bővebben Glässer 2016.
38 Hofer – Niedermüller 1988.

felől szintén megvilágítható. Marsha Rozenblit szerint Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk. Habsburg-Ausztriával szemben a magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és zsidó lakosai az uralkodó magyar, nyelvi-kulturális alapú nemzetkoncepciót adaptálták.[39]

Orvar Löfgren a svéd polgárság világát vizsgálva jegyezte meg, hogy az eszmék lehorgonyzottá váltak a mindennapi rutinokhoz és trivialitásokhoz, a kulturális mondanivaló pedig beágyazódott az anyagi világba. Ezek megragadhatóak voltak a rutinszerű öntudatlan viselkedésekben, miközben közös kulturális kódok jöttek létre.[40] A magyar zsidó múlt nemzeti látószögét is számos lehorgonyzottság jellemezte, amely az apologetikus szövegekben és tárgyolvasatokban is tükröződött.[41] A társadalomról alkotott új elképzelések ugyanis – ahogyan Frykman és Löfgren is kifejtették – a változás lehetőségét hordozták magukban, amelyek a társadalmi kapcsolathálók megváltozását idézhették elő.[42] *A magyar nemzeteszméhez való csatlakozás, a nemzeti múlttal és önképpel való azonosulás belépési pontot jelentett a zsidóság számára a modernizálódó magyarországi társadalomban.* A magyar *történelemszemlélet historizáló jellege pedig a rendi világ elitjének leszármazottjaihoz közelíthette a zsidó polgárságot*. A régi arisztokrata elit polgári percepciója ugyanis nem csak a távolságtartást és a polarizációt foglalta magába, hanem annak csodálását és utánzását is.[43]

A RENDI VILÁG AUTORITÁSAI ÉS RUTINJAI AZ IZRAELITA APOLOGETIKÁBAN

A modern nemzetállamok kiépülése nem csupán a nemzeti történelem új közösségteremtő rítusait keltette életre, hanem együtt járt a nemzetkoncepció változásával és a modern felekezeti struktúra kiépítésének igényével is. Az előbbi a zsidóság beemelését hozta el a modern magyar asszimilatív nemzetkoncepcióba, utóbbi pedig a judaizmus konfesszióvá minősítését. Ez azonban egy folyamat volt, amelyben az „új" sok tekintetben a „régire" rétegződött, vagy módosult jelentéssel átszőte azt. A 19. században megjelenő nemzeteszme és a nemzeti hagyományok keretében a szimbolikus politika részeként a nemzetvallás – a társadalom tisztán szekuláris civil vallása[44] – abban az értelemben immanens vallás, hogy az adott népcsoport saját történetét, múltját, jelenét vagy jövőjét tette meg a hit tárgyává vagy forrásává. Ez által az evilágit szakralizálta, s ily módon hozta létre a vallási strukturális mintákat követő szekuláris vallást.[45] Funkciója a modernizálódó társadalom rendi, vallási és testületi törésvonalainak áthidalása, felülírása volt. A nemzetvallás, mint jelenség a kulturális emlékezet közegébe ágyazódott, működését ennek sajátosságai határozták meg. Rítusai a rendi és vallási ünnepben gyökereztek, nyelvezeteként a Szentírás és a liturgia általánosan ismert fogalmai szolgáltak.[46] Koronás fők és egyházi/ felekezeti méltóságok megnyilatkozásainak apologetikus kontextusba helyezése csak a rendi világ hagyományai és zsidó közösségi gyakorlatai felől érthető meg. A modern keretek rendiektől való eltérésének egyik lényeges pontja a testületiségnek és a hatalom előtti kollektív megjelenítésnek a megszűnése volt, a másik pedig a cselekvőket körülvevő világ kizárólagos vallási értelmezésének eltűnése. Ennek dacára a koronás fők és keresztény vallási vezetők vélekedésének megjelenítései – ha azok nem az antiszemitizmus részeként, hanem annak ellenében tűntek fel – azokra a premodern gyakorlatokra emlékeztettek, amelyekben a hatalom ezen megtestesítői – igaz anyagi előnyök ellenében, de – kollektív kiváltságokat és védelmet nyújtottak a zsidóságnak. A koronás fő emellett az Örökkévaló által legitimált nemzsidó király alakját is magán hordta, akinek Isten a saját dicsőségéből juttat hús-vér ember létére.[47] A hatalom tisztelete az egyházi autoritások felől érkező támadásokra is apologetikus érvet szolgáltatott. Glattfelder Gyula csanádi püspöknek az első zsidótörvény felsőházi bizottsági vitája során mondott beszédére – amelyben a törvényjavaslatot a zsidók bűnei miatt kirótt isteni büntetésként tüntette fel – adott választ az *Egyenlőség*. Kiss Arnold vezető főrabbi egyfelől a nemzet ellen elkövetett bűnök vádját utasította el, másfelől a királyi hatalom iránti lojalitás hagyományát mutatta fel apologetikaként.

> *„Igen! Hivő lélekkel valljuk, hogy az Isten akarta igy. Az Isten büntetett igy. Ő tudja egyedül: miért? […] De egyet mi magyar zsidók rendületlenül hiszünk és vallunk a mi legmélyebb alázottságunkban is. A magyar gondolat, a magyar hüség, magyar hazánk iránti szerelmünk szent kötelességei ellen soha, egy percig se vétkezett a magyar zsidóság. Ilyen bűntől tisztának érzi a lelkét a magyar zsidóság. Ilyen bűnünk nincsen, ilyen bűnért nem büntethet bennünket a mi Istenünk."*[48]

A nemzeti elköteleződés apologetikus megjelenítésére vádként rendszerint a Tanácsköztársaságban szerepet vállaló zsidó származású személyek toposzát hozták, amit kollektív felelősségként vetítettek a magyar zsidóságra. A vitákban az izraelita felekezet képviselői a hitközségi tagság, és a zsidó származás vallási közönybe ágyazott szétválasztásával éltek: elhatárolódtak a kommunista eszméktől azonosultak, a fennálló rendszer antibolsevizmusával és szekuláris, a vallástól és a hitközségektől eltávolodott, vagy ott helyet sem kapó személyekként mutatták be az 1918-as összeomlás és az 1919-es események zsidó származású résztvevőit. Ez a vita Glattfelder és Kiss esetében is megjelent.

> *„A zsidóság bűnös, mert a radikális zsidó fiatalság emberöltőkön keresztül mindent aláaknázott, ami ebben az országban és az egész világon szent és erkölcsi érték. Megtámadták, megingatták és felforgatták a trónt és az oltárt. Igy mondta Glattfelder Gyula püspök. A zsidóság, a maga szent vallásában, a maga törvénykönyveiben, az iskoláiban, a családi körében, az ünnepi liturgiájában, a lelke örömében és gyászában nem emberöltőkön keresztül, de évszázadokon át szentnek vallott mindent, amit a világban kegyeletnek hirdetett, minden szent és erkölcsi értéket. A trónt és az oltárt a maga erőivel védte, a prófétája tanította meg őt reá: »az ország üdvét, ahol laktok, mozdítsátok elő, mert biztonságában van a ti biztonságotok.« A trónért és az oltárért a zsidóság mindig*

39 Vö. Rozenblit 2001: 4, 9.; Gerő 1993: 307.
40 Frykman – Löfgren 2005: 6.
41 Például lehorgonyzottságuk megragadható az uralkodók, politikusok megjelenítésében emléktáblákon, zsidó kispolgári tárgyi magánemlékekben, zsinagógai beszédekben, történelmi előadásokban, háborús relikviákban, zsidó múzeum számára adományozott tárgyakban.
42 Frykman – Löfgren 2005: 7.
43 Vö. Frykman – Löfgren 2005: 8.
44 A magyar nemzetvallás fogalom Hankiss Elemér révén az amerikai szakirodalom civil religion fogalmának európai, közép-európai kontextusba ágyazásából ered. Robert N. Bellah a civil vallás fogalmát *Rousseau*-tól eredezteti, miszerint minden társadalomnak szüksége van egy tisztán civil hitre. (VIII. fejezet, A polgári hitvallás. Lásd Rousseau 1947: 137–149.; Bellah 1992.)
45 Gerő 2004: 32.
46 Gerő 2004: 18, 20–21.
47 Bővebben lásd Glässer 2020: 40.
48 Dr. Kiss Arnold: Válasz Dr. Glattfelder Gyula Őexcellenciájának. *Egyenlőség,* 1938. május 27. 3.

készséggel áldozott vért és életet. Az az úgynevezett radikális zsidó fiatalság nem a zsidóság lelkéből lelkedzett. Idegen volt tőlünk, idegen volt hozzánk, az oltáraink elől elszökött, nem a zsidóság nevelte őket. A mételyt a lelkeikbe más forradalmak viharaiban szedték, bennünket, a zsidóságot éppúgy gyűlöltek és cserbenhagytak és mi is éppúgy irtózunk tőlük, mint minden romlástól."[49]

A keresztény vallási vezetők antiszemitizmussal szembeállítható pozitív megnyilvánulásait közlő szerkesztői gyakorlat továbbra is megmaradt. 1938 júliusában a zsidóellenes publicisztikák ellen a pápát idézte az *Egyenlőség*.

„A pápa éppen most fordult ujabb szózattal a faji gondolat és a túlzó nacionalizmus ellen. A Nemzeti Ujság, a magyar katolicizmus orgánuma talán megszívlelhetné a katolicizmus fejének szavait. Ennyire eddig egyetlen fórum sem ment. Tiltakozunk a másodrendű, állampolgárrá való degradálási kísérlet ellen! Nem szerkesztőségi íróasztalok hivatottak annak eldöntésére, hogy »kivánatos magyar állampolgárok« vagyunk-e?"[50]

Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás bérmakörútján Sátoraljaújhelyen elsőként fogadta a zsidó hitközség tisztelgő küldöttségét a felekezet sorában, amit kiemelt az *Egyenlőség*, a sajtóban tolmácsolt üzenete a modern, ateista eszmék ellen szólt.

„Megragadom az alkalmat, hogy örömmel emeljem ki a magyar zsidóság mély vallásos erkölcsösségét és ősi hitéhez való szilárd ragaszkodását! Hangsúlyozom, hogy a mai istentagadás felé való korszakban a hit és a vallásosság az egyedüli erő. Ez fogja a jobb és boldogabb időbe, vezetni az egész emberiséget és ez fogja a zsidóságot megvédelmezni az izgatásokkal felzaklatott demagógia ellen."[51]

A második zsidótörvény tervezetéről egy magánlevélben tett kijelentésével összekapcsolva hozta az *Egyenlőség* a zirci főapát, Werner Adolf halálhírét. Dr. Rosenfeld Mátyás bajai származású főorvos a régi világ alakjaként rajzolta meg a főapát emlékét, ugyanakkor a zsidótörvényt az elhunyt is „elkerülhetetlennek" ítélte.

„Emlékezem — a bajai cisztercita főgimnázium igazgatója volt még akkor. Istenben boldogult édesatyámhoz baráti kapcsolatok fűzték. Szigorúan ügyelt a zsidó vallású tanulók hitéletére — az izraelita hitoktatást, minden erkölcsi súlyával támogatta. Az ő direkciója idején mutatta be édesatyám évente, a hitoktatójuk vezetésével, felvonuló katolikus diákságnak az ősrégi, neves bajai zsidótemplomot, értékes kegyszereit, függönyeit, az Ótestamentum eredeti pergamentjeit, a szent Thóratekercseket. Tiszta, patinás veretű lelkülete nem tudott megnyilni a huszadik századnak, a haladás és civilizáció korának legújabb vívmánya: a féktelen zsidógyűlölet számára."[52]

Halálhírének kiemelt bekezdései – Rosenfeld főorvosnak írt levélrészletéből – rámutatnak arra, hogy a közlés valódi üzenete az volt, hogy volt olyan katolikus egyházi autoritás is, aki szükségesnek vélte a törvénytervezet enyhítését.

„Én még bízom, hogy a törvény nem fog a mai formájában megvalósulásra kerülni: enyhíteni fognak rajta. Ha Európában a pogány és gyűlöletet szító felfogás erősbödni fog és uralomra fog jutni, akkor nem tudunk ellene semmit sem tenni, mert önök után jönnek a katolikus papok és a katolikus vallás. Imádkozni fogok önökért!"[53]

A nácizmussal, mint pogánysággal szembeni közös fellépés szükségességének toposza nem csak az egyházi személyek kijelentéseinek neológ tolmácsolásaiban jelentek meg. Korein Dezső orthodox izraelita apologetikája a keresztény felekezetek középrétegeit megcélozva ugyanezen gondolat köré épült 1934-től, s számos kiadást ért meg.

„A pápa nagyszerű kiáltványa, amelyben egyházi átokkal sujtotta a fajelméletet, Faulhaber müncheni, Innitzer bécsi és Ingram londoni hercegérsek bátor szózatai, hazánkban pedig Serédi hercegpimás és Balthazár Dezső debreceni ref. püspök tiltakozásai az antiszemitizmus ellen mindmegannyi jótékony tünetek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a keresztény egyházak fejedelmei úgy mint a multban, ma is bátran emelik fel tiltakozó szavukat az embertelenség és faji őrület romboló hadjárata ellen. Már pedig keresztény polgártársainknak mégiscsak egyházfejedelmeik erkölcsi irányítása után kell haladni."[54]

„A gyűlölet ellen kell tehát egységes frontot teremteni, szorosabb együttműködést létesíteni a jólélekű, Istenfélő és művelt emberi társadalomnak, keresztényeknek és zsidóknak egyaránt. […] A kereszténység és a zsidóság összefogása a hitlerizmus ellen természetes szövetsége az igazhitű vallások vezetőinek a pogányság és embertelenség ellen."[55]

Az uralkodók, magyar arisztokraták történeti példázatokban jelentek inkább meg. A fővárosi Zsidó Múzeum első zsidó törvényre válaszul megrendezett emancipációs kiállítása az újkori koronás fők sorával kapcsolta össze az emancipációt, a nemzeti nagyok ebben a sorban csak utánuk következtek. Munkácsi Ernő (1896–1950), a múzeum igazgatója, eszerint adott előzetes képet a kiállítótérről. Ahogyan írta:

„a falakon ott látjuk a legzseniálisabb Habsburgnak, II. Józsefnek, az alkotmányt helyreállító Lipót királynak, »a jóságos« V. Ferdinándnak és a legalkotmányosabb uralkodónak, Ferenc Józsefnek, az emancipációt szentesítő királyunknak képeit. Mellettük azokat a nagy politikusokat, akik előkészítették és tető alá hozták az egyenjogusitást".[56]

Túl a kiállításon, a felekezeti publicisták a nemzeti történelem olyan látószögét mutatták fel az uralkodók, vagy a magyar arisztokraták által, amelyben a jogegyenlőséghez vezető úton a magyar zsidóknak is része volt a magyar nemzet történelmében. A történelmi visszaemlékezések a vészkorszakig áthatották a neológ izraelita sajtót. Marczali Henrik a magyar zsidóság 16–17. századi őseiről írva azok becsületességét és nehéz életét emelte ki.

„Mi volt a foglalkozásuk? Miből éltek? Főuraink pártfogásukba vették őket. Kereskedelemmel foglalkoztak, szeszesitalokat és sört főztek, – ami akkor még ujdonság volt – regalebérlők voltak. Házaltak ruhával és szépitőszerekkel. Kellett, hogy becsületesek legyenek: Rákóczi Ferenc rájuk bizta igen nagy értékü boros pincéjét. II. Miksa császár 1568-ban: nővérét küldte nagy kisérettel Spanyolországba házasság végett. A nagy diszes csapat 30 lóval járt: a lovakat zsidók választották.

49 Dr. Kiss Arnold: Válasz Dr. Glattfelder Gyula Őexcellenciájának. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 3.
50 B.P.: A hét margójára – Kirekesztés. *Egyenlőség*, 1938. július 28. 2.
51 Serédi hercegprimás megkapó beszéde a zsidósághoz. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 4.
52 Rosenfeld Mátyás: Dr. Werner Adolf zirci apát utolsó levele: „Imádkozni fogok Önökért!" *Egyenlőség*, 1939. február 9. 4.
53 Rosenfeld Mátyás: Dr. Werner Adolf zirci apát utolsó levele: „Imádkozni fogok Önökért!" *Egyenlőség*, 1939. február 9. 4.
54 Korein 1935: 4.
55 Korein 1935: 6.
56 Munkácsi Ernő: Vasárnap nyilik a zsidó múzeum emancipációs kiállítása. *Egyenlőség*, 1938. március 3. 11.

Egészben véve azonban az őket bébóritó sötét felhőzet alatt csak ritka volt a napsugár."[57]

A romantikus történeti problémafelvetés valószínűleg a jelennek szólt, mint ahogyan az aktuális évfordulók, nekrológok, történeti elbeszélések is az elvitatott társadalmi hasznosság és történelmi szerep felől emeltek ki uralkodói megnyilatkozásokat. Büchler Sándor keszthelyi neológ főrabbi, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának tagja II. Józsefről az *Egyenlőség* kuriózumok rovatában 1938 augusztusában jóságos atyaként írt.

„A Habsburg-házból való uralkodók közül senki sem törődött annyira a zsidóság ügyeivel, mint II. József, a kalapos király. Ha elődei érdeklődtek is néha-néha a zsidók iránt, ugy ezek a »figyelemnek« inkább kárát látták, semmint hasznát. [...] Egész igyekezetét odaterelte, hogy felegyenesitse az elnyomorgatott zsidóságot. A zsidók érdekében közzé tett rendeletei valamennyien arra vallanak, hogy fokozatosan óhajtotta megjavitani a zsidókat. II. József valósággal úgy nevelte a zsidókat, mint ahogy a gyermekeket szokás. Először arra oktatta őket hogy tisztán, érthetően, helyesen beszéljenek."[58]

Ferenc József a nemesített zsidók történeteiben, teljesítményük elismerésében, rabbikkal találkozva jelent meg,[59] de – hol évforduló okán, hol történelmi érvként – Mátyás király zsidói is feltűntek.[60] A második zsidótörvény hatását taglalva az egyetemi és főiskolai hallgatókra Mátyás király udvarát állították szembe a jelen magyarországi helyzetével.

„Tudjuk jól, hogy a második zsidótörvény úgyszólván hermetikusan elzárta a lateiner pályákat előttünk, a zsidó ifjúságnak tehát valóban nem érdemes az egyetemek felé áramlani és legyünk tisztában azzal is, hogy a 441. zsidó egyetemi és főiskolai hallgatónak is a legnagyobb része olyan, aki már be volt irva az egyetemre, amikor a második zsidótörvényt meghozták. [...] Ezeket a sorokat éppen azokban a napokban irjuk, amikor a nemzet egyeteme Mátyás király ötszázéves születési évfordulójának ünneplésére készül. Eszünkbe jut az idegyökeresedett magyar zsidóság őse: Mátyás király korának büszke zsidó nemzedéke, a renaissance-kor sok zsidó tudósa, politikusa, jogásza és művésze. Eszünkbe jut a három zsidó tudós, akiket Mátyás udvarához hívott, eszünkbe jut az a nemes zsidó küldöttség, amely Mátyás királyt Pozsonyban a koronázási ünnepén fogadta és melyet Mendel Jakab, a zsidók főispánja vezetett a magyar zsidók ősi lobogója alatt. Ennek most már ötszáz éve. Tűnődve nézünk a messzi multba, tűnődve nézünk a bizonytalan jövőbe."[61]

A Magyar Zsidók Lapjának ajánlója szerint az IMIT Évkönyv egyik cikke ugyancsak az 1940-es állapotokat állította szembe Mátyás király udvarával. „Mátyás király halálának 500. fordulója adott időszerűséget *Lederer* Emma tanulmányának, »A magyar zsidóság gazdasági jelentősége Mátyás korában«."[62]

57 Marczali Henrik: A mi őseink. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 17.
58 Büchler Sándor: Kuriózumok – II. József császár és a zsidók. *Egyenlőség*, 1938. augusztus 25. 16.
59 Hercegek, grófok, bárók, kamarások, katonatisztek és abbék a magyar zsidó családokban. Érdekességek a magyar „Semi-Gotha" uj kötetében. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 8.; Soltész Imre: A Héthársiak. *Egyenlőség,* 1938. július 28. 6–7.; Zsidó érdekességek – Kepes doktor, a magyar zsidó sarkkutató. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 15.; Csillagok a nagy homályban. [Kármán Mór története] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. február 8. 3.; Zsidó vonatkozások Marczali Henrik életéből. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. augusztus 1. 2.; k.a.: Magyar zsidó nemesek. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. október 31. 4.
60 Hirek — Patai József előadása a jeruzsálemi rádióban. *Egyenlőség*, 1938. július 28. 17.; Sz.P.: A zsidók királya. *Egyenlőség*, 1939. augusztus 24. 11.; Az Új Magyarság figyelmébe. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. március 7. 7.; A Budai Izr. Hitközség közgyűlése. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. május 3. 7.
61 Hét orvos és egy mérnök. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. február. 22. 1.
62 Az IMIT évkönyve. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. október 10. 6.

MÁTYÁS ÉS BEATRIX MENYEGZŐI BEVONULÁSA BUDÁRA 1476-BAN
Kőre rajzolta Vízkelety Béla. — M. Tört. Képcsarnok másolatgyűjteménye

1476-ban a *Mátyás* királyt és menyasszonyát fogadó diszmenetben a budai zsidók lovas bandériummal vettek részt. Az élen a hitközség elnöke és ennek fia lovagolt kivont karddal (1. a kép baloldalán) Mögöttük 24 elökelő zsidó haladt ugyancsak ló háton, diszruhában, strucctollal a kalpagjaikon. Utánuk 200 zsidó lépkedett imaköpenyben biborszin zászló alatt. [*Bongars Schwandtner*-nél, Scriptores rerum hungaric. II. 148)

Ítéljetek! című kiadvány illusztrációja: Beatrix fogadása (MILEV)

A koronás fők – ha nem aktuálpolitikai kontextusban jelentek meg antiszemita izgatás hírének részeként, mint a román király, akkor – a *zsidók iránti megkülönböztetés hiánya* vált üzenetértékűvé a róluk szóló történetekben.[63] Vázsonyi Vilmosné ekképp emlékezett vissza IV.

63 Az ezeréves együttélés toposzai: Szabolcsi Lajos: Peszachi gondolatok [Könyves Kálmán az omerszámlálás irodalmában] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. április 25. 3.; lásd még Konrád 2016: 643.; Mélységes kegyelettel. [Szt. István alakja] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. augusztus 20. 1.; Osztrák császárok és magyar királyok: Szófer Mózes rabbi (Chatam Szófer) halálának 100-ik évfordulója elé. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 6.; Hirek – Meghalt Szegeden Beregi Albert, akit hősiességéért közkatonából hadnaggyá nevezett ki a király. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. június 30. 15.; Zsidó érdekességek 50 éve [Friedmann Mór jahzreitja]. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 7. 5.; Sós Endre: Huszonöt év előtt halt meg I. Ferenc József. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. november 13. 5.; I. Ferenc József és a pozsonyi zsidók ludjai. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. január 8. 4.; Százesztendős a szegedi zsidó templom... *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. május 27. 4.; A kalapos király zsidópolitikája – Dr. Ballagi Ernő előadása a Szabadegyetemen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. január 5. 6.; Zsidó életforma magyar középkorban. Guttmann Henrik előadása a Szabadegyetemen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. február 3. 8.; a szerb királyok: Paál Jób: Dr. Alkalay. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 14.; Vázsonyi Vilmosné: Emlékeimből I. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 8.; olasz király: Angelo Sacerdoti: Az olasz király és a zsidó istentisztelet. *Egyenlőség*, 1938. október 6. 8.; brit uralkodó: Világhiradó. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. október 19. 4.; bolgár cár: Világhiradó. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. október 26. 6.

„Ihre Glaubensgenossen haben wegen ihres Patriotismus unter der Russenherrschaft sehr gelitten. Die jüdische Bevölkerung ist sehr patriotisch. Wir werden ihr das nie vergessen."

„איהרע גלויבענסגענאססען האבען וועגען איהרעם פאטריאטיסמוס אונטער דער רוססענהערשאפט זעהר גע־ליטטען. דיע יודישע בעפעלקערונג איזט זעהר פאטריאטיש. ווירוועדען איהר דאס ניע פערגעססען."

Ansprache des Thronfolgers in Czernowitz

אנשפראכע דעס טהראנפאלגערס אין צערנאוויטץ.

Az Aranyalbum illusztrációja: IV. Károly szavai a zsidók patriotizmusáról

Károlyra, aki a zsidó Vázsonyit a keresztény alattvalókéval egyenértékűként kezelte.[64] Így jelent meg 1938 elején legitimista színezetű hírként az is, hogy az izraelita Weiner Lajosnak a pesti Kazinczy utcába az újévi hódoló ajándékának nyugtázásaként „Őfelsége a király"[65] köszönőlevelet küldött báró Zichy Móric tolmácsolásában.[66] Sugár Miksa újdiósgyőri gazdatisztnek pedig gróf Eszterházy János továbbította Ottó királyfi köszönő üzenetét a Hánoté tesuá ima héber-magyar szövegét tartalmazó hódoló levélért, amit Habsburg Ottónak a 25. születésnapja alkalmából küldött a gazdatiszt.[67] Utóbbi levélidézettel a hajlott korú gazdatiszt indítéka által az *Egyenlőség* a hazai jelent állította szembe a jogegyenlőség és recepció korszakával.

„magas koromra és a mai viszonyokra való tekintettel nem tudom, vajon megérhetem-e azt, hogy Felségednek hódolhassak. Ezért Felségedhez, a királyi családhoz való ragaszkodásom törhetetlen jeléül saját kezem munkájával leírtam, lerajzoltam eredeti héber betűkkel annak az imának a szövegét, amely Magyarországon Felséged édesapja és ősei idején a mi templomainkban elhangzott.

64 A király és Vázsonyi (Vázsonyi Vilmosné memoárjaiból.) *Egyenlőség*, 1938.október 20. 8.; Dr. Schäfer Zsigmond előadása Vázsonyi Vilmosról. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. március 27. 4.; Vázsonyi János – Vázsonyi Vilmosról. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. május 13. 5.; Tizenöt esztendő! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. június 13. 2.
65 értsd: Ottó trónörökös, egy másik hírben királyfi.
66 Ottó köszönete Weiner Lajosnak. *Egyenlőség*, 1938. február 10. 5.
67 Ottó köszönőlevele egy héber imáért Sugár Miksa gazdatiszthez. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 4.

Huszonötéves születésnapján fogadja Felséged, egy már a koronás királyok uralkodása alatt igen szép időket megélt, magyar zsidó ember ilyformán kifejezett hódolatát".[68]

A második zsidótörvény vitáit felvezető *Egyenlőség* lapszám 1939-ben „In memoriam" címmel idézte IV. Károly és az uralkodócsalád tagjainak zsidó alattvalókat elismerő nyilatkozatait.[69] Ezek a nyilatkozatok egyrészt az 1916-os trónváltás sajtóhíreiből váltak korábban ismertté, és a második világháború alatt megjelent apologetikus célzatú kiadványok is terjesztették őket.[70] Eredeti kontextusukban is volt egy olyan olvasatuk, ami a háborús nehézségek során felerősödött antiszemita vádakat voltak hivatottak cáfolni. Másrészt pedig a judaizált első világháborús propagandában is feltűntek, és a magyar zsidó hőskultusz révén éltek tovább.[71] Az *Egyenlőség* is egyértelművé tette az írások motivációját. „Egy jobboldali sajtóorgánum támadásai alkalmából visszapillantunk a régi hadsereg zsidó tisztjeire."[72] – írták az első zsidótörvényhez kapcsolódóan. A Monarchia koronás fői emlékének megidézésében kiemelt toposz a katonaság keretében békeidőben a zsidóság egyéni érdem szerinti uralkodói szemlélése és annak elítélése, hogy a katonát vallási hovatartozása miatt akadályozzák az előmenetelben. Hasonló súlyú volt a Nagy Háború alatt a közös harc és véráldozat keresztény-zsidó bajtársiasságának gondolata is, ahol már a zsidóság, mint felekezet jelent meg.[73]

Az első világháborús hősiesség újrakeretezett propagandája apologetikaként – *A Magyar Zsidók Lapjá*nak induláskor vezércikként – jelent meg Wlassics Géza esperesnek a budapesti, VII. kerületi frontharcosok gyűlésén mondott beszédéért tett szerkesztői köszönet formájában.

Rabbi híján a katolikus pap egykor izraelita harctéri imakönyvből olvasott fel imákat a haldokló zsidó katonáknak, amely által a szerkesztőség a keresztény–zsidó viszonyulás alternatív útját láttatta.

„A rabbi, aki a keresztet nyújtja, az esperes, aki a Jiszgadalt mondja: örökké felmagasztosult szimbólumai az igaz Istennek, az igaz hazaszeretetnek és az emberiség örök szellemének. Ezt a szellemet csak ideig-óráig homályosíthatja el a gyűlölet, ez a szellem a végén diadalmaskodni fog a ködbeborult emberiségen."[74]

– írta *A Magyar Zsidók Lapja*.

Az első világháborús hőskultusznak a zsidóság faji tematizálásával szembeni használata logikáját didaktikusan mutatja be Fábián Béla izraelita vallású képviselő felszólalása az első zsidótörvény tárgyalásának utolsó napján.

„Az emberek ma együtt járnak keresztény tiszttársaikkal és katonatársaikkal az ezredvacsorákra és mellükön a császár és király által adott vitézségi érmek lógnak. A Kormányzó Úr Őfőméltósága által odatüzött vitézségi érmek is kérdezik: hát én nem vagyok magyar? nem vagyok felekezet, hanem faj vagyok? Én csak egyet mondok: a legma-

68 Ottó köszönőlevele egy héber imáért Sugár Miksa gazdatiszthez. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 4.
69 In memoriam! *Egyenlőség*, 1939. február 9. 6.
70 Glässer 2020: 144–145, 156–161.; Lásd Hegedüs 1940: 13, 171, 19b.
71 Glässer 2020: 172–199.
72 Zsidó generálisok az osztrák-magyar hadseregben. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 7.
73 Zsidó generálisok az osztrák-magyar hadseregben. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 7.; Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 13.; Wlassics Géza tábori esperes. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 1939. január 19. 1.
74 Wlassics Géza tábori esperes. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 19. 1.

gyarabb felekezet ebben az országban a református után a zsidó […] Milyen boldog lett volna ez az ország, ha nemzetiségei igy hangoztatták volna mindenkor a magyarsághoz való tartozásukat, mint ahogyan mi mindig hangoztattuk! […]

Az apák beszéljenek gyermekeikkel a harctérről, beszéljenek a közös szenvedésekről, amelyeknek közösségét, közös voltát azok a t[isztelt]. képviselőtársaink is elismerik, akik pedig itt, a képviselőházban a javaslat mellett és a zsidóság ellen szólaltak fel."[75]

Az apologetikában használt szimbolikus politika azonban nem írta felül a reálpolitika valóságát. A lehetséges legitimáló autoritással való összeütközés is helyet kapott a publicisztikákban. Ilyen volt például Serédi Jusztinián hozzászólása a második zsidótörvényhez.[76]

„Halálos seb érte az emancipációs és recepciós törvény által nyújtott jogi helyzetünket, de még a vallásunk erkölcsi értéke is sérelmet szenvedett a felsőház vitájában. Hiszen az egyházfejedelmek és köztük a biboros hercegprímás ur is olyan színben foglalkoztak a mi évezredes, isteni kinyilatkoztatáson alapuló hitünkkel, mintha a lélek beteges állapota volna, melyből husz esztendős tisztulás után lehet csak az állampolgári megbízhatóság fokára emelkedni…"[77] – írták a második zsidótörvény felsőházi vitájáról.

A ZSIDÓSÁG „HELYE" A NEMZETBEN: MEGIDÉZETT MÚLT

A zsidótörvények sajtópercepcióját és az izraelita apologetikát a nemzeti történelem látószöge és a földrajzi térről alkotott elképzelések, értékítéletek nemzeti vonatkozásai határozták meg a sajtó által formált közbeszéd révén. A zsidótörvények mögött álló, fővonalba került antiszemita diskurzus ugyanis a nemzeti történelemben és a nemzet közösségében való részesedést, ahhoz való lojalitást, illetve a térben való szabad jelenlét jogát vitatta el – legyen az városi tér vagy a történeti emlékezet megkülönböztetett földrajzi helyei és tájai.[78] A második zsidótörvény hírében azok a kiemelt történelmi események jelentek meg, amelyek a nemzeti történetírás és az izraelita felekezet története szempontjából is súlypontoknak számítottak.

„Az első gondolatunk az, hogy nem érdemeltük meg ezt a csapást. Nemcsak mi, a ma élő nemzedék, de azok a régebbi generációk sem, melyeket visszaható erővel ér ma vád és szemrehányás. Nem érdemelte meg a szabadságharc, a kiegyezés, a millennium, az emancipáció, recepció, világháború és ellenforradalom zsidó nemzedéke, melynek odaadó feláldozását kőbe véste, a történelem évkönyveibe rótta a történelem és az utókor."[79]

75 Fábián Béla: A magyar zsidóság ezt feleli… Fábián Béla nagy beszéde a képviselőházban a zsidótörvény ellen. *Egyenlőség*, 1938. május 19. 14.
76 Lásd még Kiss Arnold: A hercegprímás ur beszéde. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 20. 3., Lásd még Jakab 2021: 157., vö.: Jakab 2022.
77 Gyászolunk. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 20. 1.
78 Vö. Erdélyi, felvidéki zsidóság magyarhűsége: Marosi Rudolf: Mi ez, ha nem hazaárulás? Nyilt levél vitéz dr. Kolozsváry-Borcsa Mihály urhoz, a „Függetlenség" főszerkesztőjéhez! *Egyenlőség*, 1938. február 3. 6–7.; Lásd továbbá: Glässer – Zima 2020: 227–234.
79 Gyászolunk. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 20. 1.

Vasvári István (1916–1972) tisztviselő Itt maradok! című verse, amit *A Magyar Zsidók Lapja* 1939 februárjában a szombat délutáni rovatban közölt, Sós Endrének[80] a kivándorlás problémáit tematizáló könyvéről szóló ismertetést felvezetve, ugyancsak a nemzethez való lojalitásnak a kérdését fogalmazta meg.

„Talán lenne hon is, amely befogadna, […]
De én nem megyek, mert én itt születtem,
S ha kell, koldusnak, — de itt maradok!

Hiszen, idefűz már sírok láncolatja —
És az én szememben régholt nemzedék
porló, fájó szenvedése rezdül,
ha mélyén titkos bánat könnye ég,
Hisz az én dalomban bölcsődalok zengnek,
mely nem lesz német és nem francia,
mely sírva, zúgva, harsogva zokog fel!…
… És ha leszek kivert pária,
és ha leszek űzött vad, vagy pondró,
melyet szétnyom — végzetként — sarok,
akkor eggyé válok minden magyar röggel
és én halottnak, — de itt maradok!"[81]

Vasvári költőként és íróként később is propagandisztikus műveket írt. Verse jól illeszkedett azon publicisztikák sorába, amelyek a kikeresztelkedéstől, az elvándorlástól, a felekezettől való eltávolodástól akarták megóvni a zsidó olvasókat. Az *Egyenlőség* már az első zsidótörvény előkészítése során apologetikaként használta a nemzeti történelmet, célja a zsidó családok megerősítése volt a közösséghez és a magyar zsidó múlthoz fűzött kötelékekben.

80 Sós Endre, A Magyar Zsidók Lapjának munkatársa, a budai izraelita hitközség képviselőtestületének és választmányának tagja, valamint kulturális előadója. Hirek — Sós Endre a budai hitközség tiszteletbeli főjegyzője. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 14. 7.
81 Szombat Délután – Vasvári István: Itt maradok! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 14.

„Megdönthetetlen adatok ezrei, a magyar zsidóság védekezési fegyvertára lesz annak a könyvnek a gerince, melyet az Egyenlőség ajándékképpen ad olvasóinak azzal a cimmel: A MAGYAR ZSIDÓ CSALÁD KÖNYVE Hit- és vallásvédelem, becsülettel végzett magyar nemzeti munkánk büszke adatai foglaltatnak ebben a könyvben, mely minden zsidó családnak öröme és elégtétele lesz. A könyv még tartalmazni fog ezenkívül egy összefoglaló magyar történelmet, amelyet mindenkinek ismernie kell."[82]

– írták egy készülő kiadványról, amellyel egyúttal a lap előfizetésére is buzdítottak.

Az *Egyenlőség*nek, és később *A Magyar Zsidók Lapjá*nak védekezési eszközként használt „megdönthetetlen adatait" a magyar zsidó múlt képezte többnyire, amelyet a nemzeti irodalom, a művészet és a kultuszok terén a csoport- és személyközi kapcsolatokban, valamint a nemzeti történelem kiemelt terein, vidékein és az urbanisztikai térben mutatott fel. Hasonló elv szerint rendeződött, bár inkább képekkel – s több-kevesebb sikerrel értelmező feliratokkal – érvelt Vida Márton *Ítéljetek!* című kiadványa 1939-ből.[83] A füzet célját a benne lévő, igen vékony papírra nyomtatott betétlap fedi fel.

„Ez a könyv nem akar a zsidó magyar tehetségeknek, a zsidó magyar csúcsteljesítményeknek gyűjteménye lenni: még vázlatos gyűjteménye sem. – Ez a könyv egyet akar: szembeszállni a zsidójavaslat alaptételével, hogy a »zsidók Magyarországon idegenek maradtak a nemzet testében« és bebizonyítani, hogy a zsidó magyar: magyarrá lett."[84]

Vida írásai a neológ felekezeti sajtóban is megjelentek. A róla közölt „kritikát" *A Magyar Zsidók Lapja* az új antiszemitizmus támadásaként kezelte.

„A Nemzeti Figyelő e cikkét mi nem hagyhatjuk szó nélkül annál is inkább, mert az Ítéljetek! cimü munka, melyet a zsidóság kitűnőségei állítottak össze: vér a mi vérünkből és az abban foglalt adatok nagy része e lap adattárából való."[85]

A képes összeállítást az *Egyenlőség*, az IMIT Évkönyvek, a *Magyar Zsidó Szemle*, és más felekezeti kiadványok diskurzusaiban járatos olvasók tudták ténylegesen értelmezni. A zsidó magyarok és magyar zsidók egymás mellé állítása például a székely szombatosokra és a nemzeti történelem fordulópontjainak zsidóira (másutt a nemzettel azonosuló zsidókra vagy a „Magyar Izraelre") vonatkozott. Mindkettő pedig a honfoglalásig visszavezetett közös múltra utalt.[86] A toposzok és tárgyak/képek a készülő első zsidótörvényre reagálva 1938 márciusában az Országos Magyar Zsidó Múzeum „Emancipációs kiállítás"-án is fellehetőek voltak, ahogyan számos adomány és vásárolt tárgy is ennek a közös múltnak a jegyében került a múzeumi gyűjteménybe, nem függetlenül a felekezeti publicisztika múltpercepciójától.[87] Vida könyvének küldetéséről így írt: megjelennek benne „az egyes kiválóságok mellett százak és ezrek, akik kétségbevonhatatlan bizonyosságot tettek arról, hogy jó magyar emberek és akikről ezt a magyar nép, a nemzet legjobbjai elismerték. Ezeknek a sora sem teljes. De számuk még így is elegendőnek látszik, hogy a zsidójavaslat merev tételét megingassa. Ám: »Ítéljetek!«"[88]. *A Magyar Zsidók Lapja* általános sikerkönyvként számolt be a füzetről a magyar zsidóság körében. „Mint ismeretes, ez a kis könyv, mely általános nagy sikert aratott, adatokkal és képekkel bizonyítja azt a szent igazságot, hogy a magyar zsidóság elsősorban és mindenekfelett magyar akar lenni és szívvel-lélekkel magyarrá is vált."[89] Vida olyan közhelyeket sorakozatott fel, amelyek korábban is típushírként szolgáltak a felekezet teljesítményének elismeréséül, vagy a vidéki zsidó polgárság népéleti tematikájú festményeihez sorolhatók, amelyek időnként, akár a megrendelő gyermekeit is megjelenítették népviseletben, paraszti környezetben.[90] A népivel összemosott műdal, a nemzeti irodalom, a nemzeti történelmi tematikájú szobrászat vagy a portréfestészet is szintén magyar zsidó felekezeti teljesítményként értelmeztetett, ha alkotójuk izraelita volt.[91] A sport a réteghovatartozás jelképe volt, de a zsidótörvények alól mentesítő olimpiai nemzeti teljesítmények okán szintén hangsúlyossá vált.[92] Vida könyvében megjelentek a magyarosodás iránti igény első intézményei és szószólói,[93] valamint a hazafias versek és dalok is.[94]

Ezek az érvként használt képi közhelyek, magyar zsidó nemzeti ereklyékként felmutatott tárgyak és idézett kijelentések összhangban voltak a neológ izraelita sajtó által – különböző rovatokban – közölt hírekkel, visszaemlékezésekkel és történelmi példázatokkal.

Olyan témák jelentek meg a neológ izraelita publicisztikában, amelyeket részben a zsidótörvény előkészítése tett aktuálissá, részben pedig az évfordulók és a sajtóhírek. Ezek megszűrve lecsapódtak az Ítéljetek kötetben is, vagy vissza-visszatértek a sajtóban a vészkorszakig.

82 A magyar zsidó család könyve. *Egyenlőség*, 1938. január 20. 4.
83 Vida 1939.
84 Vida 1939: [betétlap].
85 Ítéljetek! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2.
86 Konrád 2016: 641–643, 646–664.

87 Vö. Toronyi 2022: 134–136.; Molnár 2018: 166–170. A kiállítás dokumentumai, képi toposzai összefüggésben állnak a felekezeti sajtódiskurzusokkal és a későbbi publikációkkal. Lásd Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Emancipációs kiállításának katalógusa – 1938. március 6-31. c. dokumentum 1. oldalán Mátyás és Beatrix bevonulása Budára; 4. oldalán Hűség és ragaszkodás a királyhoz és a királyi család tagjaihoz; Ferenc József, II. József sajátkezű aláírásával ellátott törvénycikkek/rendeletek; 6. oldalon selyemre nyomtatott imaszöveg II. Lipót pozsonyi koronázására 1790; 8. oldalán Kossuth Lajos szobra, II. József, II. Lipót, V. Ferdinánd, Ferenc József, Deák Ferenc, Eötvös József és más közjogi méltóságok képei. A gépelt katalógus szerint Ferenc József képét a Rabbiképző Intézetből kölcsönözték, míg más képeket a Szépművészeti Múzeumtól, az Országgyűlési Múzeumtól kölcsönözték, vagy a PIH tulajdonát képezték. A kiállítás 2-3. számú tárlójában összefüggő tematikus egység volt a nyelvi és a kulturális a magyarosodás felmutatása.
88 Vida 1939: [betétlap].
89 Ítéljetek! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2.
90 Lásd pl. a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében Ludassy Gyula gyermekkori cifraszűrös fényképét (MILEV F98.145), vagy a szegedi Holtzer család tápéi népéleti jelenet részeként megfestetett gyermekét, Holtzer Annát (41. kép: Nyilassy Sándor festménye Holtzer Annáról tápai népviseletben.) Frauhammer 2022: 25, 65. vagy a győri Laendler család fotóján Kende Kende Judit és Kende Margit kékfestős viseletben. (2. kép) Csendes 2023. A nemzeti jelképek egyéni használata az emigrációban is megmaradhatott. Holtzer Lóránt koporsóját 1993-ban például az elhunyt végakaratként magyar nemzeti lobogóval tekerték körbe. Frauhammer 2022: 25.
91 Festőművészet: Vida 1939: 9, 19, 35, 39, 43, 45; zeneművészet: Vida 1939: 8, 26.; színművészet: Vida 1939: 46.; irodalom: Vida 1939: 41.; szobrászat: Vida 1939: 44, 47.; építészet: Vida 1939: 34.; nemzeti történelem: 1848–49: Vida 1939: 5, 12-27, 63., 1914–18: Vida 1939: 48–50., ellenforradalom: Vida 1939: 51.; területi revízió: Vida 1939: 55-60.
92 Olimpikonok, sportolók: Vida 1939: 52–54. A külföldi olvasóknak szánt revíziós propagandaalbum egy évtizeddel korábban a zsidó tudósok mellett szintén magyarként hozta a zsidó származású olimpikonokat, sportolókat Légrády 1931: 128–131.
93 Vida 1939: 10–11, 20–21. Ez a kiadványban is összekapcsolódott a magyar ipar megteremtésének ügyével: Vida 1939: 12–13; és a magyar kultúra terjesztésével és múltjának feltárásával is: Vida 1939: 30–33.
94 Vida 1939: 3–4, 14, 15, 24, 61.

A nemzeti önkép fontos eleme volt az irodalom és azon nemzeti irodalmi nagyok kultusza, amelyekhez zsidó vonatkozások is kapcsolhatóak voltak. Jókai Mór mellett, akinek a kijelentéseit az orthodox izraelita publicisztika már a 19. század végétől használta az antiszemitizmus bírálatában és az orthodox intézményrendszer önképében,[95] Petőfi Sándor és Ady említhető. Petőfi Rózsavölgyi Márkot a sírig kísérte el, ami 1938-ban Rózsavölgyi 80. halálozási évfordulója okán nyert aktualitást. „Rosenthal Márkus, Petőfi halhatatlan »vén muzsikusa«" révén a reformkor, a nemzeti történetírás és a zsidók emancipálása körüli viták kiemelt időszaka állt ellentétben a jelennel, amelyben az első zsidótörvény előkésztése zajlott.

„Rózsavölgyi sírkövét a rákoskeresztúri zsidó temetőben kikezdte már az idő és az egyszerü feliratot már át kellett festeni. De örökké halhatatlan az a másik felirat, melyet Petőfi irt a vén muzsikus sírja fölé. Örök ez a költői emlék és örökéletű benne a szemrehányás azért, hogy »hegedű és koldusbot« volt a hagyatéka annak a művésznek, akivel »ötven évig mulatott egy sorshányta nemzet« és aki olyan istenigazában tudta: »hol fekszik a magyarnak a szive.« Hatvanhatéves volt Rózsavölgyi, amikor meghalt, hat héttel a nagy Március előtt. Petőfinek Rózsavölgyihez való barátsága lélektani szempontból érdekes világot vet ennek a csodás művésznek a lelkére. Petőfi, a fiatalság inkarnációja, egy »vén muzsikus« sírjánál könnyezve lelkesedik és visszahívja őt a sirból, hogy kezdje el ujra az ötvenet. Soha szebb elismerés művészt nem érhet ennél. Azt jelenti ez, hogy Rózsavölgyi müvészlelke nem öregedett meg."[96]

Ady Endre menyasszonyának, Dénes Zsófiának az *Élet helyett órák* című kötetének megjelenése adott aktualitást annak az életrajzi epizódnak, amit *A Magyar Zsidók Lapja* közölt Ady és a szilágysomlyói rabbi találkozásáról. Az elbeszélésből egy olyan magyar költő alakja rajzolódik ki, akit érdekel, hogy mi áll a Talmudban, és azt egy rabbitól kérdezi meg, bár ő maga a vallástörvényben járatlan, így vacsorát rendel a rabbinak is. Az elbeszélés rabbija is példázatszerű, hiszen a magyar irodalomban való jártasságával – ami tevékenységként kívül esik a talmudtanulásra vagy megélhetésre fordított és elfogadott időhasználaton – a nemzeti elköteleződését jeleníti meg *A Magyar Zsidók Lapja.*

„A szobaasszony beszélte Adynak, hogy egy Rosenbaum nevű rabbi Szilágysomlyóról [...] megszállt a hotelben és Ady azt hitte: háborús menekült. Nyomban össze akart ismerkedni vele, [...] Ady szinte vizsgáztatta ezt a vele körülbelül egykorú férfiút, akiről kiderült, hogy mélységesen magyar és hazafias érzelmű, Petőfit nemkevésbé idézi, mint Adyt, s emellett a talmudból tanszéke lehetne. A bibliás Adyt főként ez érdekelte, itt ő akart tanulni s kapva-kapott azon, amikor a rabbi valami talmudmesére telt célzást."[97]

A nemzeti irodalom és a zsidóság kapcsolatának lehorgonyzottsága a PIH kulturális rendezvényein is nyomon volt követhető, amelyeken a „magyar irodalom nagyjaitól" szólaltattak meg alkalomszerűen a zsidósághoz kapcsolódó részleteket.

„A Pesti Izraelita Hitközség kulturális-társadalmi ügyosztálya [1943.] március 7 én, vasárnap rendezte hetedik irodalmi matinéját a Hollán utcai kultúrteremben. A »Magyar klasszikusok a zsidóságról« — cimü sorozatban ezen az előadáson Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móra Ferenc és Móricz Zsigmond zsidó vonatkozású müvei kerültek előadásra."[98]

Reményi Ede 1938-ban meg nem ünnepelt 40. halálozási évfordulója okán emlékezett meg *A Magyar Zsidók Lapja* 1939-ben a zsidó művészeknek a népies műdal elterjesztésében játszott szerepéről. A magyar népzene történetében megjelenő „zsidó népzenészek" valójában műdalok, magyarnóták szerzői voltak.[99]

„Reményi Ede [...] tudvalevően zsidó szülők gyermeke volt. Atyja egyszerű miskolci iparos volt s észrevéve fia zenei hajlamait, eleinte Miskolcon követett el mindent, hogy zenei kiképeztetését előmozdítsa, [...] mivel azonban itt nagyon kevésre mehetett, Egerbe költözött, hol néhány magasabb állású pap vette pártfogásába és a bécsi konzervatóriumban a hegedűn teljesen kiképezte magát. Széchenyi István gróf ajánlatokkal látta el Parisba és Londonba. 1848-ban Görgey táborába ment." [...] Ő kezdette a gyűjtést Petőfi budapesti szobrára s a költség legnagyobb részét ő hegedülte össze itthon tett zenei körútja alkalmával.

A Petőfi és a Széchenyi szoborra ő egymaga 134.000 koronát adott."[100]

– írta *A Magyar Zsidók Lapjá*nak publicistája.

Az évfordulós irodalmi és nemzeti történelmi kultuszok nem maradtak meg csupán a felekezeti sajtó publicisztikáiban és a PIH által szervezett művészeti, vagy tudományos ismeretterjesztő előadások szintjén. Az uralkodóházhoz kötött, és a közjogi személyek köré szerveződő istentiszteletek mintájára az évfordulós kultuszalakokról is megemlékeztek. Ilyen lehorgonyzottsága volt Kölcseynek és az államalapító királynak is, akikről közös istentisztelet keretében emlékeztek meg a pesti Dohány utcai zsinagógában.

„A Pesti Izr. Hitközség Dohány-utcai főtemplomában ünnepi istentiszteletet rendezett Kölcsey Ferenc halálának 100-ik és Szent István király halálának 900-ik évfordulója alkalmával. A magyar zsidóság e legnagyobb közületének ünnepi istentiszteletei méltó módon sorakoztak a többi vallásfelekezetek ünnepélyeihez. [...] A Szent István emlékére tartott ünnepélyes istentiszteleten, szombat délelőtt, a Dohány-uccai templom zsúfolásig megtelt."[101]

A szimbolikus politikai rítusok kulisszáikban is igazodtak a magyar nemzeteszméhez. A budai hitközség 1943-ban Szent István napján az újlaki zsinagógában rendezett ünnepi istentiszteleten az „alkalomra nemzeti színű drapériákkal" díszítette fel a zsinagógát. „Az ünnepi istentiszteleten a hitközség elöljárósága és a hadviseltek csoportja is részt vett."[102] Ezek a lehorgonyzottságok nem csupán a háború időszakára vonatkoztak. Skrek Lipót orthodox kóser szalámi és kolbászkülönlegességek gyárát a Zsidó Újságban 1928-ban a Szent István hétre Budapestre felutazó vidékieket megcélozva is reklámozta.[103] Szent István és a hozzá kapcsolódó augusztusi istentiszteletek arra szolgáltattak alapot, hogy az államról, a zsidó állampolgárokhoz való hivatalos viszonyulásról burkoltan kifejthessék a rabbik és a publicisták a gondolataikat, elvárásaikat és vágyaikat.

A Szent István év arra is lehetőséget adott, hogy ismét megfogalmazhassák a neológ izrae-

95 Jókai Mór. *Zsidó Hiradó*, 1894. január 4. 4–5.
96 Ballagi Ernő: A csárdás megalapítója Rózsavölgyi Márkus, kinek koporsójánál ott állott a pesti zsidó temetőben: Petőfi Sándor. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 5.
97 Ady Endre esete a szilágysomlyói rabbival. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. augusztus 29. 9. Szemléz Dénes Zsófia: *Élet helyett órák*. (Pantheon Kiadás, Budapest, 1940.) kötetéből. Lásd Dénes 1980: 148–149.

98 „Magyar klasszikusok a zsidóságról" VII. Zsidó Irodalmi Matiné. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. március 11. 6.
99 Művészet és Irodalom – Reményi Ede és a többi zsidó népzenész. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 14.
100 Művészet és Irodalom – Reményi Ede és a többi zsidó népzenész. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 14.
101 Hirek — A Pesti Izr. Hitközség Kölcsey és Szent István emlékünnepe. *Egyenlőség*, 1938. augusztus 25. 15.
102 Hirek. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. augusztus 27. 7.
103 Szent István-hét – Skrek húsárú reklám. *Zsidó Újság*, 1928. aug. 10. 11.

lita felekezeti narratívát a közös magyar-zsidó történelemről, ami Kohn Sámuel Dohány utcai hitszónok, rabbi történelemképén nyugodott.[104] Munkácsi Ernő értelmezésében Szent Istvántól a mohácsi csatáig a zsidók biztonságban éltek a magyar királyságban, viszont a mohácsi vészt követően Magyarország viszont elvesztette a függetlenségét, a királyság összeforrott a császársággal, így Munkácsi szerint ugyanaz lett a magyar zsidók sorsa, mint a császárság többi zsidójáé. Munkácsi Ernő publicisztikájába a szent istváni állameszme Magyarország megtartója[105]. Ez alatt a törvényességet, a jogot és az összes állampolgárt egybeolvasztó nemzetideált értette, ami reflexiónak is tekinthető az első zsidótörvényre.

„Nem ismerjük, hogy mi lesz a magyar zsidóság sorsa. De a historikus tudja, hogy a történet logikája szerint e nemzet fellendülése egybe van kapcsolva a magyar zsidóság sorsával. Aki a magyar zsidóság élete ellen tör, az kardot emel a szentistváni állameszme ellen is. A magyar zsidóság tragédiája csak egy része lehet a magyar nemzet balsorsának — amitől Isten óvjon. Ennek megelőzése a kötelessége ma mindenkinek. Ezzel válik éltető hatóerővé a nagy magyar király élete és szellemi öröksége."[106]

A dualizmus idején kiforrott szimbolikus politika nemzeti nagyjai szintén helyet kaptak a történeti vonalon megfogalmazott apologetikában. Ennek a 19. század végéről ismert egyik toposza volt Kossuth Lajos találkozása gyermekként az újhelyi cádikkal.[107] Kossuth és Haynau állításai más kontextusban a magyar zsidóság nemzeti elköteleződésének igazolásai lettek. A bécsi titkos udvari és rendőségi levéltár megnyitása adta annak apropóját, hogy Kossuth mellett a másik oldalt képező Haynaut is idézzék a magyarországi zsidóság 1848–49-es zsidó hazafias elköteleződésének igazolására. 1848 kultusza egyfelől az első világháborús propaganda révén értékelődött fel, másfelől 1927-ben – gróf Klebelsberg Kunó minisztersége alatt március 15-e hivatalos ünneppé tételével – vált az állami ünnepkultúra részévé. Gerő András szerint utóbbit az motiválta, hogy 1848–1849 emlékének erős baloldali használatát próbálta a Horthy-rendszer kezelni.[108] Zsidó olvasatban a szabadságharcban való részvétel a nemzettel való azonosulás, a nemzet iránti lojalitás jelképe volt.. *A Magyar Zsidók Lapja* 1939-ben Haynau idézésével a zsidó szerepvállalást kívánta alátámasztani a modern magyar nemzet meghatározó történelmi eseményében, ami abban az érvelésben nyer értelmet, hogy a zsidó a magyar nemzet része, s nem azzal szembenálló faj.

„Szó szerint idézek a titkos jelentésből: — A zsidók voltak azok, akik különösen — minden tőlük telhető anyagi és szellemi eszközzel — a magyarországi lázadást minden elképzelhető módon támogatták. Csak az ő közreműködésükkel tudott a forradalom olyan nagy kiterjedést nyerni. Haynau aztán részletezi, hogy milyen módon történt a zsidó segítség. Magyarország szabadságharca, amely akkor világszerte évtizedekre kiható becsülést szerzett a nemzetnek, az osztrák főpribék szemében persze mindig csak mint »aljas lázadók forrongása« szerepelt."[109]

– írta a név nélkül megjelenő cikk.

Levéltári iratokból vett szemelvényeket aktualizált a lap, miközben a cikk által vélhetőleg a német–magyar–zsidó viszonynak tartottak tükröt az 1930-as évek folyamán német hatalmi politikai érdekeltségi területté vált Közép-Európában.

„A zsidó anyagi támogatás nélkül az egész magyar nemzeti ellentállás sokkal hamarabb megszűnt volna. »A sváboktól és egy-két másfajta néptől ebben a tekintetben hasztalanul várták a magyarok azt, amit a zsidóságtól megkaptak.« Egyedül a zsidók voltak azok, — irta Haynau, — akik a Kossuth-bankót még a legutóbbi időben is teljes értékében megtartották. Azt a pénzt, amelyet a csapatoknak Bécsből küldtek, továbbá azt, amely a kereskedelem és egyéb forgalom utján a többi tartományból Magyarországba került (az ország »részleges első« okkupációjakor), csakis ők segítették Debrecenbe. A zsidók az okai, hogy Kossuth magyar bankjegyei akkora névértéket tarthattak meg. […] Még a legutóbbi időben is rá tudták venni számos vármegyében a népet arra, hogy terményeit Kossuth-bankóért odaadja."[110]

A szöveg Haynaut, a magyar nemzeti történetírás negatív szereplőjét használta arra, hogy a zsidók magyar nemzethez tartozását kimondja: „Haynau végül határozottan tiltakozott az ellen, hogy a pénzbüntetésekből egyetlen krajcárt is elengedjenek, mert ezek a zsidók tulajdonképp »javíthatatlan magyarok« és eszességük, összeköttetéseik, kiirthatatlan magyarszeretetük kizár minden kedvező lehetőséget."[111] *A Magyar Zsidók Lapja* Haynau állításait a magyarországi zsidók hazafiságáról Kossuth állítása révén támasztotta alá.

„Amit Haynau zsidó gazságnak nevezett, arról Kossuth angliai partraszállásakor igy beszél: »Nemcsak azt köszönöm meg az angol zsidóságnak, hogy annyi magyar emigránson segit, de majd legközelebb hosszabban szólok azokról, akik a magyar névtelen félistenek (the unnamed demigods) között, mint nemeslelkü zsidók (noble Jews) váltak ki.«"[112]

A közös nemzeti múlt toposzainak idézése vagy felmutatása mögött meghúzódó elvet *A Magyar Zsidók Lapja* akkor mondta ki, amikor 1938-ban a budapesti Zsidó Múzeumból az emancipációs kiállítás elkészültéről tudósított, valamint akkor is, amikor 1939-ben Vida könyvét – és a zsidóság magyar voltát – a Nemzeti Figyelővel szemben védelmébe vette. Ez előbbiről írták:

a „*kiállítás nem látványosság, hanem eleven forrás. A belőle merített tanulságok fokozzák kitartásunkat, az a multat öntudatosan ismerő és a jövőbe bizakodóan tekintő közszellemet teremt.*"[113]

104 Vö. Konrád 2016: 664.
105 A fajelmélettel szembeállított szent istváni eszme, és annak védőereje az Actio Catholica országos igazgatójának, Mihalovics Zsigmondnak az 1937-es szentévi programadó írásában is megjelent. Lásd: Jakab 2021: 161. Széchényi György, a Korunk Szava katolikus folyóirat lapalapítója és tulajdonosa szintén elítélte a fajelméletet, és nem tartotta illőnek a Szent István-évhez. Lásd: Jakab 2022: 56.
106 Munkácsi Ernő: Szent István. *Egyenlőség*, 1938.augusztus 11. 1–2.
107 Kertész Mihály: Teitelbaum-dinasztia. A gyermek Kossuth az újhelyi cáddik előtt. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 17.
108 Gerő 2004: 171–172.
109 Emlékkönyv – Haynau. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.
110 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.
111 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.
112 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.
113 Munkácsi Ernő: Vasárnap nyilik a zsidó múzeum emancipációs kiállítása. *Egyenlőség*, 1938. március 3. 11.

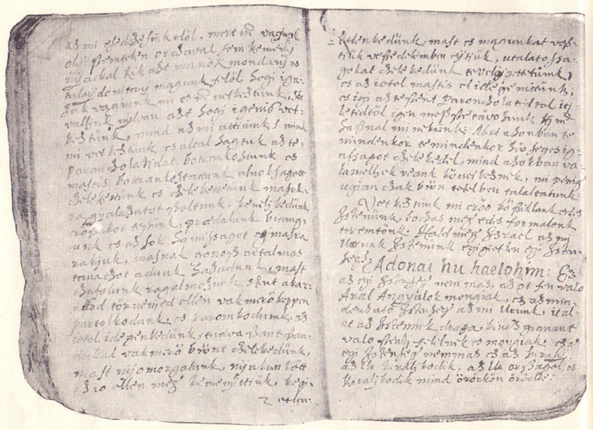

1600 körüli szombatos imakönyv

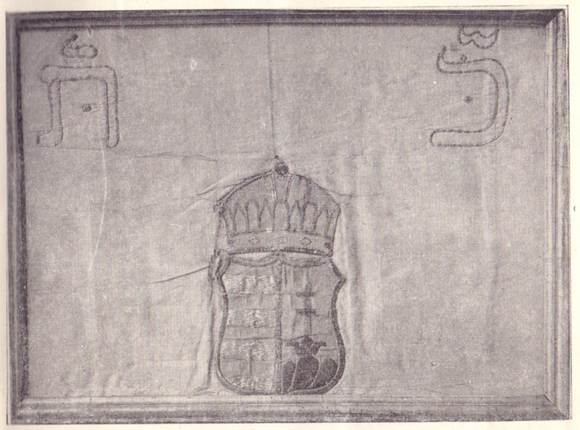

A monori zsidó hitközség frigyszekrény függönye 1825-ből

Az *Ítéljetek!* illusztrációja: szombatos imakönyv és monori frigyszekrényfüggöny

Az utóbbi eset – a Vida könyvét ért támadás – okán jelentette ki A Magyar Zsidók Lapjának publicistája, hogy

> *„a magyar nemzet története az elmúlt száz évben Kossuth, Görgey, az Andrássy Gyulák, Tiszák, Deákok, Wekerlék, Bánffyak és a Bethlenek ajakával és tetteivel felel erre a támadásra. Az ő szavaikkal és az ő tetteikkel, akik megbecsülték és elismerték a magyar zsidóság hazafias nemzetépítő munkáját”.*[114]

Ebben a megfogalmazásban a nemzeti nagyok érdeme és autoritása állt szemben a hozzájuk fel nem érő antiszemiták vádjaival. Az érvelés évtizedeken keresztül egy hierarchikus, vertikális viszonyt éreztetett a zsidóság mellett kiálló autoritások és az antiszemitizmust valló személyek, társadalmi csoportok között. Így lettek az antiszemiták kóros elmeállapotúak vagy rosszerkölcsűek, alsóbb társadalmi rétegek esetében pedig filantróp kultúrmisszióval társadalmi felemelés révén megjavíthatóak.[115]

A lojalitáskinyilvánítás toposzai a modernkori magyar történelembe ágyazva később is jelen voltak. 1941-ben Munkácsi Bernát fia, Munkácsi Ernő, a Zsidó Múzeum igazgatója sorba

114 Ítéljetek! *A Magyar Zsidók Lapja* 1939. május 4. 2.
115 Lásd bővebben Glässer 2016.

rendezte a modernkori nemzeti történelemnek azokat a hűségnyilatkozatait,[116] amelyek a magyar-zsidó történelem narratívumában a közös alapot jelenthették.

> *„A zsidóság a hűség népe. Vallásához való tántoríthatatlan hűsége tartotta fenn az évezredek szenvedései közt és hazájához való vérthullató áldozatkész ragaszkodása szerezte meg számára honfitársainak megbecsülését s azt az erkölcsi alapot, amely egykor a többi vallásban levő polgárokkal való egyenjogúsításhoz vezetett. A hűség útjáról a magyar zsidóság sohasem hagyta magát eltántorittatni történelmének évezredes pályáján. […] A magyar zsidóság a magyarsághoz tartozik és ezen a tényen nem változtathat, hűségünket nem befolyásolhatja a magyar zsidóság jelenlegi sorsa. […] Tartsuk meg a történeti látóhatárt és ne higyje senki, hogy mindez csak a múlté. Az évezredek sorscsapásai között megtanultunk, tűrni és szenvedni, de hinni is. Hiszünk az Egy Istenben és a Magyar Igazságban. Járjuk tehát a hűség útját, miként már évezredekkel ezelőtt hirdette ezt számunkra a Próféta: »Igyekezzetek a városnak jólétén, amelybe küldöttelek titeket és imádkozzatok érte az Urhoz, mert annak jólétében lesz a ti jólétetek.« (Jeremiás 29, 6.)”*[117]

A magyar-zsidó történelem oktatásának működésére világított rá *A Magyar Zsidók Lapja* által, az orthodox felekezeti publicisztikából átvett cikk. Ez az írás a magyar-zsidó közös alapként szolgáló történeti narratívumnak a 19. század végi szocializációban betöltött szerepéről írt példázat volt, amit gróf Apponyi Albertnek és Frankl Adolf orthodox elnöknek mondott el Baneth Sándor az 1920-as évek elején a képviselőház folyosóján. Az elbeszélés szerint:

> *„a bonyhádi ev. ref. algimnáziumban, amely akkor jóságosan bölcs luteránus paptanár-igazgató vezetése alatt állott, a IV. osztály négy zsidó vallású diákja Magyarország történelmével párhuzamosan tanultuk a zsidók történetét Magyarországon. A történelemórán a 20 nemzsidó magyar és sváb gyerekkel együtt tanultuk a honfoglalást, a rákövetkező hittanórán pedig mi négyen dr. Kohn Sámuel akkori budapesti főrabbi könyvéből a következőket tanultuk: »A zsidók történelme Magyarországon az ókor homályába vész. Sok jel mutat arra, hogy a Dunamedencében a régi rómaiakkal, Augustus és Tiberius idejében jöttek be, de az egészen bizonyos, hogy a különféle népek között, akik a honfoglaláskor ezt a területet bírták, több vidéken zsidók is laktak, kiket a honszerző magyarok már itt találtak. […] De az itt talált, már itt született zsidókon kivül a honfoglaló magyarokkal együtt is jöttek zsidók. […] Annál a szoros szövetségnél és a rokoni kapcsolatoknál fogva, amely a magyarok és a zsidó hiten lévő kazárok között fennállott, kétségtelen, hogy Árpád honszerző hadai közt voltak olyanok is, akik a zsidó hitét vallották és az Újhazában talált zsidók mellett Magyarország legrégibb zsidó lakosságának zömét képezték.« Ezeket tanultuk mi négyen, kis zsidó diákok, a hittanórán, miután a megelőző történelemórán a husz nemzsidó magyar és sváb gyerekkel együtt tanultuk a csodaszarvas regéjével kezdődő és országalapitó Szent István király megkoronáztatásával befejeződött honfoglalás történetét. […] A rákövetkező héten a latin órán azt tanultuk, hogy egy római patrícius kúriájának bejárata fölé a következő büszke szavakat íratta: »En ego pars Patriae — haec mea pars Patriae.« (A Hazának én is része vagyok — ez az én osztályrészem a Hazából.) Egyikünknek feltűnt ez az érdekes hármas coincidentia és felhívta rá a rabbi ur és kisdiák hitsorsosainak figyelmét. Ettől fogva, amikor a rabbink, aki nem volt ugyan ékes hitszónok, de annál lelkiismeretesebb hitoktató volt, mindenkor a magyar történelemóra*

116 Magyarsághoz tartozás nyilatkozatai: 1) az 1790–91. évi országgyűléshez intézett felterjesztés, 2) 1847-ben az országgyűléshez intézett nyilatkozat, 3) Vázsonyi Vilmos nyilatkozata Trianonról és a magyar zsidóságról, 4) a magyar királyi kúria határozata 1924-ben, amely szerint „Magyarországon jogászi szempontból zsidó nemzetiségről beszélni nem lehet!” (C. B. I. 1988f 1924.)
117 Munkácsi Ernő: A hűség utján. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. január 30. 1.

tananyagával párhuzamosan folytatta a magyarországi zsidók történetének előadását: […] Serdülő kis eszünkkel is megértettük, amire a mi bölcs hitoktatónk — mindössze néhány esztendővel a tiszaeszlári vérvád után — sohasem mulasztotta el külön ráirányítani figyelmünket, hogy magyar Hazánk fennállása óta, a legvérzivatarosabb századokban is, a nekünk juttatott »pars Patriae« sokkal nagyobb volt, mint a Szent István birodalmától nyugatra fekvő úgynevezett müvelt nyugateurópai államok bármelyikében, Spanyolország mellett beleértve Franciaországot és Angliát is."[118]

Clifford Geertz felveti, hogy a valóságról alkotott modellek egyúttal a valóság megalkotására is szolgálnak, ahogyan elképzeljük és felfogjuk a körülöttünk lévő világot és az abban elfoglalt helyünket, úgy fogunk később cselekedni, és cselekedeteink következményeivel visszahatva rá, alakítani a bennünket körülvevő világot.[119] Mindkét beszédmód a zsidókról visszahatott a beszélőikre, az előbbi a nemzeti elköteleződést építette, míg utóbbi a társadalom ellentétekre és térfoglalásokra épülő szemléletét.

A Magyar Zsidók Lapja azáltal, ahogyan a *Nemzeti Figyelő* cikkét kivonatolta, rámutatott arra is, hogy a nemzeti történelem és kultúra részeseként bemutatott magyar izraeliták vagy kitért zsidók inkább váltak az új antiszemita zsidó-tematizálásban a gúny céltáblájává, mint érvvé. *A Magyar Zsidók Lapj*ának névtelen publicistája ugyan más szavakkal, de kimondta, hogy a *Nemzeti Figyelő* csak ellentétpárban tudott gondolkodni: zsidó és magyar egymást kizáró fogalmaiban.

„Az uj antiszemitizmus fellángolása óta alig olvastunk olyan brutális és szélsőséges támadást a magyar zsidóság ellen, mint a Nemzeti Figyelő cikke. Ez a cikk sorra megbántja és kigúnyolja azokat a nagyságokat, akiket a magyar zsidóság a nemzetnek adott az elmúlt évszázadban. Ez a cikk képes arra, hogy a maga elvakult gyűlöletében kijelentse, hogy ő »nem ismer sem zsidó magyart, sem magyar zsidót«. Ez a cikk képes arra, hogy Kiss József legszebb hazafias verséről azt irja, hogy az »álpáthosz és cukorvizes szirupoldat«; ez a cikk képes arra, hogy Farkasházi Fischer Móricról, a herendi porcellángyár megalapítójáról azt irja, hogy ő volt »kerékkötője és elgáncsolója minden magyar kezdeményezésnek«. Ez a cikk képes arra, hogy Kossuth Lajos hires barátjáról, Heilprin Mihályról irja, hogy »csak egy vak ideológia jóvoltából« lehetett sajtófőnök. Ez a cikk képes arra, hogy sárral dobálja meg Helfi Ignác, Csemegi Károly, Falk Miksa emlékét. Ez a cikk képes arra, hogy kigúnyolja az Akadémia zsidóhitü tagjait, Ballagi Mór, Munkácsi Bernát, Simonyi Zsigmond neve mellé kérdőjeleket aggatva — és ezek a kérdőjelek azt akarják jelenteni, hogy hogy is hívták azelőtt ezeket a világhírű nagyságokat? Ez a cikk képes arra, hogy Róna József és Ligeti Miklós szobrászokat,

Molnár Ferenc, Sebők Zsigmond írókat megfricskázza. Bihari Sándort, a nagy festőt pedig ugy állítja be, hogy neki »rosszul állt a díszmagyarja«… Ez a cikk arra is képes, hogy kijelentse: »Le kell mosni azt a gyalázatot, amit a mult örökül hagyott…«"[120]

A neológ izraelita sajtóban megjelenő apologetika és a zsidótörvények kapcsolatának szerkesztői értelmezésére is egyértelműen rámutat az Ítéljetek körüli sajtóvita.

„Micsoda gyalázatot? Azt, hogy a magyar zsidóság ilyen sok kiváló, halhatatlan nagy embert adott a magyar nemzetnek és a magyar kultúrának. Ez az »a gyalázat, amelyet a mult örökül reánk hagyott«. De szerintünk lemosni ezt a gyalázatot azt jelenti: elfelejteni a magyar nemzet történetéből az elmúlt száz esztendőt! Ez a mi rövid megjegyzésünk a Nemzeti Figyelő cikkére. Azt sem tagadjuk, fáj és sajog a szivünk, hogy ezt is meg kellett élnünk, a második zsidótörvény megszavazásának szomorú hetében."[121]

Korein Dezső az Orthodox Központi Iroda publicistájaként úgy írt az izraelita felekezeti apologetikáról, hogy az csupán egy felekezeti belső kört tud megszólítani. Más nyelvezetet szükségesnek látva, a felekezeti lapokból történő kilépést szorgalmazta. Korein intenzívebb formában tartotta kívánatosnak a zsidó intézményi apologetikát és az antiszemita vádak elleni fellépést. „Semmiképp sem tartom szerencsés állapotnak, hogy a hivatalos zsidóság e sátáni hadjárattal szemben lanyha politikát folytat, ahelyett, hogy a hamis és minden alapot nélkülöző rágalmakat népszerű közleményben megcáfolná."[122] Az antiszemitizmus elleni fellépés olvasóközönségét az izraelita felekezeti lapokon kívül képzelte el:

„Felekezeti lapjainkat főleg a zsidó társadalom olvassa, azt pedig nem kell felvilágosítani. Szükség volna tehát oly publicitásra, amely az antiszemita sajtó részéről egyoldalúan és elfogultan beállított zsidóellenes dolgok regisztrálását ellensúlyozza és a keresztény közvéleményt a tiszta meglátás és igazságosság útjára terelné."[123]

Korein célja – saját bevallása szerint – kettős volt: megvédeni a felekezeti becsületet és szolgálni a felekezetközi békét.

118 Baneth Sándor: Ezeréves magyar-zsidó sorsközösség. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. július 31. 6.
119 Geertz 2001: 79, 81, 383.
120 Ítéljetek! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2. A kötet szerkezetét, a kiadványt ért támadást érdemes a zsidó kulturális rendezvények, aktuális előadások és évfordulók fényében szemlélni. A herendi porcelángyár példája az alapítás centenáriuma és az alapító leszármazottjainak a Zsidó Szabadegyetemen a család magyar ipar kiépülésében játszott szerepéről tartott előadás (A Farkasházi-Fischer-család a magyar iparban) eseményei felől értelmezhető. A Herendi Porcellángyár centenáriuma a Szabadegyetemen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. december 7. 4.
121 Ítéljetek! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2.
122 Korein 1935: 8.
123 Korein 1935: 9.

ZSIDÓK A „NEMZETI TÁJBAN”

A zsidó térfoglalás vádja a társadalmi beágyazottságot, a számarányt és a lojalitást a nemzethez tette a vita tárgyává. A neológ apologetika szintén megjelenítette a térbeliséget, de másként: a nemzeti keretek között megragadott táj különböző értékkel felruházott vidékeiként és a történeti mélység, a kontinuitás térbeli felmutatásaként. Ezek az írások a nemzeti történelembe való begyökerezettség térbeli lehorgonyzottságait voltak hivatottak megmutatni.

Milotay István szélsőjobboldali politikus, parlamenti képviselő lapjaiban, a *Magyarság*ban, s később az *Új Magyarság*ban jelentek meg főként azon vádak, amelyekre az *Egyenlőség*, majd *A Magyar Zsidók Lapja* válaszul a nemzeti történeti térbeli lehorgonyzottságot mutatta fel. Milotay vádol

> *„bennünket azzal, hogy a 100—150 éves asszimilációnk hazugság volt, melyet csak arra használtunk fel, hogy itt vagyont és pozíciót szerezzünk, az igazi vonzódásunk azonban Palesztina felé sóvárog […] Szó van ezekben a vádakban az idegen imperializmusról, a forradalmiság veszélyéről, a másokkal megférni nem tudásról és a másokat kizsákmányoló összeférhetetlenségről. Nem tetszik Milotay Istvánnak sem a testünk, sem a lelkünk. Kifogásolja a kultúránkat és a gazdasági tevékenységünket.”*[124]

– olvasható az *Egyenlőség* egyik 1933-as cikkében.

Az *Új Magyarság* alakulásától elvitatta a határon túli zsidóság nemzethez való lojalitását,[125] s terjesztette az illojalitás vádját, ami a megvalósult revízió során is konzekvens vád volt a visszacsatolt területek zsidóságára.[126] 1938 októberében az *Egyenlőség* egyik cikkében nyomtatásban is megjelenteti azt a szerkesztői koncepciót, ami a történeti elbeszélés apologetikus használatára vonatkozott.

> *„A másik cél [a szélsőjobboldal részéről – G.N.]: felkavarni és megzavarni a magyar zsidóságot. Azt a magyar zsidóságot, amely együtt örvend, együtt remél, együtt lélegzik a nemzettel, a társadalommal, a hazával. A folytonos provokációkra nekünk nem lehet és nincs is más válaszunk, mint az adatok és okmányok végtelen sorozata, melyet napvilágra hozunk ezekben a napokban. Ezek az adatok és ezek az okmányok a történelmi igazság érchangjával bizonyítják, hogy húsz éven át mi is volt a magyar zsidóság szerepe a csehek által elrabolt területeken. Ha az urak mindenáron zsidókérdést akarnak bevinni a magyar igazság szent ügyébe, ám legyen.”*[127]

124 Ballagi Ernő: A Hatvany bárók és Milotay. *Egyenlőség*, 1933. szeptember 9. 1.; Milotay új lapjának német nemzeti szocialista irányultságáról lásd még: „Kit köll mögverni?” – „Öszi ám a fene a zsidót…” Hogy indul egy uj antiszemita napilap Magyarországon? *Egyenlőség*, 1934. szeptember 1. 4.
125 A Hegedűs Nándorok. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 7.; Az erdélyi zsidók küzdelme a magyarságért. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 5.; Neszlényi Mátyás: A zsidóság hősies küzdelme Nagyváradon a magyarságért. *Egyenlőség*, 1934. december 22. 17.
126 A teljesség igénye nélkül: Az Uj Magyarság tovább rágalmazza a felvidéki zsidóságot. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 9.; Nem a nemzet hangja! *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6.; Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 3.; A kisvárdai rádió. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 4.; Hubay Kálmán képviselő. *Egyenlőség*, 1938. október 20. 1–2.; Kincs Izidor: Tiltakozás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 6.; Molnár Endre: Az erdélyi zsidóság és a román statisztika. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. április 17. 7.
127 Nem a nemzet hangja! *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6.

A visszacsatolással ismét az izraelita intézményrendszer kötelékébe került hitközségek a 19. század folyamán kialakult neológ izraelita történelemszemlélet mentén kerültek bemutatásra. Jó példája ennek Komárom esete, ahol az együttélést a 19. századi modernizálódó magyar nemzet integrációs narratívumáig,[128] a honfoglalásig vitték vissza.

> *„A felszabaduló Komárom városában már a honfoglalás idejében laktak zsidók, akik hosszú évszázadokon át a város felvirágoztatása körül nagy tevékenységet fejtettek ki. Az ujabb idők főbb mozgalmaiból kiemeljük az itt következő érdekesebb történelmi adatokat”.*[129]

– kezdte a felsorolást az *Egyenlőség* 1938-ban.

Az *Egyenlőség,* és később *A Magyar Zsidók Lapja* a megvalósult revízió során a szélsőjobboldali, esetenként jobboldali vádakkal szemben a visszacsatolt területek és jelentős történelmi városok közösségeit mutatta fel.[130] Az orthodox izraelita publicisztika ettől abban tért el, hogy nem a nemzeti vonatkozások álltak a középpontban, hanem zsidó közösségek vallásossága és történeti gyökerei.[131]

A főváros és a két világháború közötti Magyarország jelentősebb városainak zsidó múltja is megjelent a zsidóság és „térfoglalás” vádak nyomán megfogalmazott történeti alapú apologetikában.[132]

Az *Egyenlőség* a vádak fogalmi keretében adandó cáfolatok helyett a *Nemzeti Figyelő* és általában véve az az antiszemitizmus új diskurzusa esetében tudatosan a történelmi múltat mutatta fel válaszul érvként. A szerkesztői okfejtés szerint az új típusú antiszemitizmussal, amely a térfoglalásról–visszaszorításról beszél, a saját fogalmi rendszerében vitázni meddő dolog volt.

128 Lásd Varga 2017.
129 Erdődi Jenő: Komárom. [Magyar-zsidó kronológia honfoglalásig] *Egyenlőség*, 1938. október 13. 13.
130 A csehszlovák kormány egyik lapja megfenyegeti a zsidókat, mert tüntetően magyarul beszélnek! *Egyenlőség*, 1938. május 19. 9–10.; A cseh bitorlók a magyar zsidók ellen. *Egyenlőség*, 1938. október 6. 1–5.; Hevesi Simon: A közeli viszontlátás reményében… Kassa. *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6.; A magyar zsidóság a magyar Felvidékért! *Egyenlőség*, 1938. október 13. 1–2.; Kramer Miksa: Ipolyság. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 3.; Erdődi Jenő: Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 13.; Kiss Arnold: Ungvár. *Egyenlőség*, 1938. október 20. 7–8.; Paál Jób riportsorozata: Munkács 1938 ősze… *Egyenlőség*, 1938. november 3. 7–8.; Visszatért Ruszinföld zsidósága. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 23. 4.; Szabolcsi Lajos: Erdély és a magyar zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. szeptember 19. 5.; Szepessi Miksa: Százéves a kassai zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. szeptember 19. 7.; A Délvidék magyar zsidósága. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. április 17. 3–4.
131 Glässer – Zima 2020: 232–233.
132 Sós Endre: A magyar városok és a zsidókérdés. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 23. 3–4.; Sós Endre: A magyar városok és a zsidókérdés. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939.novembr 30. 7.; A sorozat folytatásos volt, amely végül önálló kötetként jelent meg. Ismertetését *A Magyar Zsidók Lapja* közölte: Bródy Ernő: Zsidók a magyar városokban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. november 6. 5.; Régi vasmegyei zsidók. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. május 16. 4.; A győri zsidók. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. augusztus 22. 6.; Erdődi Jenő: A Széchenyi-szobor megalkotója. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 21. 5.; Mióta laknak zsidók Budapesten? Néhány régi márványtábla Budán. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. dec. 10. 7.; Hirek — A budai hitközség kulturmatinéja. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 14. 7.; A kétszázéves Győr szabad királyi város és a zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. március 11. 3–4.

„A Nemzeti Figyelő, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének hivatalos lapja, a második zsidótörvény után sem hagyja abba az antiszemita agitációt és úgyszólván minden számában közöl egy-két terjedelmesebb cikket a zsidókérdésről. Multheti főzsidócikke a magyar városok »elzsidósodásával« foglalkozik és megfújja a riadót a városokban folyó »zsidóterjeszkedések« megakadályozására. A TESZ hivatalos orgánuma azt kívánja, hogy »félrebeszélés, protekció, szánalom és irgalom nélkül« intézzék el a zsidóproblémát az »élet és halálharcát vivó magyarság, magyar faj érdekében!« Nem óhajtunk elméleti vitába szállni a Nemzeti Figyelővel. Régen tisztában vagyunk azzal, hogy minden vita eleve meddőségre van kárhoztatva, hiszen e lap szerkesztői és zsidószakértői teljesen meggyőzhetetlenek. Éppen ezért nem is sorolunk fel érveket annak a bizonyítására, hogy Magyarországon, az agyonhangoztatott zsidókérdés mellett, sokkal fontosabb létkérdések várnak megoldásra. Csupán arra szorítkozunk, hogy az önkényesen összehordott »adatokra« ugyancsak adatokkal válaszoljunk. Mégpedig olyan adatokkal, amelyek kissé más színben tüntetik fel a zsidóságnak a magyar városok kialakítása és fejlesztése körüli szerepét."[133]

– olvasható a cikksorozat indító szövegében.

133 Sós Endre: A magyar városok és a zsidókérdés. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 23. 3–4.

KEVEREDŐ ÉRVELÉSI MÓDOK TANULSÁGA

Az antiszemitizmust kontextualizálni kell – David J. Fine szerint.[134] A tanulmányban vizsgált források esetében az antiszemitizmus intézményi percepcióiról és apologetikájáról érdemes hasonlóképpen szólni. Ahogyan az első világháborús német antiszemitizmus fronton való megtapasztalásánál Fine rávilágított arra, hogy a német nemzeti elköteleződés és a zsidóság az izraelita katonákban nem ellentétpárok pólusaiként csapódott le,[135] úgy az évtizedekkel későbbi magyarországi antiszemitizmus-percepció és zsidó apologetika sem a magyar nemzeti elköteleződés és a zsidóság ellentétpárjában gondolkodott. Ha elfogadjuk, hogy a különböző európai államok zsidósága a helyi nemzeteszmékkel azonosult, s ennek egyik kifejeződési és megnyilvánítási formája a Nagy Háború patrióta lelkesedése volt, akkor más megvilágításba kerül az izraelita nemzeti apologetika, mintha pusztán a végkifejlet, 1944 felől néznék. A Nagy Háborúban, mind a központi hatalmak, mind pedig az antant zsidóságai azonosultak a patriotizmussal, a háborús célokkal, és a humánum alapján álló jótékonyságként felfogott törekvésekkel.[136] A háborús célokért való lelkesedés – Fine szerint – nem volt jellemző az egész német társadalomra: a városi középosztályt hatotta át és nem az alsó néposztályokat. Az első világháborús elköteleződés a zsidók társadalmi elhelyezkedésével volt magyarázható, valamint azzal, hogy a háború kiváló alkalmat nyújtott a németség iránti elkötelezettség bizonyítására. Az első világháború esetében a német középosztály általános jelenségéről beszélhetünk, aminek megnyilvánítása az adott társadalmi réteghez tartozás kinyilvánításának tekinthető.[137] Ennek párhuzamaként az első világháborúig, s azt megelőző emancipációs évtizedekig visszanyúló nemzeti történeti látószög használatát Magyarországon a neológ izraelita felekezeti publicisztikában, s részben az orthodox irányzat körében réteghovatartozásuk, és az azáltal megszabott keretek felől érdemes értelmezni. A magyar nemzeteszmével való azonosulás, és annak apologetikus használata a felekezeti intézményi elit és publicisztika esetében főként a középrétegekhez tartozásból eredt, a vészkorszakkal megszűnt polgári világ sajátsága. Ez az önmeghatározás és réteghovatartozás teszi érthetővé, hogy miért távolították el a nemzettől – amelyhez tartozónak érezték magukat, és amelybe integrálódni szerettek volna néhány emberöltő során – az antiszemitizmus jelenségét. A szélsőjobboldali vádakat ugyanis az *Egyenlőség* német eredetűnek tekintette, ami jól illeszkedett a lap és a neológ zsidóság azon toposzába, miszerint a zsidóellenesség idegen eredetű gondolat a magyar nemzet történetében.[138]

134 Fine 2012: 3.
135 Fine a többségi társadalmi identifikáció részét képező kisebbségi identitásként fogja fel a zsidó identitást. Fine 2012: 5–7.
136 Fine 2012: 7.
137 Fine 2012: 11.
138 Vö. Zima 2008.

„Ha Milotayékban csak szemernyi igazságérzet is volna, akkor […] felhagynának azzal az alaptalan izgatással, melynek a többi erdélyi magyar zsidóra vonatkozóan sincs semmi alapja. És nem glorifikálnák, mint követendő nemzeti ideált, a német politika zsidó ellenességét…"[139]

– írta 1934-ben az *Egyenlőség* az *Új Magyarság* eszméinek forrását megjelölve. Ezt a toposzt fogalmazta meg az *Egyenlőség* szerkesztősége Csilléry András szélsőjobboldali orvos-politikusra reflektálva is.

„Ami pedig Csilléry urnak a főváros közgyűlésén elhangzott kijelentését illeti, hogy »lehet még nálunk is harmadik birodalom« arra azt válaszoljuk: lehet, hogy ezt Csilléryék nagyon szeretnék. De a józan magyar nép és az európai gondolkozású magyarság meg fogják akadályozni, hogy itt is harmadik birodalom legyen."[140]

Milotay lapjának antiszemita írásait szemléző *Egyenlőség* dr. Közi-Horváth József győri szemináriumi felügyelő, római katolikus pap vezércikkét idézve közölte egyúttal azokat a vádakat is, amelyeknek apologetikájaként fontossá vált a közös nemzeti múlt.

„Mindaz a baj és rombolás, amit a liberalizmus és marxizmus számlájára irnak, tulajdonképpen a világ zsidóságának tehertétele. A lelkekből kiölte a keresztény világnézetet, elbágyasztotta a faji öntudatot. A bankok páncélszekrényein, a kartelek diktatúráján, a szabadkőműves páholyokon, a munkásvezéreken és népbiztosokon keresztül tulajdonképpen a nemzetközi zsidóság uralkodik felettünk. […] Az uj magyar antiszemitizmus csöndes és következetes. Ide komoly felkészülés és komoly akció kell. […] Nekigyürkőzés a jövőnek: visszavenni a mienket! Az ébredező faji öntudat irredentája az elorzott ezeréves örökségért."[141]

A vita az „ezeréves örökség" történeti narratívuma körül folyt az antiszemita vádakra adott apologetikában. Ennek a múltnak a megjelenítése alkalmanként változott mélységében, de a nemzeti történelemszemlélet kiemelt csomópontjai köré szerveződött és szimbolikus jelentőséggel bírt. Az apologetika megfogalmazásának ideje felől szemlélve a közelmúlt meghatározó történelmi eseménye a Nagy Háború volt és annak hőskultusza, ami szorosan összefonódott a határrevízió ügyével és az újabb háború eseményeivel. A háborús hőskultusz a közös harcot és áldozatot jelenítette meg a nemzetért, amihez már a Nagy Háború propagandájában a nemzettel való összeforrás gondolatát kötötték.[142] A nemzeti elköteleződés bizonyítása az *Egyenlőség* hőskultuszában is megjelent: zsidó frontharcosok például a magyar nemzethez való lojalitás kinyilvánításaként nyilvánosan ítélték el a cionizmust, amiről az *Egyenlőség* is tudósított. 1938 januárjában a PIH közgyűlésén, amelyen Patai József Theodor Herzl emlékének megörökítését kérte a hitközségtől, a magyar frontharcos tisztek nevében Kertész Imre „ünnepélyes deklarációt olvasott fel, melyben a frontharcosok éles tiltakozását jelentette be *a cionista mozgalommal* és a *cionista agitáci-*

139 A Hegedűs Nándorok. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 7.
140 Uj antiszemita hullám? *Egyenlőség*, 1934. december 22. 2.
141 Milotayék. *Egyenlőség*, 1934. november 10. 8. Az idézett 1934-es cikk egyértelműen antiszemita hangvételű, ami az utolsó soraiból is tükröződik: „Mindaddig égő, üszkösödő seb marad a magyarság testén [a zsidóság – G.N.], mig valamiképpen meg nem oldják." Országgyűlési képviselőként 1944. március. 22-én az alsóházban azonban tiltakozott a német megszállás ellen, 1944. szeptember 2-án pedig elítélte a zsidók tömeges deportálását. Lásd Viczián 2002.
142 Lásd A magyar zsidó hadviseltek drámai felhivása a keresztény bajtársakhoz. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 23. 1–2.; Aki hazájával szemben kötelességét teljesítettet azzal szemben a haza is teljesíteni akarja kötelességét. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. december 7. 7.

ával szemben."[143] A jelenség gyökere és párhuzama a központi hatalmak közbeszédében keresendő. Jóval az 1916-os német zsidó cenzus előtt megkérdőjelezték Németországban a zsidók hősies és önfeláldozó tettekre való alkalmasságát,[144] amelyből mind Németországban, mind Magyarországon egy apologetikus, a hősiességet és a nemzethez tartozást bizonyító zsidó hőskultusz nőtt ki, amely tettekkel, számarányokkal, kitüntetésekkel és szentírási párhuzamokkal érvelt. Az utóbbiak közül a Makkabeus hősök példája neológ és cionista értelmezésben más-más olvasatot kapott,[145] antiszemita olvasatban viszont az elvitatás tárgyává vált.[146] A zsidó hőskultusz és a bizonyítani kívánt patriotizmus felől nyer értelmet a német cionista szövetség és a német zsidó frontharcosok szövetsége között 1934-ben kialakult ellentét, melynek eredményeként a két szervezet a tagjai számára kölcsönösen megtiltotta a másik szervezet munkájába való bekapcsolódást.

„A »Der Schild«, mely a német zsidó frontharcosok lapja, legutóbbi számában »A válaszúton« címen leszámol a cionizmussal. Az egész szám ennek a politikai hitvallásnak a jegyében áll és éles határvonalat von a nemzeti zsidó felfogással szemben. Ennek az állásfoglalásnak az előzménye az, hogy a Németországi Cionista Szervezet legfőbb határozatilag kimondta, hogy tagjainak tilos a német zsidó frontharcos szövetséghez, sőt annak sportcsapatjaihoz való tartozás is."[147]

– tudósított az *Egyenlőség*.

Hasonló ellentét jött felszínre 1938 januárjában a PIH már említett közgyűlésén. A frontharcos érvek is hasonlóak voltak, mint a Fine által vizsgált német zsidó frontharcosok esetében: cionisták veszélyeztetik a zsidó elit elfogadottságát a többségi társadalomban, és az első világháború egy kiváló alkalom volt arra, hogy bizonyítsák elkötelezettségüket a nemzet, a haza, a császár iránt. A cionisták a fővonalbeli zsidó stratégia számára kihívást jelentettek, mert olyan zsidó nemzeteszmét képviseltek, amely mind a nem-zsidók, mind pedig a zsidók szemében azzal a törekvéssel szembe menőként hatott, amely a zsidóság teljes társadalmi elfogadottságáért küzdött. [148] Az *Egyenlőség* említett 1938-as cikkét követő lapszám egész terjedelmében közölte Kertész azon nyilatkozatát, amelyben a PIH-től a cionistáktól való nyilvános elhatárolódást, és a zsidó vallású magyar frontharcosok hitközségi munkába való nagyobb arányú bevonását kérték. A kérés mögött egzisztenciális problémák is álltak, amelyekre a deklaráció rámutatott. Az elhatárolódást – Fine által bemutatott német tendenciákhoz hasonlóan – azzal indokolták, hogy „a mai helyzetben a cionista eszméknek még a hangoztatása is ártalmára van a magyarság és a magyar zsidóság egyetemes érdekeinek".[149] A cionizmusban ugyanis lehetséges támadási felületet láttak.

„A jelenlegi helyzet a cionisták feltétlen félre állását követeli meg, nem pedig félremagyarázható eszmék propagálását. Amennyiben a cionisták nem volnának jobb belátásra bírhatók és káros ténykedéseikkel az egyetemes érdekeket, továbbra is veszélyeztetnék, amint már mult évi beadványunkban is kértünk — ismételten felkérjük a Pesti Izraelita Hitközség érdemes elnökét, úgyis mint az Országos Iroda elnökét és a mélyen tisztelt Elöljáróságot arra, hogy:

143 Tiltakozott a razziák ellen a Pesti Hitközség közgyülése *Egyenlőség*, 1938. január 20. 13.
144 Fine 2012: 95–100.; Penslar 2013: 173–179.
145 Lásd bővebben Glässer – Zima 2015.
146 Válasz a Magyarságnak. *Egyenlőség*, 1938. október 27. 4.
147 Érdekességek a hétről. III. A mély szakadék. *Egyenlőség*, 1934. július 7. 3.
148 Fine 2012: 10–11.
149 A magyar zsidó frontharcosok tiltakozása a cionista mozgalom ellen. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 13.

megfelelően közzétett és terjesztett nyilatkozatban világosítsák fel az ország hivatalos köreit, valamint az ország egész közvéleményét, hogy a magyar zsidóság egyeteme a cionista mozgalmaktól távol áll és azokkal minden közösséget megtagad! Az általános helyzet ismeretében, nem tartjuk az időpontot alkalmasnak arra, hogy a képviselőtestület közgyűlése ma dr. Herzl Tivadar emlékének megörökítése tárgyában határozatot hozzon."[150]

– állt a nyilatkozatban.

A háborús hőskultusz és a háborús részvétel integrációs bizonyítékként történő használata a második zsidótörvény előtt is feltűnt Vázsonyi Vilmos fiának, a publicista jogász politikus Vázsonyi Jánosnak az egyik beszédében, amelyet *A Magyar Zsidók Lapja* is közölt.

„Ezeket megtagadja ez a javaslat, akár az Ismeretlen Katonát, akinek a sírját meg szokták koszorúzni aki, például lehet ismeretlen keresztény, ismeretlen keresztyén vagy zsidó magyar katona is. A Hősök szobrán mindenütt ott található a zsidó katonák neve is bevésve. Buchinger Manó: Majd kiradírozzák! Ezentúl ezek is idegen népcsoportbeliekké válnak."[151]

A zsidó katonák esetében magának az „érvnek" a kontextusa változott meg. A kérdés ugyanis már nem az volt, hogy a nemzet részét képezik-e, hanem hogy a nemzettel szemben állnak, ami azon az axiómán nyugodott, hogy a nemzeten kívül állnak. A nemzettel való történelmi egybeforrottság így nem lehetett hatékony eszköze az apologetikus érvelésnek, csupán a közösség önmeghatározását erősíthette meg.

A felekezeti sajtódiskurzusok tanulsága ugyanakkor az is, hogy nincsenek tisztán merev modellekbe rendezhető szövegek, helyettük változó szándékok, üzenetek és tematizálások vannak, valamint ezekből eredő eltérő „arányú" vegyes érvelési módok lelhetőek fel. Az orthodox izraelita sajtó egyik meghatározó publicistája, Korein Dezső például az előbbihez viszonyítva újszerű és sok tekintetben az előbbitől eltérő diskurzust képviselt: az első világháború után megerősödött keresztény és orthodox zsidó vallási reneszánszt vette alapul. Hangsúlyozta, hogy a polgári filantrópia és az egyistenhit az a közös alap, ami érvként állítható szembe keresztény-zsidó vonalon a nácik embertelenségével és pogány voltával. Ennek hátterében a fővonalba került hizük hadosz állt. Abba a tendenciába illeszkedett, amelynek keretében az orthodox izraelita publicisztika reagált a keresztény vallási megújhodás fővonalba kerülésére, így a nemzeti és a királyhű diskurzusokat kevésbé hangsúlyozta, de a társadalom felekezeti vezetőit autoritásként használta. Kossuth után az antiszemitizmus elítélésben példaként a korábbi kiadásokhoz képest kibővített, részletező formában a katolikus hercegprímás és a Tiszántúli Református Egyházkerület jogász püspöke állt.

„...a keresztény egyházak fejedelmei úgy mint a multban, ma is bátran emelik fel tiltakozó szavukat az embertelenség és a faji őrület romboló hadjárata ellen. Dr. Serédi Justinián, Magyarország hercegprimása 1934. okt. 7-én így nyilatkozott: »Mint a multban, úgy a jövőben is számíthat a zsidóság legnagyobb megbecsülésemre és szeretetemre«. Dr. Balthazár Dezső ref. püspök a következőket írta: »Alig van nép, amely a válságoknak olyan hosszú sorát élte volna át, mint a zsidó nép. A fejsze sokszor irányzódott léte gyökerére és mégis megmaradt a kisarjadzásra elegendő erő. A zsidó öntudata mindmegannyiszor megállta helyét, az élet próbáját«. Már pedig keresztény polgártársainknak mégis csak egyházfejedelmeik erkölcsi irányítása után kell haladni."[152]

A materialista, szekuláris 19. századi világkép versengő haladáskoncepciói közül kinövő szociáldarvinizmus és faji tematizálás[153] ellenében a vallási érvelés, és az egyházfők zsidóság feletti premodern protektori szerepére visszautaló autoritás-felmutatás ugyanúgy a modernitás része, mint a „nemzeti" érvelés, csupán egy másik irányzat középrétegének válaszkísérlete.

A nemzethez tartozás kinyilvánítását és a faji kérdésfelvetés tudományos jellegének megingatását ötvözi egy másik példa: Vázsonyi Vilmos fiának korábban idézett beszéde. Vázsonyi János két hónappal a második zsidótörvény előtt egy német fajelméleti ideológiai kiadvány hibájával mutatott rá a faji érvelés áltudományosságára.

„Dr. Vázsonyi János képviselő az elmúlt héten nagyszabású beszédet mondott a képviselőházban. A fiatal politikusnak egyik legnagyobb sikere volt ez a közel kétórás hatalmas szónoklat, amely a maga nyugodt érvelésével, meleg hazafias szellemével, bátorságával és öntudatával általános nagy hatást keltett. Vázsonyi János beszédében végigvázolta a felekezetünket ért vádakat és mindenütt az adatok tömegével szállt szembe a zsidóellenes gyűlölködés szellemével. Megkapóan szép volt a beszéd bevezető motívuma: [...] Nem akarok ez alkalommal külön szólni, apámról, Vázsonyi Vilmosról. T. Ház! Ha róla szólok, akkor csak sajnálatos, hogy azt kell mondanom nekem, mint Vázsonyi Vilmos fiának, hogy boldog vagyok, hogy mindezt már nem kell látnia és átélnie, nem kell csalódnia sok egykori barátjában, vagy gyenge lelki alkatú egykori hivében. Külön érdekessége volt, a beszédnek, amikor Vázsonyi János kezébe vett egy Lipcsében megjelent faj-teóriai kézikönyvet és a következőket mondta általános figyelem és derültség között: A faj-teóriáról is beszélnek itt. Ha erre hivatkoznak, akkor méltóztassék megengedni, hogy én egy hivatalos német fajtanulmányt hozzak ide a Ház elé, amely 1927-ben jeleni meg Lipcsében (vitéz Hertelendy Miklós: Idegen importeszmét hoz ide?!) Ha önnek szabad, nekem is szabad. 1927-ben jelent meg Lipcsében a Mannus-Bibliothek kiadásában, Leipzig, Verlag von Curt Kabitzsch. A könyv szerzője K. S. Wolff és a könyv cime: Rassenlehre neue Gedanken zur Anthropologie, Politik, Wirtschaft, Volkspflege und Ethik. Tudományosan tárgyalja a faj teóriát, a vér- és koponyaalkat szempontjából, kezdve a neandervölgyi embertől, végig megy az emberiség egész fejlődésén. [...] Végezetül Magyarországról is bemutat egyetlenegy tipust, egy képet a táblázatban, mint a magyar árjatipusnak egyetlen megszemélyesítőjét. Én nem tehetek róla, ha ebből egy kontra Imrédy-féle önvallomás fog kijönni, mert ez az egyetlen kép, amely a könyvben van, a következő aláírást viseli: Ungarischer Staatsmann Arier mit starken hyperboreschen Einschlag, egy magyar államférfi, árja, erős, hyperborikus behatással és ez a kép véletlenül az én édesapámnak a képe. [...] Németországban igazán alaposan foglalkoznak vele. Tessék elképzelni, hogy akkor nálunk, ahol csak másolják, mennyire komolytalan..."[154]

– írta *A Magyar Zsidók Lapja*.

150 A magyar zsidó frontharcosok tiltakozása a cionista mozgalom ellen. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 13.
151 Vázsonyi Vilmos arcképe egy lipcsei faji kézikönyvben. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 16. 5.
152 Korein 1937: 3–4.
153 Vö. Letenyei 2012: 36–58.
154 Vázsonyi Vilmos arcképe egy lipcsei faji kézikönyvben. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 16. 5.

A recepcióért küzdő fiatal neológ zsidó értelmiségi nemzedék egyik tagjának, Vázsonyi Vilmosnak arcképe a magyar árja megtestesítőjeként a faji tematizálás megbízhatatlanságát volt hivatott alátámasztani, az idézet ugyanakkor arra is utalt a magyar zsidó olvasók számára, hogy fajelmélet nem magyar sajátság, idegen, behozott eszme.

Az izraelita középrétegek világából származó Vázsonyi Jánost 1944-ben a Gestapo tartóztatta le és Dachauba deportálta. Felmerülhet a kérdés, hogy miért lényegesek – a végkifejlet ismeretében – a közösségek belső értelmezései. A jelenségek megértéséhez – s remélhető, hogy azt a fenti példák is bemutatták – akkor kerülhetünk közelebb, ha nem schützi értelemben vett idealizációk mentén vizsgáljuk a cselekvőket, hanem kontextusfüggő változó perspektívákban, társadalmi beágyazottságokban gondolkodunk. A zsidók többségi tematizálása időhöz, hatalmi konstellációhoz, meghatározó társadalmi diskurzushoz igazodva változott, ahogyan az apologetika is belső diskurzusokhoz igazodott. Nem lehet éles határvonalakat, váltási pontokat hozni vagy felmutatni a zsidókról folytatott megjavító és kiszorító beszédmódok között, a zsidóság esetében az ezekere adott reakciók, mint érvelési módok is összemosódtak. Az apologetika főként a hasznosság, integráltság, nemzet részeként történő önmeghatározás toposzai köré szerveződött. Ebben különböző szimbolikus politikai kultuszok jelentek meg együtt, többnyire a kiegyezés történelemszemléletét követve. Az első világháborús hőskultusz is ebbe illeszkedett bele, és nem volt független a németországi apologetikus gyakorlattól sem. A neológ publicisztikában a baloldali zsidók vádját a vallási közönnyel, a hitközséghez nem tartozó zsidók felmutatásával kezelték, nem pedig osztály- vagy réteghovatartozás kérdéseként, így a magyar zsidóság a felekezethez tartozó, a közösséghez kötődő zsidók összességeként került meghatározásra az izraelita publicisztikában. Az antiszemitizmusra adott felekezeti válaszok fontos tanulsága továbbá, hogy az apologetikus kiadványok a sajtó felől érthetőek meg, ugyanis azok a polémiák, amelyekre válaszul születtek, azok a sajtóban fogalmazódtak meg, és a kiadványok mögött is több esetben sajtókezdeményezések álltak kiadói vagy intézményi átfedéssel.

FORRÁSOK

Angyal Dávid 1971: *Emlékezések*, London

Dénes Zsófia 1980: *Élet helyett órák. Egy fejezet Ady életéből – Talán Hellász küldött. Kiadatlan levelek Ady Endréhez és más dokumentumok,* Budapest

Hegedüs Márton (szerk.) 1940: *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére*, Budapest

Frauhammer Krisztina 2022: *Eltűnt családok nyomában – a Holtzerek.* A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása, (Szegedi Judaisztikai Közlemények 11.) Szeged

Korein Dezső 1935: *Mi az oka a zsidógyűlöletnek?* III. kiadás. A jólelkű keresztény közvélemény felvilágosítására, Budapest

Korein Dezső 1937: *Mi az oka a zsidógyűlöletnek?* XII. kiadás. A jólelkű keresztény közvélemény felvilágosítására, Budapest

Légrády Ottó 1931: *Justice for Hungary! The Cruel Errors of Trianon,* Third revised edition. Budapest

Lévai Jenő 1942: *...védelmünkben! Vezércikkek, tanulmányok, vitacikkek*, (Zsidó Magyarok Családi Könyvtára) Budapest

Vida Márton (szerk.) 1939: *Ítéljetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*, Budapest

Egyenlőség

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)

A Magyar Zsidók Lapja

Orthodox Zsidó Újság

Zsidó Hiradó

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bellah, Robert N. 1992: *The Broken Covenant*: *American Civil Religion in Time of Trial.* Second edition, Chicago – London

Bolgár Dániel 2022: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlata. In: Bolgár Dániel – Koloh Gábor – Kulcsár Beáta (szerk.): *Hitel és hit. Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére*, Budapest, 187–201.

Braham, Randolph L. 1997: *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon* 2. bőv. és átd. kiad. Budapest

Dubin, Lois C. 2005: Enlightenment and emancipation. In: Nicholas de Lange – Miri Freud-Kandel (eds.): *Modern Judaism*. *An Oxford Guide*, Oxford, 29–41.

Dubin, Lois C. 2014: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, 28. 51–81.

Csendes Tünde 2022: Betekintés a két világháború közötti győri izraelita polgári életvilágba, *Targum* 2. (megjelenés előtt)

Fényes Balázs 2012a: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: uő: *„Őrizzétek meg őrizettemet…" Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*, Budapest, 7–41.

Fényes Balázs 2012b: Zsidó apologetika – zsidó apologéták. Zsidó asszimilációs és disszimilációs stratégiák 19 – 20. századi magyarországi zsidó apologetikus írások tükrében. In: uő: *„Őrizzétek meg őrizettemet…" Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Budapest, 177–206.

Fenyves Katalin 2016: Párhuzamos lojalitások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban In: Glässer Norbert – Zima András – Nagyillés Anikó (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján…" Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között,* Szeged, 133–146.

Fine, David J. 2012: *Jewish Integration in the German Army int he First World War.* Berlin – Boston

Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar 2005: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life.* Translated by Alan Crozier, forworded by John Gills, New Brunswick, New Jersy, – London

Furseth, Inger – Repstad, Pal 2006: *An Introduction to the Sociology of Religion. Classical and Contemporary Perspectives*, Berlington

Geertz, Clifford 2001: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Második, javított kiadás, (Osiris könyvtár – Antropológia) Budapest

Gerő András 1993: *Magyar polgárosodás*, Budapest

Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből,* Budapest

Glässer Norbert 2016: A messiási kor előjelei? *Emlékeztető*, 3–4. 14–20.

Glässer Norbert 2020: *„Királyunkat kit Mózesként rendeltél…" Királytisztelet, konfesszionalizálódás és állampatriotizmus az izraelita felekezetei sajtóban 1944 előtt,* Budapest

Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó 2015: Izraelita első világháborús emlékműállítások és fogadtatásuk Szeged példáján. In: uő – uő (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*, (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50., MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19.) Szeged. 103–118.

Glässer Norbert – Zima András 2010: Változatlanság a változásban A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–2. 35–62.

Glässer Norbert – Zima András 2015: The emperor-king's Hungarian Maccabees. The components of Hungarian Jewish First World War propaganda. In: Z. Karvalics László (ed.): *Information History of the First World War.* Budapest, 149–168.

Glässer Norbert – Zima András 2020: A revíziós propaganda zsidó alakváltozásai: Revíziós sajtópropaganda az izraelita felekezeti és mozgalmi lapokban a II. világháború idején. In: Sólyomfi Andrea Hanna – Virányi Péter (szerk.): *A propaganda propagandája.* Budapest, 222–236.

Hankiss Elemér 1991: Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* [Első kiadás 1985. Budapest] Budapest, 64–90.

Hase, Thomas 2001: *Zivilreligion. Religionswissenschaftliche Überlegungen zu einem theoretischen Konzept am Beispiel der USA,* Würzburg

Hofer Tamás – Niedermüller Péter 1988: *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény,* (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2.) Budapest

Homoki-Nagy Mária 2018: „Az emancipációtól a recepcióig" A zsidók politikai és jogi egyenjogúsítása az egyházpolitikai küzdelmek között. In: Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció: integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából,* Pécs – Szeged, 31–54.

Jakab Attila 2021: *Magyar és keresztény ország. Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban.* (Szociológiai dolgozatok 13.) Budapest (https://mek.oszk.hu/22200/22299/22299.pdf – utolsó letöltés: 2023. március 28).

Jakab Attila 2022: „Az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja" A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938-1942), Budapest

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007: *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok,* Szekszárd

Kékesi Zoltán 2018: Tracing their Steps. Symbolic Topography and Anti-Jewish Politics in Budapest, *Yad Vashem Studies*, (46.) 2. 91–113.

Klestenitz Tibor 2013: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon: 1896–1932*, Budapest

Konrád Miklós 2016: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre, *Századok*, (150.) 3. 631–665.

Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon a középkortól 1849-ig,* I. kötet. Pozsony

Letenyei László 2012: *Kulturális antropológia*, Budapest

Molnár Judit 2000: Mentesítési ügyek Szegeden. In: uő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből,* (Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.) Szeged, 107–130.

Molnár Judit 2018: „Kesztyűs liberalizmus” helyett keresztény-nemzeti fajvédelem (1919–1944). In: uő (szerk.): *Emancipáció: integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*, Pécs – Szeged, 153–186.

Nagyillés Anikó 2014: Heldenkult und das kollektive Gedächtniss. *Acta Ethnographica Hungarica*, (59.) 2. 457–465.

Panter, Sarah 2014: *Jüdische Erfahrungen und Loyalitätskonflikte im Ersten Weltkrieg*, (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beihefte 235), Göttingen

Penslar, Derek J. 2013: *Jews and the Military* A History, Princeton – Oxford

Ravitzky, Aviézer 1990: Kings and Laws in Late Medieval Jewish Thought: Nissim of Gerona vs. Isaac Abrabanel. In: Landman, Leo (ed.): *Scholars and Scholarship: The Interaction Between Judaism and Other Cultures,* New York, 67–90

Ravitzky, Aviézer 2011: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben*, Pozsony

Rousseau, Jean-Jacques 1947: *Társadalmi szerződés*. 2. kiadás. Fordította és a bevezetést írta Radványi Zsigmond, Budapest

Rozenblit, Marsha L. 2001: *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I,* Oxford

Seltmann Rezső 1929: Fábián Béla. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*, Budapest, 252.

Scheider, Rolf 1987:*Civil Religion. Die religiöse Dimension der politischen Kultur*, Gütersloh

Stollberg-Rilinger, Barbara 2013: *Rituale*, (Historische Einführungen – Band 16) Frankfurt – New York

Schweitzer Gábor 2009: A „királyi” tanítvány: Angyal Dávid történeti előadásai Habsburg Ottónak (1929–1930). In: Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor (szerk.): *A konzervatív kortárs: tanulmányok Angyal Dávidról*, Budapest, 205–210.

Toronyi Zsuzsanna 2022: A múltat végképp eltörölni... Leltárkönyv és identitás, *Targum* 1. 133–151.

Varga Bálint 2017: *Árpád a város fölött – Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországán*, Budapest

Viczián János 2002: *Magyar Katolikus Lexikon,* VII. kötet. Budapest. 420–421.

Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*, Második, bővített kiadás. Pozsony

Zima András 2008: Zsidó történelemszemlélet, kollektív tudat, kulturális emlékezet a 19–20. század fordulóján, Magyarországon, In: Schőner Alfréd (szerk.): *OR-ZSE Évkönyv 2004–2007.* Budapest, 585–608.

Zombory Máté 2018: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2. 197–236.

NAGY ADÉL

SZÜRKE. EGY LÁGERÚJSÁG TÖRTÉNETE

A sömmerdai koncentrációs tábort, Buchenwald egyik altáborát, 1944 augusztusában hozták létre. Ide 1944. szeptember 19-én érkezett meg az első, 1216 magyar nőből álló transzport Gelsenkirchenből.[1] A nőket 1944. májusában deportálták főként Kárpátaljáról, Gelsenkirchen előtt eltöltöttek hat hetet Auschwitzban is. Sömmerdában kerültek először olyan körülmények közé, hogy papírt és ceruzát tudtak szerezni maguknak, és lehetőségük nyílt az írásra. A saját kézzel készített kis füzetek közül több fennmaradt az utókor számára, a Holokauszt Emlékközpont is őriz belőlük több darabot.[2] Minden koncentrációs táborban írt feljegyzés unikális, de mégis kiemelkedik az egyik füzet, amelyben versek és feljegyzések mellett, egy *lágerújság* kézirata is fennmaradt.[3] A *Szürke újság* négy száma szerepel a füzetben, amelyet egy beregszászi testvérpár, Klein Lili és Olga készített közösen a lágerben többi lakójával, és ezt előadták a táborban. Tanulmányomban szeretném bemutatni ezt a *lágerújságot*, keletkezésének körülményeit, azoknak a nőknek a szemszögéből, akik kötődtek ehhez az újsághoz. Annak érdekében, hogy rekonstruálhassam a lágerbeli létet, munkámat három nő, Klein Olga, Pauk Anna és Weiszberger Bözsi segítették.[4]

Weiszberger Bözsi (született Schwarcz Erzsébet, később Sarah Udi) 1914. május 22-én született Munkácson, akkulturálódott zsidó családban. 17 évesen egy helyi cionista ifjúsági mozgalomhoz csatlakozva ismerte meg későbbi férjét, Weiszberger Zoltánt. Az akkor már Csehszlovákiához tartozó Munkácson járt orosz tanítási nyelvű gimnáziumba, majd mielőtt a Munkácshoz közeli Kisrákócon kezdett tanítani, egy évet Prágában járt egyetemre. 1936-ban házasodik össze a férjével, ekkor telepednek le közösen Munkácson. Itt kerül gettóba, és szüleivel együtt innen deportálják Auschwitzba. Szülei Birkenauban vesztették életüket, férjét munkaszolgálatosként nem deportálták, és túlélte a vészkorszakot. A háború után először Budapesten próbáltak új életet kezdeni, végül Ausztrián, Olaszországon és Cipruson át, három év alatt jutottak el az akkori Palesztinába.

Weiszberger Bözsi a sömmerdai koncentrációs táborban verseket írt, és az ő táborban készült füzetében maradt fenn a *Szürke újság*. Visszaemlékezését csak 2004-ben Kfar Saba-ban, Izraelben, vetette papírra, 90 éves korában.

1 Kádár – Vági 2017: 167.
2 HDKE, 2011.386.2.1.; HDKE, 2011.386.4.; HDKE, 2011.386.6.
3 HDKE, 2011.386.4.
4 A három nő soá alatti életútját részletesebben elemeztem mesterképzésre készített szakdolgozatomban. Ezen tanulmányomban a diplomamunkám Sömmerdáról és a lágerújságról szóló fejezeteit használom fel: Nagy 2020.

A 78 oldalas memoár gépelt és lefűzött állapotban olvasható az Emlékközpont gyűjteményében.[5] Nemcsak a vészkorszakban történtekről tudósít: családtörténetét egészen a nagyszülőktől indítja, és végig követhetjük az életét egészen Izraelig.

Pauk Anna 1910. december 31-én született Nagykanizsán,[6] értelmiségi zsidó családban. 1933-ban szerzett diplomát a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán, mint zongora- és énektanár; majd később nagybőgő szakon is levizsgázott. A második világháború kezdetéig énekesként és nagybőgősként rendszeresen fellépett külföldön.[7] A német megszállás előtt - magántanítványok mellett, egy zsidó elemi iskolában tanított. Szüleivel együtt került a gettóba, majd együtt deportálták őket Auschwitzba. Szülei a szelektálásnál rögtön gázkamrába kerültek. Már a háború alatt vőlegénye volt Galló (Gottlieb) József, akit naplójában csak Jóskának hív. A háború után házasodtak össze. A felszabadulás után először Nagykanizsára tért vissza, majd 1947-ben Budapestre költözött.

Pauk Anna a sömmerdai koncentrációs táborban kezdett el írni a bombázások kezdetekor, 1945 tavaszán, egy saját készítésű füzetbe. A német megszállástól indítva jegyezte le a vele megtörtént eseményeket. Ezt részletességgel tette, mert tudta, hogy később nem lesz képes ilyen részletességre. Sömmerdában teleírt egy füzetet, de csak az Auschwitzban eltöltött első négy nap történéséig jutott el. 1988-ban, ennek a „naplónak”[8] a begépelésekor dolgozta át a szöveget, és írta meg a vele történteket egészen a felszabadulás utáni hazatérésig.[9] Visszaemlékezése 2001-ben,[10] majd 2018-ban is megjelent könyv formájában.[11]

Klein Olga 1922. április 1-én született Beregszászon, polgári neológ zsidó családban. Beregszászon magyar gimnáziumba járt, ahol 1941-ben érettségizett le. A pesti konzervatóriumba való jelentkezését a numerus clausus miatt elutasították. Ezután fogtechnikusként dolgozott. Öccsével, nővérével és szüleivel együtt a beregszászi gettóból deportálták Auschwitzba.[12] Szűk családjából egyedül az édesapját vesztette el, akit Auschwitzban rögtön a gázkamrába küldtek. Nővérével, Klein Lilivel és édesanyjával végig együtt maradt a

5 HDKE, 2011.381.1.
6 AA, 7676709 (Anna Pauk).
7 http://zachor.hu/uploads/files/1-sz-melleklet-rovid-eletrajzok.pdf – utolsó letöltés: 2020. február 19.
8 Az 1945-ben Sömmerdában írt kis füzet inkább visszaemlékezésnek számít. Néhány kiszólást eltekintve nem a jelenről, hanem a korábban Auschwitzban történtekről tudósít; annak is első néhány napjáról. De mivel egy éven belüli eseményeket rögzít és a Holokauszt Emlékközpontban is naplóként lett beleltározva a gyűjteménybe, így továbbiakban a napló kifejezést fogom használni: HDKE, 2011.386.2.1.
9 HDKE, 2011.386.2.2.
10 Pauk 2001.
11 A gépelt átirat megegyezik a később kiadott szövegváltozattal. Ha nem az eredeti füzetre, akkor erre a 2018-as kiadásra fogok hivatkozni a könnyebb visszakereshetőség érdekében: Pauk 2018.
12 http://zachor.hu/uploads/files/1-sz-melleklet-rovid-eletrajzok.pdf – utolsó letöltés: 2020. február 19.

felszabadulásig.[13]

A felszabadulás után visszatértek Beregszászra, amely akkor már a Szovjetunióhoz tartozott. Már a háború alatt jegyben járt a keresztény vallású Szabó Lászlóval, akivel a háború után házasodott össze.[14]

Klein Olga 1944 karácsonyán, klasszikus értelemben vett naplóba fogott bele a sömmerdai táborban. Kifejezetten vőlegénye, Szabó László számára kezdett el írni. Így a napló sokszor sokkal inkább szól a kettőjük kapcsolatáról, mint a koncentrációs táborban történtekről. De 1945. január 23-a éjjelén ő is összefoglalta röviden a gettóban és a koncentrációs táborokban történteket.[15] Rövid - mindössze 16 oldalas - visszaemlékezését 1991-ben vetette papírra. A Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye a kézzel írt oldalak fénymásolatait őrzi.[16] Írása középpontjában a soá történései, ezen belül is a Sömmerdában történtek állnak. Maga a visszaemlékezés címe is *Sömmerdai emlékek* lett. 1999-ben a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma is készített vele interjút.[17]

Mindhárom nő asszimilált modern, középosztálybeli zsidó családban született, a sorsuk Auschwitzban fonódott össze, amikor is pár nap különbséggel megérkeztek a táborba: először Klein Olga 1944. május 15-én,[18] Pauk Anna május 21-én,[19] majd Weiszberger Bözsi május 22-én.[20] Mindhárman fiatal, gyermektelen nőkként kerültek a haláltáborba, ahol túlélték a szelektálást. Körülbelül hat hetet töltöttek itt, mielőtt Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába vitték őket.

13 USC SF, VHA, 50556.
14 http://zachor.hu/uploads/files/1-sz-melleklet-rovid-eletrajzok.pdf – utolsó letöltés: 2020. február 19.; USC SF, VHA, 50556.
15 A napló digitalizálva (befényképezve) található meg a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében: HDKE, Gy/1211.
16 HDKE, 2011.1009.1.
17 USC SF, VHA, 50556.
18 AA, 7616019 (Olga Klein).
19 AA, 7676712 (Anna Pauk).
20 A visszaemlékezése és a szakirodalom szerint is 19-én deportálták a zsidókat Munkácsról. In: Braham (szerk.) 2007: 275. Az Arolsen Archivesban megtalálható dokumentumok szerint viszont 19-én már megérkezett Auschwitzba: AA, 7711479 (Erzsebeth Weiszberger).

SÖMMERDA

Sömmerdába a gelsenkircheni láger megsemmisülése után kerültek a magyar női foglyok. A gelsenkircheni tábort a szövetségi légicsapásokban megsérült benzingyár helyreállításának céljából hozták létre. A rabok itt kemény fizikai munkát végeztek, a romok eltakarítása után a gyár újjáépítése volt a feladat. Az újraépített gyárat, egy nappal az üzembe helyezése után, 1944. szeptember 11-én lebombázták, ekkor több mint 130 magyar zsidó nő vesztette életét. A lágert szeptember 14-15-én, a gyár teljes megsemmisülése után, számolták fel.[21] Az életben maradt rabok közül nyolc terhes nőt szelektáltak ki és szállították vissza Auschwitzba,[22] 520-an az esseni, a többiek a sömmerdai lágerbe kerültek.[23]

A sömmerdai koncentrációs tábort 1944 augusztusában hozták létre, és az első transzport 1944. szeptember 19-én érkezett meg. 1945 elejéig még további kisebb transzportok érkeztek, ezen év márciusában összesen 1293 főt számlált a tábor.[24] Mindhárom nő az első transzporttal érkezett meg Sömmerdába, Klein Olga így írt az utazásról:

> *„Otthagytuk ezt a helyet I[sten]-nek hála, s szeptember 19-én tovább vittek bennünket sajnos már kevesünket ide Sömmerdébe Thüringiába. Gyönyörű vidék, zöldelő fák, színes virágok sok mosolygó gyerek az utcára, kis nyaraló hely, ahová érkeztünk."*[25]

A sömmerdai táborban épített barakkokban laktak, 4 faépületben, amelyekben épületenként körülbelül 500 embert szállásoltak el. A barakkokban volt folyóvíz, mosdó, WC, a lakórészben vaskályha. Háromemeletes ágyakat alakítottak ki, Auschwitz után már „csak" hárman aludtak egy-egy emeleten. Minden ágyhoz tartozott egy faforgáccsal töltött szalmazsák és egy pokróc.[26] A barakkban hiába volt kályha, a tél beálltával a plafonról lógtak a jégcsapok és sokat fáztak a rabok.[27]

A barakkban lévő fürdőhelyiség nyolc mosdóval, és ugyanannyi ajtó nélküli WC-vel volt felszerelve:

> *„Törölköző persze a mosdáshoz nem volt, így ha lemostam magam, egy darabig ott téblábóltam a kövön, mezítelenül, hogy valamennyire megszáradjak."*[28]

A jobb higiéniai körülmények ellenére a ruhatetű nem kerülte el a nőket, amitől a rendszeres tisztálkodás ellenére sem tudtak megszabadulni.[29] A közösségi élet egyik tereként is funkcionált a WC, Auschwitzzal ellentétben a mosdóban itt csak a foglyok tartózkodtak, így a nők gátlás nélkül beszélhettek egymással:

21 Megargee (szerk.) 2009: 349; Kádár – Vági 2017: 144.
22 Megargee (szerk.) 2009: 349. Valószínűleg mindegyik nő a terhessége korai szakaszában járt Auschwitzba kerülésekor, különben sokkal korábban gázkamrában, vagy orvosi kísérletek alanyaiként végezték volna. In: Waxman 2017: 97–99.
23 Megargee (szerk.) 2009: 349.
24 Kádár – Vági 2017: 167.
25 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.
26 Pauk 2018: 106.
27 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.
28 Pauk 2018: 111.
29 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

„Az itteni, sömmerdai WC pedig felért a kaszinóval. Volt, aki mosakodott, volt, aki a WC-n ült, és közben folytak a tárgyalások, megbeszélések a különféle aktuális témákról."[30]

A tél beálltával kaptak kabátot:

„Kabátot kaptunk, a tél elején s nemrég hátunkra 20 cm-es foltot tettek, ismét egy újabb megbélyegzés."[31]

Ez a kabát egyben plusz takarójukként is szolgált. Amikor néha fertőtlenítették a ruhájukat, addig csak ezt a kabátot hagyták meg számukra.[32] A deportáláskor megmaradt cipőjük eddigre elkopott, amit facipővel pótoltak.[33] A szürke rabruha, az övvel együtt, megmaradt Auschwitz óta.

Auschwitzban a nők számára a haj elvesztése nagy megrázkódtatást jelentett, sok visszaemlékezésben megjelenik, hogy a kopaszra nyírás után saját édesanyjukat sem ismerték fel. Így Sömmerdában már örömmel fogadják, hogy kezd visszanőni a hajuk:

„A hajam rettenetesen néz ki már nem olyan rövid, de nincs semmi formája, [...] *Sokan csavarokba tekerik a hajukat, de nekem ehhez nincs türelmem, szürke egyszerűségben, ha haza segít a jó Isten, egy-két nap alatt úgyis »kiszépülök, kivirágzom« én is."*[34]

A foglyok - a korábbi táborokban megszokott - kenyeret és marharépalevest kapták. Reggel csak teához jutottak, és a munkaidő negyedórás ebédszünetében ehették meg a magukkal hozott kenyeret. A vacsorára kapott meleg leves valamennyire segített nekik felmelegedni a végigdolgozott nap után. A rossz minőségű, kevés tápanyagot és vitamint nyújtó étkezés megtette a hatását, Klein Olga naplójában számol be arról, hogy a legtöbb nőnek a teste tele volt kelésekkel és sebekkel.[35]

A lágerből a Rheinmetall-Borsig AG gyárába jártak át kényszermunkára, kézigránátokat és lőszereket gyártottak.[36] A gyár már hónapokkal korábban lefoglalt 1100 női munkást, 1945. szeptember 20-án, egy nappal a megérkezés után, a női foglyok már munkába álltak.[37] Gelsenkirchen után az őket felügyelő lágerparancsnok itt is Eugen Dietrich volt, aki 16 SS-katona és 22 női őr elöljárója volt. A női őrök a Rheinmetall-Borsig gyár személyzete közül kerültek ki, őket Ravensbrückben képezték ki.[38] Weiszberger Bözsi szerint itt sokkal kíméletesebben bántak velük, ezzel teljesen ellentétesen emlékszik vissza Pauk Anna:

30 Pauk 2018: 132–133.
31 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.
32 USC SF, VHA, 50556.
33 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 16.
34 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 16.
35 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.
36 HDKE, Ad/341-2011.
37 Megargee (szerk.) 2009: 419; A cég 1940 óta állított elő fegyvereket a német hadseregnek. Ma Rheinmetall Group néven működik. https://www.rheinmetall.com/en/rheinmetall_ag/group/corporate_history/1936_1945/index.php – utolsó letöltés: 2020. február 21.
38 Megargee (szerk.) 2009: 419.

Pauk Anna visszaemlékezése (1988)	Weiszberger Bözsi visszaemlékezése (2004)
„Soha életemben még elképzelni sem tudtam ilyen nőket, mint ezek. Jóformán nem lehetett velük emberi kapcsolatot teremteni. Megszállott nácik voltak, egyetlen istenük Hitler volt. Ezek úgy tekintettek bennünket, mint a vágóhídra hurcolt állatokat. Ütöttek-vertek, gorombáskodtak, aljasak, gonoszak voltak hozzánk, szinte sütött belőlük a gyűlölet és a lenézés."[39]	*„A Lagerführer és az SS-őrök nem voltak lelketlen szadisták. Itt-ott egy majdnem barátságosnak mondható botütésen vagy esetleg feneken rúgáson kívül nem bántottak bennünket. Aránylag keveset káromkodtak vagy sértegettek bennünket."*[40]

12 órás váltott – nappali és éjjeli – műszakokban dolgoztak a gyárban. A tábor nem a gyár mellett helyezkedett el, mint Gelsenkirchenben, így minden nap – kivéve vasárnap, ami pihenőnapjuk volt – SS-kísérettel sétáltak át a városon.[41] Reggel négy órakor ébresztették őket, fél ötkor osztották ki a reggeli teát és öt órától álltak *Zählappellt*,[42] ami után fél hatkor indultak el a gyárba ahol munkára, ahol reggel hatkor kezdődött el a nappali műszak.[43] A városon átvonulva érintkeztek a település lakosságával. Klein Olga a naplójában és a későbbi visszaemlékezésében így ír erről:

Klein Olga naplója (1945)	Klein Olga visszaemlékezése (1991)
„Jómagam szürke porszem vagyok egy tömegben, senki sem vesz emberszámban, nincs nevem, 12.900 vagyok. Puszta szám, mely nem jelent, nem mond semmit, s ez fáj nekem, nagyon fáj. Az emberek nem látnak át a rongyos, foltos ruhán, jukas cipőn, s rendezetlen hajunkra nézve gúnyosan elhúzzák szájukat s arrébb húzódnak, mint egy nyomorult koldustól. A gyerekek nyelvet nyújtva csúfolnak bennünket, gúny tárgya lettünk az utca szabad népének.[44]"	*„A városon át mentünk a lágerből a gyárba, fájt a szívünk látva a szabadon járkáló embereket, mosolygó gyerekeket, mindazt, amit tőlünk elvettek. Nem szégyeltük a fehér hosszú férfi alsónadrágot, legalább megvéd minket a hidegtől. Felfigyeltem arra, hogy minden nap egy öregbácsi áll egy kapuban s szánakozva néz minket. Egy alkalommal szembejött velünk egy csapat Hitlerjugend s hangos hahotázással néztek ránk s öltözetünkre. A bácsi odaszólt nekik: „Ne nevessetek, ez nem az ő szégyenük, ez a mi szégyenünk."*[45]"

39 Pauk 2018: 110.
40 HDKE, 2011.386.1: 46.
41 HDKE, 2011.386.1: 46.
42 Névsorolvasás.
43 Megargee (szerk.) 2009: 419.
44 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 16.
45 HDKE, 2011.1009.1: 7-8.

Láthatjuk, hogy amíg 1945-ben a szégyen, addig az 1991-ben írt szövegben már ennek az érzésnek az ellentéte dominál. Minden írás annak a jelenéből indul ki, amikor keletkezett, így 1991-ben, több évtized elteltével, már megtörtént a traumafeldolgozás, és sokkal inkább meghatározza a szöveget a szerző utóélete, mint hogy mit érzett a valóságban akkor.[46] Felépített magának egy új identitást, melyben immár nem szégyenkezik, hanem másoknak kellene, így áldozatból túlélővé vált, emlékezetéből azokat az elemeket veszi elő, amik ezt alátámasztják.

A gyárban német művezetők felügyelete alatt dolgoztak. A veszélyes munkakörülmények miatt kilenc nő vesztette életét.[47] A magyar foglyokat különböző helyekre osztották be. Pauk Anna kezdetben a varrodába, majd rendes műhelybe került. Egy alkatrészre csavarmenetet vágó géphez állították, ami könnyen levághatta a gépet használó kezét, ujjait. A gyárban dolgozó német mesterének köszönhette, hogy mint zongoristát, megkímélte őt ettől a munkától, és más összeszerelési feladatra osztották be. Weiszberger Bözsi és Klein Olga is arról számol be, hogy töltényt gyártottak. Klein Olga asztalnál végzett összeszerelési munkát és volt, hogy a raktárban is dolgozott. A műszak alatt rendszeresen voltak szüneteik, amikor megebédelhettek vagy használhatták az ajtó nélküli WC-ket.[48]

Klein Olga az éjszakai műszak szünetei alatt is sokszor írta a naplóját, amelyben beszámol az éjszaka történéseiről:

„Éjjel ½ 2 van, a gyárban megáll minden gép, csend van, fél órás pausát ülünk. A munkások asztalra hajtott fejjel pihennek egy keveset, egy pillanat és mély álomba szenderülnek, vannak, akik megmaradt ennivalójukat fogyasztják s el-el beszélgetnek. Csend van, jó, megnyugtató, olyan ritkán előforduló csend. Ilyenkor olyan jó egyedül lenni.”[49]

A napló ezen, és az ehhez hasonló bejegyzései megmutatják, hogy az éjszakai műszak szüneteiben nem volt olyan szigorú felügyelet, hagyták a foglyokat pihenni. Klein Olga rendszeresen ekkor írt, örült a csendnek és az egyedüllétnek, amiben a tábori foglyoknak igen ritkán volt része.

A gyárban nem csak az őket felügyelő katonákkal érintkeztek: dolgoztak ott más nemzetiségű foglyok és magasabb beosztású gyári alkalmazottak is. Pauk Anna a mesterével és a raktárossal került jó kapcsolatba. A raktáros szolgáltatta neki a külvilág híreit, így rendszeresen keresett valamilyen indokot, hogy odamehessen hozzá: *„Ettől fogva elkövettem azt a merészséget, hogy úgy két-háromhetente letörtem a reszelőm hegyét, amire nem volt szükségem a munkámhoz, de így odamehettem a raktárablakhoz, és meghallgathattam a friss híreket.”*[50] Klein Olga a naplójában ír arról, hogy a gyári munka alatt egy orosz nővel ismerkedett meg, aki rendszeresen hozott neki csomagokat.[51] A magyar rabok között is működött a szolidaritás. Klein Olga a naplójában ír arról, hogy ha módjában állt, akkor

46 Gyáni 2000: 131–134.
47 Megargee (szerk.) 2009: 419.
48 Pauk Anna egy alkalommal a nem a szünetben ment ki mosdóba, és az egyik felügyelő meg akarta büntetni. In: Pauk 2018: 131.
49 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 11.
50 Pauk 2018: 115.
51 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

mindig segített az idősebb, beteg és gyenge társainak. Természetesen nem mindenki segítette egymást, naplója szerint főként a fiatalabbak, a 17-18 éves lányok voltak azok, akik akár mások kárára tettek.[52]

Klein Olga már Gelsenkirchen kapcsán megemlíti Pauk Annát, majd a sömmerdai eseményekre reflektálva is szóba hozza kettőjük kapcsolatát. A videóinterjújában pedig felolvas egy Pauk Anna által írt hosszabb bevezetőt, ami a naplója elején található.[53] Ezzel szemben Pauk Anna a visszaemlékezésében csak röviden tesz említést Oly-ról, vagyis Klein Olgáról: *„Itt a beregszásziak és az újvidékiek között jó néhány rendes, értelmes, kulturált, intelligens nő akadt. Volt egy beregszászi zongoratanárnő, az »Oly«, akinek ott volt a húga és az édesanyja is.”*[54] Pauk Anna a visszaemlékezésében a nagykanizsaiakkal való kapcsolatát hangsúlyozza ki. Megható élmény volt számára, ahogy a lágerben felköszöntötték a születésnapján: *„Nagyon meghatódtam, nem is sejtettem, hogy meg akarnak emlékezni a születésnapomról, és pláne olyan kincset kapok ajándékul, mint egy szelet kenyér, hisz az akkor mindennél többet ért.”*[55] Weiszberger Bözsi nagyon sokáig magába zárkózva élt Sömmerdában, nem érintkezett mással csak az *Appellen* mellette álló négy nővel.[56] Nem említi meg a nőket, akikkel ezeket a szoros kapcsolatokat kialakította, de később röviden említést tesz *„két beregszászi fiatal lányról”*, Klein Olgáról és Liliről, akik hozzá hasonlóan írtak a lágerben.[57]

Hosszan, hónapokig tartózkodtak Sömmerdában. A rossz körülményekhez hozzászokva, a gyár és a lágerben lehetőségeit – papír, ceruza és kevésbé szigorú őrség – kihasználva kezdtek el írni, feldolgozni az eddig velük történteket.[58] Klein Olga a videóinterjújában mesél arról, hogy számára nővére lopott a gyárból céges papírt, és abból ő maga csinálta a füzetet. Munka után, vagy a vasárnapi pihenőnapjukon volt lehetőségük írni, de ahogy korábban említettem, Klein Olga az éjjeli műszak szüneteiben is vezette a naplóját. Mindhárman gyárból elcsent hivatalos nyomtatványpapírokból házilag, kartonfedéllel és dróttal összeállított füzetbe írtak. Rajtuk kívül még sok itt raboskodó magyar nő kezdett el írni, amit bizonyít, hogy a Holokauszt Emlékközpont mellett több múzeumban is maradtak fenn Sömmerdában keletkezett füzetek.[59]

Egy idő után itt is elérte őket a közeledő front, egyre gyakoribbak lettek a riadók, a bombázások: *„1945. február 16 van. A napokban állandó a riadó, tegnap hatszor volt. Ma 2 ½ órát ültünk a bunkerben.”*[60] Szerencsések, hogy használhatták a bunkert, a gelsenkircheni táborban nem engedték le őket az óvóhelyre, a mezőn kellett tartózkodniuk az ottani gyár bombázásakor, aminek következményeként az utolsó nagy légitámadáskor több, mint 130-as vesztették

52 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 6-7.
53 A naplót levél formában írta az otthon maradt vőlegényének. In: USC SF, VHA, 50556.
54 Pauk 2018: 113.
55 Pauk 2018: 129.
56 HDKE, 2011. 381.1: 45-46.
57 HDKE, 2011. 381.1: 47.
58 A legtöbb, és az általuk korábban megjárt koncentrációs táborokban nem voltak meg sem az anyagi, sem a fizikai és mentális feltételei az írásnak. Sok lágerben lehetetlenség volt papírhoz és ceruzához jutni, ezen kívül a szigorúbb felügyelet alatt büntetésre is lehetett számítani, ha valakinél feljegyzéseket találtak. In: Waxman 2009: 50.
59 A washingtoni holokauszt múzeum gyűjteményében az online adatbázisuk szerint legalább 5 ilyen füzet található: USHMM, 1995.88.5.; USHMM, 2009.18.1.; USHMM, 2010.171.1.; USHMM, 2010.255.1.; USHMM, 2017.515.1. E mellett a Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában is található hasonló füzet: Lustig (szerk.) 2021: 107–108.
60 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. február 16.

életüket és 94-en sebesültek meg.[61] Itt nincs arról adat, hogy bárki megsérült volna a bombázások alkalmával. A gyár alapanyagellátása akadozni kezdett, így sokszor előfordult, hogy nem volt munka.[62] A termelés többször újraindult, február végétől kezdve már folyamatos riadók akasztották meg a műszakokat. A nők elkezdtek aggódni, hogyha nincs munka, akkor mint foglyok, feleslegessé válnak a németek számára, és megölik őket, mielőtt felszabadítják őket a szövetségesek.[63]

A közeledő front miatt a gyárat végül 1945. március 17-én bezártak és a foglyokat április 4-én elkezdték az SS-őrök kelet felé hajtani.[64] Aki megpróbált kiszökni a sorból, lelőtték. Ha szerencséjük volt, akkor éjszakára beterelték őket valamilyen csűrbe vagy elhagyatott épületbe.[65] Útközben jellemzően nem kaptak enni. Azoknak a foglyoknak volt szerencséje, akik még megőriztek valamilyen tartalékot a táborból.[66] Három héten át hajtották őket, tíz nap után jutottak el az altenburgi koncentrációs táborhoz, ahol egy éjszakát töltöttek.[67] A következő napon az ottani foglyokkal együtt indították őket tovább.

Április 12-én érték el Glauchaut,[68] ahol egy amerikai tanktámadás miatt a csoport egy része leszakadt a menetről. Mindhárman a szerencsésebbek közé tartoztak, és ennek a csoportnak a részeként felszabadultak. A vonuló nők többi részét délkeleti irányba hajtották tovább, s nagy valószínűleggel Theresienstadtban kötöttek ki, ahol 1945. május 9-én szabadították fel őket a szovjetek.[69]

SZÜRKE ÚJSÁG

Kevés napló, vagy bármilyen más írás maradt fenn, őrződött meg a koncentrációs táborokból,[70] a legtöbb helyen nem voltak meg hozzá sem pedig az eszközök, sem a körülmények, hogy a rabok írásra adják a fejüket.[71] Sömmerdában, ahogy az előző fejezetben is olvashatták, rendelkezésre álltak az eszközök és a körülmények az írásra.[72] Sok nő kezdett el verseket és naplót írni a gyárból lopott anyagokból készült füzetekbe.

Az egyik ilyen füzet kiemelkedik a többi közül, amelyben egy *lágerújság*, a *Szürke újság* négy száma olvasható, amelyet közös összejövetelek alkalmával olvastak fel a táborlakók egymásnak. Több olyan koncentrációs táborról tudunk, ahol tartottak előadásokat egymásnak a rabok. A dachaui koncentrációs táborban működött egy ideig színház,

61 Megargee (szerk.) 2009: 349.
62 Megargee (szerk.) 2009: 419.
63 Pauk 2018: 135.
64 Kádár – Vági 2017: 168; Megargee (szerk.) 2009: 419.
65 HDKE, 2011. 381.1: 47; Pauk 2018: 139.
66 Pauk 2018: 136.
67 HDKE, 2011.1009.1: 13.
68 Kádár – Vági 2017: 168.
69 Megargee (szerk.) 2009: 419.
70 A halálgyárnak is emlegetett Auschwitzban alapjában véve nem volt meg az írásra való lehetőség. A Sonderkommando egyik tagja, Zalman Gradowski, az életét kockáztatva vetette papírra a táborban történő borzalmakat, majd naplóját üvegekbe zárva temette el (Gradowski 2017; Bezwińska – Czech 1991).
71 Waxman 2004: 491.
72 Más táborokban is adódott lehetőség írásra, néhány lágerban írt napló nyomtatásban is megjelent, magyar példák: Rózsa 1978; Weiczner 2014.

Theresienstadtban és Westerborkban,[73] sőt Auschwitzban is működött egy ideig kabaré, az SS engedélye mellett.[74] Viszont ezekről általában nem maradtak fenn semmilyen írásos feljegyzések. Működésükről csak a túlélők tanúvallomásaiból szerezhetünk tudomást.

Így egy tényleg unikális forrással állunk szemben, mivel ebben megőrződtek a felolvasások szövegei.[75]

Az említett füzet Weiszberger Bözsihez tartozott, aki a visszaemlékezésében röviden emlékezett meg a sömmerdai eseményekről. A füzetről, amely tartalmazza a lágerújságot, egyáltalán nem tesz említést. Arról viszont tudósít, hogy sok másik lágertársával együtt elkezdett verseket írni: *„Sem azelőtt, sem azután nem éreztem szükségét, hogy verset írjak. A verseim kizárólag lágertermékek, amelyek még az azt követő években is ki-kibuggyantak belőlem, de később már nem."*[76] 1989-ben, Izraelben, magánkiadásban megjelentek ezek a versei, a kötet előszavában is beszámol a versírás körülményeiről:

> *„A lágerben kelteket, nélkülözve mindennemű írószert, eleinte csak szóban tudtam továbbadni. Hosszú ideig szájról szájra jártak szürkeruhás sorstársaim körében. Néhányan közülük idővel papírt és ceruzát 'szereztek' számomra a munkahelyen, a német hadiüzemben, megkockáztatva a kegyetlen bűnhődést, mely esetleges rajtakapás után rájuk várt. Így történt, hogy verseimet első ízben a német fegyvergyárban használt hivatalos nyomtatványok hátlapjára irtam. Barátnőim később kis füzetet rögtönöztek, vonalazott papírból, karton fedéllel."*[77]

A kis füzet elején ezen versei közül hat olvasható, az első a *Szürke* című, amelyre visszaemlékezésében is utal. Ezen verse alapján nevezhették el lágertársai *„Szürke Bözsinek"*.[78] Ez a vers a teljes reménytelenségről, az élet szürkeségéről tudósít: *„Szürke fegyver amit gyártok / Szürke lelkemen az átok / Szürke föld és szürke ég / Reménytelen szürkeség / Szürke órák, szürke napok / S magam szürke halott vagyok."*[79] Ahogy az első versben is megjelent a fegyvergyártás, úgy más versben is utal a gyárban folytatott kényszermunkára: *„Most már késő minden bánat / Eladtam magam a halálnak / És golyót gyártok, és ez itt a divat"*.[80] A többi versben a férjéhez, a szeretteihez szól: aggódik értük; míg az édesanyjához szóló verse inkább egyfajta búcsú, akiről tudja, hogy Auschwitzban látta utoljára.

73 Lipman 1993: 71–153.
74 Feig 1981: 349.
75 Kevés ehhez hasonló dokumentum maradt fenn. Érdemes megemlíteni egy, a Yad Vashem gyűjteményében megtalálható füzetet és iratokat, amelyben Kesteher Lili gyűjtötte össze fogolytársai verseit és rajzait az oberhohenbei munkatáborban. Hasonlóan a sömmerdai lágerhez, itt is voltak közös felolvasások. Baruch 2015: 106–107.
76 HDKE, 2011. 381.1: 46-47.
77 Udi 1989: 8.
78 HDKE, 2011.386.1: 47; A *Szürke* verseskötetből kiderül, hogy ez a vers 1945 januárjának elején született. In: Udi 1989: 12.
79 HDKE, 2011.386.4.
80 HDKE, 2011.386.4. *Most már késő* című vers.

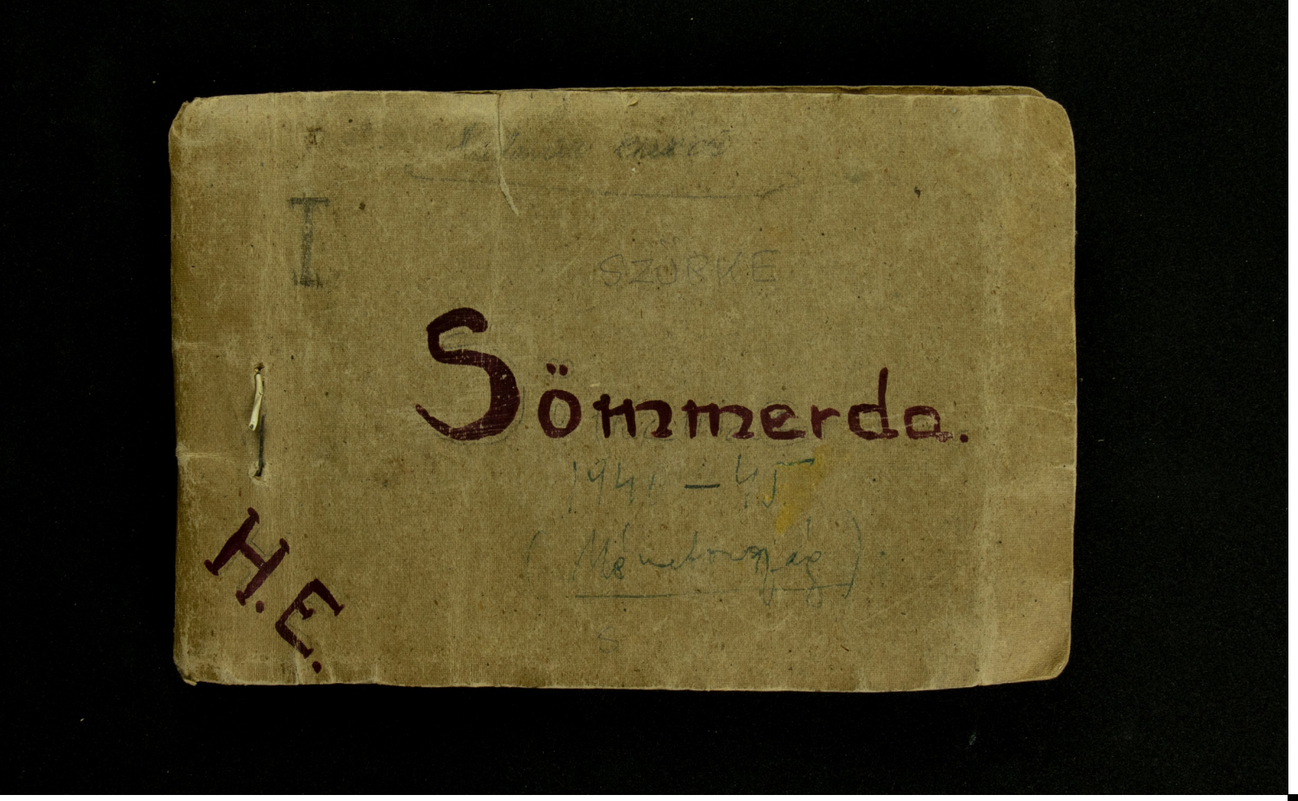

Weiszberger Bözsi *Sömmerda* című füzete, amely tartalmazza a lágerújságot

A füzetben a versek után, de még a lágerújság előtt megtalálható egy emlékkönyvi bejegyzés. Az emlékkönyvi funkció, az emlékkönyvi bejegyzések egyáltalán nem ritkák a koncentrációs táborokban. Sokszor készültek emlékkönyvek is a táborokban, legtöbbször a felszabadulás után,[81] a volt rabok ilyenkor juthattak papírhoz, és szerettek emléket állítani a közeli fogolytársaknak.

Az emlékkönyvi bejegyzés 1945. március 26-án készült, ekkor már a folyamatos bombázások miatt bezárták a gyárat, és valószínűleg érezhették a háború végének közeledtét, reménykedtek a közeli felszabadulásban.

81 A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében is megtalálható több ilyen emlékkönyv. Például: HDKE, 2011.181.1.

A füzetben a verseket és az emlékkönyvi bejegyzést követően a *Szürke újság* négy száma olvasható, amelynek leírása szerint a főszerkesztője Klein Lili, munkatársa pedig Klein Olga volt. Weiszberger Bözsi pár mondat erejéig megemlékezik róla a visszaemlékezésében: *„Két beregszászi fiatal leány, Klein Olga és Lili, még egy lágerújságot is szerkesztett, amelyben szellemesen, sok humorral és iróniával mutatták be lágerünk életét.”*[82] Pauk Anna viszont nem tesz említést a lágerújságról visszaemlékezésében, csupán egy alkalmat elevenít fel, amikor néhány kanizsai társnőjével tartottak egy tréfás előadást, aminek témája az auschwitzi, gelsenkircheni és sömmerdai WC-történetek voltak.[83] Lehetséges, hogy az egyik újságfelolvasásban vettek részt. Az első számban van külön „Napi W.C. hírek” rovat, ez egy visszatérő téma volt az újságban.

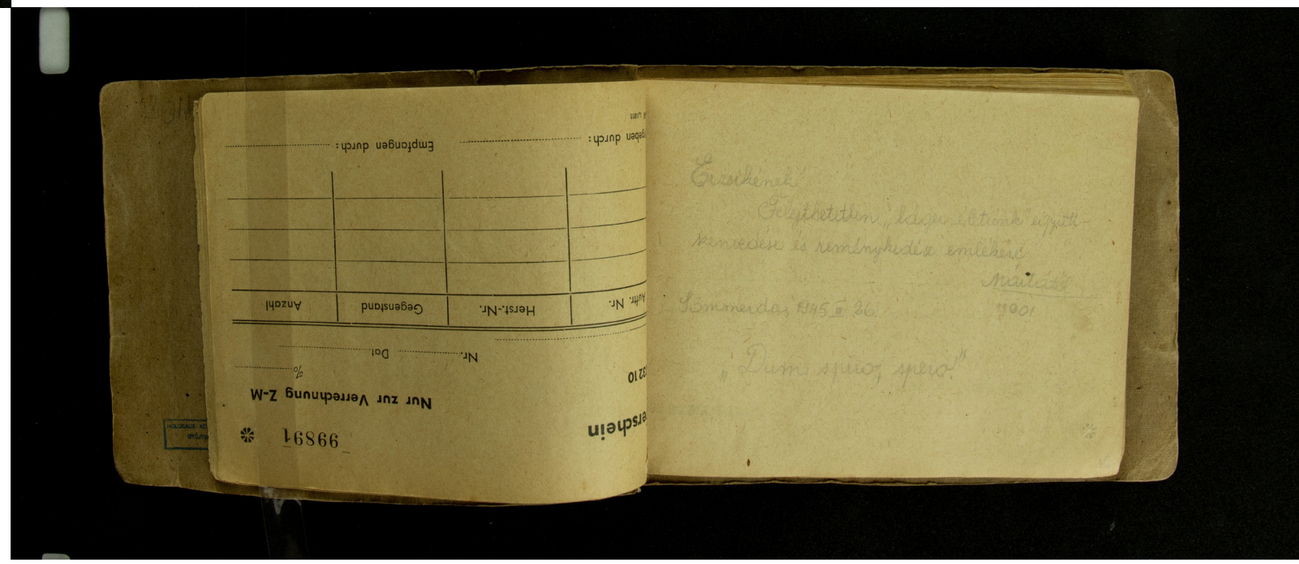

Az emlékkönyvi bejegyzés: *„Erzsikének! / Felejthetetlen »láger életünk« együtt szenvedése és reménykedése emlékére / Mártától 11901*[84] */ Sömmerda, 1945. III. 26. / »Dum spiro, spero«”*[85]

82 HDKE, 2011.386.1: 47.
83 Pauk 2018: 133.
84 11901-es fogolyszáma alapján sikerült azonosítanom az Arolsen Archives adatbázisában: Salamon Márta (sz. 1922. május 18., Újfehértó) ungvári lakos, aki 1944. május 19-én érkezett meg Auschwitzba. Az általam vizsgált nőkhöz hasonlóan ő is azonos utat járt be: Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába került. AA, 7703479, AA, 7703480 (Marta Salamon).
85 Latin közmondás: Amíg élek, remélek.

Klein Olgáról közvetlenül a felszabadulás után amerikai katona által készített fénykép (Gy/1211.)

Klein Olga írásban és videós tanúságtételében is mesél a lágerújságról:

Klein Olga visszaemlékezése (1991)	Klein Olga videóinterjúja (1999)
„Nemrég olvastam fel lágerújságomat, mellyel néhány percre elfeledtettem rabtársaimmal szomorú életünket. Humor a nyomorúságban, humor, ami néha többet segít, mint egy tányér leves vagy egy meleg takaró. Ezeket az írásaimat a „Szürke újság” című hetente (vasárnaponként) felolvasott írásban örökítettem meg; sok tehetséges lány volt közöttünk, verseket írtak, parodizáltak, énekeltek egy-egy ilyen alkalomkor.”[86]	*„A humor a legnagyobb bajban is segít. Na most nagyon sok tehetséges fiatal volt köztünk. Elsősorban meg kell említenem Pauk Annát, aki itt él ma is, aki zenetanár* [...] *És nagyon sok kanizsai fiatal kislány volt, az egyik parodizált. Az én reszortom a versírás volt. És egy Szürke újság nevű újságot szerkesztettünk.* [...] *És akkor minden vasárnap délután tartottunk ilyen humoros előadásokat. Apróhirdetéseket írtam például, híreket írtam és verseket.”*[87]

Az írás és a humor nemcsak túlélni segített, hanem egymáshoz kapcsolódni is. Azzal, hogy verseiket, valamint az újság vicces rovatait nemcsak maguknak írták, hanem megosztották a többiekkel, azzal egyfajta közösséget teremtettek, segítették nem csupán a maguk, hanem a többi sorstársuk túlélését is.[88] A vasárnapi munkaszüneti napokon megtartott összejövetelek erőt adtak ahhoz, hogy átvészeljék a hetet a gyárban. Együtt nevethettek, dolgozhatták fel a velük történteket. Klein Olga is érzékelte, hogy mennyire fontos rabtársai számára az újság:

> *„Vasárnap van, lent a lágerben vagyunk, újságot írok megint, bár türelmem nincs hozzá, de úgy várja mindenki, legalább egy néhány percig elfelejtik a bajukat.”*[89]

Az újságot rovatokra osztották úgy, mint egy igazi újságnál. Szerepeltek napi hírek, időjárás, de a divat és a konyhaművészet rovatok sem maradhattak el. A rövid kis írások tele vannak iróniával és humorral, könnyen megnevettetik az olvasót. Pedig általában a humor az utolsó dolog, ami eszébe jut az embereknek a holokausztról vagy a koncentrációs táborokról.[90] A humor igen hatékony megküzdési mechanizmusként működött.

86 HDKE, 2011.1009.1: 10.
87 USC SF, VHA, 50556.
88 Fine 1990: 86.
89 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 11.
90 Erről ír Chaya Ostrower pszichológus *It Kept Us Alive: Humor in the Holocaust* című könyve bevezetőjében. Sokáig nem is kutatták egyáltalán a humor témáját a holokauszton belül. In: Ostrower 2014: 11–17.

Edith Eva Eger pszichológus útmutatást kínáló könyvében több esetet felelevenít, amikor a humor segítette a rabok túlélését a lágerben.[91] A humor egészséges módja, hogy egyfajta távolságot tartsanak a jelen lévő problémáktól, más perspektívában lássák az adott élethelyzetet. A jó humor a valóság megfigyelésén és az önismereten alapszik.[92] A *Szürke újság* írásai is a valós életből merítenek, bármily szörnyű is az, s ezt fordítják a túlélés érdekében humorrá, vicces szösszenetekké.

Az újság első száma egy köszöntővel indít: *„A világhírű »puskaporos kalapom« c. sláger dallamára”*:

I. *Szenzáció lágerünkben*
Újságunk megjelenése
Találják ki, hogy ki írta
Lilly, Lyca[93] *és az Olga.*

II. *Megjelenik hetenként egyszer*
Nívósabb lesz a nactsehtben
Akkor többet lehet írni
Nem kell Meister Bushtól félni

III. *Több mint 3 példány kérem*
Nem lesz majd én azt remélem
Mire negyediket kiadjuk
Hazafelé visz vonatunk.

IV. *Reméljük, hogy az újságot*
Szeretettel fogadjátok
És örömet szerezne ha
Kívánságunk teljesülne.[94]

Azt nem tudhatjuk, hogy a lágerújság rabokkal való megosztásakor csak felolvasták-e a verset, vagy el is énekelték a sláger dallamára.[95] A vészkorszak alatt sok dal született a gettókban és a koncentrációs táborokban is. Jellemző volt, hogy egy-egy meglévő zeneszám dallamára írtak új szövegeket.[96]

Az első számnál a füzetben nem szerepel dátum, Klein Olga naplója alapján 1945. február 5-én olvasták fel.[97] Február közepétől kezdődött el a bombázás és a vele járó állandó riadók, így kevesebb lehetőség volt az újság írására, a második szám csak egy hónappal

91 Többek között beszámol egy estéről, amikor a nők egymás között nevetve szépségversenyhez hasonlóan „ciciversenyt” tartottak. In: Eger 2017: 78.
92 Ostrower 2014: 26.
93 Lilly, Klein Lilit, Klein Olga nővérét takarja. Lyca (Luca?) személyére nem derült fény a tanúságtételekben.
94 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
95 Nem sikerült a dal nyomára bukkannom, így fennáll annak is a lehetősége, az újság humoros mivoltából fakadva, hogy egy nem létező dalról van szó.
96 Ostrower 2014: 175.
97 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. február 5.

később, 1945. március 4-én „jelent meg”.[98] Erre az újság köszöntőjében is reflektáltak a Klein testvérek:

1.) *Két Klein pulya újságot ír*
Vajjon mi lesz benne a hír
Hogy nem jelenik meg hetenként
A Tommyknak[99] *köszönhetik.*

2.) *Mert sok nagyon az alarm most*
Nincs kedvünk írni újságot
Reméljük, hogy legközelebb
A Tommyk majd gyalog jönnek.

3.) *Az lesz egyszer jó újság*
Ugye kedves häftling bajtárs?
Az sem lesz nagy tragédia
Ha együtt jön velük a muszka.[100]

Jönnek a hírek, tudják, hogy közelednek a szövetségesek csapatai. Várják a felszabadítást, így nemcsak a köszöntő versben emlékeznek meg a várakozásról:

Hát hol mint tartok végre Tomikám,
Köln előtt még mindig egyformán
Lehet-e reménye szegény häftlingnek
Hogy húsvétra már otthon lehet?
Vagy képes lennél minket váratni
S még hónapokon át kínlódni
Oh ne tedd ezt s jöjj hamar ide
Mindnyájunknak nagy örömére
S ígérjük most ahányan vagyunk
Üres óráinkban angolul tanulunk.[101]

98 Ennél az egy számnál van feltüntetve dátum. In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.
99 Brit katonák.
100 Muszka az oroszokat takarja. In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.
101 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

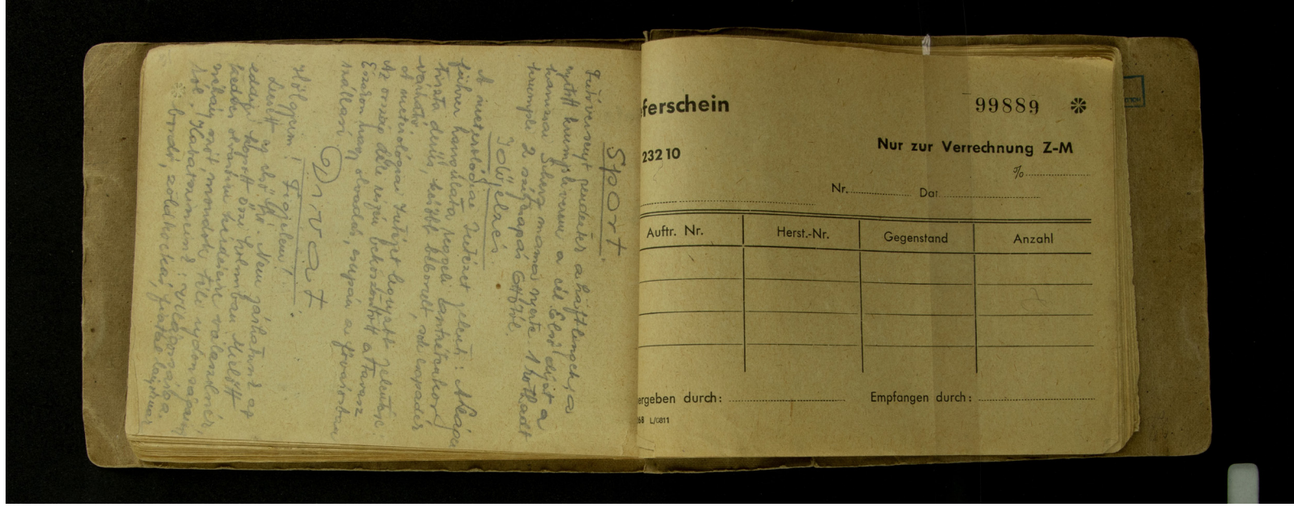

Részlet az első számból, ahol lehet látni a különböző rovatokat

Többször felbukkan az a gondolat, hogy a velük rosszul bánó németek majd megkapják a büntetésüket, ha elér hozzájuk a front:

Város végén zsidóláger előlről
Ott rugdos a Lágerführer hátulról
Megállj öreg visszakapod előlről
Ha az orosz közeledik hátulról.[102]

Az első számban a köszöntőt egy Pauk Anna által írt vers követi. Neve a következő számokban is többször előfordul; rendszeresen írt valamilyen verset a lágerújságba, és valószínűleg ő maga olvashatta fel ezeket a közös vasárnapi összejövetelek alkalmával. Visszaemlékezésében, mint korábban írtam, nem említi a lágerújságot, de arról beszámol, hogy a verseit felolvasta a lágertársai számára.[103] Első verse, ami ”megjelent” - ahogy a köszöntő is - reménnyel teli. Célja, hogy hitet öntsön a társaiba:

Lesz majd mégegyszer kikelet
Lesz még (majd) sok boldog nyár
Lesz még szabadság, lesz még boldogság
Ó milyen szép!
Pajtás ne nézd a szürke kormos földet
Pajtás ne hagyd hogy csorduljon a könnyed
Pajtás kacagj megint
Hívő szemünk égre tekint.[104]

102 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.
103 Pauk 2018: 121.
104 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám. *Pajtás* című vers (részlet).

A remény mellett többször megjelenik a szövegekben, hogy sokat gondolnak távol lévő szeretteikre, akikről fogalmuk sincs, hogy egyáltalán életben vannak-e még:

<u>Klein Mama:</u>[105] *Hol vagy Apu és Gabikám* *Gondoltok – sokat mi ránk?* *Nem tart soká ez az élet* *Kérjük a Mindenhatót* *Adjon meg egy szép otthont.* *És benne mind az ötünket* *Nem lesz nagyobb boldogság* *Mint a kis Klein család.*[106]	*Bäder Kati üzeni férjének: Messze távolról házassági évfordulónk alkalmából forró csókjaimat küldöm feléd Sanyikám!*[107] *[…]* *Magas mélytekintetű nő, talán valami művészi hajlam is van benne üzen vőlegényének:* *Jóska lelkem* *Nézz a fényes égre* *Mikor rám gondolsz Te* *Angyalom* *Ne búsulj, hogy távol vagyunk* *Egy éven át* *Hogy vár Rád a sirig* *Hűséges Annikád.*[108]

Minden szám hasonlóképpen épül fel: versek és rovatok. A különböző rovatokban reagálnak a kívülről érkező hírekre, a politikai helyzetre, valamint a táborban és a gyárban történtekre. A két központi téma egyértelműen az étel és az öltözködés. Fontos, hogy sok helyen feltűnnek más nevek is az újságban, Pauk Annán kívül sokan mások részt vettek az összeállításában.

Az első számban szerepel a „Kedvenceink kedvenc dalai” rovat,[109] amelyben kilenc nő vett részt; legtöbbeket egyszerűen csak az utónevükkel jegyeztek fel.[110]

105 Klein Mama Klein Olga édesanyját, Klein Hermanné Iczkovits Bertát takarja. AA, 7613988 (Berta Klein).
106 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
107 Bäder Sándorné Varga Katalin (sz. 1921. október 10., Sárközújlak; fogolyszám: 12797) nagykanizsai lakos volt. Auschwitz után őt is Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába deportálták: AA, 7515791 (Kato Bäder).
108 Annika Pauk Annát takarja, Jóskának (Gottlieb Józsefnek) hívták a vőlegényét. In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
109 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
110 Köztük volt Pauk Anna és „Klein mamaként” feltüntetve, a Klein testvérek anyukája is. Két nőt tüntettek fel még teljes nevével ekkor: Popiel Lillyt és Neufeld Magdát. Popiel Lilly (sz. 1923. augusztus 25, Beregszász; fogolyszáma: 12872) és Neufeld Magda (sz. 1920. december 4, Beregszász, fogolyszám: 12910) beregszászi lakosok voltak, a többi nőhöz hasonlóan Auschwitzba deportálás után kerültek Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába. In: AA, 7684681, AA, 7684684 (Lilly Popiel); AA, 7667810, AA, 7667813 (Magda Neufeld).

Az egyik legjelentősebb téma az újságban az étel, annak változatlansága, kevés mennyisége. Ez külön a „Konyhaművészet” rovatban is megjelent:

I. szám	III. szám
<u>Konyhaművészet</u> *Háziasszonyok! Nehéz időket élünk s nem csak a ruházkodásnál kell lemondani sok mindenről, hanem az étkezésnél is. Férjeinket mégis változatos ebéddel várhatjuk. Itt nyújtunk egy-két igen bevált receptet:* *Hétfő: krumpli leves* *Kedd: leves krumpli* *Szerda: gricás krumpli* *Csütörtök: krumplis grica* *Péntek: krumplitlan grica* *Szombat: Gricátlan krumpli* *Vasárnap: Halló, figyelem! <u>tejleves</u>.*[111]	*<u>Konyhaművészet</u>* *Étrendünkben az a változás, hogy minden nap (ugy) változatlanul ugyanaz a koszt. Krumpli eltünt a levesből, de van benne valami, amit még otthon se ettünk: répa.* *<u>Heti étrendünk:</u>* *Hétfő: sárga répa vizzel* *Kedd: vizes sárga répa* *Szerda: marha répa hussal* *Csütörtök: répa marha nélkül* *Péntek: csutkós szallonás répa* *Szombat: csutkótlan répa* *Vasárnap: Nyögve nyelős tejleves.* *A zsiradék igen kevés a levesben először a szakács majd a konyhástündérek s végül a küblibe öntők vizezik fel. Ha még akkor is sűrűnek találják hölgyeim, forduljanak hozzám bizalommal én ingyen felvizelem s majd aztán tovább vizelhetik.*[112]

111 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
112 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság III. szám.

Alapvetően jellemző, hogy a rabok recepteket meséltek egymásnak a lágerben,[113] ebben az esetben viszont a lágerélet „receptjei” jelentek meg a felolvasásokkor:

„Sült krumpli: Legújabban feketén sütjük s háromszor annyi masszát teszünk oda, mint amennyit fogyasztani akarunk, mert nem csalás, nem ámítás harmad része marad meg állandó őrzés mellett is.”[114]

Külön apróhirdetésben gyászolják meg a levesből elmaradó szalonnát:

„Fájdalommal megtört szívvel közöljük, hogy szeretett és mindnyájunk által kedvelt szalonnánk e hó 15-én elköltözött a leves színéről. Gyászoljuk mi.”[115]

A „Közgazdaság” című rovatban beszámoltak az éppen aktuális cserekereskedelmi árfolyamokról:

„Margarin napi ára: egy szalámi / Suppa napi ára: egy adag kenyér / Marmaládé napi ára: fél adag kenyér.”[116]

Az újságban többször felmerül az, hogy az éhség miatt lopáshoz folyamodnak; krumplit próbálnak lopni a krumpliveremből úgy, hogy ne vegyék észre és ne kapjanak érte büntetést:

„Sport

Futóversenyt rendeztek a häftlingek, a nyitott krumpliverem a cél. Első díjat a kanizsai Scherz mama nyerte. 1 rohadt krumpli 2 szíjcsapás Ottótól.”[117]

Büntetésként nemcsak a fizikai bántalmazást alkalmazták velük szemben, hanem a haj újbóli lekopaszítását is, ami nem tűnik igazi büntetésnek, de valószínűleg megviselte a nőket. A lágerújságban ezt is a humoros oldaláról közelítették meg:

113 Viktor Frankl beszámolója szerint férfiak is cseréltek egymás között receptet a koncentrációs táborban. In: Frankl 2010: 55. Sok esetben le is jegyezték ezeket a recepteket. A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében is megtalálható ilyen lágerben készült receptesfüzes: HDKE, 2011.1265.1–2.
114 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
115 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
116 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
117 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

Nem loptam én életemben
Ilyen rosszat sosem tettem
Loptam krumplit a lágerben
De az árát kifizettem
Lágerführer meg is látott ajjajaj
De a fontos, hogy megmaradt a haj.[118]

Hölgyeim! Figyelem! Megnyílt új fodrászüzletünk. Max a híres sömmerdai borbély remek frizurát készít egy ballépés ellenében. Bemutatja bármikor Pici és társai.[119]

Az őket felügyelő németekkel kapcsolatban a táborparancsnok személye az, aki rendszeresen vissza-visszatért. Egy írást emelnék ki, amely az „Időjelzés” rovatban szerepelt:

„A meterológiai Intézet jelenti: A Lágerfürrer hangulata reggeli antrétenkor tiszta derűs, később beborult, sok csapadék várható.”[120]

118 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
119 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
120 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

Az első három számban külön szerepel a „Divat” rovat, amelyben a saját helyzetüket azzal figurázzák ki, mintha lenne választásuk, és törődhetnének az öltözködéssel. Visszatérő téma a kabát és viselésének mikéntjei:

I. **szám**	II. **szám**	III. **szám**
„Hölgyeim! Figyelem! *Leesett az első hó. Nem járhatunk az eddigi kopott őszi holmiban. Mielőtt kedves olvasóim kérdéseire válaszolnék, néhány szót mondok téli újdonságainkról. Kabátszineink: Világossárga, bordó, zöldkockás, fiatal lányoknak fekete. Hátrész feltűnően raffolva és ellenkező színű folttal ékesítve.”*[121]	*„Hölgyeim itt a tavasz. Ledobjuk téli holmijainkat s tavaszi szebbnél szebb újdonságainkban járunk koraesti sétáinkra.* *Divathölgyeink körében nagy divat lett a világosdrapp és sötétkék ballon, míg az alsóbb munkásosztály a tavasz jöttével kigombolt télikabátban jár, majd csak vállára veszi, majd a melegek érkeztével ledobja magáról s visszaadja rendeltetés helyére, lehetőleg bélés, gomb, válltömés, öv és akasztó nélkül.”*[122]	*„Kabátjaink fazonja még mindig a régi, csupán annyi változás van, hogy átmeneti kabátjainkba nem teszünk bélést, ezáltal esése sokkal szebb lesz. Nagyon divatos a kabát színével harmónikus elől rácsozott s különböző mintákkal, pettyekkel, monogramokkal himzett kötők.”*[123]

121 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
122 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.
123 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság III. szám.

A lágerújságban csak úgy hemzsegnek a vicces divattanácsok, megállapítások: hogyan kell a bélésből blúzt, a tavasz közeledtével a nadrágból turbánt készíteni (tanács szerint,azért előtte érdemes kimosni).[124] Igazi „humorbomba” az „Apróhirdetések” rovat is, amelyben a lágerélet kellemetlenségeit figurázzák ki:

Székrekedés ellen nagyszerűen bevált a légiriadó.

Tetűt akar? Menjen fertőtlenítőbe. –

Fogkefe tulajdonosok! Fogkeféjükhöz nagy díj ellenében felesnek betársulnék. „Itt-ott egy éve nem mostam” jeligével.[125]

Mivel nemcsak az SS tagjaival, hanem a gyárban dolgozókkal is érintkeztek, így eljutottak hozzájuk a külvilág hírei. Tudtak arról, hogy az oroszok elérték Berlint,[126] voltak információik a D-nappal kapcsolatban, és tudták, hogy egyre inkább közelednek az angolok. Sőt, Szálasi Ferenc uralmáról is voltak értesüléseik.[127] A harmadik szám „Hírek” rovata megmutatja, hogy ezek a valódi információk hogyan keveredtek humorral:

Hírek

Häftling távirati iroda jelenti.

Ebben a pillanatban érkeztek több helyről híreink:

1.) *Erfutot ürítik*

2.) *Az angolok 60 km-re vannak*

3.) *A százados angolul tanul*

4.) *Thüringiában több helyen betörtek s körül vagyunk véve.*

5.) *Ejtőernyősök nagy megszállásokat eszközölnek.*

Én mint régi politikus mindezekből levonva megállapítom, hogy valóban körül vagyunk véve – egész közel – drótkerítéssel.[128]

124 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság.
125 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.
126 *„Az oroszok Berlin kapuit döngetik.”* In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
127 *„A meterológiai Intézet legújabb jelentése: Az ország déli részén beköszöntött a tavasz. Északon nagy olvadás, csupán a fővárosban szállasi.”* In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.
128 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság III. szám.

A negyedik szám már a felszabadulás után készült, valószínűleg Glachauban: mindössze egy köszöntő vers és egy mininovella található meg a füzetben.[129] Mielőtt a volt foglyok szétszéledtek, versben búcsúztak el lágertársaiktól:

Kérem hölgyeim nem csalás,

Higyjék el nem is ámítás.

Megjelent a negyedik szam,

Balomon ül Johny babam.

Lágerführer segbe rugva,

Ottó medve sutba dobva

Ristis eltűnt mint a kámfor

Egy sem maradt a bandából

Nincsen aufstehen, nincsen appel

Addig alszunk ameddig kell

Répa krumpli nem érd

Én nekem angol konzerv.

Upáért mar nem írok

Mert én is haza utazok

Bucsuzunk mi most Tőletek

Minket el ne felejtsetek.[130]

A naplókkal szemben a versek és a *lágerújság* írása és felolvasása nem magányos, hanem közösségi tevékenység, a rabok összetartozását erősítette. A sok szenvedést átélt nőknek a háború legvégső szakaszában erőt adott, hogy kibírják a még hátralévő időt. Ekkor már sejteni lehetett a Harmadik Birodalom bukását, s bizalommal kezdhettek a jövő felé tekinteni, várták a pillanatot, amikor felszabadulnak. Az lágerújságban megjelenő humor a *„lélek egyik fegyvere a megmaradásért folytatott harcban."*[131] A közös nevetés segített a raboknak abban, hogy eltávolodjanak a velük történő borzalmaktól, segítve túlélésüket.

129 Lehetséges, hogy az újság ekkor is hosszabb terjedelmű volt, csak nem sikerült lejegyzetelni.
130 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság IV. szám.
131 Frankl 2010: 72.

FORRÁSOK

Arolsen Archives (AA)

7515791 (Kato Bäder) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7515791 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7613988 (Berta Klein) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7613988 - utolsó letöltés: 2023. február 28.

7616019 (Olga Klein) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7616019 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7667810 (Magda Neufeld) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7667810 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7667813. (Magda Neufeld) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7667813 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7676709 (Anna Pauk) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7676709 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7676712 (Anna Pauk) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7676712 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7684681 (Lilly Popiel) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7684681 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7684684 (Lilly Popiel) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7684684 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7711479 (Erzsebeth Weiszberger) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7711479 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7703479 (Marta Salamon) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7703479 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

7703480 (Marta Salamon) https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7703480 - utolsó letöltés: 2023. január 21.

Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE)

2011.181.1. Kati emlékkönyve

2011.381.1. Sarah Udi (Weiszberger Bözsi) visszaemlékezése

2011.386.2.1. Pauk Anna naplója

2011.386.2.2. Pauk Anna naplója (gépelt átirat)

2011.386.4. Weiszberger Bözsi Sömmerda című füzete

2011.386.6. Ádám Eszti naplója

2011.1009.1. Klein Olga visszaemlékezése

2011.1265.1-2. Bárd Sándorné útlevele és füzete

Gy/1211. Klutsikné Klein Olga naplója és fényképei (digitalizálva)

Ad/341-2011.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)

1995.88.5. Lilly Isaacs diaries https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn628186#?rsc=116486&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-131%2C-77%2C2330%2C1526 – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2009.18.1. Sari Ickovits's diary https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn36927#?rsc=29011&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-747%2C-84%2C2527%2C1655 – utolsó letöltés: 2023. február 28.2010.171.1. Clara Lefkowitz Kempler papers https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn37759#?rsc=170680&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-206%2C-79%2C2404%2C1575 – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2010.255.1. Marti Korach Weiss collection https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn41833#?rsc=21969&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-89%2C-119%2C1777%2C1164 – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2017.515.1. Angela Schwartz diary https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn583779#?rsc=24453&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-24%2C-220%2C2639%2C1729 – utolsó letöltés: 2023. február 28.

USC Shoah Foundation, Visual History Archive (USC SF, VHA)

50556. Cseri Anita interjúja Klutsik Emilnével (Klein Olgával), Budapest, 1999. november 16. https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=53405&segmentNumber=0# - utolsó letöltés: 2020. február 10.

Pauk Anna 2001: *A 12539-es számú fogoly: Birkenau – Auschwitz – Sömmerda: visszaemlékezés, 1944-1945*. Budapest

Pauk Anna 2018: *A 12539-es számú fogoly: Birkenau – Auschwitz – Sömmerda: visszaemlékezés, 1944-1945. Lukács Klára memoárjával,* Budapest

Udi, Sarah 1989: *Szürke / Afor.* Tel Aviv

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baruch, Chava 2015: Miért volt olyan fontos nekik az írás? Magyar zsidó lányok kulturális tevékenysége az oberhohenelbei munkatáborban. In: Prepuk Anikó (szerk.): *Mozaikok. Előadások a magyar holokauszt 70. évfordulóján,* Debrecen, 105-117.

Bezwińska, Jadwiga – Czech, Danuta 1991: *Amidst a Nightmare of Crime. Manuscripts of Prisoners in Crematorium Squad at Auschwitz*, New York

Braham, Randolph L. (szerk.) 2007: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, I-III.* Budapest

Eger, Edith Eva 2017: *A döntés*, Budapest

Feig, Konnilyn G. 1981: *Hitler's Death Camps. The Sanity of Madness*, New York

Fine, Ellen S. 1990: Women Writers and the Holocaust. Strategies for Survival. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Reflections of the Holocaust in Art and Literature*, New York, 79–95.

Frankl, Viktor E. 2010: *…mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort*, Budapest

Gradowski, Zalmen 2017: *Auschwitz-tekercs. A pokol szívében*, Budapest

Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest

Kádár Gábor – Vági Zoltán 2017: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*, Budapest

Lipman, Steve 1993: *Laughter in Hell. The Use of Humor during the Holocaust*, Northvale

Lustig, Roni (szerk.) 2021: *Emlékfonalakból szövődő közösség. A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma*, Cfát

Megargee, Geoffrey P. (szerk.) 2009: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945, Volume I. Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*, Bloomington

Nagy Adél 2020: *Nők a vészkorszakban. Három magyar zsidó nő története a német megszállástól a felszabadulásig* (Mesterszakos diplomamunka.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Ostrower, Chaya 2014: *It Kept Us Alive: Humor in the Holocaust*, Jerusalem

Rózsa Ágnes 1978: *Nürnbergi lágernapló 1944-45.* Budapest

Waxman, Zoë 2004: Testimony and Representation. In: Stone, Dan (szerk.): *The Historiography of the Holocaust.* New York, 487–507.

Waxman, Zoë Vania 2009: *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, Oxford

Waxman, Zoë 2017: *Women in the Holocaust. A Feminist History*, Oxford

Weiczner Jenő 2014: *„Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó" Napló, 1944-1945.* Budapest

VOJCSIK M. JOHANNA

Tábor a szomszédban

A regensburgi Außenlager története és a város emlékezetpolitikája

Tanulmányomban a táborrendszerek egy olyan szintjét mutatom be, amely a magyar nyelvű szakirodalomban még kevésbé feltárt. Jelen mű alapját a Bajorországban található regensburgi KZ-Außenlagerről írt szakdolgozatom jelenti.[1] A szakdolgozat számos érintett témája közül jelen esetben a tábor történetétnek kronologikus bemutatására helyezem a hangsúlyt, így szemléltetve azt, hogy vannak még olyan lágerek, amelyek történetének klasszikus megírása még újdonság lehet a holokauszt történeti kutatásában. A munka második felében pedig az a kérdés kerül feltárásra, hogy a német emlékezetpolitikát milyen kihívások érték Regensburg városában, hogyan dolgozta/dolgozza fel a mai napig az egykori tábor emlékét a település.

Mielőtt a klasszikus tábortörténet leírása következne, elengedhetetlen magának az Außenlager fogalomnak a tisztázása. Az *außen* kifejezésnek a német nyelvben 'kint, külső, kívül' jelentései vannak. Ebből következik, hogy ezek a lágerek nem önálló létesítmények voltak, hanem egy-egy nagyobb, fő koncentrációs tábor alá tartoztak. Létrejöttük a második világháború menetében beállt változásnak köszönhető. 1942-ben a Szovjetunió ellen indított támadás elbukott, és a náci Németországban egyre nagyobb nehézségebe ütközött a hadigazdaság fenntartása. 1942-től a koncentrációs táborok foglyainak munkájára is szükség volt, illetve számos egyéb személyt is kényszermunkára köteleztek a Harmadik Birodalmon belül. Adolf Hitler 1942. szeptember 21-én döntött arról, hogy a foglyokat fegyverkezési üzemekben is bevethetik.[2] A KZ-foglyok ilyen szintű kihasználása 1944-ben érte el csúcspontját, amikor létrehozták az Außenlager-rendszert. Ekkorra a létező 25 koncentrációs tábornak több mint 1200 külső tábora működött a németek által megszállt területeken.[3] Ezek a helyek – habár általánosságban véve méretükben és struktúrájukban kevésbé voltak szervezettek, mint a főtáboraik – igen fontos részét képezték a rendszernek, olyannyira, hogy 1944 után a foglyok többsége, 75%-a ilyen táborokban dolgozott.[4]

Az Außenlagerek közös jellemzője volt, hogy létrehozásuk helyét általában praktikus okok határozták meg. Néhol ezek magának a munka végzésének helyén jöttek létre, máskor viszont ott, ahol elég hely volt a foglyok számára. Ilyen volt Regensburgban az egykori vendéglőépület, vagy egy másik példát említve a plattingi fiúiskola. Számos esetben tehát civil épületeket alakítottak át koncentrációs tábori célokra. Viszont a nagyobb külső lágerekben, ahol több száz fogoly is dolgozott, viszont inkább a klasszikus tábori körülmények (szögesdróttal elkerített barakkok) voltak a jellemzők.

1 Vojcsik Márta Johanna 2021: *Egy délnémet koncentrációs tábor ismeretlen históriája: a regensburgi KZ-Außenlager története*. (Szakdolgozat), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
2 Feidel 1993: 11.
3 Benz 1999: 5–6.
4 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 17.

A civil épületek ilyen módon történő felhasználása azonban azt eredményezte, hogy hollétüket, jelenlétüket már nem lehetetett eltitkolni az adott település lakossága elől.[5] Illetve a foglyok által végzett kényszermunka során szorosabb kapcsolatba kerültek a civil lakossággal, mivel nap mint nap találkoztak üzemvezetőkkel, szakemberekkel és egyéb civilekkel.[6]

Regensburg a flossenbürgi láger[7] külső táborai közül az egyik utolsóként létesített volt. 1945. március 19-én hozták létre, és április 23-ig, a pánikszerű evakuálásáig állt fenn.[8] Létesítése mellett számos indok szólhatott a német tábori vezetés szempontjából. A városban működött egy Messerschmitt-repülőgépüzem, illetve maga a település stratégiailag is fontos helyen feküdt. Vasúti összeköttetései miatt közlekedési csomópont volt, ahol a katonák és a hadianyag szállítása történt. Emiatt a szövetséges csapatok a háború vége felé folyamatosan bombázták a pályaudvart és a városba vezető síneket. Az Außenlagert elsősorban ezeknek a bombatámadások által okozta károknak a kijavítására hozták létre.[9]

Mivel a tábor Flossenbürg alá tartozott, a 400 főnyi foglyot ebből a lágerből szállították Regensburgba. A csoport egyharmadát (128 fő) alkották a zsidó származásúnak minősített foglyok, akik főleg lengyel és magyar nemzetiségűek voltak. Ezen kívül számos más etnikum is megtalálható volt a táborban: németek, belgák, franciák és oroszok.[10] Utóbbiak hadifogságba esett katonák, vagy kényszermunkára elhurcolt személyek voltak.[11] A legtöbben közülük Regensburg előtt már számos más lágerben jártak és éveket éltek le a koncentrációs táborok rendszerében.[12]

A város lakossága – miként arról már esett utalás – szó szerint az első pillanattól fogva tudatában volt a tábor jelenlétének a településen. Ennek két oka is volt: a foglyok érkezésének időpontja, illetve a tábor helyszíne. A lágert egy vendéglő épületében létesítették, amely a Colosseum nevet viselte,[13] és az úgynevezetett Stadtamhof városrész főutcáján állt, és áll a mai napig. Ez a városrész Regensburg egyik központi helye, a település híres középkori hídja, a

5 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 16.
6 Benz 1999: 14.
7 A bajorországi flossenbürgi koncentrációs tábort 1938-ben hozták létre egy már korábban is üzemelő kőbánya közelében. A háború előtt főleg német, a háború kitörése után azonban a németek által megszállt területekről is kerültek ide foglyok. A tábor jellegét tekintve férfi munkatábor volt. 1942 és 1945 között 92 külső tábora létesült. Ezek közül 70 helyszínen a hadiiparban használták fel a foglyok kényszermunkáját. A tábor létszáma 1945 márciusában érte el csúcspontját, amikor a főtáborban 15445 fő, míg külső táboraiban majdnem 37000 fogoly volt. Külső táborai különböző jellegűek voltak: néhol csak 10-20 fő dolgozott, míg máshol több ezren is. Bár a főtáborban csak férfiak voltak, 27 külső táborban nők is dolgoztak (Wolter 2011:18–19; Feidel 1993:12).
8 Schülerwettbewerb 1982/83: 6.
9 Seifert 2003: 87–88.
10 Fritz 2006: 240.
11 Simon-Pelanda 1996: 162.
12 Fritz 2006: 240.
13 A Colosseum felirat a mai napig látható az épületen.

Steinerne Brücke is erre a szigetre vezet. A transzport napközben érkezett meg Flossenbürgből a Colosseumtól délre található pályaudvarra, ahonnan gyalog hajtották végig őket a középkori belvároson keresztül az egykori vendéglőbe.[14]

A foglyokat az első emeleten lévő nagyobb teremben helyezték el. Ez eredetileg a vendéglőben tartott nagyobb összejövetelek helyszínéül szolgált, így az összes fogoly egy légtérbe volt összezsúfolva. Nem meglepő, hogy a különböző betegségek, mint például a flekktífusz, nagyon gyorsan terjedt a legyengült emberek között. A táborban semmiféle orvosi ellátás vagy betegszoba nem állt rendelkezésre. A körülmények még a koncentrációs táborok viszonyai között is rossznak számítottak. Nem voltak ágyak, csak földre szórt szalmán aludtak. A tisztálkodásra a több száz embernek egy mosdó és egy vízcsap állt a rendelkezésére.[15] Flossenbürg közelsége miatt a munkaképtelen vagy beteg foglyokat a főtáborba szállították vissza, és onnan pótolták a létszámot. Azonban egy-egy ilyen visszaküldés általában egyet jelentett a halállal.[16]

A regensburgi tábor léptékéhez képest meglepően magas volt az oda beosztott SS-őrök száma. Ennek indoklására a foglyok nyílt terepen történő munkavégzése adhat választ. A nagyobb létszámmal akarták megelőzni az esetleges szökési kísérleteket. Március végén 50 SS-őr tartozott a külső táborhoz, akik SS-Obersturmführer Plagge vezetése alatt álltak.[17] Ludwig Plagge Regensburg előtt Auschwitzban több ezer roma és theresienstadti zsidó elgázosításáért volt felelős.[18] A tábor túlélői szerint a háború végére alkoholfüggőség és mérhetetlen agresszió jellemezte. Tadeusz Sobolewicz visszaemlékezésében beszámol egy, esetről, amikor Plagge őt és egy másik fogolytársát alkohollopásra kényszerítette.[19] Plagge helyettese egy a háborúban megsérült Wehrmacht katona, Obersturmführer Liedtke volt. Liedtke felelt az őrök beosztásáért, a halálesetek jelentéséért a városvezetésnek, illetve a konyhai személyzet ügyében is ő volt az illetékes. A túlélők szerint egész nap a Colosseum területén tartózkodott, ugyanis az SS is ebben az épületben volt elszállásolva. Az őrök a földszinti vendégszobákban laktak, akik csoportját Volksdeutsche, jugoszláv területekről származók mellett bűncselekmények miatt fegyveres szolgálatra ítéltek alkották.[20]

A regensburgi KZ-Außenlager egykori épülete (szerző fotója)

14 Simon-Pelanda 1996: 162.
15 Fritz 2006: 241.
16 Simon-Pelanda 1996: 162.
17 Fritz 2006: 241–242.
18 Simon-Pelanda 1996: 163.
19 Sobolewicz 1999: 221–222, 227–233.
20 Fritz 2006: 241–242.

Stadtamhof városrész és a Colosseum épülete (*szerző fotója)*

Arról, hogy a táborban a foglyok közötti hierarchia miként épült fel, a források nem nyújtanak túl sok információt. Hersch Solnik túlélő szerint a kápók zöld háromszöget viselő német bűnözők voltak. Illetve a fekvőhelyük a többi fogolytól elkülönülten a terem színpadszerű emelvényén volt.[21]

A testi fenyítés mindennapos volt, amelynek egyik eszközeként az úgynevezett Schlagschemel, azaz verőzsámoly is rendelkezésre állt.[22] Tadeusz Sobolewicz a használatláról is pontos képet ad, mivel ő maga is elszenvedett egy ilyen verést. A fogolynak rá kellett feküdni a zsámolyra, miközben Plagge egy fapácával verte az alfelét, és hangosan számoltatta a büntetettel az ütéseket. Egy-egy ilyen verés után – ahogyan Sobolowicz leírja – a fogoly képtelen volt ülni, alfele teljesen elszíneződött a véraláfutásoktól. Orvosi ellátás hiányában egyedül a konyháról szerzett meleg vízzel lehetett borogatni a sérülést, amely csak két hét után javult valamelyest.[23]

A tábori élelmezés kérdésében is Sobolewicz az egyik fontos forrás, ugyanis ő maga a konyhán dolgozott. Bár feltételezhetnénk, hogy az egykori vendéglőben volt konyha, valamilyen oknál fogva mégsem ezt használták a foglyok napi ételadagjainak elkészítésére. Az épület udvarán a szabad ég alatt főztek, az időjárástól függetlenül.[24] Kiemelendő részlet a főzéssel kapcsolatban, hogy a táborlakók külső helyszínről is kaptak ételt. A délben kiosztott káposztalevest a Goldenen Löwen fogadósnője főzte, az esti haldarabkákat tartalmazó leves pedig a Malzfabrik Herrmann-ból származott.[25]

21 Simon-Pelanda 1996: 162–166.
22 Schülerwettbewerb 1982/83: 16.
23 Sobolewicz 1999: 222–224.
24 Sobolewicz 1999: 220–221.
25 Schülerwettbewerb 1982/83: 22.

A táborban egy átlagos nap reggel öt órakor – a többi koncentrációs táborhoz hasonlóan – *Appell*-lal kezdődött. Majd ezután indultak el a foglyok dolgozni a főpályaudvarra, vagy egy másik városrész, Prüfening pályaudvarához. Útjuk ismét a Duna fölött átívelő hídon, a Steinerne Brücken át vezetett. A foglyok facipőinek kopogása a macskaköves utcákon az egész belvárosban hallatszott.[26]

A bombázások során keletkezett károk kijavítása amellett, hogy megterhelő fizikai munka volt, egyben folyamatos életveszélyt is jelentett. Ugyanis a foglyoknak nemcsak a romeltakarítás volt a feladata, hanem a fel nem robbant bombákat is hatástalanítaniuk kellett. Visszaemlékezők beszámolnak olyan esetről, amikor egy sikertelen hatástalanítás során húsz fogoly felrobbant, illetve Plagge a romba dőlt házakba küldte be a foglyokat, hogy épségben maradt értéktárgyak után kutassanak.[27] A munka emellett a nehézségek mellett is különösen megerőltető volt, hiszen vasúti síneket és talpfákat kellett kiásniuk a földből és újra lefektetni azokat.[28]

Zbigniew Kolakowski túlélő szerint az SS elrettentéssel igyekezett visszafogni a szökések számát. Minden megszökött fogoly után 10 másik megölésével és az egész tábor ételadagjának csökkentésével fenyegették meg őket. Ennek ellenére voltak, akik próbálkoztak a szökéssel, azonban általában eredménytelenül.[29]

A munka során gyakran érte légiriadó az ott dolgozókat. Ezek alatt az őrség a közeli óvóhelyre vonult, a foglyoknak viszont a szabad ég alatt kellett kivárniuk a végét. Ez természetesen nagyon veszélyes volt, azonban ilyenkor lehetőségük nyílt a vagonokban és a pályaudvar környékén élelem után kutatni.[30] Több túlélő emlékezetében élénken élnek a légitámadások pillanatai, hiszen ezek ambivalens érzéseket váltottak ki belőlük. Egy-egy

bombázás egyszerre jelentett tényleges életveszélyt saját magunkra nézve, azonban másik szemszögből nézve a szövetségesek támadásai reményt adtak a közelgő felszabadulásra.[31] Voltak, akiknek – a nehéz fizikai megterhelés dacára – a munka növelte a túlélési esélyeit. Többek ekkor tudtak a vagonokban élelem után kutatni. Főleg krumplit, gabonaféléket és néha cukrot találtak.[32] Fred Roer túlélő különösen nagy szerepet tulajdonít az így szerzett plusz kalóriáknak, ugyanis szerinte az élelmezés Regensburgban még rosszabb volt, mint a többi táborban.[33]

A Colosseumba általában este öt vagy hat óra felé indultak vissza, ami nem jelentette a nap végét a táborlakók számára. A visszafele vezető úton a túlélők szerint legalább egy órán át álltak a kőhídon, amelynek értelme nem volt, inkább csak az SS kegyetlenkedéseinek egyik módszere volt. A kimerült foglyok közül többen összeestek az álldogálás közben. Őket veréssel térítették eszméletre az SS-őrök. Több városi szemtanú is megemlékezik arról, hogy a nap vé-

26 Schülerwettbewerb 1982/83: 21–27.
27 Sobolewicz 1999: 222.
28 Seifert 2003: 89–91.
29 Seifert 2003: 89–91.
30 Fritz 2006: 241.
31 A Dél-kaliforniai Egyetem Soá Alapítványának videóadatbázis hivatkozásainál elsőként az interjúalany neve, az interjú készítésének dátuma, az interjú készítője, az interjú felvételének országa, illetve az interjú száma szerepel. William Luskenburg, 1996.03.08, Elisa Arden, USA, 12676; David Lester, 1994.07.27, Dana Schwartz, USA, 32; Barry Schwartz, 1996.11.17, Suzie Eisenstock, USA, 22872.
32 Philip Markowicz, 1998.01.29, Elisa Arden, USA, 37648; Fred Roer, 1996.03.29, Janice Englehart, USA, 13817; Tibor Muller, 1996.02.22, Fred Charatan, USA, 9608.
33 Fred Roer, 1996.03.29, Janice Englehart, USA, 13817.

gén a foglyok egy kétkerekű kocsin húzták haza az aznapi halottaikat.[34]

Bár a létesítmény megléte nyílt titok volt Regensburgban, a lakosságot mégis igyekeztek elszigetelni a foglyoktól. Erre szolgált az az intézkedés, hogy azon az útvonalon, amelyen a foglyok naponta a pályaudvarra gyalogoltak, a gyalogmenettel egy időben nem tartózkodhattak civilek. A facipők kopogása a macskakövön, azonban így is több városlakó emlékében él. A stadtamhofi városrész lakóit nehéz volt elszigetelni a lágertől. Egy visszaemlékező arról számolt be, hogy főleg esténként fájdalmas kiáltásokat lehetett hallani az épületből. Voltak, akik megpróbáltak valamilyen módon segíteni a foglyoknak. Kenyeret dobtak be nekik, illetve főtt krumplit csempésztek át, vagy éppen a hídon állók közé cigarettát dobtak.[35] De munka közben is előfordult, hogy civil munkás adott titokban kenyeret egy fogolynak.[36]

A Regensburgban elhunytak pontos száma a mai napig nem ismert, ugyanis csak néhány dokumentum lelhető fel erre vonatkozóan. Az egyik ilyen forrás a Flossenbürgben vezetett statisztika; ez azonban csak április 13-ig jegyzi az elhunytakat (27 fő). Ezzel szemben a regensburgi városi hivatal március 23. és április 10. között már 35 halálesetről számolt be.[37] A városi temetőben elhantolt tömegsír névjegyzéke is fennmaradt, ez alapján 44 áldozatot ismerünk név szerint, egy pedig ismeretlenként lett feljegyezve. Ez utóbbi dokumentum az első halottat négy nappal a tábor létrehozása után jegyzi.[38] Az áldozatok száma vélhetően sokkal magasabb volt. Egyes visszaemlékezések szerint néhány holttestet egyszerűen a Dunába dobatott az SS-őrség.[39]

Hans Simon-Pelanda történész a holttestek In Saal an der Donau településre történő elszállítását is valószínűnek tartja. Ezen a településen szintén egy Außenlager működött, amely egy

földalatti repülőgépgyár építésére jött létre. A nehéz fizikai munka következtében fellépő magas halálozás miatt saját krematóriuma volt a lágernek; így Regensburgból is szállíthattak ide holttesteket.[40]

Összegezve a halálozással kapcsolatos adatokat, a témával foglalkozó német nyelvű szakirodalomban magas halálozási arányt feltételeznek. Ulrich Fritz és Hans Simon-Pelanda történészek egyaránt úgy vélik, hogy a foglyok legalább 10%-a meghalt a Colosseum fennállásának hetei alatt.[41,42]

A tábor utolsó napjai során, április 20-án Obersturmführer Plagge még megünnepelte Hitler születésnapját, majd április 23-án este pánikszerűen kiürítették a Colosseumot. Ezzel kezdetét vette a foglyok felszabadulás előtti utolsó kálváriája, a halálmenet. Regensburgban csak 28 súlyos beteg és egy elhunyt maradt.[43] Őket egyes szakirodalomi feldolgozások szerint egy pap

34 Schülerwettbewerb 1982/83: 22–30.
35 Schülerwettbewerb 1982/83: 23–27.
36 Seifert 2003: 92.
37 Arolsen Archiv 8091809, 1945.10.01 – 1947.05.09, Verzeichnis zu befreiten Häftlingen des KL Flossenbürg, die ins Hilfskrankenhaus Klerikalseminar gebracht wurden; Schreiben der UNRRA betreffend Außenlager Regensburg (u.a. Zwangsarbeit, Massengrab) (1945–1947) 8–10.
38 Fritz 2006: 242.
39 Schülerwettbewerb 1982/83: 26.
40 Simon-Pelanda (szerk.) 1993: 12.
41 Fritz 2006: 242.
42 Simon-Pelanda 1996: 167.
43 Simon-Pelanda 1996: 166.

közbenjárása révén a papnevelő intézet fogadta be,[44] míg más leírások szerint egy orvos átszállította őket egy katonai kórházba.[45]

A járóképes foglyokat a Colosseum épülete előtt felsorakoztatták, és két oszlopban nyugat felé indították őket. Az indulás előtt mindenki kapott egy edényt 3 kanál cukorral és egy fél kenyérrel.[46]A menetoszlop célja az osztrák-német határon fekvő Laufen település volt, ahová május 3-án érkeztek meg.[47]

A halálmenet körülményeiről több visszaemlékezés is fennmaradt. Tadeusz Sobolewicz könyvében beszámol arról, hogy azokat, aki nem bírták tartani az iramot, az SS-őrség egyszerűen lelőtte. Ő maga, hogy ezt a sorsot elkerülje, igyekezett „hasznossá tenni" magát azáltal, hogy öt másik fogollyal együtt a tábori konyha kocsiját húzta. Azonban ez a munka rengeteg energiát emésztett fel, és a pihenők során nekik kellett főzniük is, habár az élelem gyorsan elfogyott. Szállásként az őrség istállókba, pajtákba terelte be őket, ahol a gazdáktól néha kaptak régi krumplit és répát.[48]

A halálmenet során többen is sikeres szökést hajtottak végre. Erre általában két módszer volt: vagy este a sötét és ködös időben elszöktek, vagy a pajtákban a széna közt elbújva sikerült egyeseknek elrejtőzni. Utóbbi módszerre azonban az őrök hamar rájöttek, és minden reggeli indulás előtt botokkal beleszúrtak a szénakazalba foglyok után kutatva. Viszont nemcsak a foglyok, hanem az SS-őrök közül is volt, aki megszökött, főleg miután értesültek Hitler halálhíréről.[49]

A megszökött foglyok közül többen a környék parasztcsaládjainál leltek menedékre egészen addig, amíg az amerikai csapatok fel nem szabadították őket.[50]

Henry Freier túlélő a vele készített interjúban beszámolt egy felszabadulás utáni lincselésről. A tanyákon bujkáló SS-őröket egy településre vitték (nem nevezi meg pontosan), ahol egykori foglyok is voltak. Erre a 8 őrre a körülbelül 40 beteg és legyengült fogoly rátámadt és megölte őket.[51]

A világháború lezárulta után az egykori tábor épülete újra mindennapi városi funkciókat töltött be. Volt táncterem és rövid ideig színház is, majd egy 2005-ös felújítást követően lakásokat alakítottak ki.[52] Jelenleg egy vietnámi étterem is üzemel benne.

A háborút követő évtizedek alatt lassan homályba merült annak az emlékezete, hogy a városban egy koncentrációs tábor működött. Habár sorra avatták fel a különböző áldozati csoportok emléktábláit és emlékműveit Regensburgban, a láger foglyaira való megemlékezés sorra elmaradt.

44 Fritz 2006: 242.
45 Simon-Pelanda 1996: 167.
46 Simon-Pelanda 1996: 166.
47 Fritz 2006: 242.
48 Sobolewicz 1999: 234–239.
49 Sobolewicz 1999: 238–243.
50 Sobolewicz 1999: 247–249.
51 Henry Freier, 1995.12.27, Joni Sussman, USA, 10573.
52 Fritz 2006: 242.

EMLÉKEZÉS

A tanulmány második felében annak a folyamatnak a bemutatása következik, amely az emlékezés kérdéskörét tekinti át a Colosseum kapcsán.

Az áldozatokról már 1950-ben megemlékeztek a városban, amikor az evangélikus temetőben lévő tömegsírra egy sírkövet állíttattak.[53] A tervek szerint a szövegezés a következő lett volna: *„KZ-Massengrab mit 70-90 ausländischen Toten"*,[54] azaz „egy koncentrációs tábor tömegsírja 70–90 külföldi halottal". Azonban végül nem ez az elgondolás valósult meg, és a feliratot a következőképpen változtatták meg: *„ausländischen Opfer des Nationalsozialismus"*,[55] tehát a halottakat már nem a táborban elhunytként, hanem egyszerűen a nemzetiszocializmus áldozataiként említik. Ez a megfogalmazás pedig túl tág volt, hiszen a korszak kapcsán számos más áldozati csoportról is beszélhetünk. A sírkő pedig ezáltal nem informált arról, hogy valójában kiknek a tömegsírjának is állít emléket.

Ez a fogalmazásbéli probléma nem is oldódott meg. 1955-ben a sírt kihantolták, és a francia, valamint belga nemzetiségű áldozatokat visszavitték hazájukba. Ezzel párhuzamosan a többi elhunyt maradványait Flossenbürgbe szállították, és ott egy újabb közös sírba temették.[56] Ezután a temetőben maradt síremlék nyomtalanul eltűnt,[57] mintha a városban sosem lett volna egy tömegsír. Egyes szakirodalom úgy feltételezi, hogy a tábla szintén Flossenbürgbe került az emlékhely egyik raktárába.[58]

Nemcsak a sírkő tűnt el a városból, hanem a tábor emléke is feledésbe merült. Bő húsz év elteltével, az 1970-es évek közepéig kell várni a következő pillanatra, amikor újra megjelenik az emlékezetben a koncentrációs tábor ténye. Ekkor egy antifasiszta demonstráció kezdő- és végpontja volt a Colosseum épülete.[59]

Az egykori külső tábor azonban az 1982/83-as tanévben került markánsan a figyelem középpontjába. A város egyik középiskolájának diákjai a regensburgi és környező települések Arbeitskommandoinak történetét dolgozták fel egy történelemverseny keretén belül.[60] A középiskolásokat Hans Simon-Pelanda történész segítette a munkában. A diákok az archívumokban zajló kutatás és a már megjelent szakirodalom tanulmányozása mellett a lakosság segítségét is szerették volna kérni a tények feltárásához. Újsághirdetéseket feladva próbáltak szemtanúkat keresni, azonban a legtöbben még anonimitás mellett is elzárkóztak a kérdések elől. Az elkészült műben a diákok keserűen meg is jegyezték, hogy lassan azt kezdték érezni, hogy Regensburgnak 1933 és 1945 között mintha egy lakosa sem lett volna.[61]

53 Seifert 2003: 92.
54 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 9.
55 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 9.
56 Seifert 2003: 92.
57 Simon-Pelanda 1996: 167.
58 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 10.
59 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 11.
60 A Berufschule für Wirtschaft mit Berufsaufbauschule diákjai a Schülerwettbewerb Deutsche Geschichte 1982/83. versenyre a *Die Außenkommandos des Konzentrationslagers Flossenbürg in und um Regensburg und ihre Bedeutung für Stadt und Einwohner* című munkával jelentkeztek.
61 Schülerwettbewerb 1982/83: 7–10.

Érdekes tény – a mai kutatási eredményekkel összevetve, – hogy ők még úgy gondolták, a tábornak nem volt túlélője.[62] Azonban az 1990-es években megkezdődő oral history kutatásoknak hála, ma már számos interjút lehet találni (például a Dél-kaliforniai Egyetem Soá Alapítványának Vizuális Történelmi Archívumában[63]) a Colosseum túlélőivel. Ezek a személyek viszont döntő többségben az Egyesült Államokban éltek, így a verseny részvevői számára elérhetetlenek voltak.

A második helyezést elért munka társadalmi visszhangra lelt. A csapat a nyereményének egy részét pedig a városvezetés számára ajánlotta fel arra a célra, hogy az méltó emlékművet állíttasson a láger áldozatai számára. A ház akkori tulajdonosa viszont nem engedélyezte egy emléktábla elhelyezését a falon. A városvezetés pedig nem tett további lépéseket az ügy megvalósítására, a pénz valószínűleg más célokra lett felhasználva.[64] A tanulóknak már csak egy évük volt hátra az érettségiig, emiatt pedig pár éven belül nem maradt senki, aki az emlékmű ügyét tovább vitte volna.

A tanulmányi verseny története így keserédes lett. Hiszen a munka, amit a diákok végeztek, tagadhatatlanul mérföldkő a Colosseum történetének feltárása kapcsán, azonban a meg nem valósult emlékmű azt mutatja, hogy a város még nem állt készen szembenézni a múlttal.

1984-ben Simon-Pelanda és Peter Heigl megjelentetett egy városvezető füzetet,[65] amely mintegy alternatív idegenvezető füzetként a város olyan részeit mutatta be, amelyek a nácizmus alatt fontos szerepet játszottak. Ezek között szerepel a tábor épülete is egy rövid leírással.

A következő években felmerült egy közös központi emlékmű állításának ötlete, amely a háború összes Regensburghoz köthető áldozatáról emlékezett volna meg. Azonban ez a kezdeményezés is elhalt, miután a városvezetés pénzügyi akadályokra hivatkozva elvetette a javaslatot.

3. kép: Az 1994-ben állított emlékmű (szerző fotója)

Ahogy telt az idő, más emlékművek viszont sorra felavatásra kerültek. Ide sorolható a városból elhurcolt zsidó hitközség, a szovjet hadifoglyok vagy az eutanáziaprogram áldozatainak emlékműve. Lassan, egyedül csak a koncentrációs tábor foglyainak emléke maradt minden nyom nélkül.[66]

1994-ben minden pénzügyi és egyéb akadály elhárult, és november 8-án, 12 évvel a középiskolások kezdeményezése után, felavatták a regensburgi KZ-Außenlager áldozatainak emlékművét. Az emlékezés problémája viszont nem oldódott meg ezzel a gesztussal, ugyanis az emlékművet ért kritikák új nézőpontot nyitottak meg a kérdéssel kapcsolatban. 2013-ban Ulrich Fritz, a Bajor Emlékhely Alapítvány munkatársa, Jörg Skriebeleit, a flossenbürgi emlékhely munkatársa és Mark Spoerer, a regensburgi egyetem történésze közösen fogalmazták meg javaslataikat az emlékmű, és a városi emlékezet ápolása kapcsán.[67] A bírálatok elsődlegesen a felavatott emlékmű elhelyezkedésére, illetve a felirat tartalmi mivoltára vonatkoztak. Az emlékművet nem a Colosseum épületének közelében, hanem az utca szemközti oldalán mintegy 50 méterrel arrébb állította fel a város. Ennek gyakorlati oka az lehetett, hogy az utcában egy ekkora alkotás valójában csak itt lehetett elhelyezni. Azonban a környezet még így sem ideális egy ilyen témához. Az emlékmű körül padok és biciklitárolók rengetegében szó szerint elvész a szobor.[68] A rajta található felirat:

> *„Dem Gedachtnis der Opfer des KZ-Aussenkommandos Flossenbürg in Stadtamhof vom 19.3 – 23.4.1945 400 Gefangenen teils judischen Glaubens aus vielen Landern Europas – Die Würde des Menschen ist unantastbar.”*[69]

Ez a megfogalmazás – a temetői példához hasonlóan – szintén nagyon kevés információval szolgál olvasójának, a történeti esemény konkrétumait csak sejteti.[70]

62 Schülerwettbewerb 1982/83: 21.
63 https://vha.usc.edu/ – utolsó letöltés 2023. május 07.
64 Simon-Pelanda 1996: 160.
65 Simon-Pelanda, Hans – Heigl, Peter 1984: *Regensburg. Eine andere Stadtführung 1933 – 1945.* Regensburg (kézirat).
66 Simon-Pelanda 1996: 160.
67 Fritz, Ulrich – Skriebeleit, Jörg – Spoerer, Mark 2013: *Gutachten. Das Außenlager Regensburg des KZ Flossenbürg. Geschichte und Erinnerung*, Regensburg (kézirat).
68 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 18–19.
69 *„Az 1945. március 19. és április 23. között fennálló flossenbürgi KZ-Aussenkommando stadtamhofi áldozatainak, 400 – Európa különböző országaiból származó, részben zsidó vallású – foglyok emlékére – Az emberi méltóság sérthetetlen.”* Fordítás: Vojcsik M. Johanna.
70 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 18–20.

Egy évvel később a városvezetés először fordított arra figyelmet, hogy az 50. évfordulóra meghívjon két egykori foglyot. Így 1995. április 24-én két túlélő, Marcel Lehrbette és a már többször idézett Tadeusz Sobolewicz ismét visszatért Regensburgba.[71]

Ezt követően ismét több mint 10 évnek kell eltelnie, hogy bármilyen változás történjen a jogosan kritizált emlékműállítás kapcsán. 2011-ben egy járólapot helyezett el a városvezetés most már ténylegesen a volt lágerépület előtt. Megjegyzendő, hogy előtte a tulajdonos 2008-ban ismételten megtagadta egy emléktábla elhelyezését az épület falán. A földön található emléktábla szövegezése a következő:

„Stadtamhof 5. Im Rückgebäude des ehemaligen Gasthauses Colosseum waren in den letzten Wochen des nationalsozialistischen Diktatur, vom 19. März bis zum 23. April 1945, Häftlinge des Konzentrationslagers Flossenbürg untergebracht. Vor dem Haus mussten die Häftlinge, durch Unterernährung und Demütigengen geschwächt, zum Appell antreten."[72]

Az emléktábla pozitívuma – az emlékművel ellentétben –, hogy végre a konkrét helyszínhez köti az eseményeket. A szövegezés bizonyos szempontból még mindig félrevezető, hiszen a foglyok halálának tényét nem kapcsolja az épülethez. Utóbbi csak szálláshelyként jelenik meg, illetve mint az a hely, amely előtt a sorakozás zajlott. Maga a tény, hogy a tábor következményeként Regensburgban koncentrációs tábori foglyok szenvedtek és haltak meg, nem derül ki közvetlenül a szövegből.[73] Negatívumként említendő még, hogy maga a tábla annyira beleolvad az utca burkolatába, hogy szinte lehetetlen észrevenni.

A már említett történészek által írt tanácsadói munka az emléktábla elhelyezése után fogalmazza meg javaslatait a városvezetés számára. A történészek elsődlegesen az információ fontosságára hívják fel a figyelmet; hangsúlyozzák, hogy a Colosseum csak egy volt azok közül a helyszínek közül, amelyek a holokauszthoz kapcsolódnak a városban. Ezért javasolják, hogy a város több pontján is – mint például a pályaudvaron vagy az evangélikus temetőben – ‚lehetne információkat elhelyezni. Emellett felhívják a figyelmet még arra is, hogy a városi múzeum csak a 16. századig mutatja be a település történelmét.

Ezért célszerű lenne egy olyan múzeum vagy kiállítás létrehozása, amely a második világháborús időszakkal foglalkozik. Reményüket fejezik ki, hogy az éppen akkor épülő Bayerische Geschichte Museumban talán végre helyet kap a koncentrációs tábor bemutatása is.[74]

A javaslatok részben megvalósultak. 2016-ban információs oszlopokat avattak fel az 1994-es emlékmű mellett. Regensburg ekkor részt vett egy európai uniós projektben (REDISCOVER – Das jüdische Kulturerbe in der Donauregion), amely a Duna menti zsidó örökség ápolásával foglalkozik. Ennek kereténben egy városi sétát dolgoztak ki, amely a város zsidósághoz köthető emlékeit, köztük a Colosseumot is bemutatja.[75]

71 Simon-Pelanda 1996: 168.
72 *„Az egykori Colosseum vendéglő hátsó épületében voltak elszállásolva a nemzetiszocialista diktatúra utolsó heteiben, 1945. március 19-tól április 23-ig, a flossenbürgi koncentrációs tábor foglyai. A ház előtt kellett az alultápláltságtól és megaláztatásoktól legyengült foglyoknak sorakozniuk."* Fordítás: Vojcsik M. Johanna.
73 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 13, 20–21.
74 Fritz – Skriebeleit – Spoerer 2013: 23–26.
75 https://www.regensburg.de/welterbe/projekte/aktuelle-projekte/eu-projekt-rediscover-das-juedische-kulturerbe-in-der-donauregion/stadtplan-digital-juedisches-regensburg/12-infostelen-colosseum – utolsó letöltés 2021. március 11.

Ezen tanulmány a 2020-as évig követi nyomon a városi emlékezetpolitikát. Ebben az évben már az egykori lágerépületen is megtalálható volt egy információs tábla, amely rövid összefoglaló mellett a szemközti emlékműhöz irányítja az érdeklődőt. Sajnos ezen a táblán nem áll évszám, azonban a betűtípusból arra lehet következtetni, hogy a 2016-os projekt keretén belül helyezték fel. A 2019-ben megnyílt Bajor Történeti Múzeum új kiállítása nem helyez nagyobb hangsúlyt a holokausztra: a kiállítás fókuszában Bajorország története és kevésbé a városi helytörténet áll. A nemzetiszocialista időszakra vonatkozó kiállítási rész bemutatja a náci terrort, a bajor koncentrációs táborokat, a zsidóüldözést, illetve a zsidó kultúra elleni fellépést is. Bár maga a múzeum általánosan a bajor történelmet célozza bemutatni, a kiállítási forgatókönyvet tanulmányozva kiderül, hogy a muzeológusok várostörténeti szempontokat is szem előtt tartottak a megvalósításkor. Ezt az bizonyítja, hogy a forgatókönyvben több helyen piros betűkkel megjelenik a *Regensburg-Bezug!*[76] megjegyzés. Az egyik vitrinben egy légifelvételt is bemutatnak a lebombázott városról, itt egészen magától értetődő lenne a Colosseum megemlítése, azonban ez elmaradt.[77]

A regensburgi tábor története remekül szemlélteti, hogy a kisebb lágerek, mint például az Außenlagerek története sok esetben a mai napig nem teljesen feltárt részei a holokauszt egészének. Jelen esetben látható, hogy a német nyelvű szakirodalom foglalkozik vele, illetve a helytörténeti érdeklődés is jelen van a témával kapcsolatban. A téma nem csak helytörténeti szempontból jelentős, hiszen Regensburgba számos nemzetiség tagjait deportálták és kötelezték kényszermunkára. Ezeknek a táboroknak a kutatása nemzetközi és magyar vonatkozásban is vizsgálandó aspektusa lehet a holokausztkutatásnak. Egy fiatal kutató számára pedig olyan témát jelentenek, amelyeket csekélyebb mértékű feldolgozottság jellemez, így azoknak is tartogatnak lehetőségeket, akik a táborok történetével szeretnének foglalkozni.

76 Jelentése: 'Regensburgi vonatkozás'.
77 *1925–1950 – Generation 6/9 Diktatur – Katastrophe – Neubeginn*. Museum der Bayerischen Geschichte kiállítás forgatókönyve.

LEVÉLTÁRI FORRÁS

1925-1950 - Generation 6/9 Diktatur - Katastrophe - Neubeginn. Museum der Bayerischen Geschichte kiállítás forgatókönyv

Arolsen Archiv 8091809, 1945.10.01 – 1947.05.09., Verzeichnis zu befreiten Häftlingen des KL Flossenbürg, die ins Hilfskrankenhaus Klerikalseminar gebracht wurden; Schreiben der UNRRA betreffend Außenlager Regensburg (u.a. Zwangsarbeit, Massengrab) (1945-1947) https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/1-1-8-1_8091809 – utolsó letöltés 2023. január 4.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Benz, Wolfgang 1999: Die Allgegenwart des Konzentrationslagers. Außenlager im nationalsozialistischen KZ-System. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Dachauer Hefte* 15. Dachau, 3–17.

Schülerwettbewerb 1982/83: *Die Außenkommandos des Konzentrationslagers Flossenbürg in und um Regensburg und ihre Bedeutung für Stadt und Einwohner* – Schülerwettbewerb 1982/83, [Regensburg], (kézirat)

Simon-Pelanda, Hans (Hg.) 1993: *Ein denkmal für die Toten aus dem KZ-Aussenkommando „Colosseum" in Regensburg*. Regensburg (kézirat)

Feidel, Michael 1993: *Außenlager des Konzentrationslagers Flossenbürg in Bayern.* (szakdolgozat) Universität Regensburg, Regensburg

Fritz, Ulrich – Skriebeleit, Jörg – Spoerer, Mark 2013: *Gutachten. Das Außenlager Regensburg des KZ Flossenbürg, Geschichte und Erinnerung*, Regensburg (kézirat)

Fritz, Ulrich 2006: Regensburg. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager Band 4. Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück*, München, 240–243.

Seifert, Sylvia 2003: Das KZ-Außenlager Colosseum. Berichte über das Lagerleben. In: *Begegnungen mit ehemaligen ZwangsarbeiterInnen,* Regensburg, 86–95.

Simon-Pelanda, Hans – Heigl, Peter 1984: *Regensburg. Eine andere Stadtführung 1933 – 1945.* Regensburg (kézirat)

Simon-Pelanda, Hans 1996: Im Herzen der Stadt In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.) *Dachauer Hefte* 12. Dachau, 159–169.

Sobolewicz, Tadeusz 1999: *Aus der Hölle zurück. Von der Willkür des Überlebens im Kontrationslage,* Frankfurt am Main

Wolter, Heike 2011: *„Wenn der Krieg um 11 Uhr aus ist, seid ihr um 10 Uhr alle tot!" Sterben und Überleben im KZ-Außenlager Obertraubling*, Salzburg

FELHASZNÁLT HONLAPOK

Regensburgi városi honlap: https://www.regensburg.de/welterbe/projekte/aktuelle-projekte/eu-projekt-rediscover-das-juedische-kulturerbe-in-der-donauregion/stadtplan-digital-juedisches-regensburg/12-infostelen-colosseum – utolsó letöltés: 2021. március 11.

Dél-kaliforniai Egyetem Soá Alapítványának Vizuális Történelmi Archívuma: https://vha.usc.edu/ – utolsó letöltés: 2023. május 07.

VIDEÓINTERJÚK A DÉL-KALIFORNIAI EGYETEM SOÁ ADATBÁZISÁBÓL

David Lester 1994.07.27. Dana Schwartz USA, 32.

Henry Freier 1995.12.27. Joni Sussman USA, 10573.

Tibor Muller 1996.02.22. Fred Charatan, USA 9608.

William Luskenburg 1996.03.08. Elisa Arden USA 12676.

Fred Roer 1996.03.29. Janice Englehart, USA 13817.

Barry Schwartz 1996.11.17. Suzie Eisenstock USA, 22872.

Philip Markowicz 1998.01.29. Elisa Arden, USA 37648.

KÉPMELLÉKLET

1. kép: A regenburgi KZ-Außenlager egykori épülete (szerző fotója)

2. kép: Stadtamhof városrész és a Colosseum épülete (szerző fotója)

3. kép: Az 1994-ben állított emlékmű (szerző fotója)

B. KÁDÁR ZSUZSANNA:

„EMBERSÉGRŐL PÉLDÁT…”[1] *(AZ EMBERMENTŐK ADATBÁZIS-ALAPÚ VIZSGÁLATA)*

ADATOK

A holocaust előtti utolsó (1941 március-áprilisi) népszámlálás adatai alapján Magyarországon a 14 683 323 fős összlakosságból 725 005-en vallották magukat zsidó vallásúnak (az összlakosság 4,94%-a). Az 1938 és 1942 közötti zsidótörvények értelmében pedig még további mintegy 100 000 keresztény felekezethez tartozó személy minősült – faji szempontból – zsidónak.[2]

Budapesten 184 453 (valamint áttért és zsidó származású keresztény: 62 350) zsidó élt 1941-ben. A német bevonulás előtti és utáni veszteségeket összeadva 100 803 zsidó hiányzott a fővárosból 1945. december 31-én. (A teljes Magyarországra vetítve ez a szám 564 507 volt.)[3]

Összehasonlításképpen: Európában a holokauszt előtt 9 797 000 zsidó élt, ebből 5 860 000 halt meg a soá idején.[4]

Ezeknek a történészek által már jól körüljárt és sok helyen megjelentetett számoknak/arányoknak jelen tanulmányban jelentősége akkor van, ha mellé kerül a következő adat is: *Európában a második világháború idején mintegy háromszázmillió főre tehető a nem zsidó származású lakosság*. Ők voltak azok, akiknek dönteniük kellett, hogy milyen álláspontra is helyezkedjenek zsidó szomszédjaikkal kapcsolatban. Segítők lesznek, szemlélők lesznek, vagy a náci eszmék kiszolgálójaként a zsidóság ellen fordulnak. Ez a dilemma persze nem volt ennyire egyszerű, hiszen akadtak olyanok is, akik maguk is üldözöttekké váltak és menekülni kényszerültek.

A nemzetiszocialista népirtás kivitelezéséhez szerte Európában sok ember önkéntes vagy kényszerű részvételére volt szükség. Voltak azonban olyanok is, akik saját erkölcsi iránytűjüket használták, nem hallgattak az antiszemita propagandára, és legyőzték a félelmet is. Ők voltak az *embermentők*, akik megpróbáltak segíteni életveszélybe került embertársaikon. Őket Izraelben a „Világ Igazai”-ként tartják számon.

2011-ben Magyarországról 703 *Világ Igazá*t ismert el a Yad Vashem, tíz évre rá *876 főre* gyarapodott a számuk. (Világviszonylatban 27 921 embermentőt[5] tartanak nyilván az izraeli kutatóhelyen.) Természetesen a hivatalosan kitüntetetteken felül megbecsülni sem lehet a ténylegesen embermentőként elkönyvelhetők számát. A nehézség abból adódik, hogy esetleges a Yad Vashem adatbázisa, a legtöbb Igazat a mentett zsidók kérésére ismerték el, hosszú éveket felölelő, általában körültekintő vizsgálódás után.[6] Sokszor a túlélők nem tudtak szembenézni fájdalmas múltjukkal és nem léptek a nyilvánosság elé. Mások nem értesültek a programról, vagy még (a kelet-európai kommunista rezsim éveiben) a vasfüggöny mögött élők nem tudtak jelentkezni rá. Sokan meghaltak, mielőtt a kérést benyújthatták volna.

Akik vállalkoztak arra, hogy segítsék az üldözötteket, felismerték a zsidókat fenyegető halálos veszélyt. Nem hittek a náci propagandának, és az üldöztetés áldozataiban az embert látták, tőlük talán különbözőt, de mégis ugyanannak az emberi közösségnek a tagját. Bíztak magukban, hittek abban, hogy képesek változtatni az eseményeken, és – tekintet nélkül a következményekre – erkölcsi meggyőződésüket követve segítettek embertársaikon.

Az embermentők különböző okokból döntöttek a cselekvés mellett. Voltak olyanok, akik nem tudtak nemet mondani, amikor segítséget kértek tőlük, például azért, mert mélyen vallásos keresztényekként kötelességüknek tartották, hogy segítsék az üldözötteket. Mások azért segítettek, mert szoros baráti vagy családi szálak fűzték őket zsidó emberekhez. Számukra természetes volt, hogy nem hagyhatják cserben rokonaikat vagy barátaikat. Egyes embermentők, diplomaták, orvosok, ápolók úgy érezték, hogy szakmai kötelességük bajba jutott, ártatlan embereken segíteni. Mások minden eszközzel igyekeztek aláásni a nemzetiszocialista uralmat, meggyőződésből utasították el a náci ideológiát, és az ellenállás egyik formájának tekintették, hogy minél több üldözöttet megmentsenek. Voltak zsidó ellenálló csoportok is a németek által megszállt országokban: búvóhelyet, hamis személyi igazolványokat szereztek az üldözötteknek, fegyveres akciókat szerveztek, és megpróbálták biztonságos területekre – semleges vagy már felszabadított országokba – kicsempészni a fenyegetett zsidókat.

1 A címet a HDKE egy korábbi kiállításának címéből kölcsönöztem. A 2012 június-júliusában a 2-es és 3-as metró szerelvényein kiállított tablóképek rövid magyarázó szövegekkel az embermentésben részt vevő több mint harminc személyről, jelentősebb helyszínekről emlékeztek meg.
2 Braham 1997: 74.
3 Uo. 1246.
4 Ezt a maximum adatot Karsai László közli. Karsai 2001: 15.

5 A cím odaítélésről, az elismert embermentők névsoráról a Yad Vashem honlapján lehet tájékozódni: https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous.html – utolsó letöltés: 2023. március 23. Az Igazak címet egyéneknek ítélik oda, nem csoportoknak.
6 Sajnos arra is akad példa, amikor valaki „igaztalanul” kerül a Világ Igazai közé. Lásd Eörsi 2022.

A zsidómentés pszichológiai szóhasználattal „ritka viselkedés” volt. Nincs egyszerű helyzetben a társadalomkutató, ha a mentők motivációit kell feltérképeznie, általános kategóriákba szorítania. A szakirodalom[7] öt csoportot különböztet meg:

1. morális indíttatás (ők voltak, akik természetesnek érezték, hogy akár életüket is kockáztatják.) Ez az empatikus attitűd alapulhatott vallási, ideológiai vagy érzelmi bázison;

2. filoszemita indíttatás (társadalmi interakciók, üzleti, szerelmi kapcsolatok vagy vallási közelség alapján vonzódtak a zsidósághoz); sok kereszténynek voltak gyermekkori zsidó barátai;

3. hivatásuk iránt elkötelezett szakemberek, akik nem különböztették meg a zsidókat másoktól. Kompetensek, függetlenek voltak (pl. orvosok, gyógyszerészek, szociális munkások, vagy akár a diplomaták is), akik a rászoruló betegeket, a bajba jutott ügyfeleiket, sőt az idegeneket sem hagyták magukra;

4. szervezett mentőtevékenységben részt vevők (olyan illegális csoportosulások, amelyek a nácikkal szembeni ellenállás mellett az üldözötteket is segítették). Ezekben a cionista és nem zsidókat tömörítő titkos társaságokban a csoporthoz tartozás érzése megerősítette a mentők elköteleződését;

5. gyermekmentők, akiknek családja többnyire bújtatta a zsidókat. Ezek a kiskorúak aktív résztvevői, segítői voltak szüleik mentőtevékenységének (futárok, kémek, idegenvezetők).

KONTEXTUS

A történettudomány új lehetősége, hogy történetszociológiai feldolgozásokat empirikus módon végez az áldozatokról, az áldozattá válásról. Ennek a hatalmas történetnek van egy kicsiny szelete, ami a *mentésekről* szól. A magyar társadalom nagy részével szemben, akik üdvözölték a zsidóüldözést, a kisebbség tevőlegesen állt ki az üldözöttekért.

Mi befolyásolja azt, hogy vannak-e a témában (a zsidókról, a zsidó áldozatokról szóló) statisztikai adatok?

A holokausztkutatók számításai szerint a II. világháború előtt Európában élő 9,7 milliós zsidóság több mint 60 százaléka, közel 6 millió ember vesztette életét a náci halál- és munkatáborokban. A legtöbben a lengyel (közel 2,9–3 millió, az ottani zsidó népesség 91 százaléka), a volt szovjet (több mint 1 millió) és a magyar (550–600 ezer) területeken élő zsidók közül haltak meg.

Immár közel 20 millió holokaussztal kapcsolatos dokumentumra tudunk rákeresni. Ez a több éve zajló munkálatoknak és a széles körű digitalizációs összefogásnak köszönhető. A projekt egyik kezdeményezője Steven Spielberg alapítványa, a Shoah Foundation volt, amelyet az ENSZ Arolsen Archive Collection nevű szervezete és a családfakutatásra szakosodott Ancestry nevű cég támogatott. Az új, ingyenesen kereshető adatbázis az ancestry.com oldalán belül Alwaysremember néven érhető el.[8]

Milyen adatok találhatók arról, hogy kik voltak a mentők, kik voltak a mentettek?

A Yad Vashem honlapján találunk szociológiailag értelmezhető adatokat (név, életkor, nem, nemzetiség, földrajzi hely, túlélte vagy meghalt stb.). Ez is egyfajta kiindulópont lehetne, hiszen empirikus szociológiai megállapításokat csak az adatbázisok felhasználásával tehetünk. Ez az adatbázis óriási előrelépést kínál a holokausztkutatáshoz.

A magyar körülményekről, a magyar zsidóság társadalomszerkezetéről, térbeli eloszlásáról bővebb adatok állnak rendelkezésünkre, mint más országok hasonló viszonyairól. Ám az elemzések számos területe még nálunk is várat magára.

Az 1949-es népszámlálás adataiból kiderül: hol, mennyi zsidó élt a holokauszt előtt; 1945 után a zsidók nagy része máshol telepedett le, mint ahonnan elvitték. Az, hogy 1949-ben mennyien éltek egy adott településen, két egymástól független tényező hatása: mennyien haltak meg a holokauszt következtében és, hogy a visszatérők milyen mértékű antiszemitizmust tapasztaltak. Az a területi nyilvántartás tehát, ami a zsidók 1949-es állapotáról szól, nem tükrözi a területspecifikus veszteséget. Valószínűleg a Yad Vashem adatbázisa alapján lehetne pontosítani.

ADATBÁZIS

Jelen tanulmány a HDKE[9] gyűjtőkörébe került embermentők adatainak történetszociológiai elemzését kívánja elvégezni.

Az adatbázis esetszáma: 1445 fő. Közülük 752 főt kitüntetett a Yad Vashem**,** a többieket nem terjesztették fel díjazásra Izraelben. Általános módszertani problémaként jelentkezett az adatbázis értelmezésénél a viszonylag csekély esetszám valamint az, hogy a felvett interjúk nem strukturáltak. Hiába vannak közös elemei, mégsem rendelkeznek pl. a népmesék strukturált elbeszélésmódjával és azzal a hatalmas mennyiséggel, amiből ott a kutatók dolgozhattak.[10]

Ennek ellenére fontosnak és érdekesnek ígérkezik a történetek kódolása, mivel az általában elmondható, hogy az egyéni történetek eltakarják a társadalmi összefüggéseket.

Olykor azonban súlyos gondokat okoznak az adathiányok, esetenként még a születési, illetve halálozási adatok sem állnak rendelkezésünkre, máskor a foglalkozás nincs feltüntetve.

---

7 Paldiel 2007: 3–37.; Gushee 2009.; Frojimovics – Molnár 2009: 11–36.

8 www.ancestry.com/alwaysremember – utolsó letöltés: 2023. március 23. Itt közel 50 000 zsidó holokauszt túlélő vallomásának tartalomjegyzékét is publikálták, amely további 600 000 rokonról tartalmaz információkat.

9 Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, rövidítve: HDKE.

10 Lásd összeállítás a népmesék meseelméleti bibliográfiájából: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/27.html – utolsó letöltés: 2023. március 23.

Honnan származnak a gyűjteménybe került történetek? A mentett (esetleg maga a mentő) leírt anyagai, a hozzátartozók bejelentései, a HDKE saját gyűjtése (folyóiratokból, könyvészeti – megjelent anyagokból), történészi narratíva egy-egy személyről/esetről (főként Szita Szabolcs megjelentetett vagy kéziratos tanulmányai, valamint Lebovits Imre könyvében[11] szereplő egyedi történetek sora), a Yad Vashem kitüntetések mellé készült rövid esetleírások (itt szerepelnek a mentettek nevei is), valamint (nem teljes körűen) Szita Szabolcs munkatársai által felvett adatlapok (kulcsszavakat tartalmazó anyag, rövid mentési történettel, a név, esetlegesen a foglalkozás és a mentő születési idejének, valamint halálának feltüntetésével).

Úgy tűnik, hogy a történészi narratívák kigyűjtését végezték el eddig a kutatók, és nem történt meg a tényleges szövegelemzés, a rejtett összefüggések feltárása. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a következő elemzés.

Az elkészült történeti adatbázis a következő (általam alkotott) kategóriákat tartalmazza:

1. esetszám
2. vezetéknév
3. utónév
4. leánykori vezetéknév
5. utónév
6. vezetéknév etnikai jellege (magyar, német, szláv, egyéb)
7. leánykori név etnikai jellege (magyar, német, szláv, egyéb)
8. nem (férfi, nő)
9. névkiegészítés (dr., ifj., id.)
10. nemességjelzés (gróf, báró, herceg)
11. születési idő
12. halálozás időpontja
13. Yad Vashem kitüntetés éve
14. foglalkozás (magas státuszú, középső, illetve alsóbb státuszú, közfeladatot ellátó vagy magán)
15. a mentés típusa (bújtatás, hamis papír gyártása, hazugság, szerepjátszás, interveniálás, vesztegetés, fegyveres harc, valamint gyerekbefogadás)
16. kit mentett? (rokon, barát, ismerős, ismeretlen/alkalmi, kollega/munkatárs, beosztott)
17. milyen interakcióban mentett? (cionista, egyházi, civil baráti kör tagokkal együtt, külföldi diplomaták mozgatásával, magyar kétkulacsos hatósági emberekkel együtt, korábbi legális pártok, szakszervezet, stb. keretében, s végül deményisták, esetleg más kommunisták)
18. milyen ideológiai elkötelezettség mentén vállalta az embermentést? (szocialista-liberális gondolkodás, apolitikus, humanizmus, valláserkölcs, németellenesség, illetve személyes indíttatás)
19. mely idősávban volt aktív embermentő? (1944 március–augusztus, 1944. augusztus 29. – október 15., 1944. október 15. – 1945. április 4.)
20. a mentés nagyságrendje (egy-két ember, három és tíz között, 10 fölött)
21. a mentés utóélete (1945 után kapcsolattartás a mentettel, ellenállók és antifasiszták szövetsége, emlékiratírás, interjúadás történésznek)

Az adatok elemzését az SPSS (Statistical Package for the Social Sciences), vagyis a társadalomtudományok számára kifejlesztett statisztikai programcsomag segítségével végeztem el.[12] Ez a módszer az összetett adatbázisok gyors és hatékony feldolgozását teszi lehetővé.

Milyen konklúziókat vonhatunk le, ha a különböző kategóriák keresztelemzését elvégezzük?

Amennyiben ketten (esetleg többen) végezték a mentést, az valamilyen értelemben *együttműködésben* történt (férj, feleség, családtag). A csoportos mentési mód *erősen az alsó társadalmi csoportokra* jellemző. Ennek egyik oka lehetett az illetők lakáskörülményei. Ők valószínűleg csak a családtagjaik bevonásával tudtak mentőtevékenységet folytatni. Míg a magas státuszúak – pl. a foglalkozásuk révén – a munkahelyükön (zömében egyedül) segítették az üldözötteket.

Borhi László legújabb könyvében így ír erről a helyzetről:

„Az otthonaikat különböző társadalmi osztályok képviselői nyitották meg az üldözöttek előtt. A munkáscsaládokban ez különösen nehéz lehetett, hiszen a kicsi lakások gyakran csak egy szobából, de maximum két szoba, plusz konyhából álltak. Az idegenek könnyen feltűntek egy ilyen helyen, a lakások általában nyitott körfolyosóra nyíltak, az udvaron pedig ott őrködött a házmester, akinek feladatai közé tartozott, hogy figyelje és jelentse az idegeneket."[13]

Menedéket ekkoriban nem csupán a budapesti zsidóknak adtak, hanem a kisebb településekről a fővárosba menekülőknek, akik a deportálást akarták elkerülni.

Ha a *vezetéknév etnikai jellegét* vizsgáljuk azt tapasztaljuk, hogy a felsőbb társadalmi csoportokban rendkívül erősen az „egyéb" kategória felé mozdul el. Ezt a tényt értelmezhetjük úgy is, hogy a külföldről idevetődött embernek nagyobb valószínűséggel idegenek a magyar antiszemitizmus megnyilvánulásai, így morális, vagy akár szakmai alapon inkább válik mentővé egy adott szituációban.

Az alsóbb társadalmi csoportok viszont a szláv névjellegűek felé húznak, ami talán abból is adódhat, hogy a hagyományosan aktív tevékenységet folytató német nevű zsidók ekkorra már kivonultak a segítő pozícióból. A szlovákok esetében azért lehet magas az arány, mert nagy tömegben Budapestre települt népességről van szó, és ebben az időben (s mind a mai napig) Budapest a „legnagyobb szlovák város".

Ami ebből a szűk adatbázisból nem, de talán nagyobb mintákon megnézhető, az az, hogy vannak-e olyan utónevű/keresztnevű emberek, akik szisztematikusan gyakrabban fordulnak elő a mentők között? Egy olyan társadalmi jelenségről van szó, amelynek nem

11 Lebovits 2007: 167–380. Ennek beszkennelése és szövegelemzése szintén sok új információt jelenthetne a kutatás szempontjából!

12 Külön köszönet Nagy Péter Tibornak önzetlen segítségéért!

13 Borhi 2022: 24.

tudjuk biztosan a magyarázatát. Itt annyi érzékelhető, hogy a magas társadalmi csoport tagjainál van valami szisztematikusság (pl. a férfiak között a Dezső név gyakoribb). A nőknél a felső társadalmi csoportnál nem mutatható ki jellegzetes név, ugyanakkor az alsó társadalmi csoportba tartozóknál igen: Mária, Erzsébet (nagyobb arányban a dajkáknál látszanak). A nők esetében az alsó csoportba tartozóknál a magyarok felülreprezentáltsága figyelhető meg, ami azzal is összefügghet, hogy nagyobb arányban voltak a Budapestre faluról jött feleségek.

Ha megvizsgáljuk az életkor és a társadalmi csoportba tartozás összefüggéseit, azt találjuk, hogy a felsőbb társadalmi csoportok idősebbek, mint az alsók (két és félszeres a felülreprezentáció). Mi lehet ennek a magyarázata? A felsőbb társadalmi csoportok bizonyos értelemben társadalmi státuszukkal összefüggésben végeztek mentőtevékenységet (pl.: vállalatigazgatók, felsőpapság, a diplomáciai hierarchia részei). Minél előrehaladottabb korú volt az illető, annál inkább rendelkezett mentési „kapacitással", kapcsolati tőkével.

Kimutatható, hogy a mentők zömében férfiak voltak (76%, míg a nők aránya 24%). Ha felsőbb-alsóbb csoportban nézzük a nemi arányokat, akkor elmozdul a kép: 88% és 10% a felsőbbnél, míg 57% és 42% az alsó csoportnál, ami itt azt is aláhúzza, hogy inkább csoportosan (férj-feleség) mentettek.

Ezek az adatok nem támasztják alá Reuveni Sári kijelentését, miszerint – a Yad Vashem Intézet dokumentumaiban 500 magyar esetet vizsgált – a legtöbb polgári embermentő nő volt.[14]

Az is látszik az adatbázisunkból, hogy a Világ Igaza kitüntetésben inkább a felsőbb csoportba tartozókat részesítették az 1960-as években (1,8 %-os felülreprezentáltság). Az, hogy őket korábban tüntették ki, valószínűleg azzal függ össze, hogy körükben már akkor ismertebb volt a bejelentés lehetősége, amikor még Magyarország és Izrael között gyengébb volt az információáramlás. Az alsóbb társadalmi csoportba tartozók inkább a 90-es években részesültek elismerésben, akik többsége fiatalabbként, nem posztumusz kapott oklevelet.

14 Reuveni 2004.

A magyarországi embermentőket négy nagyobb kategóriába osztja a szakirodalom:

1. semleges országok diplomatái
2. az egyházi körök embermentő tagjai
3. a közigazgatásban és hadseregben dolgozó hatósági mentők
4. a civil lakosság köréből kikerülő embermentők

A magyarországi zsidómentés tipikus formáinak tekinthetők a munkaszolgálatosok mentése, mely szervesen illeszkedik a vidéki zsidóság deportálásához (1944 májusa és júliusa között), valamint (1944 októbere és 1945 áprilisa között) a budapesti zsidók mentése.

Az adatbázis szerint a magasabb társadalmi státuszúak esetében az ismeretlen/alkalmi mentők adják ki a többséget. Olyanok, akikkel a korábbi mentőknek nem volt korábban személyes kapcsolata. Az általam vizsgált mentési történetek zömében egyébként nem nevezik meg családtagjaikat, akik szintén mentettek. Ennek egyik oka az is, hogy már nincsenek/elvétve vannak ekkor zsidó rokonok, kevés a kimutatható mentett családtagok száma. Valamint az is igaz, hogy a mentőnek természetes, hogy saját feleségét, férjét, nagynénjét menti, erről nem feltétlenül számolnak be később a visszaemlékező mentettek.

Az alacsonyabb státuszúak abban felülreprezentáltak, hogy inkább munkatársakat mentettek.

Találkozni néhány olyan esettel, ahol a mentés következménye volt, hogy a mentőhöz hozzáment az üldözött, vagy elvette feleségül megmentettjét. Talán a kisebb társadalmi távolság lehetett az oka a mentésnek, illetve a mentés következményeként ez a távolság tovább csökkent („hála-zsidó" kategória).

		Magas státuszú	Közép státuszú	Alsó státuszú	Total	Magasabb és az átlag viszonya
Kit_mentett?		0,5%	0,5%	1,8%	0,8%	0,63
	1.rokon	1,0%	1,0%	2,9%	1,5%	0,68
	2. barát	3,0%	6,8%	6,4%	5,7%	0,52
	3.ismerős	15,0%	19,2%	46,8%	24,3%	0,62
	4. ismeretlen /alkalmi	65,0%	54,3%	29,8%	51,6%	1,26
	5. kollega/ munkatárs	4,5%	3,4%	7,6%	4,7%	0,97
	6.beosztott	10,0%	13,4%	3,5%	10,2%	0,98
Total		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	1,00

A felsőbb csoportoknál jellemzőbb a cionista, valamint a diplomáciai keretek között végzett mentőtevékenység. A 13%-ban egyházi mentés a teljes embermentést tekintve relatíve soknak mondható. A középső és felső társadalmi csoportokra jellemző egyházi mentés (majdnem egyformán: 16-17%), az alsóknál szórványosan fordul csak elő.

				Total	
Milyen_interakciókban_ mentett?		közszféra	magánszféra		
		60,5%	78,5%	68,3%	0,89
	1. cionista	0,9%	0,4%	0,7%	1,32
	2.egyházi	22,5%	10,0%	17,1%	1,32
	3. civil baráti	0,3%	2,0%	1,0%	0,29
	4. külföldi diplomaták	0,9%		0,5%	1,76
	5. magyar kétkulacsos hatósági em-berek	7,9%	3,6%	6,0%	1,31
	6. korábbi legális pártok		0,4%	0,2%	0,00
	7. demé-nyisták, más kommunis-ták	4,9%	0,8%	3,1%	1,57
Total		100,0%	100,0%	100,0%	1,00

(Az utolsó oszlop a felülreprezentáció mértékét mutatja: inkább vagy kevésbé jellemző a két szférában, hogy milyen interakcióban mentett embereket. Akkor érdemel figyelmet az itt közölt szám, ha a „totál”-ban meglévő % szám viszonylag magas. Úgy az egyes csoportok közötti eltérés nem tűnik véletlenszerűnek, a felül,- illetve alulreprezentáció mértéke annál jelentősebb, minél inkább eltér a hányados az egytől.)

A magyar hadseregben az iskolázottság egyértelműen tiszti ranggal járt, tiszti rangban pedig könnyebb embereket menteni. Így érthető, hogy miért a felsőbb társadalmi csoportok felülreprezentáltak a fegyveres ellenállásban-mentésben.

A mentés típusánál a gyermekek befogadásában kicsit felülreprezentáltak az alsóbb társadalmi csoportok. Náluk eleve nagyobb a gyermekszám, jobban „elfér” a menekült gyerek. A gyerekek befogadása sokkal természetesebb módon szokás a körükben, nagyobb a „hajlamuk” a befogadásra (pl. dajkák).

A németellenesség a felsőbb társadalmi csoportokra, míg a humanizmus inkább az alsóbb csoportokra jellemző.

A felsőbb csoportok felülreprezentáltak abban, hogy a teljes mentési időszakban (1944 márciusa és 1945 áprilisa között) mentettek. A német megszállást követően megerősödött körükben a németellenesség. Esetlegesebbnek tűnik az egész mentőtevékenység az alsóbb csoportoknál.

Az is látszik az adatokból, hogy a magas csoportokhoz tartozók több embert tudtak megmenteni, hiszen módjuk is volt „tömegeket” menteni. Körükben jellemzőbb a hamis papírgyártás.

Egyértelmű, hogy az alsóbb társadalmi csoportoknál nem jellemző az interveniálás, az a felsőbb csoportokra jellemző.

A mentőakciók kisebb skálán mozogtak, egyszerre csak kevés embernek segítettek, de azért akadtak nagyszabású, több száz személy megmentésére irányuló próbálkozások is. Bár a házmesterek arról lettek híresek, hogy a lakótársaikat feljelentették, de a dokumentumok tükrében ez a kép elég egyoldalú. Hatalmi helyzetükből adódóan fontos szerepük lehetett abban, hogy kinek sikerül megmenekülnie a letartóztatástól. Jobbára szegény, vidéki származású emberek voltak, majdnem akkora hatalommal, mint a rendőrség; dönthettek életről-halálról.[15]

Az adatbázisunk alapján 395 köz- és 356 magánszférában dolgozó volt. Itt egyszerű komplementer adatokat kapunk az összehasonlításnál. Az alacsonyabb státuszúak között több a magán, mint a közszférában dolgozó. A közszférában mindig magasabb státuszú emberek vannak, kevesebb a munkásember.

A közalkalmazottakra inkább jellemző, hogy szlávok és egyebek (a *férfinév etnikai jellege* alapján). A magyarok és németek alulreprezentáltak a köz- és magánalkalmazottaknál.

A magas pozícióba került közalkalmazottak egy részének lehetősége volt menteni, ellentétben a közalkalmazottak alsó csoportjába tartozókkal, akik nemigen kerültek olyan

helyzetbe.

Általában a közalkalmazottakat jobban érdeklik (az embermentés kapcsán) a kitüntetések, valamiféle „központi honorációt” várva, mint pl. a magánalkalmazottakat. Így aztán hamarabb is kapták meg a Yad Vashem kitüntetéseiket.

A közszférában szisztematikus, hogy a főnökök keresztények, s a beosztottak között vannak zsidó származásúak. Ez magyarázza, hogy a közszférában a beosztottak a felülreprezentáltak.

A magánszférában inkább fordítva van, a főnökök között van arányaiban több zsidó, akit a beosztottjai menthetnének meg, de ez a ritkább eset.

Ki milyen interakcióban mentett? A keresztény egyházak alapvetően az úri csoportba tartozókra figyeltek oda, azok lettek pl. presbiterek, azoknak lett valamiféle egyházi tekintélyük. Nem véletlen tehát, hogy a közszférában az *egyházi mentés* felülreprezentált.

Ki milyen ideológiai elkötelezettség mentén mentett embert? A közszférában dolgozók iskolázottabbak, a *valláserkölcs és németellenesség* jellemzőbb náluk.

A teljes időszak alatt mentettek a közszférában. Nem az esetlegesség dominált, a közszférában pozícióban maradtak és lehetőségük volt és maradt segíteni az üldözötteket. Tudatosabb mentőtevékenységet folytattak, míg a magánszférában inkább az alkalmi segítés volt a jellemzőbb.

15 A házmesterek háború alatti ténykedéséről lásd bővebben Ádám 2014, illetve Rigó 2013.

Karády Viktor és Nagy Péter Tibor kutatásaiból látszik, hogy társadalmilag szisztematikus az, hogy a zsidók közül (főként Budapesten) kik menekültek meg, élték túl a holokausztot. Azt vizsgálták, hogy – a lakásösszeírások alapján – a fővárosi 1941-es zsidó lakosságból kik éltek még 1944-ben. Egyértelműen kimutatták, hogy a kérdés a foglalkozással függ össze: a magasabb státuszúak menekültek meg; és a közfoglalkozásúak inkább, mint a magánfoglalkozásúak. Továbbá inkább a magyar névjellegűek, mint a német.

Az a hipotézis is bebizonyosodott, hogy a zsidónak minősülő keresztények túlélési valószínűsége nagyobb, hiszen ők nyilván inkább rendelkeztek keresztény rokonokkal[16] és barátokkal. *Adatbázisunk elemzése alapján ezt alá is lehet támasztani: a megmentetteket rokonok, barátok segítették, és a keresztény kapcsolataik mérhetően javították a túlélési esélyeiket.*

> *„A túlélés valószínűségét nem egyszerűen az eseménytörténetileg ismert, illetve antropológiailag jól belátható körülmények – azaz a budapestiség/vidékiség, illetve az életkor –, de a budapesti zsidó társadalom belső rétegződésében elfoglalt hely, a – mentési lehetőségekkel nyilván sokkal inkább rendelkező – nem zsidó társadalomtól való távolság is egyértelműen befolyásolta. Ez – ha csekély mértékben is – azt az álláspontot erősíti, hogy a holokausztot nem történelmen ’kívüli’, hanem azon belüli, másképpen fogalmazva: a magyar társadalomtörténetbe ágyazott eseménynek kell tekintenünk.”*[17]

Az adatok további feldolgozásánál fokozott figyelmet kellene fordítani a fenti hipotézisekből eredő társadalmi adatokra: a társadalmi közelségre, illetve távolságra utaló elemzések elvégzésére!

EGY PÉLDA – A SOK KÖZÜL

Nagy kérdés, hogy vajon hol a helye az embermentésnek a holokauszt összességében? Ha pusztán a statisztikák alapján mérlegelünk, akkor az életmentők száma elvész a gyilkosságok tengerében. Ha viszont e mentési akciók erkölcsi értékét mérjük, akkor fontosságuk felmérhetetlen. Akkor is így van, ha éppen a mentő nem kapott tettéért semmiféle hivatalos elismerést.

Bár az egyedi mentőakciókban részt vettek hősiessége az üldözött zsidók megsegítésére hivatott kollektív ellenállást nem pótolhatta, mégis fontos megemlékezni róluk. Egy eddig még nem ismert eset bemutatására vállalkozom, amelynek részletes leírását egy tanúvallomást adó juttatta el nemrégiben (fotóillusztrációkkal együtt) a HDKE gyűjteményébe.[18] A kortörténetet is bemutató írást némileg átformáltam, meghagyva a társadalomtörténeti háttér felvillantását. Az pedig külön érdekessége a leírásnak, hogy „szereplői” sorsát a háború utáni időkben is nyomon követi.

Arra is alkalmas ez az írás, hogy bemutassuk: ezek a „puha” szövegek miként válnak kódolhatóvá.

16 A keresztény házastárs 1,9-szeresre növelte a túlélési esélyt. Lásd Nagy 2014.
17 Uo. 90.
18 HDKE gyűjtemény, embermentők adattára.

1944. november közepétől 1945. január közepéig Winkler Lajos és állapotos neje, Marika bújtatta Péter édesanyját. Életüket és gyermeik életét kockáztatták hőstettükkel.

A második világháború idején Winkler Lajos az angyalföldi Róbert Károly (Hungária krt.) körúti mozi tulajdonosa volt. A filmszínházat édesapja, Winkler Lambert alapította, aki mutatványos vándor mozisként már 1907 körül sátrakat telepített Pécsett, Debrecenben és Budapesten is.

A visszaemlékező Péter nagymamája, Popper Jolánka, a Tar utca 10. sarokházban lakott a század vége óta. Apja is ugyanabban a házban született 1910-ben, ahol később Péter szüleivel, valamint ikertestvérével élt.

A Winkler mozi az első világháború előtt egy bódéban működött a kis Lehel piaccal szemben a Tar utca, Lehel utca és Robert Károly krt. (Hungária krt.) déli oldalával behatárolt területen.

1910-re már egy kőépületbe került Winkler Lambert Árpád Mozija, amelyet 1913-ban átépítettek és 1914-ben újra nyílt Winkler mozi néven a Hungária krt. 92-ben (a Róbert Károly krt. 59-61-ben, miután a Hungária körút angyalföldi szegmensét átnevezték Róbert Károly körútra). Az 1925-ös *Filmművészeti évkönyv* szerint a filmszínház befogadóképessége 1046 fő volt, és színpadi dobogóval is rendelkezett. Télen naponta játszott filmeket, nyáron hetente háromszor, az udvarában megnyitott kertmoziban. A mozi mellett épült ház első emeletén lakott a Winkler család. A lakáshoz az udvarból egy tetővel fedett egyenes és nyílt lépcsőház vitt fel a földszintről, ahol a lépcsőház melletti lakásban a házmester lakott. A Winkler lakás szárnyas ajtó bejáratától jobbra volt a külön álló mosókonyha épülete. A ház utcára néző földszintjén pedig a háború idejére már a Suhajda cukrászda nyitotta meg kapuit.

Winkler Lambert 1925-ben halt meg, a mozit fia, Lajos örökölte. Az 1930-as évek közepére Lajos elvette Marikát, a Winklerék takarítónőjének nagyon fiatal leányát, aki jegyszedő volt a moziban. 1943-ra négy gyermekük született (Márta „Tuki" volt a legidősebb, Gábor, Zsuzsa, és Lajos).

Péter visszaemlékezése szerint:

„anyám úgy emlékezett Marikáról, akit 1939-ben ismert meg, hogy egy szép, kedves és jólelkű személy volt. Anyám már akkor ismerkedett meg a Winklerékkel, amikor Winklerék már nagyon gazdagok voltak, és gazdagságuk szimbolikus mérete az is volt, hogy egy Lancia automobilt is tulajdonoltak. Angyalföldön ez különös jómódot jelentett."

Péter édesanyja (Julianna) Szabolcs vármegyében, a Tisza-parti Szalókán született 1917-ben, amikor az még magyarországi falu volt. Trianon után a falu Csehszlovákia része lett. 1938-ban, valószínűleg januárban, még jóval a visszacsatolás előtt Julianna feljött Pestre látogatóba a sógorához, akinek egy óra-ékszer üzlete volt a Király utca és Teréz körút sarkán. Péter édesapja (Popper István) pont akkor nézett be az üzletbe, amikor Julianna is ott tartózkodott. A kölcsönös bemutatkozás után még egy párszor randevúztak, s aztán igen gyorsan megkérte a fiatal hölgy kezét. 1938. július végén István már Szalókán látogatta meg menyasszonyát és annak családját. Az első bécsi döntés következtében Szalóka ismét magyar falu lett.

„Gergovácz György és Juhász Sándor tizedesek ezt írták be 1938. november 13-án anyám vörös bársonnyal fedett emlékkönyvébe: A magyar csapat dicsőséges és boldog bevonulásának emlékére.' (1944 májusában anyám szüleit, nővérét és kisfiát magyar csendőrök vagonírozták be Ungváron és - küldték végzetükbe - auschwitzi útjukra)."

A polgári esküvőt a két fiatal 1938. december 26-án, Budapesten szervezte meg. István eladó volt szülei üzletében, a Popper „áruházban", amely a Róbert Károly körút 65-ben volt. Tehát ugyanabban a Tar utcai házban, ahol a család lakott. Édesapja, Vilmos, 1934-ben cukorbajban halt meg, amikor fia 24 éves volt. Így aztán az üzlet egyedüli tulajdonosa a nagymama lett. A kis üzlet eredetileg ruhajavító- és átalakító bolt volt és a nagypapa, Popper Vilmos fejlesztette tovább. Ő nagyobbította meg a helységet és formálta „nőidivat és úridivat" üzletre 1909-ben megkötött házassága után. Vilmos halála után az üzlet külső firmáján a Popper Vilmos név helyett akkor már csak Popper szerepelt.

Julianna 1939 februárjában már a Popper üzletben dolgozott. Fiatal, kékszemű, szép és kedves eladónő volt, aki könnyen megszerettette magát a kuncsaftokkal. Winkler Marika is állandó vevője volt az üzletnek, és Julianna munkába állása után már csak őt kereste Popperéknél, hogy csak tőle vásároljon. Marikát néha férje Lajos is elkísérte, hiszen az üzletben nemcsak női, hanem férfi divatárut is lehetett kapni. Tehát a háború előtt is már jó ismerősi kapcsolat volt a Winkler és a Popper család között, amelyet azonban baráti kapcsolatnak nem lehetett hívni. Ami közös volt a Winklerékben és a Popperékben, az az, hogy mind a két név nagy ismeretségnek és elismerésnek örvendett Angyalföldön.

Az első három zsidó törvény nem igen befolyásolta Péter szüleinek az életét. Ez időben még egy családi házat is vettek a Szent László úton, amelyet a bombázások alatt egy bombatalálat ért. A ház közel volt a rákosrendezői vasúti gócponthoz, amelyet 1944-ben gyakran értek légitámadások.

Péter és ikertestvére 1942. március 4-én születtek. Nyolc hónaposak voltak, amikor apjukat behívták munkaszolgálatra, majd 1945 novemberében tért vissza öccsével együtt a Cseljabinszki hadifogságból. 1943-ban tehát édesanyjuk egyedül nevelte őket Lídia nevű cselédjének segítségével.

A nagy változást életükben az 1944. március 19-i német megszállás és a Sztójay kormány megalakulása hozta. A megszállást követő napokban Winkler Lajos és állapotos felesége látogatta meg Juliannát a Popper üzletben. Lajos kijelentette, hogy „Julika magukra nehéz napok várnak, de kapunk számukra nyitva áll." Egy hónappal a német megszállás után, 1944. április 21-én Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter elrendelte „a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések" zár alá vételét. Így az üzlet egy stróman tulajdonába, egy régi „megbízható" árja alkalmazott kezébe került, aki később, mint kiderült, az ostrom után a Róbert Károly körút déli oldalán lévő üzletsorban, a későbbi Domus Áruház helyén, Julianna drogériája mellett nyitotta ki női és férfidivat üzletét. Felhasználta az átmentett Popper áruház árukészletét. Az üzletet az ostrom alatt kirabolták és felgyújtották.

1944. június 15. körül, a polgármesteri rendelet következményeként, a Popper családnak a Tar utcához közeli Csata utca 14/a-ban kijelölt csillagos házba kellett költöznie. A nagymama, aki szintén a Tar utca 10-ben lakott, a Báthory utcai csillagos házba kényszerült, ahová három leány- és egy fiútestvére már ezt megelőzően beköltözött.

Winklerék a nyilas hatalomátvétel után adtak először hathatós segítséget Juliannának. A nyilas kormány október 23-i rendelete szerint a zsidóknak munkára kellett jelentkezniük az ügetőnél. Julianna el is ment és magával vitte a fiait is. Ám amikor meglátta az ott összegyűlt tömeget, gyorsan visszajött onnan és egyenesen Winklerékhez futott, ők bújtatták a családot egy pár napra a mozijuk padlásán. Nem volt egyszerű csendben tartani az ikreket. Amikor Winkler Lajos informálta Juliannát, hogy nincs már veszély, a család visszatérhetett a Csata utcai csillagosházba.

Péter édesanyját 1944. november 10-én a rendőrség vitte el a lakásból. „Anyánk szerint, mi kétéves gyerekek, sírva kértük a »rendőr bácsikat«, hogy ne vigyék el anyukánkat". Juliannának a rendőrök azt mondták, hogy a gyerekekért majd a Vöröskereszt jön és gondozásba veszi őket.

Hallottak olyan esetről, hogy a Vöröskereszt által összegyűjtött gyerekeket a nyilasok a Dunába lőtték. Mielőtt még a Vöröskereszt értük jött volna, a környéken – ahol majdnem mindenki ismerte családot – híre ment, hogy a fiatal Poppernét elvitték a rendőrök. A hírre az egyik jó ismerős elvitte a gyerekeket a nagymamájukhoz, a Báthory utcai csillagos házba. December elején kerültek aztán át a nagy gettóba a nagymamával és testvéreivel együtt. Itt az éhhalál veszélyétől az az „árja" család mentette meg őket, amelyet kiköltöztettek a gettóban lévő lakásukból, mivel otthagyta nekik a befőtteket. 1945. január 18-án a gettó felszabadult és a gyerekek csont és bőrré lesoványodva kerültek vissza édesanyjukhoz a Tar utca 10-be, aki már addigra visszatért a régi lakásukba.

„Anyám elbeszélése szerint éjszakánként lidércálmaink voltak és sírva kiabáltuk, hogy éhesek vagyunk, annak ellenére, hogy a felszabadulás után már volt mit ennünk."

Miután az édesanyát az őrszobára vitték a rendőrök, a többi összegyűjtött zsidóval együtt a Bécsi úti téglagyárba került, ahonnan még az éjszaka megszökött. A kerítés belső falánál járőröző őrt megszólította és elpanaszolta neki, hogy két kisfia felügyelet nélkül maradt, férje pedig az orosz fronton van. Az őrnek megmutatta a gyerekek fényképét is. Úgy látszik, hogy a férfinak megesett rajta a szíve, mert felajánlotta az édesanyának, hogy míg hátat fordít neki és elmasírozik a téglakerítés azon pontjáig amikor hátraarcot tesz, hogy visszamasírozzon, ezalatt tűnjön el. Juliannának ennyi idő alatt sikerült is átmásznia a téglakerítésen. A túloldalon hamarosan egy munkáskinézetű férfiba botlott, akinek felajánlotta arany gyűrűjét, hogy kísérje el a Margit hídig, mivel késő este egy egyedül járó nő gyanút keltett volna az utcákon járőröző nyilasok szemében. Az ismeretlen férfi el is kísérte őt, mint „menyasszonyát" a budai hídfőig.

A híd pesti – margitszigeti szakaszát már felrobbantották, ezért a híd pesti oldalára kompal kelt át. Éjfél körül ért a Winkler ház kapujához, és minden erejét megfeszítve betörte a bezárt kaput. Winkler Lajost benn találta, aki azonnal elbújtatta a mozi padlásán. Csak egy röpke órára, a karácsony késő éjszakáján hozta le őt a lakásukba, amikor a négy Winkler gyerek már aludt. Ekkor megcsodálhatta a karácsonyfát és megfürödhetett. 1945. január 14-éig rejtőzött itt, amíg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította a Róbert Károly körutat és környékét.

Winklerék hihetetlen bátorságról és emberségről tettek tanúbizonyságot. Ha a nyilasok megtudták volna, hogy zsidó nőt bújtatnak, az egész családot kiirtják. Miközben Winkler Marika állapotos volt, ötödik gyermekét várta.

Amikor Julianna kimerészkedett a Winkler ház előtti grundra, egy szakasz szovjet katona masírozott abba az irányba, ahol ő állt. Ahogy a szakasz a nő mellé ért, egy vörös katona kiugrott a sorból, és elkiáltva mondta, „testvérem téged kereslek" és átölelte őt. A bátyja, Miklós volt, aki Erdélyben, a szovjet fronton, mint MUSZ-os esett fogságba. A háború előtt kárpátaljai lakosként Prágában végezte el az egyetemet, és a magyar mellett beszélt csehül, oroszul, és németül. Fogságba esése után tolmácsnak szegődött a Vörös Hadseregben.

Testvére és a szovjetek segítségével Julianna élete jóra fordult. Egy-két napon belül visszakapta a Tar utcai lakást, miután az oda beköltöztetett családot kizsuppolták onnan. Hamarosan élelmiszert is szerzett. Először úgy, hogy kérésére, két éhes gyermekére hivatkozva egy szovjet katona lelőtt egy lovat. Julianna nemcsak a családját, hanem a szomszédjait is lóhúshoz juttatta.

Hamarosan alkalma nyílt, hogy Winklerék jóságát viszonozza. A szovjetek – nyilas-váddal – elvitték Lajost a helyi kommandaturára (Lehel úton, húsz méterre a Róbert Károly körút északi sarkától) és ráfogták, hogy nyilas. Julianna viszont elmondta a kommandaturán, hogy Winkler Lajos nem nyilas, hanem embermentő, miként felesége is.

Marika 1945 februárjában szülte meg ötödik gyermekét, Istvánt (Pityut). Julianna látta el őt élelmiszerrel, mivel a Róbert Károly körúti kórház éléskamrája üres volt.

Az édesapa és testvére 1945 novemberében érkeztek vissza az orosz hadifogságból. Mivel a Popper üzlet kiégett, ők a Róbert Károly körút északi oldalán a Lehel útig húzódó üzletsor egyik üzlethelységben, Ecker bácsi cukorka üzlete mellett próbálták újra indítani a Popper üzletet. Igyekezetük azonban hasztalannak bizonyult, mivel a hiperinfláció elvitte a profitot. Péter édesanyjának drogériája 1949 elejéig működött. Ekkor, hogy elkerülje az államosítást, barátai tanácsára felajánlotta az üzletet az államnak. Így legalább az árukészletét még saját hasznára kiárusíthatta.

A Winklerék filmszínházát 1948 elején államosították. Ekkoriban Winkler Lajos súlyosan megbetegedett, és 1952-ben Parkinson kórban meghalt. Az államosítást követően a Winkler házaspár eladogatta az ingóságait, hogy a családnak legyen mit ennie. A nagy lakást már Lajos halála után hivatalos rendelettel leválasztották, és a leválasztott részbe egy katonatiszt és családja költözött be. Sőt még a mosókonyhájukba is beköltöztettek egy anyát és gyermekét. Kitelepítésükre azonban nem került sor. A híres Lanciájuknak már régóta nyoma veszett. Valószínűleg a németek vagy a szovjetek elvitték.

Lajos halála után Winkler Marikának, aki szegény jegyszedőnőből lett gazdag úrinő, újra munkásnőként kellett megkeresnie a kenyerét. Egy szövőgyárban helyezkedett el, ahol még az élmunkásnő címet is megszerezte. Ennek ellenére a családjával továbbra is nagy

szegénységben élt. Péter szülei nagyon szerettek volna segíteni Marikának, de nekik is igen súlyos anyagi gondokkal kellett megküzdeniük.

Miután 1956 december elején Péter, szüleivel együtt disszidált, 1957 január végén letelepedtek New Yorkban. A szülők még kevéske pénzükből is támogatták IKKA-csomagokkal Winkler Marikát. 1965 után, amikor Péter először Pestre látogatott, felkereste Marikát és átadta neki édesanyja pénzküldeményét, miként még a nyolcvanas évek végén is, amikor már egy Pöttyös utcai lakótelepi kis lakásban lakott.

Marika 1998-ban halt meg. Péter apja, aki két évvel volt idősebb, mint Marika, 2001-ben ment el az élők sorából. Péter édesanyja 1996-ban kapott utoljára levelet Marikától, amelyet 2015-ös haláláig őrzött. Julianna nemcsak, hogy szeretettel, de örök hálával gondolt Winkler Lajosra és Marikára, élete megmentőire. Gyerekeinek is számtalanszor mesélt Winklerék hősies jótéteményéről.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ádám István Pál 2014: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VI*, Budapest, 107–141.

Borhi László 2022: *A túlélés stratégiai – Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban (1944–1953),* Budapest

Braham Randolph L. 1997: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I–II. kötet, Budapest

Eörsi László 2022: *Igaztalanul az igazak között* (*Harangi Zoltán árulásai*), Budapest

Frojimovics Kinga – Molnár Judit 2009: *A világ igazai – Magyarország a második világháború alatt,* Budapest, 11–36.

Gushee, David P. 2009: Az embermentők – indítékok és erkölcsi megfontolások. In: Rittner, Carol – Smith, Stephen D. – Steinfeldt, Irena (szerk.): *A holokauszt és a keresztény világ*, Pécs – Budapest, 248–251.

Karsai László 2001: *Holokauszt,* Budapest

Lebovits Imre 2007: *Zsidótörvények–zsidómentők*, Budapest

Nagy Péter Tibor 2014: A túlélés szociológiája. Az 1941-es budapesti zsidó népesség csoportjainak jelenléte az 1945-ös budapesti népességben, *Múlt és Jövő*, 4. 85–90.

Paldiel, Mordecai 2007: *The Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews During the Holocaust*, New York

Reuveni Sári 2004: Igaz emberek a vészkorszakban Magyarországon, *Rubicon*, 11. 40–43.

Rigó Máté 2013: Ordinary women and men: superintendents and Jews in the Budapest yellow-star houses in 1944–1945, *Urban History*, (40.) 1. 71–91.

A mozi neve többször változott. A háború alatt Delibáb volt a neve. A környékbeliek úgy hívták, hogy Winkler mozi. A Winkler lakásnak a mozi mellett három emeleti ablaka volt. A kertészeti üzlet helyén a Suhajda cukrászda volt.

Winkler Marika igazolványképe az 1990-es évekből.

A Winkler család sírja az Új Köztemetőben. Kozma utca 8-10. https://billion graves.com

Tar utca 10. A két szoba konyha, a konyhából leválasztott fürdőszoba és spájzos lakásnak öt utcára néző ablaka volt. Három a földműves szövetkezeti üzlet felett és még kettő onnan jobbra, a Robert Károly körútra nézett. A kép 1978-ban készült.

A Domus Áruház és a szanálás alatt lévő Tar utca 10.

A Popper üzlet 1910-ben. A cselédlány tartja Popper Istvánt a pólyában. Tőle balra a nagymama, Jolánka, jobbra pedig a nagypapa, Popper Vilmos.

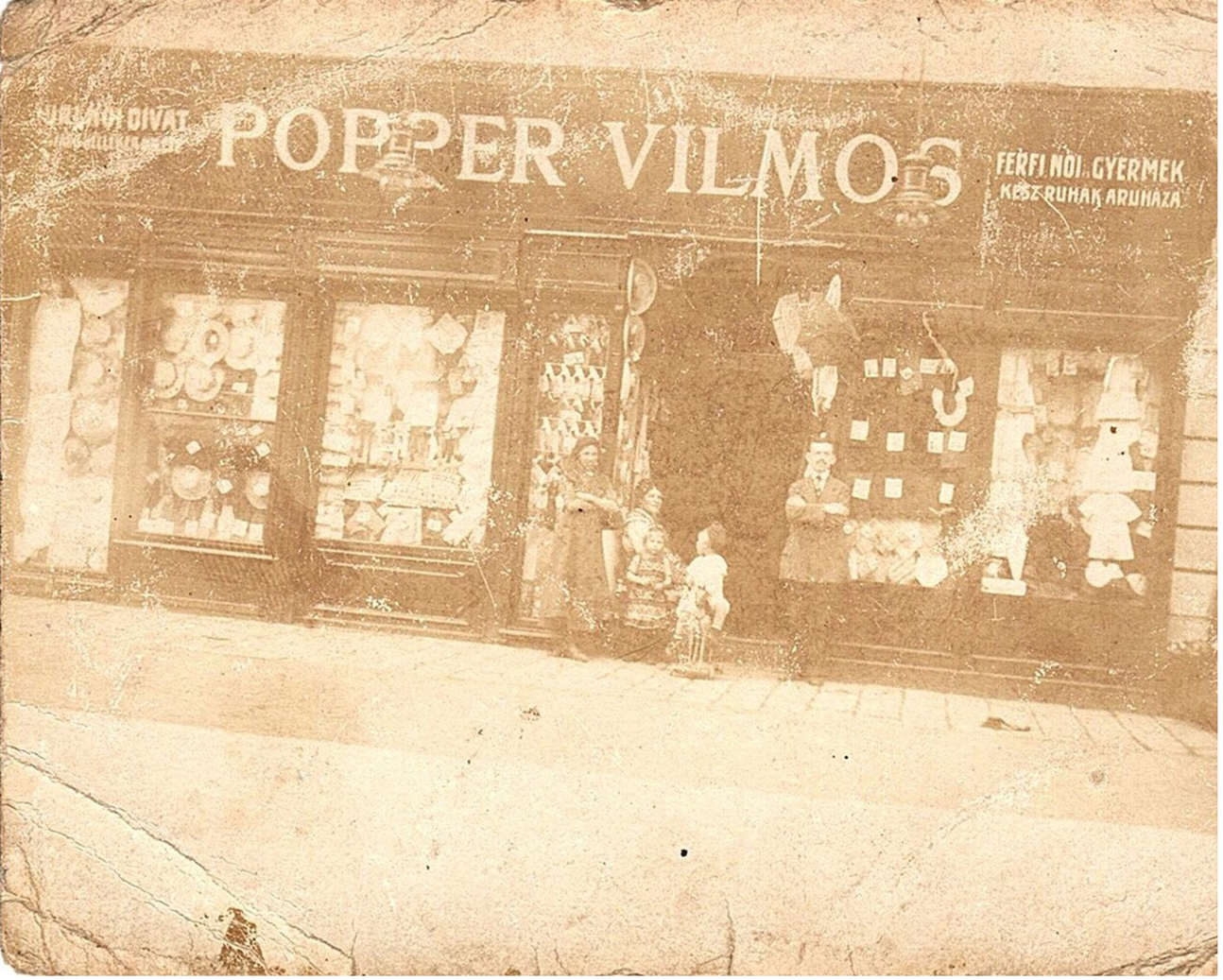

Popper Vilmos üzlete az első világháború alatt.

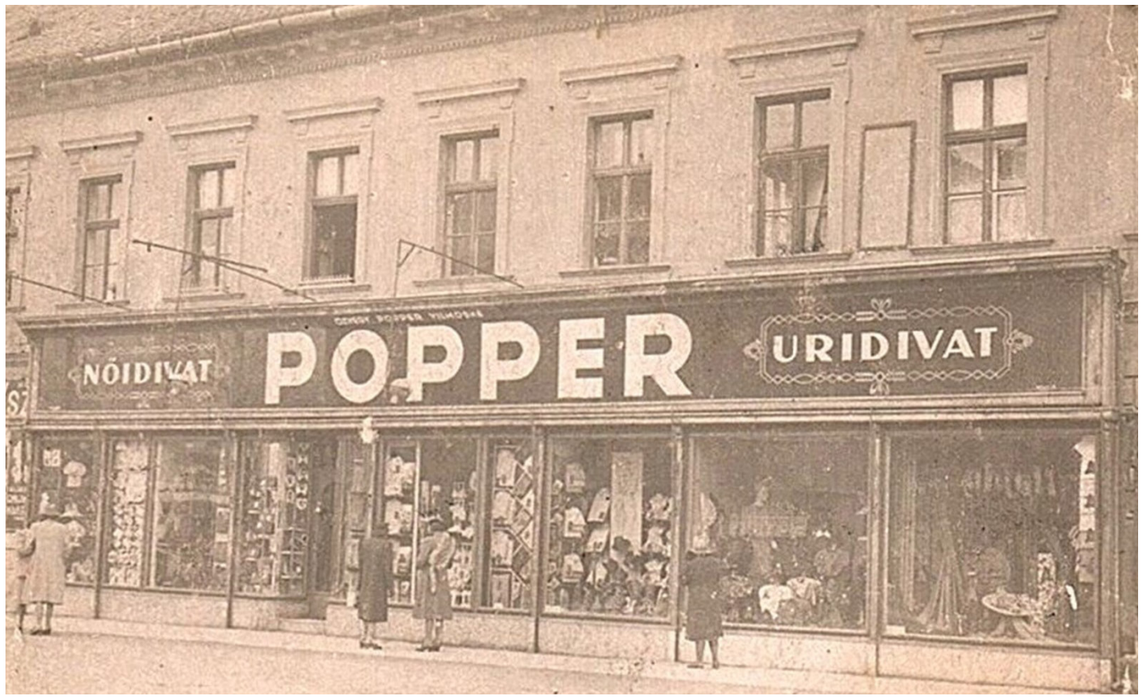

A Popper üzlet 1935-ben a nagypapa, Popper Vilmos halála után.

A Popper üzlet az 1920-as években.

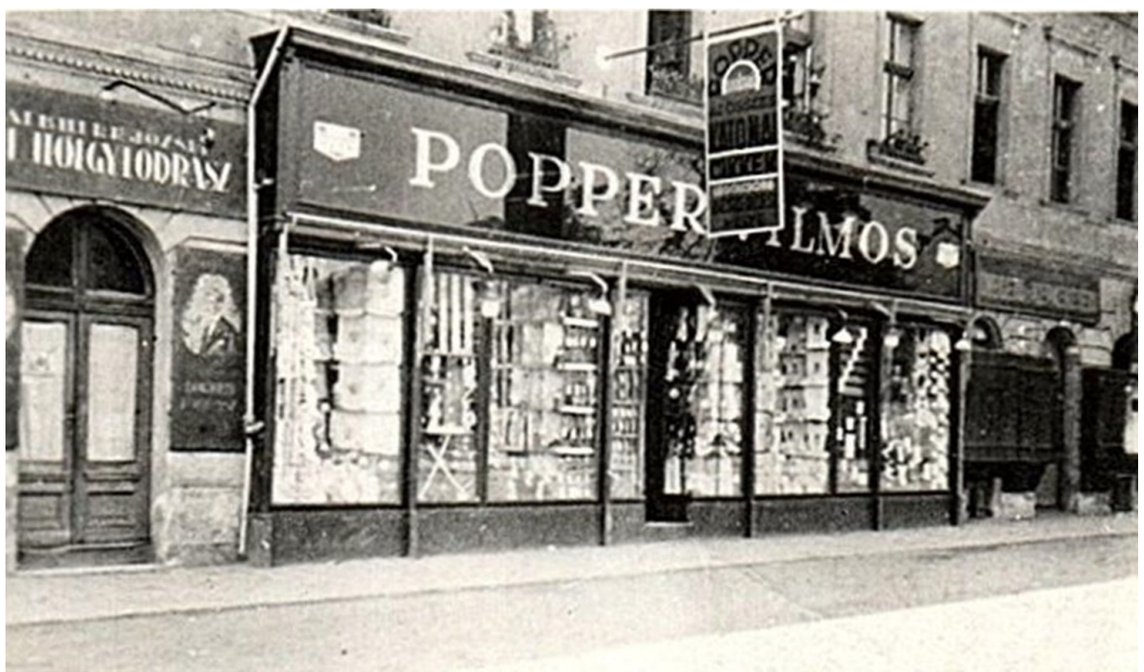

Csillagos ház, Csata utca 14/a, ahonnan 1944 novemberében elvitték Braun Juliannát a rendőrök a Bécsi úti téglagyárba, ahonnan még aznap este megszökött és a Winklerékhez ment, akik a felszabadulásig bújtatták.

Braun Julianna bátyjának, Braun Miklósnak budapesti fényképész által készített képe orosz katonaruhában. A kép 1945 januárjában készült.

Braun Julianna leánykoriképe 1937-ből.

NAGY PÉTER

KOMMUNISTA TÜNTETÉSBŐL ANTISZEMITA POGROM

AZ ÓZDI ZSIDÓSÁG ELLENI ATROCITÁSOK 1946 FEBRUÁRJÁBAN[1]

A 19. század közepén a néhány száz lelkes borsodi település, Ózd környékén kiterjedt barnaszénlelőhelyeket találtak, és ennek köszönhetően az 1840-es évek második felében megindult a vasgyártás is. Az iparosítás során egyre nagyobb arányban betelepülő lakosság ellátására egyre több kereskedő és iparos települt be, akiknek döntő része zsidó származású volt. A második világháború időszakáig a környék katolikus, protestáns és izraelita népessége viszonylagos békében élt egymással, azonban az 1940-es években jelentős változások történtek. Erre szélsőséges példa az Ózdon 1946-ban lezajlott izraelita kereskedők elleni pogrom volt. A háború utáni nehézségek különösen felkorbácsolták az indulatokat, s elég volt egy ürügy arra, hogy egy többezres népgyűlés után a megmaradt néhány zsidó kereskedő ellen forduljanak, üzleteiket és otthonaikat feldúlják. A történet érdekessége, hogy egy kommunista párttag fizikai bántalmazása után spontán kialakult tüntetés vett szélsőjobboldali fordulatot. Hogyan történtek az események, és miért vehettek ilyen fordulatot? Miért történhetett mindez? Mi ennek a háttere? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ a szakirodalom, levéltári és egyéb írásbeli források, újságcikkek, interjúk feldolgozásával. A téma érzékenysége, az egyes csoportok közötti érdekellentétek miatt különösen fontos az egyes források egybevetése, alapos kritikai vizsgálata, mivel csak így kaphatunk reálisabb képet az 1946 eleji ózdi megmozdulásról.

AZ ÓZDI ZSIDÓSÁG

Ózdnak 1851-ben összesen 338 római katolikus és 8 izraelita lakója volt, de a népesség növekedésével folyamatosan emelkedett az izraeliták száma is. 1880-ban az 1430 fős lakosú településen már 36-an éltek akik ehhez a felekezethez tartoztak. Az izraeliták száma Ózdon 1890-re több mint kétszeresére növekedett, majd a következő években kisebb mértékben, de tovább emelkedett. A vasgyár ugyan Ózdon volt, de két másik település, Bolyok és Sajóvárkony is szomszédos volt vele, amelyeknek lakossága szintén gyorsan nőtt, és fejlődésük nem volt egymástól elválasztható – 1940-ben ez a három község Ózd néven olvadt egybe. A szomszédos községekben az izraeliták száma ekkor még stagnált, majd a századforduló éveiben jelentősen megemelkedett, különösen Bolyokon. Az anyakönyvek foglalkozási rubrikáit megvizsgálva zömük nem a kohászatban helyezkedett el, hanem a növekvő lakosság ellátását biztosító szolgáltatóiparban tevékenykedett. A bolyoki magas számú izraelita közösséget az itt kialakuló kereskedelmi negyed, az úgynevezett Gyújtó magyarázza meg, ahol az üzlettulajdonosok zöme a magyar zsidósághoz tartozott. A későbbi adatok is az itt élők túlsúlyát mutatják. 1930-ban Ózdon 197, a szomszédos Bolyokon 480, Sajóvárkonyon pedig 110 izraelita vallású személy élt. 1941-ben, a már jelentősen kibővült településen 721 fő izraelita lakost tartottak nyilván.[2]

A zsidóság számának növekedésével az intézményeik is kialakultak. 1872-ben megalakult az ózdi izraelita hitközség, ahova a környékbeli falvak lakói is csatlakoztak. 1878-ban elemi iskolát, 1897-ben pedig Izraelita Nőegyletet hoztak létre. 1900-ban temetőt alakítottak ki, 1906-ban megnyitotta kapuit a zsinagóga, majd 1908-ban az Izraelita Elemi Iskola számára is új épületet emeltek.[3]

Az egyes felekezetek tagjai a térségben viszonylagos békében éltek egymással, s kevésbé találtam forrást az egymás közötti feszültségekről, habár az izraelita közösség zártsága jellemző volt.[4] Interjúalanyaim visszaemlékezve mindig különösen kiemelték, hogy „szerették őket”, mivel akár kölcsönre és részletre is vásárolhattak üzleteikben, s az árut már hamarabb elvihették, mivel később is volt mód teljes összegének kiegyenlítésére. A főként izraelita vallású kereskedők és a katolikus és protestáns vallású gyári munkavállalók és földművesek kapcsolatát a közös bizalom jellemezte.[5]

Azonban a zsidótörvények, majd a második világháború mindent megváltoztattak. Ózd térségében megerősödött az addig nem igazán létező szélsőjobboldal is, különösen a bányászok körében, de a gyárban is. Volt, aki úgy emlékezett vissza: a világháború alatt *„a Finomhengermű munkásainak elsöprő többsége nyilas vagy imrédysta volt”*.[6] Az 1939-es országgyűlési választásokon a körzetben Gorka Antal szélsőjobboldali jelölt 22,57%-ot ért el a kormánypárt jelöltjének 77,43%-ával szemben. Ez az országosan elért aránynak felelt meg, de mindenképp jelentős támogatottságot mutat.[7] A hátrányos megkülönböztetések, a munkaszolgálatra való behívás mellett, 1944 májusában felállították az ózdi gettót,

1 A tanulmány megjelenését támogatta Dr. Erdős Bence, a Hungarian Genealogical Tracing Service (HGTS) ügyvezetője.

2 A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Budapest, 1882., Dr. Jekelfalussy József (szerk.): A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Budapest, 1892., A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint. Budapest, 1902., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912., Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demografiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923., Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demografiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, 1932., Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976., Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. Budapest, 1984.
3 Beri é.n.: 5–7.
4 Példa erre: Izr. nőegyleti bál. Ózdi *Hirlap,* 1910. március 13. 3.
5 Interjú Hangonyi Lajosnéval; Interjú Luczák Margittal; Interjú Saffarik Gyulánéval.
6 Interjú Luczák Margittal.
7 Hubai2001: 132.

ahová - Ózd vonzáskörzetéből - a környékbeli zsidóságot gyűjtötték össze. Az Ózd környéki folyamatos kikeresztelkedések sem menthették meg őket, hiába reménykedtek többen ebben. [8] Június 5-én a helybéli zsidókat 10 marhavagonba terelték a vasútállomáson, ahol mozdulniuk is alig lehetett, és elindították őket Németország felé.[9] Mások mellett a helybéli iskolások is végignézték elszállításukat: *„Kettes sorba állítottak bennünket, és láttuk, hogyan viszik el őket."*[10]

Az ózdi zsidóságnak mintegy 10%-a maradt életben és tért haza. Akkor a kétszáz fős ózdi kereskedőrétegből csupán 12 volt zsidó származású, nagykereskedő egy sem – így a helyi gazdasági életben már nem képeztek jelentős súlyt –, míg más izraeliták iparosok, értelmiségi alkalmazottak, gyári munkások és bányászok voltak.[11] A zsidók üresen maradt házait sokszor kifosztották,[12] majd oda a lakásínség következtében a helyiek költöztek be.[13]

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI HELYZET ÉS AZ ÜZEMI BIZOTTSÁG

A második világháborút követő válságos időszak azonban hatással volt a korábban nem létező ellentétek kiéleződésére is. A második világháború, habár Ózd környékén nem járt nagy pusztításokkal, mivel a front hamar átvonult, de a holokauszt során elhunytak mellett nagyon sokan haltak meg a harcmezőkön, tömegek voltak hadifogságban és több száz embert elvittek málenkij robotra is. Kulcsfontosságú volt az élelmezés kérdése, különösen a gyári lakótelepeken, az úgynevezett kolónián élők számára.[14] A gyárból vasárukat,

a bányákból szenet szállítottak a szomszédos településekre – ahol természetesen tovább művelték földjeiket, s állatokat tartottak, így a válságos időkben is el tudták látni családjukat a szükséges élelmiszerrel –, melyekért többek között zsírt, babot, burgonyát, húst kaptak.[15] Emellett jellemző volt, hogy a kolónián élők is elvándoroltak a környékbeli, és még távolabbi településekre, s a vasárut, szerszámokat, háztartási eszközöket ennivalóra cserélték.[16] A világháború után sokan jártak Ózdra élelmiszereiket feketén elcserélni a nélkülöző környékbeliekkel. A „feketézés" az inflációnak köszönhetően is virágzott.[17]

A vállalatvezetés a gazdasági válságok, a háborúk idején is fontosnak tartotta viszont, hogy lehetőségeihez mérten élelmiszerekkel is támogassa munkásait. A vagonokat a vasgyár területén az élelmezési raktár előtti vágányra helyezték, majd innen a raktárba szállították, s kimérték a dolgozóknak a rakományt. Így volt ez a második világháború után is, amikor a megalakuló üzemi bizottság vette kézbe ennek gyakorlati megvalósítását. Egy

8 Hebraei 1941.
9 Berié. n.: 12–17.
10Interjú Saffarik Gyulánéval.
11 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.
12 Interjú Molnár Andornéval.
13Interjú Lakatos Péternével; Nagy Péter 2016: 281.
14 A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű – amelynek 1881-től az ózdi üzem része volt –, mint számos más hazai vállalat, lakótelepeket, más néven kolóniákat épített a kulcsfontosságú munkásai számára ózdi, de például salgótarjáni telepén is. Salgótarjánnal kapcsolatban lásd bővebben: Várkonyi-Nickel Réka 2015: 597–616.
15 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZ) XXXV. 133/a. 28. doboz.
16 Interjú Elek Zoltánnal; Interjú Gledura Imrénével; Interjú Horváth Lajossal.
17 Interjú Lakatos Péternével.

1945-ben kiadott kormányrendelet[18] szerint minden 50 főnél több munkavállalóval rendelkező vállalatban létre kellett hozni az üzemi bizottságokat, melynek tagjait a munkások üzemi gyűlésen választották meg. Feladatuk a termelés és a cégvezetés ellenőrzése, utóbbiak jogainak korlátozása és az érdekvédelem volt. Munkájukat a frissen megalakult szociáldemokrata és kommunista pártok, valamint a szakszervezet segítette. A bizottságokat leginkább a közszolgáltatások, a közigazgatás, a közlekedés és a távközlés hiánya hozta létre. Ebben az időben számos, a kormányzat által kezelt közellátási cikket, élelmiszert, ruhát és tüzelőt a gyárakon keresztül osztottak szét. A háború utáni rossz viszonyok miatt ezek a szervezetek ezenfelül gyakran a termelés szervezését, a nyersanyag beszerzését és a termékek értékesítését is saját kezükbe vették, tehát kulcsfontosságúak voltak egy nagyobb gyártelepen, így Ózdon is. Ebből sokszor feszültség is keletkezett köztük és a vasmű igazgatósága között, mivel olyan ügyekkel is foglalkoztak, amiket a gyárvezetés hagyományosan igazgatósági hatáskörnek tekintett. Így például 1945 júliusának végén a gyári kereskedelmi irodától elvéve a szakszervezet hatáskörébe utalta az élelmiszer-beszerzők kiválasztásának jogát, valamint kiküldött megbízottak útján ellenőrizte a gyárba irányuló élelmiszer-szállításokat. Olyan is előfordult, hogy „mint népakaratot" önhatalmúlag követelte egyes mérnökök és mesterek felmentését, vagy ellenőrt küldtek a kohóigazgatóságra, mivel nehezményezték, hogy az igazgatóság olyan segélyt utalt ki a szellemi munkát végző alkalmazottaknak, amiben a fizikai munkások nem részesültek.[19]

A helyben nagyon fontos testületben 1946 elején változások történtek. A február 22-ről 23-ra virradó éjjel a vasgyár addigi üzemi bizottságának elnöke, a kommunista párti – annak egy ideig helyi vezetője is – Kubancsik István lemondott, akinek helyére Antalköz József

gyári munkást választották. Tömpe András, a Vidéki Rendőrkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjének beszámolója szerint mindez nem az elképzeléseknek megfelelően alakult: *„az első választást megtorpedózták, mert nem a párt jelöltjét választották meg. A második választásnál a 25 jelöltből már csak négy jelölt volt és Antalköz került ki győztesen."* Beszámolóját természetesen erős forráskritikával kell kezelni, azonban az biztos, hogy a voksolás nem a várakozásoknak megfelelően alakult.[20]

Az ülésről hazafelé tartva, az Akácos úton azonban Antalközt homokzsákkal leütötték, aki ekkor súlyos agyrázkódást szenvedve elvesztette eszméletét. Csak másnap reggel 7 órakor találták meg őt az úton[21] vérbe fagyva, majd kórházba vitték.[22] Ezután a gyári szirénát meg is szólaltatták, így az üzemben hamar elterjedt a híre a történteknek, és ekkor zúgolódás kezdődött. A gyárból spontán népgyűlésre indultak meg a munkások a gyár előtti térre – Elek Zoltán visszaemlékezése szerint mondták nekik, hogy vigyenek stangát,[23] míg mások vasdorongokat és ütőszerszámokat vettek magukhoz. Tömegek, a beszámolók szerint több ezren,[24] vonultak ki a Magyar Kommunista Párt ózdi székháza elé, nem messze a gyár kapujától, ahol a merénylők kiadását követelték. A pártok erről mit sem tud-

18 Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M, számú rendelete az üzemi bizottságokról 332-336. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV–VI.Budapest, 1946.
19 Apor2021: 141–143.
20 Berki Mihály: PRO, ÁVO, ÁVH (5.). *Havi Magyar Fórum*, 1994. augusztus 1, 38–39.
21 Nyilas orvtámadás Ózdon. *Népszava*, 1946. február 27. 1–2.
22 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.
23 Elek Zoltán gyári munkásként részt vett a nagygyűlésen. Interjú Elek Zoltánnal.
24 Apor 2021: 57; Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

tak, csak később siettek oda a képviselőik. A közben odaérkező helyi párttitkárnak, egyben nemzetgyűlési képviselőnek, Leniczki Gyulának azt mondták, hogy „jöjjön le a vezetőség, és számoljon be."[25] Az üzemi bizottság elnökét a tüntetés ideje alatt a munkások maguk tartották őrizetben: „Kubancsik elvtársat az érte jött munkások maguk izolálták el valami zárt kerthelyiségben."[26]

A pártvezetés nyugtatni próbálta az embereket, és igyekezett őket rábeszélni, hogy térjenek vissza munkájukhoz – ez azonban eredménytelen maradt.[27] Csupán annyit tudtak elérni, hogy a kohószemélyzet visszamenjen dolgozni, akiknek munkája a gyár folyamatos működése miatt kulcsfontosságú volt. Az emberek azt követelték, hogy a rendőrség tartson azonnal vizsgálatot, hallgassa ki az előző napi vezetőségi ülés résztvevőit – méghozzá előttük. Olyan kijelentések is elhangzottak, hogy Antalköz állapotáért az őt ellátó dr. Fekete Zoltán inspekciós orvos felel, aki a sebesült nyugalma érdekében nem engedett be hozzá látogatót, sőt a kihallgatás ellen is tiltakozott. Antalközt egyébként mégis megkérdezték a hatóságok, és csupán annyit tudott mondani, hogy két magas férfi követte, és közülük az egyik valamivel fejbe vágta.

Ez után ismét elvesztette eszméletét.[28] Az eset pikantériája, hogy a majdani 1956-os munkástanács elnök Antalköz megtámadásával az ózdi 1956-os lincselésekben részt vett, és ezért kivégzett Kanyó Bertalant vádolta, és helyezte vizsgálati fogságba.[29]

Antalköz József lánya így emlékezett vissza az eseményekre:

„Egyszer, mikor jött haza, hát hátulról leütötték homokzsákkal, úgyhogy alig tudták az életét megmenteni. Sokáig kórházban volt. (…) Oda jártunk. Én is emlékszek mint kisgyerek, hogy jártunk oda. Apácák voltak, és kaptunk zsömlét, hát ezért olyan emlékezetes. Nem tudom, kinek állhatott útjában szegény, mert mindenáron meg akarták műteni. És az orvos bement hozzá személyesen, hogy Antalköz, ne hagyd magad megműteni, mert semmi bajod nincs. Úgyhogy mindenáron agyműtétet akartak, hogy csináljanak rajta. Úgyhogy nagyon rendes volt az az orvos. (…)Úgyhogy nem hagyta. Mert mondta, hogy nincs semmi bajod, nem kell megműteni. És akkor nem is lett semmi baja. Utána felépült szépen. (…) *Mi soha nem tudtuk meg, hogy ki volt. Hogy apukám megtudta-e valamikor is… de soha nem mondta, nem említette."*[30]

25 Apor 2021: 61.
26 Apor 2021: 61–62.
27 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.
28 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.
29 MNL BAZ. XXV-3. Nb.808/1957.
30 Interjú Kósik Pálnéval. Ózd, 2016. október 15.

ANTALKÖZ JÓZSEF

Ki volt Antalköz József, akit a központi akarattal ellentétesen választottak meg az üzemi bizottság élére, és akit ezután merénylet ért, mely után a munkásság tömegei kérték az elégtételt?

1908-ban született Sajóvárkonyon. Édesapját az első világháborúban vesztette el. 9 éves korában már dolgoznia kellett; vizet hordott a földre a napszámosoknak, hogy besegítsen édesanyjának. Hat elemit végzett, lánya visszaemlékezése szerint autodidakta módon képezte magát. Az ózdi gyár Finomhengerműjében kezdett el dolgozni.[31] A későbbi, róla készült feljegyzések szerint 1923-tól 1936-ig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. Sztrájkot szervezett a bérkövetelések kiharcolásáért, ezért a csendőrség többször elhurcolta.[32] Antalköz helyi politikai jelentősége azonban akkor erősödött meg, mikor a szovjet csapatok beérkezése után pár nappal, 1944. december 26-án a megalakuló Magyar Kommunista Párt ózdi titkárává választották.[33]

MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT
ÓZDI SZERVEZETE
1180. sz.
Ideiglenes pártigazolvány
elvtárs részére.
A pártba felvétetett 1945 év Január hó 1 n.
Havi tagdíj: 3 P.
P. H.
pártitkár.
Fekete Pál, Miskolc

Pártigazolvány Antalköz József párttitkár aláírásával 1945-ből. Forrás: Ózdi Muzeális Gyűjtemény

31 Interjú Kósik Pálnéval. Ózd, 2016. október 15., Kis József é.n.: 4.
32 Kis József é.n.: 4.
33 Beri Béla feljegyzései Antalköz Józsefről. Saját gyűjtemény.

A helybeliek körében nagyon népszerűnek számított. Egy 1945. november 17-i tüntetésen például az igazgatósági iroda elé vonult munkások, akiknek dühét az váltotta ki, hogy miközben ők nem kapták meg fizetésüket, a tisztviselőknek az igazgatóság az üzemi bizottság határozata ellenére is folyósította a nagy összegű segélyeket, „Antalköz József Kommunista Párt vezető tagot ünnepelte, és kérte a színpadon megjelenni."[34] A pártjelentések Antalközt „prédikátorszerű" alakként jellemezték, aki sokkal inkább látszott egynek a munkások közül, aki a gyári közösség érdekeit képviseli az előjogokkal bírókkal és kivételezettekkel szemben.[35] Egy bizalmas pártjelentés is, amit róla készített Kubinyi István, a Központi Szervezési Osztály instruktora, alátámasztja, hogy magasabb rendű, már-már utópisztikus elképzelései voltak:

„Célja Ózdon megjavítani a közerkölcsöt. Megszüntetni a korrupciót. Kidobálni a pozíciókból a megalkuvó embereket. Eltávolítani a gyár és üzemek éléről a munkásnyúzó vezetőket. Leleplezni a felszabadulás óta elkövetett panamákat. Eltávolítani a gyár kötelekéből azokat, akik híven szolgálták a múlt rendszert."[36]

Baloldali gondolkodású emberként sajátos véleménnyel rendelkezett, magát „istenfélő kommunistának" tartotta, habár ugyan templomba nem járt. Nézetei mellett emellett rendíthetetlenül ki is tartott. Ebből már 1945-ben problémája akadt:

„45-ben pártiskolára is elküldték. És ózdi vezetők voltak többen is, együtt vele, de őt hazaküldték előbb, mert az Istent nem tagadta meg. És így őt kiközösítették maguk közül. Ő mindig mondta, hogy a pártnak semmi köze a valláshoz. Ő istenfélő ember volt végig. Úgyhogy hát lehet, hogy ez nem tetszett sokaknak, ezért mellőzték mindenhol. (...) Debrecenben, azt hiszem, ott voltak pártiskolán. És ő ott is vitatkozott, hogy ő nem tagadja meg az Istent, és ugye ez nem volt összeegyeztethető."[37]

Noha helyben népszerűnek és meghatározó véleményformáló személynek számított,[38] önálló gondolataival, amelyeknek őszintén hangot adott, számos ellenségre tett szert a helyi kommunista vezetőségben. Lánya így emlékezett erre:

„a vezetőség, ugye, Leniczkiék meg Petreiék,[39] ezek voltak itt az elit (...) őnekik nem tetszhetett apu., ugye ezek voltak ottan mindenhol. (...) Ezek voltak az elit vezetők akkor, mikor mellőzték."[40]

A gyűlésen a tüntetőkhöz szóló párttitkárról, országgyűlési képviselőről, Leniczki Gyuláról – aki Antalközhöz hasonlóan szintén munkásként dolgozott a gyárban a Horthy-korszakban – Kubinyi azonban Antalközzel szemben negatív véleménnyel volt:

„Nem a megfelelő hangot használta sok esetben a pártnapok, értekezletek és gyűlések résztvevőivel szemben. Kedvenc megállapítása volt: Maguk buták és nem értik ezt. Már a múlt nyáron is megfigyeltem, hogy két gyűlésen is kijelentette, hogy maguk úgysem értik ezt. Véleményem szerint bizonyos ideig lehet ilyen vastagon a munkásoknak ilyen goromba dolgokat mondani, de nem jó ezzel visszaélni, mert ez előbb-utóbb megbosszulja magát".[41]

Tömpe András is úgy vélte, hogy

„Antalköznek és Leniczkynek[42] annyira különböző emberi tulajdonságaikat szembeállítva a primitív ózdi munkásság előtt, sokkal kedvezőbb színben tűnik fel Antalköz a maga egyszerű, puritán életmódjával."[43]

NÉPGYŰLÉSBŐL POGROM

A rendőrséget Antalköz bántalmazása után már szombat hajnalban „fellármázták, és még hajnalban razzia vette kezdetét", aminek nem lett eredménye.[44] Az események kivizsgálására Várkonyi László rendőr főhadnagyot jelölték ki, aki másnap a gyűlésről tudomást szerezve kiszállt a helyszínre, és a tömeget szintén nyugtatni próbálta. Elmondta, hogy folyik a nyomozás hajnal óta az elkövetők ellen, ezért mindent elkövetnek, és kérte őket, hogy térjenek vissza munkahelyükre. [45] Már úgy tűnt, sikerül megnyugtatni a kedélyeket, amikor egy fiatalember a rendőr származására utalva bekiabálta: Ne pofázz, zsidó! A tiszt az emberek közé ugrott, és megpróbálta az illetőt kiemelni, de a tömeg bezárult mögötte és ahelyett, hogy eljutott volna a közbeszólóhoz, őt vették körül felfegyverzett személyek és lökdösni, bántalmazni kezdték. A kommunista párt egyik vezetője, Sarkadi István ekkor érkezett a helyszínre, oda tudott furakodni, és még néhány párttag testtel védte, így tudtak csak az Olvasó Egyletbe menekülni.[46]

A gyűlésen ekkor egyre többen kezdtek antiszemita mondatokat kiabálni, és lázítani kezdték a tömeget, hogy induljanak meg a zsidó kereskedők üzletei ellen. A *Szabad Magyarország* szerint Éliás Ignác gyári munkás

„bujtogatta a csőcseléket arra, hogy vonuljanak a Gyujtóra és ott fosztogassanak. Mikor a rendőri készültség vezetője felszólította a tömeget, hogy térjenek haza, késsel hadonászva kiabálta: - Nem megyünk, gyertek a Gyujtóra leszámolni! A felelőtlen rablóhadjárat másik főkolomposa, Heller Mihály (...) 18 éves suhanc, aki vasrúddal felszerelve járt a csőcselék élén és bujtogatott a fosztogatásra. Oláh János (...) ugyancsak vezér szerepet vitt a rendzavarások során és az egyik eljáró rendőrtisztviselőt a fején súlyosan bántalmazta."[47]

Hogyan kerültek egy kommunista vezető melletti tüntetésbe antiszemita hangok? Egyes sajtócikkek szerint a bujtogatók többsége egykori nyilas párttag volt.[48] A kutatás jelenlegi állása szerint erre pontos válasz még nem adható, mivel ehhez a hangadók nyilaskeresztes párttagságát személyenként kellene ellenőrizni, mely források egyelőre nem állnak rendel-

34 Szilágyi 1960: 307–308.
35 Apor 2021: 62.
36 Apor 2021: 58–59.
37 Interjú Kósik Pálnéval.
38 Standeisky2007: 141.
39 Petrei Lajos is a helyi kommunista párt vezetőségében volt a kezdetektől.
40 Interjú Kósik Pálnéval.
41 Apor 2021: 61–62.
42 Leniczki Gyula nevét a forrásban Leniczkynek írták.
43 Apor 2021: 62.
44 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.
45 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.
46 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.
47 Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.
48 Negyvenhat tüntetőt tartóztattak le eddig Ózdon. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 27. 3.

kezésre. Oszip István, a megye akkori főispánja, a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén hozzászólásában Antalközről is azt mondta, hogy nyilas volt, amelyet jelenleg más tények nem támasztanak alá. Leütéséről egyébként azt mondta Oszip, hogy „elrendezték a mű fejbe ütést."[49] Tömpe András írásában az Antalköz körül a kommunista pártban kialakult csoportot frakciónak nevezte, annak vezetőjéről azt állította:

„zavaros, istenhívő, ultralink (…) leszámolna a reakcióval, a nadrágosokkal és a zsidókkal… azért nehéz a munkás élete, mert a mi pártunkban a zsidók a vezetők. (…) A múltban nyilas volt, ma szélsőséges irányzatot képvisel, azt a látszat is felmerül, hogy magát igyekszik mártírnak feltüntetni."[50]

A nyilaskeresztes múltra vonatkozó szavakat azonban a jelentésben aláhúzták, és egy ismeretlen személy odaírta megjegyzésként, hogy hazugság. Révai József is ezt jelentette ki – szerinte azért jöhettek elő ezek a zsidóellenes megnyilvánulások, mert a helyi pártvezetés nem állt élére a tömegnek, hanem azt az Antalközzel való nézetkülönbsége miatt csitítani akarta. Szerinte Antalköz:

„régi munkásmozgalmi ember, régi szervezett munkás, fanatikus baloldali, szó sem lehet róla, hogy nyilas kapcsolatai lennének… a legnépszerűbb munkásvezető Ózdon."[51]

Egy visszaemlékezés szerint az indulatok kiváltásához hozzájárult az is, hogy míg a hazatért izraeliták jelentős segélyt kaptak, addig a gyári dolgozók és családtagjaik élelmezése nagyon rossz volt, s az egyik zsidó kereskedő ezt úgy kommentálta, hogy a munkások ezt érdemlik.[52] A korabeli baloldali lapok mindegyike azt írta azokban a napokban, hogy az Antalköz melletti tüntetést használták ki a szélsőjobboldali elemek a pogromra – akkor még szó nincs Antalköz vélelmezett szélsőjobboldali gondolatairól, hanem épp ellenkezőleg: kiállnak mellette, miszerint őt is a „fasiszták" ütötték le. Álmerényletről szintén nem írnak.[53]

Az antiszemita bujtogatások hatására a népgyűlés tömegéből 80–100 ember megindult a helybeli zsinagóga felé, ahol éppen istentiszteletet tartottak. Vasstangákkal benyomták az ajtót, mire a bent lévők nagy része az ajtókon kiugorva menekült ki onnan. A csapat vezetője egy Lahó nevű községi kézbesítő volt, aki Sajóvárkonyon dolgozott a jegyzői hivatalban.[54]

A tömeg egy része, mintegy háromszáz fő,[55] a Gyújtó kereskedelmi negyedbe rohant – míg a többiek visszamentek az üzembe – ahol a zsidók boltjainak kirakatát betörve nagy

49 A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle*, 1990. 11. 84.
50 Standeisky 1992: 292–293.
51 Standeisky 1992: 293.
52 Barnóczki Bélánét 17 évesen Ózdra telepítették át, ahol az átmeneti szállásként szolgáló úgynevezett „Kovács-udvarban" szemtanúja volt a pogromnak. Barnóczki Béláné visszaemlékezése. Rögzítette: Kovács Katalin. Ózd, 2014.
53 A reakció bérencei véres orvtámadást követtek el az ózdi gyár üzemi bizottságának elnöke ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 24. 1., A rendőrség erélyes nyomozással kideriti az ózdi merénylet és fosztogatás fasiszta bűnöseit. *Szabad Magyarország*, 1946. február 26. 1.
54 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.
55 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

pusztításokat hajtott végre.[56] A pogrom résztvevői a szétoszlatásukra kirendelt rendőrséget is elsodorták.[57] Az árucikkeket azonban sokszor nem vitték el magukkal, hanem a földre szórták.[58] Volt olyan vélemény is, *„akik azt hangoztatták, hogy a spekulánsok és a feketézők áruját a gyári raktárba kell összegyűjteni és a munkásságnak szétosztani"*, ezt azonban elvetették. A feldühödött munkásokhoz azonban olyan elemek is csatlakoztak a Gyújtóval szomszédos Cipó településrészről, akik lehetőséget láttak abban, hogy értékeket szerezzenek, és a sajtóhíradások szerint azok egy részét a környékbeli falvakban árusították.[59] A pogrom során a zsidó kereskedők lakását is feldúlták, a berendezéseket összetörték, az ingóságokat szétrabolták. A hazaérkezett deportáltak segélyezésére szolgáló, a Nemzetközi Vöröskereszt által fenntartott raktárt is kifosztották, a szombat délre elkészített közkonyhai ebédet is „megsemmisítették".[60]

Schvarcz László ózdi szabómester néhány nappal később, február 28-án jegyzőkönyvbe vétette emlékeit, amelyek azt is jól megmutatják, hogy a helybeli nem izraelita lakosok közül többen a segítségére is siettek az események idején:

„1946. február 23-án szombaton reggel 9 óra tájban az utcán jártam, mert bevásárolni kívántam, amikor is egy keresztény ismerősömmel találkoztam, aki közölte velem, hogy tudomása szerint a zsidók ellen tüntetés készül. Erre nyomban hazamentem és zsidó segédemmel együtt nyomban bezártam a műhely mindkét bejárati ajtaját, elmentem lakásomra, hogy feleségemet megnyugtassam. Kb. 10 perc múlva két általam nem ismert férfi betörte a kaput és ki akartak hurcolni a mellékutcában lévő lakásomból a néhány lépésnyire lévő főutcán tüntető tömeg közé. Úgy látszik azonban, hogy az egyik támadó személyesen is ismert, mert miután azzal rontottak be lakásomra, hogy „Bitang zsidó gyere azonnal velünk", utóbb az egyik támadó azt mondotta, hogy „Vannak itt még más zsidók is, majd ide vissza fogunk jönni, maradjon Lacikám" és ezzel eltávoztak. Pár perc múlva egy Pakocs József nevű keresztény szomszédom bejött hozzám és azt mondta, hogy „Laci eredj, mert műhelyedet kirabolták." Átmentem a műhelyembe, ami pár lépésnyire van lakásomtól és megállapítottam, hogy a műhely mindkét bezárt ajtaja ki lett szakítva, a műhely teljes egészében feldúlva és onnan a szöveteket, cérnákat már akkor elrabolták. Ekkor a kiszakított lakatpántokat Szepesi Béla nevű keresztény barátom visszaszögezte. A műhelyt ismét lezártam kulccsal én pedig a szomszédban lévő Schwarcz Béla zsidó kovácshoz bújtam. Több helyütt próbálkoztam elrejtőzni, de keresztények nem mertek befogadni. Innen láttam, hogy műhelyemben ismét tömegek voltak és onnan mindent összeszednek. Kb. 10 perc múlva, amikor láttam, hogy műhelyemet elhagyták, bementem műhelyembe és az asztalra borulva sírtam. Bejött hozzám egy 4 tagú munkáscsoport. Egyik vezetőjük azt mondta, hogy bitang zsidó meghalsz és én kérdeztem, hogy miért kell meghalni. Ő erre azt válaszolta nekem, hogy amióta ti idehaza vagytok, csak azóta van feketézés. Mondtam neki, mit akartok tőlem, én dolgozó iparos vagyok. Nem látjátok, hogy én reggeltől estig mennyit dolgozom. (…) A vezető még sokáig próbálkozott, hogy engem a tömeg közé kihurcoljon, de aztán a részeg kollégája nem

56Beri é. n.: 23–24.
57 Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyujtón". *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.
58 Interjú Hangonyi Lajosnéval.
59 Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.
60 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

engedett. Aztán eltávozott a műhelyből, csak a részeg munkás maradt ott, aki mondotta, hogy ezt az embert nem hagyom agyonütni."[61]

Az izraelita családok a településrész feletti hegyen menekültek el a felbőszült tömeg elől,[62] míg mások lakásuk padlásán, pincékben, a kertek alján rejtőztek el. Groszmann Péter tanítót egy ismerőse bújtatta el, akik szintén féltek, hogy nem lesz-e bajuk abból, hogy egy zsidó személynek nyújtottak menedéket. Az események Schvarcz László mellett többek között Ungerleider Erzsébet, Ungerleider István, Fried Imre, Gerő Béla, Weinberger Géza, Weinberger Jenő, Goldsmann József, Erdős Tibor, dr. Kiss Endréné, Groszmann Henrikné, Schreiber Nándor üzleteit és otthonait érintették. Számos embert, többek között Roth Adolfot, Klein Bélát és Fecher Ernőt is bántalmazták, Grün Ármint kilenc hónapos állapotos felesége előtt ütötték le kalapáccsal. A pogrom délelőtt 10 órától egészen besötétedésig tartott.[63]

Az éppen a gyári felvételijére induló 19 éves Jochman János szemtanúja volt az eseményeknek:

„1946-ban, mikor mentem a gyári felvételre, kérem szépen, történt is nagy felvonulás Ózdon. Kirabolták a Gyújtón az összes üzletet. Dobálták egymást a tojással, némelyik ember úgy nézett ki, mintha tyúk tojt volna rá. Tiszta tojás volt mindene, mert hát dobálták azok szerteszét, nem nézték, hogy kit ér, kit nem. Akkor lisztet, akkor púdert, hintőport, mindent górtak kifele. Akkor, amikor rájöttek, hogy ajjaj, itt baj van, kérem szépen, a rendőrség, el kell állni Ózdot, körül kell állni, mert összeszedték a sok kelmeanyagot, a ruhát, a cipőboltokat kifosztották, a méteráruboltokat kifosztották, mindent. (…) Olyan nagy port vertek. Dudált, szólt a duda a gyárban, jöttek ki az emberek stangákkal, vasrudakkal, mindennel, törtek-zúztak mindent össze. Mert zsidó volt a rendőrparancsnok. (…) Trükkből volt ez. Úgyhogy szomorú dolog volt. Rossz látvány volt nagyon. Akkor voltam fölvételen, de akkor nem sikerült, el kellett mennem e nélkül, mert a gyárban lehetetlen volt akárkivel beszélni. Kint voltak az utcán, ott mászkáltak az utcán. (…) Nagyon sokan, mentek meg jöttek, ott gyűltek össze az 1-es számú kapunál a Tiszti Kaszinó[64] *előtt, és akkor felsorakoztak, mentek a Gyújtónak. Ott törtek-zúztak üzleteket, borígattak ki mindent. Az nagyon csúnya volt. De csúnya volt! (…) Utána mentem be, mikor már lecsillapodott a helyzet bent. (…) Nem tartott csak egy napig, mert szétverték, a rendőrség. (…) Ott dobálták egymást tojással, liszttel, meg mindenfélével. Kihajigáltak az üzletből mindent. Az egész Gyújtót úgy kirámolták…"*[65]

A merénylet hírére azonnal Ózdra érkezett Szkladán Ágoston, a Magyar Kommunista Párt megyei titkára – korábban az ózdi gyár munkása –, valamint Kubinyi István is, akik rögtönzött gyűlést tartottak, és próbálták megnyugtatni a kedélyeket. A Szabad Nép tudósítása szerint:

„A viharos lefolyású gyűlés hallgatósága hangsúlyozta, hogy nem tűri a provokációt és megvédi vezető férfiait. (…) A gyűlés végeztével a munkásság felvette a munkát, de fenntartotta magának a cselekvés jogát. Az ózdi dolgozók a felbérelt brigantik támadását készek mindenkor öklöllel visszaverni."[66]

Révai József kommunista politikus aznapra tervezett ózdi útja viszont az események hatására maradt el.[67] A kedélyek nehezen nyugodtak le, még vasárnap is történtek akciók, telefon-összeköttetés még hétfőn sem volt Ózddal.[68]

Február 24-én a rendőrség az eseményekkel kapcsolatban 46 embert vett őrizetbe,[69] 9 személyt internáltak, akiknek a múltbeli magatartásáról is terhelő adatok jutottak a rendőrség birtokába.[70] Tömpe András 1970-ben úgy nyilatkozott, hogy egyenesen Farkas Mihály belügyi államtitkár utasította őt arra, hogy vetesse őrizetbe az ózdi gyár igazgatóit és vezető beosztású alkalmazottait, akik már a Horthy-rendszerben is ott dolgoztak és a háború után a szociáldemokrata pártba léptek be. Ő azonban ennek végrehajtását elutasította, mivel bűnrészességüket semmi sem igazolta.[71]

61 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.
62 Interjú Seffer Ferenccel.
63 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.
64 A Magyar Kommunista Párt székháza a második világháború előtt Tiszti Kaszinó volt, ami a gyári tisztviselők kulturális és szórakozási lehetőségeit szolgálta – a köznyelvben ma is így nevezik.
65 Interjú Jochman Jánossal.
66 Aljas merénylet az ózdi munkásság ellen. *Szabad Nép*, 1946. február 27. 3.
67 A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 79.
68 Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyujtón". *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.
69 Többek között az alábbi személyeket: Berki Ágoston, Bari Zoltán, Barkóczi Béla, Demcsik István, Éliás Ignác, Horváth Gergely, Kecskés László, Kósik Ferenc, ifj. Komoróczki József, Nagy József, Ökrös Aladár, Seres János, Heller Mihály, Lahó (keresztneve nem ismert). Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.
70 9 internálás. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 2. 3.
71 A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 84.

ÖSSZEGZÉS

A második világháború után nemcsak Ózdon, hanem máshol, Miskolcon, Sajószentpéteren, Szegváron, szintén a munkásság környezetében, valamint Kunmadarason is voltak hasonló, zsidók ellen irányuló megmozdulások, amelyek azt mutatják, hogy a rossz körülmények közepette a lakosság egy része amellett, hogy továbbra is fogékony volt az antiszemitizmusra, könnyen felheccelhető is volt.[72] A holokausztból hazatérő zsidók úgy érezték, hogy a rendőrség sem tett meg mindent a pogrom résztvevőinek megbüntetéséért. Erdős Tibor az ózdi rendőrségen feljelentést kívánt tenni, amit azzal utasítottak el, hogy örüljön annak, hogy egyáltalán túlélte a rablást.[73] Antalköz József megpróbáltatásai sem szűntek meg. 1949. február 16-án kizárták a pártból, mint titóista-rajkista nacionalista elhajlót, október 5-én pedig internálták Kistarcsára, majd onnan Recskre, mert nem hitt abban, hogy Rajk László bűnös, ítélete igazságos. 1953. szeptember 29-én szabadult, de régi munkahelyére nem vették vissza,[74] Pestszentlőrincen helyezkedett el, majd a farkaslyuki szénosztályozóban dolgozott.[75] A történetben azonban még számos fehér folt található. Valóban szélsőjobboldali érzelműek, nyilaskeresztes párttagok voltak a pogrom vezetői? Mi lett velük a letartóztatásuk után? Teljesen spontán akció volt, vagy köze volt hozzá Antalköz ellenlábasainak? A kérdésekre remélhetőleg a további kutatások adhatnak válaszokat.

72 Standeisky 2007: 141–154.
73 Erdős Bence magángyűjteménye.
74 Kis József. Kézirat. é. n.: 4.
75 Interjú Kósik Pálnéval.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Hebraei 1941. Főegyházmegyei Levéltár, Eger

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

MNL BAZ XXXV. 133/a. 28. doboz

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

MNL BAZ XXV-3. Nb.808/1957

EGYÉB FORRÁSOK

Barnóczki Béláné visszaemlékezése, Rögzítette: Kovács Katalin. Ózd, 2014

Beri Béla: Jákob családja őseire emlékezik, Kézirat, é. n. Ózdi Városi Könyvtár. Szd: 6. 5-7.

Beri Béla feljegyzései Antalköz Józsefről, Saját gyűjtemény

Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye

Kis József: Munkások a munkáshatalom ellen, Kézirat. é.n.

INTERJÚK (AZ INTERJÚK SAJÁT GYŰJTEMÉNYEMBEN TALÁLHATÓK)

Interjú Elek Zoltánnal (1922), Ózd, 2015. június 14.

Interjú Gledura Imrénével (1932), Borsodnádasd, 2015. május 30.

Interjú Hangonyi Lajosnéval (1936), Ózd, 2015. július 15.

Interjú Horváth Lajossal (1939), Ózd, 2023. január 12.

Interjú Jochman Jánossal (1927), Sajószentpéter, 2018. március 23.

Interjú Kósik Pálnéval, Ózd, 2016. október 15.

Interjú Lakatos Péternével (1927), Ózd, 2015. december 20.

Interjú Luczák Margittal (1934), Ózd, 2014. február 10.

Interjú Molnár Andornéval (1926), Budapest, 2018. november 9.

Interjú Saffarik Gyulánéval (1930), Ózd, 2015. május 31.

Interjú Seffer Ferenccel (1937), Eger, 2015. február 21.

STATISZTIKAI KIADVÁNYOK

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve, Budapest, 1882.

Dr. Jekelfalussy József (szerk.): A Magyar Korona Országainak helységnévtára, Budapest, 1892.

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint, Budapest, 1902.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912.

Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demografiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1923.

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demografiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, Budapest, 1932.

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint, Budapest, 1976.

Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években, Budapest, 1984.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták, *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 78–86.

Apor Péter 2021: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946.* Budapest

Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M, számú rendelete az üzemi bizottságokról 332-336, *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV-VI.. Budapest, 1946.

Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* II. kötet: *Választókerületi adattár,* Budapest

Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig,* Budapest

Standeisky Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban, *Századok* (126) 2. 284–308.

Standeisky Éva 2007: *Antiszemitizmusok,* Budapest

Szilágyi Gábor 1960: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban, *Levéltári Közlemények*, (31.) 285–310.

Várkonyi-Nickel Réka 2015: A salgótarjáni acélgyár munkás-lakóházai (1871–1945). *Ethnographia* (126.) 4. 597–616.

9 internálás. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 2. 3.

A reakció bérencei véres orvtámadást követtek el az ózdi gyár üzemi bizottságának elnöke ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 24. 1.

A rendőrség erélyes nyomozással kideriti az ózdi merénylet és fosztogatás fasiszta bűnöseit. *Szabad Magyarország*, 1946. február 26. 1.

Berki Mihály: PRO, ÁVO, ÁVH (5.). *Havi Magyar Fórum*, 1994. augusztus 1. 38-35-40.

Aljas merénylet az ózdi munkásság ellen. *Szabad Nép*, 1946. február 27. 3.

Negyvenhat tüntetőt tartóztattak le eddig Ózdon. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 27. 3.

Izr. nőegyleti bál. Ózdi *Hirlap,* 1910. március 13. 3.

Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyujtón". *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.

Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3

Nyilas orvtámadás Ózdon, *Népszava*, 1946. február 27. 1–2.

Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői, *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.

BEKE ZSOLT

Norma kontroll, közösségi kontroll az 1945 utáni, hagyományőrző, orthodox zsidóságban Budapesten

A holokauszt pusztítása radikálisan megváltoztatta az 1945 utáni maradék hazai zsidóság életfeltételeit. A vidéki – többnyire orthodox – zsidóság létszáma drasztikusan lecsökkent, e közösség vesztesége elérte a 78%-ot.[1] A hagyománykövető, vallásos élet keretei is megváltoztak a pusztítás demográfiai következményei mentén, hiszen az egykor volt 700 hitközségből hiába alakult újjá 112, sok esetben ezek oly kis létszámúak voltak, hogy még a vallásos közösség alapegységét jelentő 10 fős minjen sem állhatott össze.[2] A korábban is kimutatható Budapestre vándorlás[3] még nagyobb lendületet vett. Az életben maradt vidéki zsidóság jelentős része nem költözött vissza eredeti lakóhelyére, ahonnan nem csak a családi veszteségek emléke, de sokszor kifosztásuk következményeképp, gazdasági ellehetetlenülésük is a nagyobb városokba vagy a fővárosba űzte őket.[4] Ilyen előzmények után az 1945-öt követő évek politikai, gazdasági változásai sem segítették a hétköznapok szintjéig meghatározó orthodox vallásos életvitel követését Magyarországon. Bár már 1945 márciusában az Ideiglenes Nemzetgyűlés hatályon kívül helyezte az antiszemita törvényeket,[5] de a következő évek egyre agresszívabb ateista rendelkezései a vallásos zsidóságot ugyanúgy sújtották, mint a keresztény felekezetek tagjait.[6] 1947- ben

például a XXIII. törvénycikk „felszámolta a felekezetek azon előjogát, hogy egyházi adójukat közadók formájában hajthassák be”,[7] 1948-ban pedig majdnem mindegyik felekezeti iskolát államosította a magyar állam, ami a vallásos zsidóság számára azért is volt jelentős áldozat, mert a „hitközségi iskolák a zsidó közösségi élet újjáteremtésének fontos intézményei voltak”.[8] Majd az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozásával, 1951-ben megvalósult az egyházak teljes állami ellenőrzése.[9] Nem csoda hát, hogy – ahogyan Kovács András fogalmaz – „a volt cionisták jelentős része és az orthodoxia egyes körei az a két csoport, amelyet a kommunista represszió a legjobban sújtott – egyértelműen zsidóellenes rendszerként tekintettek a kommunista pártállamra”.[10] A politikai változások mellett a háborút követő gazdasági nehézségek, a kibontakozó népi demokratikus átalakulás antikapitalista intézkedései is jelentősen megnehezítették a vallásos életvitel folytatását,[11] hiszen a „zsidó vallásosság [...] kapcsolódik a kispolgári önállók (kisiparosok, kiskereskedők) egzisztenciájával járó időbeosztáshoz (szombati munkaszünet)”,[12] s az, hogy a fokozatos államosítások ezen gazdaságilag önálló egzisztenciák fennmaradását ellehetetlenítették, „a vallásos közösségek meggyengülését s a vallásgyakorlat megnehezülését is maga után vonta”.[13] Emellett a vidéki közösségek meggyengüléséhez, felbomlásához, akár a kivándorláshoz is hozzájárultak a holokausztot túlélő visszatérőket megcélzó pogromok, és más antiszemita megnyilvánulások.[14]

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a megváltozott társadalmi, gazdasági keretek között, hogyan próbálta e vallásos közösség – a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség – mégis megőrizni autoritását tagjai vallásossággal összefüggő életvitele fölött, s ezzel párhuzamosan mennyit sikerül átmenteni a holokauszt előtti orthodox normarendszerből? Egy olyan új társadalmi rendszerben, ahol a Meredith B. McGuire által leírt vallásszociológiai folyamatok – így vallási autoritás – és a vallási intézmények legitimitásának hanyatlása, az állami akarattól kifejezetten támogatva, kiteljesedtek. S ezzel párhuzamosan az új társadalmi rendben „természetesen” erősödtek a modernitásban megjelenő azon folyamatok is, melyek során a vallásos intézmények elveszítik a deviancia és a társadalmi ellenőrzés gyakorlata feletti kontrollt.[15] Az intézményi differenciálódás szintén e folyamatokat erősíti, hiszen a mindennapi élet különböző elemeit már nem egy rendszer – a modernitás előtt jelentős részben a vallási intézmények – kontrollálja, így az egyén életének különböző szerepei elkülönülnek egymástól.[16] (Esetünkben nem csupán az intézményi differenciálódás folyamata az, ami gyengíti a vallásos befolyást az egyén mindennapjaira, hiszen például az egyházi iskolák államosítása épp annak a folyamatnak a része, melynek során az egyén életére egy új monolit rendszer, a totalitárius állam helyezett egyre teljesebb kontrollt, minden más autonóm szereplő kizárásával.) A fenti – a modernitással megjelenő – folyamatokra adott orthodox válaszokat kutatva írja Adam S. Ferziger, hogy az orthodoxia egyszerre teremtett folyamatosan határokat a vallási deviancia meghatározásával (ti. saját maga és a nem-vallásos zsidóság között), hogy megőrizze saját egyedi identitását, így a csoportszolidaritást is erősítette – ezzel formálva egyfajta orthodox exkluzivizmust –, ugyanakkor megtalálták a módját annak is, hogy a deviáns viselkedés bizonyos mértékét is tolerálják, amig az elhajlók „hűséges tagjai voltak az orthodox közösségnek” – kifejezve egyben a zsidó univerzalizmusra való nyitottságot is.[17]

1 Frojimovics 2008: 374–375.
2 Frojimovics 2008: 375.
3 A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség által Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala számára 1932 és 1942 között, évenként elküldött statisztikai adatlapokon követhető, hogy a halálozások száma minden évben meghaladta a születésekét, miközben a hitközség létszáma folyamatosan nőtt, ennek oka a vidékről Budapestre való vándorlás lehetett. MAOIH Levéltár vegyes anyag.
4 Szabó 1988: 60–72.
5 200/1945 ME rendelet.
6 Gergely–Kardos–Rottler 1997: 237.
7 Gergely–Kardos–Rottler 1997: 209.
8 Győri Szabó 2009: 160.
9 Gergely–Kardos–Rottler 1997: 208–213.
10 Kovács 2003: 18. Charles Gáti írja az 1945 novemberi választások eredményit értékelve: „a keresettel rendelkező zsidók 45 százaléka önálló üzleti vállalkozó az iparban, vagy a kereskedelemben, illetve szabad pályán működik, s ezen zsidók üzleti érdekei a kommunistákéval ellentétesek voltak.” Gáti 1990: 108.
11 Szabó 1988: 67; Haraszti: 2007.
12 Karády 1984: 56.
13 Karády 1984: 56.
14 Csősz 2010.
15 McGuire 1997: 276.
16 McGuire 1997: 277.
17 Ferziger 2005: 13.

Ferziger hangsúlyozza, hogy a magyar orthodoxia szemlélete – szemben a német orthodox csoportokéval – sokkal inkább az exkluzív szemlélethez állt közelebb, melyet az is elősegített, hogy a magyar orthodoxia számbelileg volt olyan erős, hogy ezt megtehette.[18] A holokauszt után azonban radikálisan más helyzetben találjuk a magyarországi orthodoxiát, számbelileg erősen megfogyatkozva, a neológiához képest kisebbségben, gazdaságilag – akár a közösség, akár az egyéni egzisztenciák szintjén – megroppanva. Jelen tanulmányban a fenti kérdések mentén, azokat a holokauszt utáni orthodox zsidóságra vonatkoztatva, a hitközségi normakontroll érvényesítésének tereit mutatom be a tagjelentkezési folyamatban. Azt, hogy hogyan próbálta az orthodox hitközség az új társadalmi környezetben fenntartani közössége tagjai-, és a deviancia meghatározása fölötti kontrollját. A holokauszt előtti időszakhoz képest, – válaszul az új társadalmi folyamatokra, a gazdasági nehézségekre – engedtek-e a Ferziger által is hangsúlyozott exkluzivizmusukból, vagy engedve a más társadalmi alrendszerek irányából tagjaikra nehezedő nyomásnak, megengedőbbé váltak-e ? Forrásunk elemzésével e kérdésekre keresek választ. Tanulmányomban először áttekintem, hogy milyen nyomait találjuk 1945 előtt az orthodox normarendszernek Magyarországon. Majd bemutatom a holokauszt utáni hitközségi tagfelvételi folyamatot, a hitközségi kontroll három különböző szintjét és az ezzel kapcsolatos forráscsoportot, a tagfelvételi adatlapokat. Végül a felvételi adatlapok vizsgálatával bemutatom a mindennapi vallásosság hitközség által elvárt elemeit.

A HITKÖZSÉGI NORMARENDSZER NYOMAI AZ ORTHODOXIÁBAN, 1945 ELŐTT

Az 1945 előtti évekre vonatkozóan csak közvetett információink vannak arról, hogy a hitközség milyen normatív elemeket várt el (leendő) tagjaitól. Arról pedig, hogy ezen elvárásait a mindennapi gyakorlatban hogyan érvényesítette, még kevesebbet tudunk. A hétköznapi vallásgyakorlat kérdéseit érintette az orthodox-neológ különállás mentén értekezve Fischer Fülöp, sárospataki főrabbi a hirschi neoorthodoxia álláspontjából,[19] közvetlenül az első világháborút megelőző időszakból, *Orthodox és neolog zsidóság. Történelmi, vallástudományi és valláspolitikai tanulmány* című munkájában. A sárospataki főrabbi kiindulópontja, hogy a Tórában és a Szóbeli Tórában

> *„… és későbbi időkben az u.n. Poszkim, azaz kodifikátorok által legutóbb a Sulchán Aruch czimű műben szisztematikusan feldolgozott törvények nevelik Izráelt, aminthogy eme törvények követésében domborodik ki a zsidóság lényege, ölt látható alakot Izráel történelmi hivatása."*[20]

18 Ferziger 2005: 187–188.
19 Samson Raphael Hirsch (1808–1888) német rabbi. Az orthodox és a reform irányzatok közti jelentős különbségeket hangsúlyozta. Majna-Frankfurti közössége az orthodox gyakorlatot szigorúan követő közösségek mintájává vált.
20 Fischer é.n. 6.

Éppen ezért ostorozza azt az álláspontot, mely az

> *„Izráel hűséges sarjának egész életét, mindennemü vonatkozásaiban, a bölcsőtől a koporsóig, kormányozni és szabályozni hivatott isteni Tóra-törvényt, más felekezetek mintájára, külső csinnal és pompával elvégzendő templomi ájtatoskodásra szerették volna redukálni".*[21]

Ezzel szemben hangsúlyozottan említi a hétköznapi vallásgyakorlat elemeinek elengedhetetlen fontosságát a vallásos zsidóság számára, így a szombattartást és a családi élet, a házasság tisztaságának vallásos értelemben vett összetevőit:

> *„Évekkel ezelőtt dr. Dávid Gyula, pozsonyi neolog hitszónok, egy rejtélyes módon eltünt és csupán csak hatóságilag holtnak kijelentett zsidó ember feleségét, de aki a zsidó vallástörvény értelmében még mindig »ésesz isch«, férjezett nőnek volt tekintendő, egy T. nevü pozsonyi fiatal emberrel adott össze. Megjegyzendő még, hogy a házasulandók először a pozsonyi orthodox hitközséghez fordultak, de az őket természetesen elutasította."*[22]

A vallásos zsidóság számára a világi adminisztráció által megállapított okok alapján kimondott elválás („hatóságilag holtnak kijelentett ember") nem elegendő ahhoz, hogy a feleket rituálisan is elválasztottnak tekintsék. Ha a vallási bíróság, a bész-din, akár egy tanú vallomása alapján nem nyilvánítja holttá az elhunyt férjet, akkor háláhikusan (a zsidó vallástörvény alapján) még mindig házasnak számít az asszony.[23]

> *„…hogy kívánhatják az urak, hogy én az illető kultuszhivatalnokot tovább is megtürjem állásában, midőn az illetőről tudom, hogy szombaton – a Sulchán Aruch idevágó tilalmai daczára – esernyővel jár, vagy pedig tudom, hogy az illetőnek felesége a »mikveh« nélkül is megvan – a derék bírák azt mondanák: Oh, ne gyerekeskedjék rabbi ur, hisz a pesti »főrabbi« úr is esernyővel jár szombaton és a pesti zsidó hitközségnek sincs »mikveh«-je! Menjen panaszával – Galicziába."*[24]

A szombati esernyővel járással az „illető kultuszhivatalnok" a tízparancsolatnak a szombat megtartására (ünneplésére) vonatkozó parancsát szegi meg,[25] melynek pontos kereteit a Sulchan Aruch részletesen taglalja.[26] Azzal pedig, hogy „felesége a mikveh (*ti. rituális fürdő*) nélkül is megvan" a menstruációval kapcsolatos vallási szabályokat töri meg a család,[27] hiszen, a zsidó vallástörvények szerint a havi vérzés után, a mikve használata szükséges a vértől való rituális megtisztulás miatt. Így kerül negatív megítélés alá a „neológ Róma" (azaz a pesti neológ hitközség) gyakorlata is, amiért nem tartottak fenn mikvét:

> *„…a neolog Rómának pénze van orgonára (…) de nincs pénze arra, amivel a Sulchan Aruch értelmében a legutolsó falusi községnek is birnia kell, nincs pénze – mikvé-re. Tehát a pesti »izr.« hitközség evvel nyilvánosan dokumentálja, hogy a »hilchot niddah« és az avval együtt járó »isszur koreth« őt édes keveset alterálja."*[28]

21 Fischer é.n.: 8–9.
22 Fischer é.n.: 90–91. Itt és a következőkben is, az idézeteket betűhíven adom meg.
23 Oláh 2009: 135.
24 Fischer é.n.: 62. A „pesti zsidó hitközség" itt és a következőkben is a neológ hitközséget jelenti.
25 2Móz. 20:8–11 és 5Móz. 5:12–14.
26 Sulchan Aruch, Orach Chayim 242–344.
27 Kitzur Sulchan Aruch 153.
28 Fischer é.n.: 95.

Az utolsó szövegrészben az orthodox Fischer Fülöp szintén a menstruációs ciklusa okán rituálisan tisztátalannak (nidá) számító asszony kapcsán mutatja be a neológia „laza" viszonyát a mindennapi életet meghatározó zsidó vallástörvényhez:

„A szeminarista rabbik egyik legnagyobb czadikjának rendkivüli nagy vallásosságát következő ténynyel jellemezte előttem egy vele jó barátságban álló úr: Az illető »rabbi« úr karonfogva kiséri nejét az utczákon végig – a mikvébe. Kommentár a szakértő számára felesleges."[29]

A „szakértők" tudják, hogy a menstruációs ciklusa végén, a mikvében való megtisztulásig rituálisan tisztátalannak számító asszonyt férje nem érintheti meg, „még a kisujjánál sem".[30]

Az idézett szövegrészekben számunkra az a lényeges, hogy a sárospataki orthodox főrabbi a hétköznapi vallásosság mely elemeinek hiánya, vagy eltérő kezelése miatt ostorozza szövegei neológ szereplőit, meghatározván ezzel azt, mely szabályok betartásánál húzza meg az orthodox csoportképző értékek határait exkluzivizmus és befogadás között.

A budapesti orthodox sajtó különböző aspektusokból való feldolgozásával Glässer Norbert tett kísérletet arra, hogy bemutassa, hogyan jelent meg 1945 előtt egy normatív zsidó élet képe az orthodoxia budapesti lapjaiban. Egyfajta szűrője volt ez a magyarországi orthodoxia életvilágának, hiszen

„a fővárosi orthodox középosztályból érkező, szervezet-közeli hírlapíró elit egy sajátos budapesti orthodox életvilágot jelenített meg, és annak orthodoxiáról, zsidóságról, szervezeti és felekezeti ügyekről szóló olvasatát adta közre".[31]

Glässer a családi vallási szocializáció kapcsán kiemeli, hogy a két világháború közti orthodox sajtó szerzői az „új nemzedéket nevelő családok vallásgyakorlásában kiemelt figyelmet szenteltek a nőket, anyákat érintő vallási parancsolatoknak és a családi élet tisztaságának", ami alatt a „nida – a női havi tisztátalanság, a c'nijesz – a szemérmetesség vagy szégyenérzet, a kóserság és a szombattartás kérdése értendő."[32] Ahogyan például a budapesti autonóm orthodox izraelita hitközség rabbisága 1933-ban közzétett határozatában kiemeli: „...a rituális fürdőnek az annak használatára köteles asszonyok részéről való igénybevételének elmulasztása, hittörvényeink szerint Chomecnak Peszach ünnepén való élvezetével, vagy Jomkipur megszentségtelenítésével egyforma megítélés s a »Koresz« büntetése alá eső cselekményt képez", hiszen a „hithű zsidóság sarkalatos tétele: *a zsidó értelemben vett családi tisztaság*".[33] A másik fontos terület a családi szocializáció, a szülői példamutatás terén a házastársi élet vallástörvényi értelemben vett tisztasága. Ennek kapcsán két vidéki rabbi lapokban megjelenő véleményét idézi, akik a házasulandók rabbisági bizonylatainak szükségességét hangsúlyozták, illetve annak fontosságát, hogy a vallástörvény értelmében legyen tiszta a házasság, tehát hogy bizonyos legyen, hogy a vőlegény nem nős-e, vagy válása nem csupán polgári úton történt-e meg?[34] A biharnagybajomi főrabbi, Briszk Ferenc pedig a házassági szerződés, a ketuba kapcsán írta a következőt:

29 Fischer é.n.: 115.
30 Kitzur Sulchan Aruch 153.5.
31 Glässer 2014: 167.
32 Glässer 2012: 86.
33 *Zsidó Újság*, 1933. július 10. melléklet. Kiemelés az eredetiben.
34 Glässer 2012: 89.

„Sok zsidó házaspár k'szübó nélkül él, [...] s megszegik azon tilalmat, hogy k'szübó nélkül nem szabad a zsidó házaspárnak együtt élni [...] mert nem csekély és mellékes dolgokról van szó, hanem a zsidó vallás alappilléreiről."[35] *A fentiek hitközségi szankcionálása úgy tűnik, „inkább tekinthető figyelmeztetésnek, intésnek mint tényleges rabbinikus tiltásnak".*[36] *Egyrészt a normától eltérő családok rabbisági nyilvántartását helyezték kilátásba, illetve azt, hogy házasságkötéseknél e körülményeket „az illetékesek tudomására fogja hozni, hogy ilyen módon is megakadályozza az »Iszur Koresz« alatt álló családokkal való összeházasodást".*[37]

Az 1926–1927-es évben különös körülmények között határozta meg a makói orthodox hitközség, hogy a vallásgyakorlat hétköznapi formái közül melyek esetében van szükség szigorításra azért, hogy a közösséget érintő krízishelyzetre vallásos választ adjanak.[38] A közösség három férfitagjának egymást követő halála után a következőket rendelte el a rabbinátus:

„a házasélet fenntartásához a keszübó házassági okirat megőrzése feltétlenül szükséges [...] a rabbinátus nagy súlyt helyez még a hívők lakberendezésére, amiért is a Bészdin a hitközségi tagokat lakásukon meglátogatja", illetve a „rabbinátus tudomására jutott, hogy egyesek a kávéházban hajadonfőtt kártyáznak, ezt szigorúan megtiltja a rabbinátus".[39] *A budapesti Zsidó Újság az eset kapcsán hozzáteszi, hogy „Makón nem kell a sabbosz, a mikvo (mikve) a kásrusz megtartására külön felhívást kibocsátani, ez ott természetes".*[40]

A fenti források alapján azt próbáltam bemutatni, hogy a holokauszt előtti, számarányában még jóval jelentősebb orthodoxia számára melyek voltak a csoportképző normák. Az 1945 előtti kitekintés után lássuk, hogyan zajlott a hitközségi normakontroll a holokauszt után a budapesti autonóm orthodox izraelita hitközség tagfelvételi folyamatában.

35 Glässer 2012: 89.
36 Glässer 2012: 89–90.
37 *Zsidó Újság*, 1933. július 10. melléklet.
38 Glässer 2008: 971–987.
39 Glässer 2008: 982.
40 *Zsidó Újság*, 1927. január 14. 6. idézi: Glässer 2008: 982.

A HITKÖZSÉGI NORMAKONTROLL 1945 UTÁN, A TAGFELVÉTELI FOLYAMATBAN

A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Levéltárában található egy iratcsoport, mely 1945 júliusától 1971 júniusáig nyújt jól körvonalazható képet a háború utáni hagyományőrző, orthodox zsidóságról, intézményeinek működéséről (legalábbis a működés bizonyos szegmenseiről) és a közösséget alkotó egyénekről. Ez az iratcsoport a budapesti orthodox hitközségbe 1945 után hitközségi tagfelvételt kérők jelentkezési lapjai és azok kísérő iratai.[41] Azokról a vallásos, orthodox zsidókról kapunk e lapokon keresztül némi képet, akik túlélték a vészkorszak borzalmait, többségükben elveszítették családjukat, szüleiket, feleséget, férjet, gyermekeket, megfosztották őket korábbi egzisztenciájuktól, elveszítették egész korábbi életvilágukat. Azt a világot, melynek szabályait érvényesnek tekinthették magukra nézve, történéseit életükre nézve többé-kevésbé kiszámíthatónak.[42] Ezért az életüknek stabil alapot nyújtó életvilág összeomlása, ahogy Németh Krisztina fogalmaz: „radikális cezúra, ami komoly kulturális és társas dezorientációhoz vezet".[43] Ez után a radikális cezúra után, traumáktól terhelten próbáltak a jelentkezők a budapesti orthodox hitközségben új közösséget találni, vallási és egzisztenciális támogatást kapni, ezért kérték felvételüket a hitközség tagjainak sorába. 1945 és 1971 között 1428 ember jelentkezett a fővárosi orthodox hitközségbe,[44] és a felvételi procedúra egyik kezdő lépése az volt, hogy kitöltöttek egy felvételi adatlapot. A jelentkezés időpontja nem mindig esett egybe a Budapestre költözés időpontjával. Bár a jelentkezések 1945 utániak, de a csatlakozni kívánók egy része akkor már akár évtizedek óta élt a fővárosban. A jelentkezések pontos, konkrét motivációja az esetek jelentős részében nem ismert. A tagfelvételi procedúra során keletkezett iratok nyomán olykor sejteni lehet, hogy a hitközségi tagok számára nyújtott anyagi és tárgyi támogatás az, ami jelentkezésre sarkallja őket. Több esetben az érintettek azért érkezhettek Budapestre, mert vidéken ellehetetlenült a vallásos élet.[45]

A JELENTKEZŐ ÁLTAL KITÖLTÖTT JELENTKEZÉSI LAP

A jelentkezési lapok meglehetősen széles skáláját kínálják a társadalomtörténeti, a vallásszociológiai és a vallástudományi vizsgálódásnak. A jelentkező alapadatai (születési év, hely, foglalkozás) mellett a felvételi lap az orthodox hitközség számára fontos, vallásossággal, a mindennapi vallásgyakorlattal kapcsolatban lényeges kérdésekre is kitért. Már maga az figyelemre méltó, hogy melyek azok a kérdések, melyeket lényegesnek tartott ezzel kapcsolatban a hitközség. Rákérdeznek többek között, hogy a jelentkező „Mivel borotválkozik?", hogy a kósersági szabályokat milyen intézményi keretek közt tartja be (pontosan „Milyen mészárszékben vásárol húst?", „Mely baromfikereskedőnél szerzi be a baromfi szükségletét?", illetve a „Macoszt honnan szerzi be?"). Nyilatkozhat arról a jelentkező, hogy „Igénybe veszi-e a rituális fürdőt?", hogy „Melyik templomba jár?" illetve, hogy a „Szombattartás tekintetében kifogástalannak" tartja-e önmagát? A felvételi lapok alapján az orthodoxia intézményrendszerének működéséről is naprakész képet kapunk ezekből az évekből, így a rituális szempontból elfogadható (kóser) árut forgalmazó baromfi- vagy marhahús kereskedők üzleteiről, vagy a hitközség által működtetett rituális vágódákról is, de nyomon követhetjük, hogy mely zsinagógákat látogatták a legtöbben.

A felvételi lapokat kiegészítik azok a kísérőlapok, melyeken a hitközség megbízottjai, a „nyomozók", hosszabb-rövidebb szövegekben, a saját szavaikkal írták le a jelentkező hitközségi szempontból releváns életviszonyait. Egyrészt saját tapasztalataikat a személyről, az általuk tapasztalt vallásos környezetről, illetve a jelentkező anyagi viszonyairól, támpontot szolgáltatva ahhoz, hogy a jövendőbeli új tag mennyi kultuszadó fizetésére bírható rá. Másrészt az ismeretszerzéshez több ízben társult egy valamivel szélesebb körű tájékozódás is a nyomozók részéről, így néha arról is beszámolnak, hogy a jelentkező ajánlói, vagy akár a szomszédok miket mondtak el a jelentkezőről.

Rövid, jól elkülöníthető időszakokban a nyomozói jelentésekben, a kísérőlapokon megjelenik a vallásos életmód két olyan szegmense, mely a kérdőívekről végig hiányzik. Vizsgált időszakunk elején, az 1945–1946-os években, a nyomozói beszámolóhoz rendszeresített nyomtatványon[46] szerepelt a „Felesége visel-e parókát?" – kérdés. Később a nyomtatványon sem szerepel e kérdés, és külön feltüntetve csak akkor említi meg ezt az információt egy asszonyról az aktuális megbízott az elkövetkező években, ha a nő *különösen vallásos* mivoltát akarja hangsúlyosabbá tenni.

1946 júniusától jelent meg a nyomozói beszámolókon a „keszübo"[47] meglétéről való beszámoló, de 1946 augusztusa utántól már újra elmaradt ez a kérdés a hitközségi megbízottak beszámolóiból, utalás sincs rá a jelentkezések anyagában. Amíg ez a kérdés szerepelt, úgy tűnik, az orthodox házasságkötés ketubával való bizonyítása elengedhetetlen volt a hitközségi tagsághoz![48] Hiányát elfogadták ugyan átmenetileg, de minden esetben felhívták az érintett figyelmét, hogy pótolja a rabbiságnál az elveszett ketubát. („Nem találja; figyelmeztettem, hogy a rabbisághoz kell fordulnia miatta."[49] „Keszübo elveszett, de irat magának másikat."[50]) Nem találtam nyomát annak, hogy 1946 augusztusa után miért tűnt el ez a kérdés a felvételek iratanyagaiból.

41 A MAOIH Levéltárában végzett munkámhoz Lózsy Tamástól kaptam pótolhatatlan segítséget, amit ezúton is köszönök.
42 Schütz–Luckmann 1984: 269–321.
43 Németh 2018: 13.
44 MAOIH Levéltár, Jelentkezők évenként vezetett névsoros listája.
45 Frojimovics 2008: 375. A forrás további elemzésével hosszabb távú célom az, hogy e felvételi adatlapok és a felvételi procedúra során keletkezett kísérő iratok lencséjén keresztül tekinthessünk rá e vallásos közösség sajátos perspektívájából az 1945 utáni, minden tekintetben új világ alakulására. Annál is inkább alkalmas erre ez az iratanyag, mert ebből az időszakból a vallásos zsidóság kapcsán hozzáférhető, összetett célra felhasználható hasonló források száma csekély.
46 Egyebekben ez a fajta nyomtatvány lényegében ugyanazokat az adatokat tartalmazza, mint a jelentkezési lap, de ezeket a hitközségi megbízott tölti ki, s nem a jelentkező. Így ebből az időszakból két forrásból is rendelkezünk információval az alapadatok tekintetében a jelentkezőkről: az önkitöltés után beadott jelentkezési lapról és a hitközségi megbízott által kitöltött nyomtatványból.
47 Ketuba. A megbízotti jelentésekben „koszübo" formában is előfordul.
48 Ahogyan annak meglétét, illetve elveszte utáni mielőbbi pótlását a Kitzur Sulchan Aruch is előírja: Kitzur Shulchan Arukh 145.11.
49 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 107/1946.
50 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 149/1946.

A TAGFELVÉTEL HITKÖZSÉGI KONTROLLJÁNAK SZINTJEI

A felvétel procedúrája legalább kettő, kérdéses esetekben három lépésből állt, s mindegyik lépés a hitközségi hierarchia egyre magasabb szintjét vette igénybe a döntés meghozatalához, és alapvetően a jelölt orthodox szempontú vallásosságának vizsgálatából állt.

Az első lépcsőben a jelentkezőnek meg kellett szereznie két hitközségi tag aláírással hitelesített ajánlását, akik szombattartásának, kóser háztartásának ismeretében jelentkezési lapján igazolták, hogy a jelölt az orthodox szabályok által meghatározott életvitele alapján alkalmas hitközségi tagnak.[51] Mivel az aláírás mellett többnyire a lakcímük is szerepelt az ajánlóknak (mert a hitközségi nyomozók őket is felkeresték a felvételi folyamatban, hiszen az aláírásuk mellett szóban is igazolniuk kellett a tagjelöltet), tudjuk, hogy a jelölt által felkért személyek elsősorban, egyszerűen a – már hitközségi tag – szomszédjaik közül kerültek ki. A másik gyakrabban előforduló kapcsolódási pont a templom lehetett, de mivel az ajánlónak nem kellett megneveznie, hogy hová jár templomba, ezt csak ritkán, néhány elejtett nyomozói megjegyzésből tudhatjuk meg. („Mellingert nevezte meg egyik ajánlónak, de Mellinger csak a templomból ismeri."[52] E rövid megjegyzésből az is kiderül, hogy az igazoláshoz és a hitközségi tagsághoz – legalábbis a felvételhez – nem volt elég a vallásosság egy elemében (templomjárás) megfelelni, a mindennapi életet átható orthodox életvitel volt az, amit a hitközség a tagjelöltektől elvárt.)

A tagfelvétel hitközségi kontrolljának következő lépcsőfokát a „nyomozók" jelentették. Érdekes, hogy kik azok, akik a hitközségi normákat a jelentkezők felé képviselték, hiszen beszámolójukat általában egyénileg készítették, így jelentős szerepük volt a hitközség tagságának építésében, a vallásos normarendszer hitközségen belüli kontinuitásának fenntartásában, formálásában. Az elnevezés azokat a hitközségi megbízottakat (a kósersági és szombattartási ügyek tekintetében a hitközség vezetősége számára megbízható hitközségi tagokat) takarta, akik kimentek – akár többször is – a jelentkezőkhöz, és a család életkörülményeit vizsgálták, elsősorban a mindennapi vallásosság szempontjából, arról szóban is kikérdezték az ajánlókat, és érdeklődtek a szomszédoknál is. A felvételi lapokat ezen személyek rövid, olykor pár mondatos, néha azonban akár egy teljes oldalas, a jelentkezőről, annak életkörülményeiről, vallásosságáról szóló beszámolói egészítik ki. Úgy tűnik, egy intézmény érdekeinek ilyesfajta érvényre juttatása nem volt ismeretlen a zsidó élet egyéb szegmenseiben sem, hiszen érdekes párhuzamot a háború utáni segélyezés körében találtam, az Országos Zsidó Segélyezési Bizottság munkájának leírásában:

> *„A segélyek megállapításánál igyekeztünk megfelelő körültekintéssel eljárni. Külön osztályt állítottunk fel, az ú.n. nyomozóosztályt, melynek tagjai személyesen felkeresték a segélyre szorulókat, a helyszínen megállapították a tényállást, a segélytkérők körülményeit és ennek alapján állapítottunk meg azután a jogosultságot."*[53]

51 Ez a metódus máshol sem volt ismeretlen egy szervezet új tagjainak belépésénél. Csíki Tamás említi az I. világháború előtti Munkács kapcsán, hogy a nőegylethez csak olyanok csatlakozhattak, „akiket két régebbi tag ajánlott". Csíki 2013: 98.
52 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 121/1946.
53 Benoschofsky 1947: 54.

1945 és 1959 között tíz személy töltötte be ezt a posztot. Egyszerre többnyire egy megbízott foglalkozott a jelentkezők ellenőrzésével, de volt olyan év is, hogy kettő. 1945–1946-ban dolgozott Berkovits Jenő. 1946-ban csatlakozott a legtöbb ilyen munkát elvégző és mindannyiuk közül a posztot legtovább betöltő Weisz Gyula, aki bizonyos kihagyásokkal 1951-ig végezte e feladatot. 1947-től 1950-ig vett részt a munkában Kollmann Zsigmond, majd 1953 és 1957 között a beszámolóit Ganzfriedként aláíró megbízott, majd 1951 és 1952 között Friebert József, 1952 és 1954 között Jakobovics Ferenc. Groszberg Jenő megszakításokkal 1955-től 1958-ig, Spitzer Sándor és Mellinger A. Gerson egyaránt 1957-ben, végül 1958-tól 1959-ig Weinberger Jónás.[54] 1960-tól a nyomozói munkának nincsen fellelhető dokumentációja, lehet, hogy a jelentkezések rendkívül megcsappantak, alacsony száma már fölöslegessé tette az ellenőrzésnek ezt a formáját. Arról, hogy pontosan hogyan rekrutálódott ez a csoport, eddig keveset sikerült kiderítenem a hitközség irataiból. Berkovits Jenő 1935-1936-tól volt alkalmazottja az orthodox hitközségnek,[55] ám arról, hogy 1945 előtt milyen megbízásokat kapott, nem tudok. 1945 májusában kelt levélben, címzésében „Berkovits Jenő rabbi Úrnak" címezve, a VIII. kerületi körzet paszkeneri teendőivel bízta meg őt a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, melyet javadalmazás nélkül végzett.[56] Egy 1946-os, a hitközség elöljáróságának írt leveléből tudjuk, hogy 1945 nyarától a Joint konyhák rituális felügyeletét is végezte. Ebben a levelében említi meg, hogy az állandó jellegű beosztásai mellett megbízták „az uj tagok felvételével kapcsolatos informatio beszerzésével". Ahogyan írja, „ez a hozzáértést és tapintatosságot igénylő munkát mult év szeptemberétől végzem és ez minden szabad időmet igénybeveszi, sőt nagyon gyakran reggel 6 órakor kell kezdenem és még késő este is dolgoznom kell." A hitközség anyagi helyzetéről tanúskodik levélbeni megjegyzése: „...ezért a munkámért mind mai napig egy fillér fizetést nem kaptam".[57] 1947 januárjában a hitközség kultuszügyosztályának javaslatára az elöljáróság ismét Berkovits Jenőt bízta volna meg az „információk beszerzésével", mert „az eddigi tapasztalatok szerint ő igen megfelel erre a célra és az utóbbi időben az információk beszerzése el volt hanyagolva, mert nem volt megfelelő ember".[58] A kultuszügyosztály emellett „indokoltnak tartja, hogy ezen különmunkáért az általa kért 250.- forint plusz javadalmazást megkapja".[59] A megbízás azonban ezúttal rövid ideig tarthatott (vagy talán nem is realizálódott, hiszen erre az időszakra általa jegyzett jelentéssel nem találkozunk), mert 1947 júniusában bejelentette a hitközségnél, hogy Amerikába távozik, s ez valószínűleg rövidesen meg is történt.[60] Az őt követő Weisz Gyula – a jelentkezési lapokon is használt saját pecsétfeliratának tanúsága szerint – kezdetben magántisztviselőként dolgozott,[61] majd a Bikur Cholimnak volt pénzbeszedője.[62] 1946-tól 1948-ig szinte kizárólag Weisz készítette a beszámolókat a jelentkezőkről. Őt Kollmann Zsigmond követi, akiről csupán annyit sikerült megtudnom a hitközségi levéltárban fellelhető adóívei alapján, hogy 1950-ben „elköltözött", azaz minden valószínűség szerint elhagyta az országot.[63] Az őt kö-

54 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok 1945–1971.
55 MAOIH Levéltár, 772/1946.
56 MAOIH Levéltár, 1961/1945.
57 MAOIH Levéltár, 772/1946.
58 MAOIH Levéltár, 541/1947.
59 MAOIH Levéltár, 541/1947.
60 MAOIH Levéltár, 541/1947.
61 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 25/1948.
62 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok 55/1951.
63 MAOIH Levéltár, adóívek gyűjteménye, Kollmann Zsigmond.

vető, Ganzfried néven aláíró megbízottról közelebbi információt nem tudok, csakúgy, mint ahogy a feladatkört 1951 és 1952-ben végző Friebert Józsefről sem. Jakobovics Ferenc, egy 1952 decemberében, immár az Izraelita Hitközség Orthodox Tagozata[64] elöljáróságának írt leveléből tudjuk, hogy ő hitközségi alkalmazottként különböző gyárak kasrusz felügyelőjeként működött. A nyomozóként 1955-től, megszakításokkal 1958-ig működő Groszberg Jenő 1950-ben a hitközség, a budapesti orthodox szervezeti élet fontos szereplője volt. A hitközség elöljárósága ebben az évben a Bikur Cholim ügyvitelével bízta volna meg, amit ő azzal utasított vissza, hogy egyéb „resszortjai" mellett, melyek „külön-külön egész embert igényelnek", azt már nem tudná elvégezni, hiszen feladatai vannak a Szociális Bizottságban, a polgári konyhánál és a Gemilusz-cheszed egyletnél.[65] 1956-ban a hitközség „Groszberg Jenő kartársat [...] eddigi munkaköréből áthelyezi a Visegrádi utcai imaházba »bal-kajre«-nak és megbízza az ottani rabbi-teendők ellátásával."[66] Spitzer Sándorról, majd Weinberger Jónásról ismét keveset tudunk (utóbbit a felvételi lapokon elöljáróként említik). Mellinger A. Gerson neve hitközségi alkalmazottként bukkant fel egy 1945. július 29-i elöljárósági ülés jegyzőkönyvében, „miszerint fizetését elfogadhatónak nem találja és állását augusztus 15.-re felmondja. [...] elöljáróság [...] érdemes szolgálataira való tekintettel a vágóhidi metszők státuszába való besorolást ajánlja fel, melyet Mellinger nem vesz tudomásul, minek folytán elöljáróság Mellinger felmondását tudomásul veszi."[67] De már 1948-ban a hitközség adóosztályának vezetője volt,[68] 1960-ban pedig az orthodox tagozat szociális osztályának vezetője,[69] (ám azt is tudjuk, hogy 1919 augusztus 1-je óta áll a hitközség alkalmazásában,[70] ha nem is folyamatosan). 1957-ben pedig ő töltötte be a nyomozói posztot.[71] Előtte is volt még fontos szerepe, éppen e poszt nehézségeinek megoldásában. Kollmann Zsigmond 1950-es távozásakor ő tett ajánlást annak betöltésére és épp egy szintén régről ismert nyomozó személyében:

„Nyomozó felvétele Tagfelvételi ügyekben! Kollmann Zsigmond távozása folytán többféle kísérlet dacára nem sikerült megfelelő egyént kiszemelni. Nézetem szerint ajánlanám Weisz Gyulát (jobb hiányában) aki ezen megbizatásnak legjobban megfelelne. Jelenleg kb 40 drb elintézetlen felvételek vannak előjegyezve. Budapest, 1950. augusztus 10. Mellinger"[72]

A megállapodás két héten belül meg is született:

„T. Budapesti izr. hitközség orth. tagozata. Vettem Önöktől az alábbi levelet: „T. Weisz Gyula urnak, Budapest. Ezennel megbízzuk Önt, hogy hitközségünknél újonnan történő felvételre jelentkező egyénekről ugy a vallási, mint anyagi viszonyaikról-szabad idejében-adatokat szerezzen be és azokat bocsássa rendelkezésünkre.

Határozottan tudomásul veszi Ön, hogy ezen megbízással mi Önt nem akceptáltuk alkalmazottunkká és ilyen viszony közöttünk nem is jött létre, hanem Ön vállalkozott arra, hogy szabad idejében ezeket az információkat beszerzi, anélkül tehát, hogy ebből kifolyólag velünk szemben bármiféle alkalmazotti jogviszonyra igényt támaszthatna.

Minden egyes információért fizetünk Önnek drb.-ként 5.- azaz Öt Forintot. A Budapesti Izr. Hitközség Orth. Tagozata Elöljárósága: Halpern József s.k. főtitkár

Fentieket magamra nézve is kötelezőnek elfogadom. Budapest, 1950. augusztus 25. Weisz Gyula"[73]

Eddig nem ismert, hogy a nyomozókkal kapcsolatos megállapodások minden esetben hasonló keretben történtek-e, de mivel a hitközségi jelentkezés abban az értelemben, esetleges hogy azok folyamatossága, száma nem volt előre meghatározható (ráadásul az 1946–1947-es évek magas jelentkezési adatai után éppen az 1950-et megelőző két évben, ez a szám nem érte el az évi 70 főt), [74] ezért valószínűbb, hogy más esetben sem járt ez a poszt állandó alkalmazotti státusszal. Azt is láthatjuk, hogy nem volt egyszerű megfelelő személy kiszemelése a posztra, hiszen Mellinger hosszas keresés után sem talált alkalmas személyt. (Lehet, hogy a feladatkör nem volt népszerű a potenciális jelentkezők számára, de lehetséges – Mellinger leveléből talán ez valószínűsíthetőbb –, hogy a hitközség számára nem volt egyszerű a hitközségi érdekeket megfelelően képviselő személyt találni.) Azok a nyomozók, akikről bővebb információt sikerült szereznem, többnyire a rituális ügyekben járatos személyek. Berkovits, Jakobovics és Mellinger, megbízásaik alapján szakértői a kósersági, a kasrusz ügyeknek, s valószínű, hogy Groszberg Jenő „polgári konyhával" kapcsolatos feladatai is hasonló természetűek lehettek. Talán Weisz Gyula az egyedüli, aki „hivatalnokként" végezte ezt a feladato és egyben ő az egyetlen, akiről azt tudjuk, hogy – legalábbis az 1950-es megállapodás idejében – nem alkalmazottja a hitközségnek. A többieknek az orthodox hitközségbe való beágyazottsága mind hivatali idejük, mind széles alkalmazási körük oldaláról ennek épp az ellenkezője.

A tagfelvételről való döntés folyamata nem zárult le pár napon belül, a jelentkezési lap datálása és a nyomozói véleményezés között általában egy hónap telt el, az elöljáróság döntésére pedig nagyjából újabb egy hónapot kellett várni. Azt, hogy a nyomozói munka több szakaszban folyt, akár egy jelölt kapcsán is, jól illusztrálja a következő jelentés, melyet Berkovits Jenő készített. Ennek első felében, 1946 februárjában így ír a jelentkezőről:

„Az általa megnevezettek nem ajánlják. Férje (deportálva lett) dolgozott szombaton. Ő maga sem tartja a szombatot orth. módon a szomszédok szerint. Felvételét valószínűleg azért kéri, mert reméli, hogy mint orth. tag segélyben részesülhet."[75]

Majd ugyanabban az évben, de már júliusban ezt írja:

„Másodszori nyomozásom eredménye képen csak azt fűzhetem az első nyomozásom jelentéséhez, hogy bizonyosabbá vált, határozottan állíthatom, hogy szombattartása nem megfelelő. Berkovits."[76]

64 A három zsidó irányzat (orthodox, status quo és a neológ) 1950 februárjában egyesült. Frojimovics 2008: 421.
65 MAOIH Levéltár, 1950. VIII. 10-ei Elöljárósági ülés előkészítő iratai.
66 MAOIH Levéltár, 27/1956. „bal-kajre": Tóra olvasó. Érdekesség, hogy a Groszberg Jenő számára kiküldött levelet nem az 1950 óta hivatalos formában, tehát az „Izraelita Hitközség Orthodox Tagozata" -ként írták alá, hanem az 1950 előtti formulával: „Budapesti Aut Ortodox Izraelita Hitközség".
67 MAOIH Levéltár, Elöljárósági ülések anyagai, 1945. július 29.
68 MAOIH Levéltár, 325/1948.
69 MAOIH Levéltár, 60/1960.
70 MAOIH Levéltár, 60/1960.
71 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 1957.
72 MAOIH Levéltár, 11/1950.
73 MAOIH Levéltár, 530/1950. (Köszönöm Novák Attilának, hogy e forrásra felhívta a figyelmem.)
74 MAOIH Levéltár, Jelentkezők évenként vezetett névsoros listája.
75 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 14/1946.
76 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 14/1946.

Tehát az 1946. februári felmérés után hét hónappal újra visszatért a jelentkezőhöz, hogy megbizonyosodjék arról, helytálló volt-e az első benyomása. A nyomozó saját tapasztalatai alapján, szuverén szereplőként ítélt meg helyzeteket, bár úgy tűnik, nem mindig a hitközség szempontjait helyezte előtérbe.

„Hat hónapig állás nélkül volt és szövetkezetbe nem tudot belépni, mivel nem volt 6000 ftja befizetni és így kénytelen volt állásba menni ahol nem tudja tartani a szombatot. Ragaszkodik hozzá, hogy Orth Hitközségi tag legyen mivel vallásos életet él feleségével együtt a szombaton kívül minden féle tekintetben meg felel. Templomba jár minden nap, voltam a lakásán az ágyak is külön vannak. Véleményem az, hogy fel kel venni az Orth Hitközségbe, mint tag. Jakobovits Ferenc"[77]

A hitközség értékrendjének őreként ezúttal nem mérte fel jól a helyzetet Jakobovics Ferenc, hiszen a szombat megtartása az a parancs, melyből 1953-ban sem engedett a hitközség orthodox tagozata. De a döntést ez esetben sem maga a nyomozó hozta meg –, ezt a jelentkezést az elöljáróság elutasította. (Érdemes emlékeznünk arra a párhuzamra, hogy az 1926–27-es évekből felidézett makói rabbinikus rendelkezés is előírta a hitközségi tagok lakberendezésének – ott Bész Din általi – ellenőrzését.)

Végül nyomát találtam annak is, hogy bizonyos rokoni kapcsolattal a nyomozói feladatkör összeférhetetlen volt, egy ízben Berkovics az, aki ezt fűzi hozzá a jelentéséhez: „Egyébként be kell jelentenem, hogy nekem rokonom (unokatestvérem) tehát összeférhetetlen, hogy én tegyek javaslatot felvételére."[78]

Ha a – többször a hitközségi iratokban is –„nyomozónak" nevezett hitközségi megbízott nem érezte azt, hogy egyszemélyi ajánlást tudna nyújtani azzal kapcsolatban, hogy a hitközségbe jelentkező tagként az elvárható lojalitást tanúsítaná majd a hitközség felé, az orthodox Rabbisághoz utalta az ügyet. A végső döntés, melyet formailag a hitközség elöljárósága hozott, megjelent a jelentkezéseket rögzítő könyvben,[79] és a jelentkezési lapok hátoldalán is rögzítették azt. (A valamilyen ok miatt az elutasítottak aránya 19% körül volt a vizsgált években, tehát majdnem minden ötödik jelentkező tagfelvételi kérelmét elutasították, ily módon tartva szigorú kontrollt a saját csoport tagsága felett.)[80]

A tagfelvételi eljárás végső szintjéről kevés konkrét információhoz jutunk a jelentkezési lapok feldolgozásával. De van arra is példánk, hogy milyen ügyekben kérték a Rabbiság állásfoglalását, ráadásul a következőkben a felvételi procedúra szinte minden szintjét láthatjuk működés közben:

„Társas viszonyban van egy Borbély Jenő nevű nem zsidó könyvkötővel Szentkirály 6 sz. házban egy az utcára nyiló pince helyiségben. Mindkettőjük külön iparengedélye van. A pince bejárat ajtaja fölött csak a »Borbély Jenő« név szerepel. A pince szombaton nyitva van. Friedman azt állítja, hogy ő szombaton nem megy be. Jelenleg (helyesebben: eddig) késsel borotválkozik, mert-mint mondja-nem tudta hogy lehet kapni »Barbient.« A Rabbiság idézze meg őt: tisztázza vele a szombattartás ügyet és ígértesse meg vele, hogy többé nem borotválkozik késsel. A második megnevezett ajánló, Schöchter Áron nem ismeri jelenlegi életmódját ezért nem ajánlja most. Talán később, ha már érdeklődött felőle és kielégítőnek fogja találni, ajánlja majd."

„Megígérte, hogy soha többé az üzletbe nem megy be és, hogy késsel soha többé nem fog beretválkozni." (Külön papíron, Bész Din pecséttel.)[81]

A jelentkező állítása szerint ugyan nem dolgozott szombaton, de a Sulchan Aruch szerint azzal is megszegte a szombat szentségét, ha tulajdonostársként részt vett akár közvetve is az üzlet szombati működésében. A késsel való borotválkozást pedig szintén tiltja a Kitzur Sulchan Aruch.[82] Az ígérettétel arra, hogy a jövőben a Sulchan Aruch törvényeinek megsértését nem követi el többet a jelentkező, megszokott és elfogadott eljárás volt a procedúrában, de míg a késsel való borotválkozás során ez gyakran előforduló gyakorlata volt a hitközség döntéshozóinak, a szombat megsértése kapcsán ez egyáltalán nem volt általános, ebből a szempontból a fenti példa nem tükrözi vissza pontosan a gyakorlatot. A borotválkozás tehát egy olyan eleme volt a mindennapi vallásosságnak, ahol az orthodoxia alkalmasint teret engedett a „zsidó univerzalizmusnak", nem szabta nagyon szűkre saját csoporthatárait.

A MINDENNAPI VALLÁSOSSÁG HITKÖZSÉG ÁLTAL ELVÁRT ELEMEINEK BEMUTATÁSA

A hitközségi alapszabály a felvétel kapcsán a következőt fogalmazta meg elvárásként a tagokkal szemben: felvehető az, aki „a szombati és ünnepi szentséget valamint a Schulchan Aruch szabta vallási törvényeit nyilvánosan meg nem szegi".[83] Azt, hogy ez hogyan működött a mindennapi gyakorlatban, nyomon követhetjük a felvételi lapokon, a nyomozói beszámolókon keresztül, ahol leginkább az elutasított jelentkezések kapcsán olvashatunk bővebb beszámolót arról, hogy a jelentkező miért *nem felelt meg* a nyomozó által közvetített és ellenőrzött hitközségi elvárásoknak.

77 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 8/1953.
78 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 193/1946.
79 MAOIH Levéltár, Jelentkezők évenként vezetett névsoros listája.
80 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 1945–1971.
81 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 35/1946.
82 Kitzur Shulchan Arukh 170.
83 BAOIH Alapszabályai 1939.

A SZOMBATTARTÁS

A tagjelentkezők elutasításának leggyakrabban előforduló indoka az volt, hogy a jelentkező nem tartotta a szombat szentségét. Ha maga a jelentkező volt szombatszegő, megítélése teljesen egyértelmű volt és elutasítást nyert, mint a következőkben:

„A nyáron láttam שבת du. ujságot olvasva sétálni…”[84]

„Nevezettnél 1947 jan 18-án 12.30-kor ott voltam, amikor is csak az anyosa özv. Kövess Boldizsárné volt othon, ki elöttem rakta meg a tüzet, közben a konyhára is kimentem ahol főtt az ebéd lent vártam aztán amikor 14.30-kor jött haza a Berkovits úr és lifttel ment fel. Felesége ritiküllel volt az »Oti«-ban ügyet elintézni. Mehalel Sabeszok. Weisz Gyula”.[85]

Vagy csak egészen röviden feljegyezve: „אוכל טריפה ומחלל שבת”.[86] Az első esetben hordott is nyilvánosan a jelentkező (ti. újságot), másrészt világi témát olvasott, szintén nyilvánosan.[87] Második esetben láttuk, hogy nemcsak a jelentkező (Berkovits úr), hanem a vele egy háztartásban élő anyósa sem tartotta a szombat szentségét, a harmadik esetben pedig nem csak a szombattartás szabályát hágta át a jelentkező, de a rituális étkezés szabályait is megszegte.[88] A következő esetben a megváltozott társadalmi környezet befolyása is megjelenik a beszámolóban: „Nevezett, ábszolut beleilleszkedett a mai helyzetben Csepelen van állásban ahol Sábeszkor is dolgozik természetesen. A felesége vallástalan. Mikvet nem tartja fontosnak.”[89] Ez esetben a jelentkező nem „csak” a szombatot szegi meg, de úgy tűnik, hogy ő és a felesége az új társadalmi értékeket is elfogadta, „beilleszkedett”. Gyakran előforduló helyzet volt az elutasítások esetében a következő is: „A család szerint, melynél lakik szombattartó. A szomszédok azonban azt mondják, hogy látták szombaton az utcán ritiküllel járni.”[90] Ebben az esetben a jelentkezővel egy lakásban élők és a szomszédok véleménye között jelentkezett ellentmondás. A szomszédok azok, akik az alapszabályban is hangsúlyozott „nyilvánosságot” képviselik, így valószínűleg beszámolójuk ezért esett nagyobb súllyal latba, melynek végül elutasítás lett az eredménye. A következőkben a szombattartás lakáson, családon belüli kérdéseire látunk példákat. Nem elég ugyanis, ha a jelentkező tartja a vallás szabályait, mert ha olyannal él,

„aki nyilvánosan megszentségteleníti a szombatot, az minden tekintetben nem-zsidónak számít. Ha borhoz ér, azt tilos meginnod, az általa sütött kenyér olyan, mintha nem-zsidó sütötte volna, az étel, amit főz, mintha nem-zsidó készítette volna”.[91]

„Szerintem még egyszer ki kellene menni a lakására, mivel az első alkalomkor nem a legjobb benyomást keltette előttem az anyósa. Ő maga minden nap a templomba van. Mindenki ismeri. Felesége neolog családból való együtt lakik az anyósával aki nem vallásos. Szerinte a felesége mindenben ő utána igazodik s nem az anyja után.”

Majd ugyanitt:

„Kétszeri ottlétemkor rossz benyomást keltett. Anyósa sem nem אורט כשר sem nem שמר שבת[92] *háztartásuk együtt van.”*[93]

Másik jelentkező esetében:

„Nincs külön lakása és így nem lehet hitk tag, mert a leánya 100%-os Mehállel Schábesz és Tréfe háztartást vezet. Különben is csak segély céljából akar tag lenni.”

Illetve rövidebb példákkal ugyanez a problémakör:

„Húgánál lakik, akinek divatszalonja van, szombaton nyitva.”[94] *„Felesége bejár szombaton is az árúházba.”*[95]

Mindegyik esetben a közös háztartás okozhatott gondot, mikor a jelentkezőnek nem volt befolyása arra, hogy a kóserság szabályai a lakásban a megkívántak szerint zajlanak-e. Érdekes összevetésül szolgál a következő eset, mely bizonyos formáiban hasonlít az előzőkre, de eltérés mégis van, ahogyan az elöljáróság döntése is eltér az előbbiektől, hiszen ebben az esetben felvették a jelentkezőt.

„Nevezett, férjezett, 25 éve. A férje sajnos nem ort. szellemben nevelkedett. Ő maga streng ort. háztartást vezet. A Kohn J. Hermann-nak az unokatestvére. Férje ígéri, hogy bele fog illeszkedni ő is a vallási rítusokba, de nem megy ez könnyen, tekintettel a 68 éves korára. Fentnevezett feleség mindig is streng Sajmér sábesz és orth koser háztartást vezetett. Az édes apja megb. az orth kitközségnél kb. 1902-1917 ig állt alkalmazásban, mint mészáros. Barátnői, mind az orthodoxiának a kiválóságai. Felvilágosítást adhat Tauber Simonné, Schück Mózesné és Briszk Dániel rabbi ur. valamint a Kőnig Henrichné.”[96]

Majd a következtetés:

„A férje nem lehet tag, de az asszony aki kéri teljesen megfelel a vallási előírások szerinti követelményeknek. Streng orth koser, Sajmér Sábesz.”[97]

Ebben az esetben nem jelentett gondot az, hogy a jelentkező olyannal élt együtt, aki nem orthodox szellemben nevelkedett, hiszen a nő volt az, aki vezette a háztartást, s múltja, családi és baráti kapcsolatai alapján a nyomozónak és az elöljáróságnak is nyilvánvalónak tűnhetett, hogy a háztartás és a mindennapi élet a Sulchan Aruchnak megfelelően „streng orthodox” a lakásban, illetve a jelentkező lojalitása a hitközség felé megkérdőjelezhetetlen. Az egyén és a hitközség intézményrendszere közti eltérő megítélésre látunk példát a következőkben:

„Gyári munkás jelenleg nem dolgozik. Szombattartása eddig nem volt kielégítő. Háztartást

84 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 144/1947.
85 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 257/1946. (1947. január 18-a szombatra esett.)
86 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 192/1947. אוכל טריפה ומחלל שבת, azaz a jelölt „tréflit” eszik és megszegi a szombat szentségét is. (Idézeteknél a források héber szövegeit is betűhíven közlöm.)
87 Shulchan Arukh, Orach Chayim 307.17.
88 Kitzur Shulchan Arukh 46.
89 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 11/1950.
90 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 65/1946.
91 Kitzur Shulchan Arukh 72.2.
92 אורט כשר – „ort. kóser”, שמר שבת – „somer sabat” „őrizője a szombatnak”, ti. szombattartó.
93 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 202/1946.
94 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 11/1948.
95 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 12/1948.
96 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 59/1950.
97 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 59/1950.

nem vezet; Hannában étkezik… A Hannában kapott ételt hazaviszi és lakásán fogyasztja el. Ezt megtette szombaton is eddig".[98]

Ugyancsak 1946-ból:

„A bet[h]len téri konyháról étkezik s szombaton is hazaviszi az ételt."[99]

„Népasztalnál kap ebédet s ezt felesége szombaton is lakására viszi. Ezzel kapcsolatban – védekezésül – mondja, hogy a Népasztalnál étkező orthodoxok legtöbbje szintén hazaviszi az ételt szombaton."[100]

(Ez utóbbi ügyet a felvételi lap tanúsága szerint a Rabbisághoz utalták. A jelentkező felvételt nyert, ám az indoklást nem ismerem. Az első két esetben elutasították a jelentkezéseket.) Az idézett – kivétel nélkül 1946-os – példák mellett másokat is elhelyezhetnénk ebben a sorban. Több ízben utasítottak el jelentkezőket arra való hivatkozással, hogy a Hannából, vagy a Népasztaltól szombaton elvitték az ebédet. Az egyén és az intézmény megítélése között feszülő ellentmondás az elöljárósági ülésre is eljutott abban az évben:

„Klein Dávid sérelmezi, hogy az orthodox népasztal és a Hanna megszegi a szombatot azáltal, hogy felnőtteknek házonkívüli fogyasztásra is kiadja szombaton az ételt. Sürgős intézkedést kér. Elnök ezen anomáliákról nem tudott, a szükséges intézkedéseket meg fogja tenni."[101]

A konkrét intézkedésnek nyomát ugyan nem találtam eddig a hitközség iratanyagában, de a jelentkezési lapok alapján az valóban megtörténhetett, mert az elutasítások magyarázataként többé nem szerepelt az, hogy a Hannából hozott volna el valaki sábeszkor ételt. A szombatszegés és a szombatszegőnél való étkezés tilalmának kapcsolata a továbbiakban is megjelenik, de kizárólag magánszemélyek vonatkozásában:

„Nekem azt mondta, hogy a Bródi S. u. Schwartznál – hitk. tag-étkezik pedig Hartman nevezetűnél a Király u. 7., aki Mehalel Sábesz".[102]

Más jelentkezőnél hasonlóképpen:

„Légrádi K. u. 12 alatt Fábiánnénál étkezik aki sajnos »Mehallel Sábesz« (Balzac u.)".[103] *Szintén a szombattartási szabályok körét érinti a következő eset: „…jelenleg, hogy a toll szakma államosítva lett, nem keres semmit bemondása szerint. […] Információ szerint a tollfosztógépét bérbe szokta adni és azon szombaton is dolgoznak."*[104]

Egyrészt a kor gazdasági és társadalmi lenyomatát látjuk a bejegyzésben, hiszen a korábban önálló egzisztenciaként boldoguló jelentkezőt az államosítás megfosztotta megélhetésétől, ezután úgy élt meg, ahogyan tudott: korábbi munkaeszközét adta bérbe, ez viszont vallása parancsaival ellenkezett, hiszen a Kitzur Sulchan Aruch szerint szombati napra nem kérhetett volna bért a gép után.[105]

98 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 58/1946.
99 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 191/1946.
100 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 225/1946.
101 MAOIH Levéltár, Elöljárósági ülések anyagai, 1946. augusztus 28.
102 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 101/1947.
103 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 168/1947.
104 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 52/1948.
105 Kitzur Shulchan Arukh 73.

A szombattartás tekintetében szigorúan járt el a hitközség a jelentkezőkkel kapcsolatban. Míg más esetben (ahogyan majd látni fogjuk, például a késsel való borotválkozás kapcsán), megengedőbb és türelmesebb volt az elöljáróság, a szombattartás kapcsán ez egyáltalán nem jelent meg, ha új jelentkezőkről volt szó. Az általam kiemelt példákban láttuk a magyarázatot, a megokolást. A legtöbb esetben azonban annyi szerepelt az elutasított jelentkezők lapján, hogy „mehálel sábesz", vagy מחלל שבת. A megítélés akkor sem változott, amikor az államosítások kapcsán egyre elterjedtebb lett az alkalmazotti lét az orthodox zsidó munkavállalók körében is. Az orthodox hitközség – az egyre csökkenő számban beadott jelentkezési lapok tanúsága szerint – kitartott amellett, hogy a szombat megtartása a zsidóság alapintézménye.

A NEOLÓG INTÉZMÉNYRENDSZERREL VALÓ KAPCSOLAT MEGÍTÉLÉSE

Az orthodox hitközséghez való lojalitás komoly mércéje volt a tagsági felvételnek – és a hitközségi döntéshozók nem fogadták el a kettős identitást –, a neológ intézményrendszerrel való kapcsolat szinte minden esetben kizárta a jelentkezés pozitív megítélését. 1945. decemberi bejegyzés: „Vallási törvények betartása szempontjából kifogás alá nem eshet. Annak megállapítása, hogy egy volt neolog alkalmazott felvehető-e orth. tagnak, nem tartozik rám."[106] Majd 1946 áprilisában ugyanott: „Mult évben már kérte egyszer felvételét. Az aktáját akkor »függőben« hagyták. Időközben alkalmazták őt a Csáki-utcai[107] templomban amolyan kisegítő előimádkozó sames-nak. Most is állásban van ott."[108] Egy 1946-os jelentkező kapcsán olvashatjuk: „Jól ismerem még Sárvárról vallásos szombattartó […] felvételre alkalmas." Bejegyzés a jelentkezési lap hátulján: „izr. hitk. alkalmazottja, *Rumbach templomban*[109] leinoló és gondnok" és ugyanitt: „Elvből nem vehető fel."[110] 1947-ből: „Nevezett jelenleg az izr. hitk.-nál különben משגיח.[111] Vallásilag teljesen 100%-os felesége parókát visel, ismerem még Újfehértóról חסידיש.[112] Egyik fia a Hűvösvölgyi Jesivában tanul, felvételre ajánlom."[113] Hasonló 1958-ból: „Neolog משגיח – nem vehető fel".[114] Végül egy jelentkező, 1956-ból:

„Özvegységi járulékos. Férje a neológoknál volt tag, a Wertheimer & Frankl cég utazója volt, שבת-kor nem utazott. A nő társbérletben lakik, külön konyhája van. (Háromkarikájú gázrezsójából az egyiket kizárólag húsosnak, a másikat tejesnek, a harmadikat semlegesnek használja.) Fedetlen fővel jár, de a כשרות-ra[115] *igen pedáns, ugy szintén a שבת-ra is – amennyire érti, – s éppen ezért tul is lő a célon. A házban nagy »orthodox«-nak fémjelzik, ha már így van,*

106 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 53/1946.
107 Csáky utca, ma: Hegedűs Gyula utca. Buza–Mészáros–Ráday 1998: 105.
108 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 53/1946.
109 Kiemelés az eredetiben is.
110 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 316/1946.
111 משגיח - mesgiáh, rituális (kósersági) felügyelő.
112 חסידיש – haszidis.
113 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 78/1947.
114 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 1/1958.
115 כשרות – kásrut, kásrusz, a rituális étkezési előírások.

akkor – mondja – legyen mint tag is orthodox."[116]

A fenti példákban szereplő jelentkezőket elutasította az orthodox hitközség. Függetlenül attól, hogy a mindennapi vallásosságában teljesen megbízható volt-e a jelölt – hiszen a nyomozói beszámolókban erre való utalásokat olvashattunk –, úgy tűnik, fontosabb volt felvételük megítélésében az, hogy lojalitásuk, mint neológ alkalmazottaknak, nem lehetett az orthodox hitközség nézőpontjából tekintve kizárólagos.

Olyan esettel is találkozunk, melyben egy neológ intézménnyel kapcsolatos orthodox részvétel – legalábbis eseti – megítélése eltért a korábbiaktól. A rabbiszeminárium kapcsán, egy 1955-ös jelentkezésben olvashatjuk a következőket:

„tősgyökeres othodox ember. Süsskind Manó hitk. tagunk veje. […] (Mint jól »tanulni tudó« hitsorsosnál kifogásolandó, hogy hitvese teljesen fedetlen fővel jár.) Debrecenből feljött 51 éves ember. Csak ugy kapta meg a pesti letelepedést, hogy beiratkozott a szemináriumba. Ha tudunk neki más módot az állandó pesti tartózkodáshoz, azonnal kilép onnan, ahol csak szinleg van".[117]

A rabbiszeminárium megítélése kettős volt az orthodoxiában. Intézményi szinten kezdettől elutasították azt, azonban a hallgatók jelentős része származott az északkeleti, orthodox lakosságú megyékből,[118] akkor is, ha szolgálataikat ezután az orthodoxia már nem fogadta be. Szofer Hajim még 1877-ben, tíz tiltást fogalmazott meg a rabbiképzővel kapcsolatban az orthodoxok számára. Esetünkkel kapcsolatban a következőket érdemes kiemelni:

„1. Ortodox zsidó nem küldheti a rabbiképzőbe tanulni a fiát vagy bármilyen rokonát […], 3. Ha egy rabbiképzős meg akar térni, azaz ortodox szeretne lenni, legalább öt évig elmélyülten kell tanulmányoznia a vallási tanokat, és mindennap valláserkölcsi irodalmat is kell tanulmányoznia."[119]

Ha ez a szigorú tiltás idővel enyhült is talán, de figyelemreméltó, hogy a neológiában járatos „Sárvári György" fedőnevű ügynök a Rabbiképző egyik orthodox hallgatója kapcsán még 1963-ban is így nyilatkozott:

„A Rabbiképző megnyitásán értesültem arról, hogy két új növendék van. Az egyik Braun Miklós, aki az orthodox tagozat palléri felügyelője a vágóhídon. És feltűnő – még tudomásom szerint nem is volt arra példa – hogy orthodox szertartásu dolgozó állásban maradhasson és a Rabbiképző tanítvány legyen. […] Nem világos előttem, hogy mi késztette erre a pályaválasztásra. Lehetséges, hogy a katonai mentesítést akarta így elérni, vagy talán egyéb stb."[120]

Természetesen az, hogy „Sárvári György" az elmondottakat így tudta, nem jelenti azt, hogy

116 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 19/1956.
117 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 20/1955.
118 Gonda 1992: 140.
119 Frojimovics 2008: 93.
120 ÁBTL 3.1.2. M-37809. 1963. október 3-a. (Az idézett szöveg lejegyzése ezúttal is betűhíven történt.)

ez minden elemében érvényes tudás. Azonban arról kellőképpen tájékoztat bennünket, hogy milyen kép élhetett a neológia felső köreiben az orthodoxia Rabbiképzőhöz való hozzáállásáról még az 1960-as évek első felében is. Visszatérve hát az 1955-ös jelentkezőnkre (akitől a hitközség egyébként nem tagadta meg a felvételt) és a jelentkezés körülményeire: látjuk, hogy egy, a korszakban beágyazott élethelyzet volt az, amire a jelentkező megoldást keresett. Csak úgy kapott engedélyt a hatóságoktól arra, hogy Debrecenből a fővárosba költözhessen, ha rabbiszemináriumi hallgató lett. (Ez élő párhuzam az 1963-as jelentésben megfogalmazott gyanúval, ahol „Sárvári György" azt feltételezte, hogy az orthodox hallgató a katonaságtól kívánt mentesítést szerezni a felvétellel.) Az orthodox hitközség nem zárkózott el a felvételtől, tehát a Rabbiképző kapcsán ekkor már volt olyan, a hitközség számára is elfogadható indok, mely nem zárta ki automatikusan az itt tanuló orthodoxot a hitközségi tagok köréből. Láttuk, 1955-ben a neológoknak dolgozó mesgiáh nem lehetett orthodox tag. (Természetesen az is elképzelhető, hogy itt nem a Rabbiképző megítélésének megváltozásáról lehet csupán szó. Könnyen lehet, hogy a személyes kapcsolatrendszer az, amely segített a tagság pozitív megítélésében. Az azonban biztos, hogy önmagában az, hogy valaki a Rabbiképző hallgatója, (már) nem zárja ki azt, hogy ezzel együtt a budapesti orthodox hitközségnek is tagja lehessen.)

A neológ intézményrendszeren belül kötött házasság kapcsán újra merev elutasítást látunk. Az a jelentkező, aki neológ esküvővel jelentkezett tagnak, forrásunk szerint biztos lehetett az elutasításban az orthodox hitközség részéről.

„Neolog hitk. tagja, esküvője Rombach templomban volt, koszüboja ennek megfelelő. Bizonyos, hogy felvételét, azért is kéri, hogy részesülhessen »csomag«-ban, de másrészt őszinte az óhaja, hogy bejusson a »vallásosabbak« közé."[121]

Másutt: „Nem üti meg a »mértéket«. Elutasítandó azzal a megokolással, hogy kb. 2 hónappal ezelőtt történt házasságát neolog templomban kötötte."[122] Illetve 1947-ből: „Férjhez ment Grosz Jenőhöz ki neolog tag. Csak polgárilag vannak megesküdve."[123] A polgári esküvő és a neológ templomban kötött esküvő sem egyeztethető össze a Sulchan Aruchhal. A polgári esküvő többek között nem ad ketubát, pedig ahogyan a Kitzur Sulchan Aruchban szerepel: „Rövid ideig sem élhetsz feleségeddel ketuba nélkül."[124] S bár a neológ ketuba létezik, de az orthodoxia azt nem fogadja el érvényesnek. A háború előtti példáinkban csupán azt láthattuk, hogy a neológia tagjainak *mindennapi vallásossága* az, amelynek mentén az orthodoxia képviseletében Fischer Fülöp kijelöli a saját csoportja és a neológia közötti határvonalat. Az 1945 utáni jelentkezési lapokon látható példák mintha túlmutatnának ezen a megközelítésen: úgy tűnik, mintha az orthodoxia még élesebben próbálná meghúzni a csoporthatárokat, ami a holokauszt után felbukkanó disszimilációs stratégiák hitközségen belüli megerősödésére utalhat.[125]

121 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 135/1946.
122 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 216/1946.
123 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 210/1947.
124 Kitzur Shulchan Arukh 145.11.
125 Győri 2009: 69. és Zima 2020: 306.

A HÉTKÖZNAPI VALLÁSOSSÁG EGYÉB ELEMEI

A Kitzur Sulchan Aruch tiltja a késsel (borotvapengével) való borotválkozást.[126] A jelentkezésekben többször felmerül, hogy a jelentkező késsel vágja haját, vagy arcszőrzetét (ollóval, vagy az olló mozgási elvén működő géppel szabad vágni), de ebben az esetben a hitközség döntéshozói nem jártak el olyan szigorúan, mint a szombat szentségének megtörése esetén, vagy a nem-orthodox házasságokkal kapcsolatban. Idővel állandó szövegű, gépelt lap is készült: „Alulirott ezennel kötelezőleg kijelentem, hogy a mai naptól kezdve csak rasollal,[127] vagy villanygéppel fogok borotválkozni."[128] Az addig, a borotválkozást tiltó Sulchan Aruch rendelkezését megszegőknek elég volt ígéretet tenniük, hogy ez többet nem fordul elő, s ezen nem múlott a hitközségi tagságuk. „Beidézendő a Rabbisághoz, hogy ígéretet tegyen, hogy zsidó vallásúakat nem borotvál késsel."[129] A fodrász jelentkezőnek pedig arra kellett ígéretet tennie, hogy nem csak önmagával kapcsolatban jár el a Sulchan Aruch értelmében, de klienseit sem fogja borotvával borotválni.

A vallásilag, rituálisan érvényes házasságkötés, illetve az elválás hiánya kizárja a tagfelvételt, amint azt a következő példa illusztrálja. „A felesége nem vált el az első férjétől és most קדושין nélkül élnek." „Er libt mit ein ésesz isch. Csak polgárilag vannak megesküdve. »felesége Esesz isch.«"[130] A jelentkező felvételét valóban elutasították.

A fedetlen fővel járás tilalma[131] kapcsán jóval ritkábban olvashatunk bejegyzéseket a felvételi dokumentációkban. „Eddig neologok voltak, most a Vasváry P. u. templomba jár imádkozni. Az utcán sapka nélkül járkál. Az ajánlókkal ezek után nem irattam alá."[132] Ebben az 1947-es esetben a sapka nélkül járás „kísérőjelensége" a neológ múlt. A korábbi neológ hitközségi tagság önmagában nem jelentett azt, hogy az orthodoxia elzárkózott volna a tagfelvétel elől. Látjuk azonban, hogy az elutasítás ebben az esetben nagyon határozott, amit úgy értelmeznék, hogy ezt az előírást is szigorúan vehette a hitközség, mint az orthodox vallásosság viselkedésmintáinak lényeges elemét. A további két példában a mindennapi vallásosság több eleme is hiányos, tolerálhatatlan az orthodoxia mércéjével mérve:

> *„Mikor fent voltam nála ép vacsorázott természetesen Hajadonfővel[133] az asszony nem volt és nem is akar menni Mikvéba. Sábeszkor a Rákóczi uton a csillag áruházban dolgozik, ahol állásba van."[134]*

A jelölt – bár nem nyílt színen, de a nyomozó által hangsúlyozottan –, fedetlen fővel volt otthon, felesége nem járt mikvébe és sábeszkor dolgoztak is, így tagfelvételi kérelmét természetesen elutasította a hitközség.

126 Kitzur Shulchan Arukh 170.2.
127 Szőrtelenítő szer, melyet felvisznek az arcra, majd a szőrzet fakéssel könnyedén eltávolítható.
128 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 116/1950.
129 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 192/1946.
130 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok 319/1946." קדושין nélkül élnek" – értsd: megszentelés (egyházi házasság) nélkül élnek. Ésesz isch: házas (előző férjétől rituálisan nem elválasztott) nő.
131 Kitzur Shulchan Aruch 3.6.
132 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 121/1947.
133 Kiemelve az eredetiben is.
134 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 19/1950.

Érdekesség, hogy a parókaviselés kapcsán a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközségnek már a főváros felszabadulása utáni első választmányi ülésén, 1945. február 20-án fellobbant egy vita, ahol Ernszt Márkusz a jegyzőkönyv szerint a következőt kérte:

> *„a vezetőségben csak olyanok foglaljanak helyet, kiknek felesége parókát visel és kiknek gyermekei kifogástalan vallásos életet élnek".[135]*

Mellyel szemben előbb Korein Dezső szólalt fel, miszerint „Ernszt Márkusz indítványát nem fogadhatja el, mert a parókaviselés ténye még nem kvalifikáció", s kérte, hogy „ne foglaljunk állást senkivel szemben, hanem vigyázzunk a sólajmra[136]". Kahán-Frankl Samu a nehézségekkel teli, „átmeneti időszakra" való tekintettel nem tartotta időszerűnek a kérdést. A jegyzőkönyv szerint a következők mentén érvelt:

> *„…a mai sulyos helyzetben és az átmeneti időre, amiről jelen esetben szó van, nem lehet az Ernszt Márkusz választmányi tag által megkívánt korlátozást a hitközség érdekeinek sérelme nélkül keresztül vinni. Nagyon üdvös lenne, ha az egész vonalon vallási tekintetben minden kritikát kibiró rátermett vezető emberek állnának rendelkezésre. Most az átmeneti rendezés alkalmából azonban nem tartja opportonusnak ezen kérdés felvetését, amely a végleges rendezés idejében válik majd aktuálissá."[137]*

Tehát, a vallásosság mércéjeként, mint a vezetőség kiválasztásában szerepet játszó esetleges szelekciós tényező, ugyan a hitközség vezetésében is felmerül, de ahogy látjuk, a javaslattevő Ernszt Márkusz egyedül maradt a véleményével, nem tudta azt érvényre juttatni. Egy rövid ideig megjelenik ugyan a nyomozói nyomtatványon is, de a kiválasztás szempontjai között ott sem döntő érvényű: a nemleges választ adó jelentkezőket ugyanis nem zárja ki a felvételből. Sem azoknak a férfiaknak, akiknek a felesége nem parókaviselő, sem azoknak a jelentkező nőknek, akik nemleges választ adnak erre a kérdésre, csak ezért nem utasítják el a jelentkezését, s 1946 májusa után le is kerül a kérdés a nyomtatványról (s mint láttuk, ritkábban is hozzák szóba egy-egy jelentkezés kapcsán). Viszont az egyik 1947-es jelentkezési lapon láthatjuk nyomát annak, hogy a mindennapi vallásosság ezen elemében volt változás a korábbiakhoz képest:

> *„Ezelőtt nem vették fel annak idején, mert akkor hiba volt hogy saját hajában (?) jár, és a gyermekei sajnos nem vallásosak, de a férj és a feleség שומר שבת-ok voltak most és minden kor."[138]*

Korábban tehát a hitközségi felvételt kizáró ok volt, ha az asszony a saját hajában járt, akkor is, ha a férj és a feleség egyébként elismerten szombattartó (שומר שבת) volt.

Utolsó példánk több vonásában is egyedi. A feldolgozott több mint 1400 jelentkezési lapon számos beszámolót olvashatunk arról (hiszen kérdés is van erről a lapokon), hogy a gyermek hova jár iskolába, és a már felnőtt gyermekek megélhetése, a vallással, a hagyományokkal, elszórtan szüleikkel való viszonyaik is felbukkannak a lapokon. Azonban ez az egyetlen, ahol egy – még nem felnőtt – hét éves gyermek elvárt vallásos megjelenéséről

135 MAOIH Levéltár, Elöljárósági ülések anyagai, 1945. február 20.
136 sólajm – béke, a héber sálom (שלום) szóból.
137 MAOIH Levéltár, Elöljárósági ülések anyagai, 1945. február 20.
138 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 110/1947.

esik szó, még ha röviden is. „Egy 7 éves fiu gyermeke kalap és talisz-kotin nélkül jár; mozüzo az ajtón nincs; ő maga szombaton is viszi az ételt a Hannából haza.”[139] A gyermek feje fedetlen és tálisz kátánt sem visel, amit a nyomozó szóvá is tett, csak úgy, mint az ajtóról hiányzó mezüzét. A jelentkezőt, valószínűleg elsősorban a szombat törvényeinek megtörése miatt, nem veszik fel az orthodox hitközségi tagok sorába.

KONKLÚZIÓ

A holokauszt pusztítása után következő évek a keserű újrakezdés időszaka volt a hazai zsidóság számára. A hagyománykövető, orthodox zsidóság létszámában drasztikusan lecsökkenve, gazdaságilag kifosztva, addigi életvilágát szinte nyom nélkül elveszítve próbált a régi értékek és intézményi keretek mentén új életet kezdeni. A maradék vidéki zsidóság jelentős számban költözött – egyéb nagyvárosi települések mellett –, elsősorban Budapestre. A holokauszt előtti orthodoxia határozott exkluzivitással próbálta megőrizni integritását, melyet a hétköznapi vallásosság bizonyos elemeinek fenntartását elvárva próbált elérni. Ebbe a körbe tartozott mindenekelőtt a szombati (sábeszi) munkátlan ünnepnap megtartása, a házassági élet rituális tisztaságának elemei, így a rituális fürdő használatának igénybevétele, vagy a házasság vallási érvényességének (ketuba/keszübó) elvárása a tagoktól. A holokauszt utáni Magyarország társadalmi és gazdasági változásai nem segítették a vallásos zsidó élet újjáéledését: a foglalkozási struktúra átalakulása, a gazdaságilag önállók ellehetetlenítése és az ateista politika kiteljesedése egyre nehezebbé tette a mindennapokat meghatározó vallásos zsidó élet megélését. Feldolgozott forrásunk, a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita hitközséghez beadott tagjelentkezések iratanyaga nem csak abban segít, hogy lássuk, a megváltozott körülmények között a fővárosi orthodoxia milyen vallásos elemek elvárásával próbálta meghatározni saját csoportjának határait, de a normakontroll működési mechanizmusát is megismerhetjük. A holokauszt után megfogyatkozott, és intézményi autoritásában az új politikai kurzustól is egyre szorongatottabb helyzetben lévő hitközség a korábbi normák mentén próbálja tovább folytatni a közössége fenntartását. Hiába változott a szombattartó zsidók számára kedvezőtlenül a munkavállalói környezet, a szombattartás elvárása mindvégig csoport konstruáló elvárása maradt a budapesti orthodox hitközségnek. Emellett talán a krízishelyzetekre jellemző mechanizmusként és a holokausztból eredő demográfiai veszélyeztetettség miatt is erős maradt az orthodoxia által kijelölt határ saját maguk, és immár az országban a zsidó irányzatok közül határozott többségbe került neológia között. Ezt egyfajta disszimilációs stratégia jeleként is értelmezhetjük, ami egyébként sem volt teljesen idegen a holokauszt utáni hazai zsidóságtól. Bizonyos elemekben azonban mintha engedett volna az orthodox hitközség. Ilyen példánk volt a nők esetében a parókaviselés, mely úgy tűnik, korábban fajsúlyosabb eleme volt az orthodox vallásosság meghatározásának, de vizsgált időszakunkra ezt már nem várta el a jelentkezőktől a hitközség.

A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség 1945 után megpróbálta továbbra is elveinek megfelelően érvényesíteni tagjai között a mindennapi vallásossággal kapcsolatos elvárásait, s ebből a kedvezőtlen politikai-, gazdasági környezet okán sem engedett. A kivándorlások tömegessé válása pedig arra utal, hogy erre a tagság jelentős része sem volt hajlandó.

139 MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 220/1946.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)

Magyar Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Levéltára, Budapest (MAOIH Levéltár)

Zsidó Újság, 1927, 1933.

A Budapesti Autonom Orthodox Izraelita Hitközség Alapszabályai (BAOIH Alapszabályai) 1939 Budapest

Kitzur Shulhan Aruch

https://www.sefaria.org/Kitzur_Shulchan_Arukh?tab=contents – utolsó letöltés: 2022. december 1.

Shulchan Arukh, Orach Chayim

https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh,_Orach_Chayim?tab=contents – utolsó letöltés: 2023. január 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Benoschofsky Imre] 1947: A budapesti zsidóság nyomora. Szociális helyzetkép. In: Dr. Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban,* Budapest, 51–56.

Buza Péter – Mészáros György – Ráday Mihály 1998: *Budapest teljes utcanév lexikona,* Budapest.

Csíki Tamás 2013: Vallási élet, önszerveződés: Egyletek, szervezetek. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig,* (Hungaria Judaica, 30) Budapest. 95–106.

Csősz László 2010: Népirtás után: zsidóellenes atrocitások Magyarországon 1945–1948. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=148:nepirtas-utan-zsidoellenes-atrocitasok-magyarorszagon-1945-1948-&catid=15:tanulmanyok – utolsó letöltés: 2023. január 25.

Ferziger, Adam S. 2005: *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity,* Philadelphia

Fischer Fülöp é.n.: *Orthodox és neolog zsidóság. Történelmi, vallástudományi és valláspolitikai tanulmány,* Budapest

Frojimovics Kinga 2008: *Szétszakadt történelem,* Budapest

Gáti, Charles 1990: *Magyarország a Kreml árnyékában,* Budapest

Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc 1997: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig,* Budapest

Glässer Norbert 2008: Zsidóság. A Communitas judeorumtól a virtuális közösségig. In: Tóth Ferenc (szerk.): *Makó monográfia.* III. kötet. *Néprajz-vallási néprajz,* Makó, 971–987.

Glässer Norbert 2012: Ateresz z'kénim. A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban, In: Csipak Árpád (szerk.): *Pléróma 1947–2012).* Óbecse, 77–109.

Glässer Norbert 2014: Az opera tündérei vagy a sábesz angyalai? Nosztalgikus vagy normatív vidéki zsidó élet képe a budapesti magyar nyelvű orthodox sajtóban, In: Barna Gábor – Kiss Endre – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *A család egykor és ma.* Budapest – Szeged, 166–178.

Gonda László 1992: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945,* Budapest

Győri Szabó Róbert 2009: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon,* Budapest

Haraszti György 2006: *Trapéz a lejtőn.* Elhangzott 2006. december 15-én, a Karády Viktor 70. születésnapja tiszteletére rendezett Oktatás, elitek, zsidóság a 19–21. században c. kétnapos konferencia második napján, az MTA székházában, http://www.restancia.hu/memory/haraszti-trapezalejton.html#fe1 – utolsó letöltés: 2022. december 15.

Karády Viktor 1984: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére, In: Uő: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon,* Párizs

Kovács András 2003: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig, *Múlt és Jövő*, 3. 5–39.

McGuire, Meredith B. 1997: *Religion. The Social Context,* Belmont CA – Albany NY.

Németh Krisztina 2018: *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*, Budapest

Oláh János 2009: *Judaisztika.* Budapest.

Schütz, Alfred – Luckmann, Thomas 1984: Az életvilág struktúrái. In: Hernádi Miklós (válogatta): *A fenomenológia a társadalomtudományban,* Budapest, 269–321.

Szabó A. Ferenc 1988: Pusztulás és újjászületés. A zsidó származású lakosság helyzete a felszabadulás után, *Valóság* (31.) 11. 60–72.

Zima András 2020: Zsidó irányzatok megváltozott kollektív tudata a soa után a sajtó tükrében. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások,* Budapest, 295–311.

LÉNÁRT ANDRÁS

RÉMÜLET A HITKÖZSÉGBEN. A ZSIDÓ ÉRDEKKÉPVISELET A RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN[1]

2014-ben jelent meg Kardos Péter zuglói rabbi könyve *Síp utcai kevert* címmel.[2] A kötet különféle írások gyűjteményét, prédikációk leiratait, emlékmorzsákat, az *Új Élet* felekezeti hetilap hasábjain megjelent újságcikkek vicces-ironikus történeteit tartalmazza. A tanulmányom címét a *Pánik a Síp utcában* anekdotája ihlette. Nem pontosan emlékeztem, ugyanis ebben a történetben Schweitzer József főrabbi megmozdulását örökítette meg, aki 1988 végén a hitközség dísztermében, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) képviselője jelenlétében felment az emelvényre „és »paposan« ugyan, de kilátásba helyezi a vezetés leváltását".[3] A kötet következő, ugyancsak röviden megírt sztorija – *Végjáték* – szól arról, hogy az ÁEH egy héttel a megszűnése előtt, tehát valamikor 1989 júniusában összerántotta a rabbiságot, és a közös jövőt tervezgette. „Új alapokra helyezzük kapcsolatainkat", mondta Sarkadi Nagy Barna, az ÁEH fiatal elnökhelyettese, ha hihetünk a szerzőnek.[4] A kijelentésen Kardos állítólag elmorfondírozott, azt akarják-e közölni, hogy ezután a rabbiknak fognak jelenteni a hivatal emberei? Ami számunkra igazán érdekes az elbeszélésben, hogy a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) akkori elnöke, Losonci András, civilben a zsidó kórház igazgató orvosa, kezét morzsolgatva, aggodalommal kérdezte, „mi lesz most főrabbi úr? Jön a fasizmus?"[5] Kardos utólagosan hozzáfűzte, a MIOK elnökének ijedtsége nem volt egyedülálló, mert a zsidók tényleg féltek. Írásom e félelem hátteréről: a zsidók, az egyház és az állam 1945 utáni viszonyáról, kiemelten az 1989–1990 körüli időszakról szól.

A félelem az újtól vagy a rossz emlékezetű régi visszatérésétől ugyanúgy egyik jellemvonása volt a rendszerváltásnak, mint az eufória, a várakozásteli bizakodás. Nem mindenki szereti a változást. A rezsimváltás különösen nyomasztotta azokat a társadalmi csoportokat és szervezeteket, amelyek valamilyen fokon azonosultak a megrepedezett rendszerrel, és egzisztenciális fenyegetettséget láttak annak bukásában.

1 Jelen írás Az 1956-os Intézet 2020-as évkönyvében hasonló címmel megjelent tanulmányom rövidített és egyes helyeken kiegészítő információkkal ellátott változata.
2 Kardos 2014. Kardos Péter 1972-től Budapest zuglói körzetének rabbija.
3 Kardos 2014: 128.
4 A Nemzeti Emlékezet Bizottsága honlapján a következő életrajzi adatok olvashatók Sarkadi Nagy Barna későbbi életéről: 1990-től a Horizont Rt. vezérigazgatója, a Dollar Land Fejlesztési Kft., majd a Microsystem Karrier Tanácsadó Kft. ügyvezető igazgatója. 2002–2007 között az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Zrt. humánpolitikai és igazgatási vezérigazgató-helyettese, 2008-tól a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. humánpolitikai és koordinációs igazgatója. https://neb.hu/asset/php5CC3jB.pdf – utolsó letöltés: 2023. január 18.
5 Kardos nem nevezi meg az elnököt, illetve a kötetben máshol előforduló, a pártállami nómenklatúrába betagozódott egykori elöljáróit – talán ezt is tarthatjuk a félelem beidegződésének.

Az egyházak elvi alapon a kommunista ideológia ellenfeli voltak, a gyakorlatban azonban a kölcsönös szívességeken alapuló együttműködéstől a zaklatásig, megfigyelésig rendkívül sokféle magatartási forma egyidejű jelenléte jellemezte a pártállam és az egyházak képviselőinek viszonyát 1945 után.

Az egyházszervezetek szoros állami összefonódása miatt izgalmas kérdés, mit jelentett számukra a politikai váltás, hol helyezkednek el a nyertes-kárvallott skálán. Ahogy Fazekas Csaba fogalmazott az ÁEH megszüntetésének 1989–90-es dokumentumait közreadó írásában:

> *„Az a paradox helyzet állt elő, hogy a politikai szféra meghatározó tényezői (a kormány, illetve az ellenzéki szervezetek egyaránt) eltökéltek voltak az ÁEH megszüntetésében, a történelmi egyházak még a hivatal hosszabb távú fenntartását, illetve az átmenetben való aktív részvételét sürgették."*[6]

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a komoly politikai nyomás alatt tartott, de a diktatúra alatt végig működő egyházakra, köztük a zsidó felekezetre hogyan hatott a szabadság? Vesztesek vagy nyertesek lettek, változott-e a kormányzathoz kötődő viszonyuk?

A zsidó hitközség vezetősége 1956 után olyan helyzetbe navigálta magát, hogy valamiféle korlátozott zsidó politika, de legalább érdekvédelem *helyett* a pártállam egyik legmegbízhatóbb csoportjává lett.[7] Közismert, hogy a Kádár-rendszer milyen ügyesen manipulálta az egyházakat, ügynökei – a szó szoros és átvitt értelmében – mindenhová beépültek, bomlasztottak, amiért a keresztény egyházak azóta sem győznek mentegetőzni, tovább takargatni a kellemetlen ügyeket, hallgatásba burkolódzni, vagy éppen fordítva, szűk, belső körben, ritkábban a nyilvánosság előtt megtisztulni.[8] A hetvenes évek közepi belügyi kimutatásban négyszáz egyházi hálózati embert tartottak nyilván, akiknek közel háromnegyede a katolikus egyházban dolgozott, és mindössze három főt állítottak az izraelita felekezetre.[9] Az állambiztonsági szolgálat minden szinten jelen volt, számos egyházvezetőt, püspököt, későbbi érseket vontak be az együttműködésbe.[10] A motivációk sokfélék voltak, talán azzal a különbséggel, hogy a több száz vagy ezer éves felekezetet szolgálók

6 Fazekas 2004: 122.
7 Kovács 2003: 5–35.
8 Tabajdi 2019: 31–70.
9 A pontos számok: római katolikus 286, református 51, evangélikus 26, izraelita 3, kisegyház 23, szekta 10. Tabajdi 2013: 219–227.
10 A közismertebb nevek közül: Paskai László (veszprémi püspök, kalocsai érsek), Seregély István (egri érsek), Bartha Tibor (püspök, Tiszántúli Református Egyházkerület).

saját sorsuknál jóval nagyobb történelmi távlatokban reménykedhettek – hiszen ha ők el is buknak, a szervezet túléli az ellenséges rendszert.

A párt az egyházvezetők megnyerése, majd az együttműködők pozícióinak megvédésére adott utasítást az állambiztonsági szerveknek, és közben a kiemelt „káderektől" elvárta, hogy a pártot támadó egyházon belüli egyéneket és közösségeket marginalizálják. A Belügyminisztérium a látható adminisztratív intézkedések helyett egyre inkább az egyházon belüli megbízható szövetségeseiket instruálta a párt politikájának megfelelően, így biztosítva a számukra megfelelő nyugodt üzemeltetést. Kétségtelen, hogy az egyházak működésére az állam van a legnagyobb hatással, de közben fontos nemzetközi hálózatok részei is: egyes tisztségviselőik és az országos vezetők attitűdjét nem csak a magyar állam, hanem kisebb-nagyobb befolyással rendelkező külföldi csoportok, a katolikusoknál a Vatikán – mint ellenséges politikai erő – aktuális politikája is befolyásolta.[11] A töredékesen fennmaradt iratok alapján csak óvatos következtetéseket vonhatunk le papok és más egyházi emberek tetteiről, egyrészt mert sokszor eleve nem született írásos nyoma az állambiztonság és az egyháziak tárgyalásainak, másrészt a hatalomhoz lojális vezetők nem ügynökként tevékenykedtek, hanem intézkedéseik révén járultak hozzá a párt egyházpolitikai céljainak megvalósításához.[12]

Az izraelita egyház említett csekély beszervezettségét a zsidó hitközség kis létszáma mellett az is okozhatta, hogy nem volt szükség többre (igaz, az állambiztonsági szolgálatok vezetői többet tartottak volna indokoltnak).[13] Tehát nem az állammal való szembenállást mutatja, hogy 1974 végén a III/III-as számú elhárító csoportból mindössze hárman épültek be, hanem a hitközségnek az állami akarattal való szinte teljes azonosulását, hiszen csupa megbízható ember, „káder" töltött be egyházi tisztségeket.[14]

Minden egyháznak akadt tehát elszámolni valója. A feltárás módja nem volt egységes, és inkább külső kényszerek hatására történt, mint belső indíttatásból. Úgy tűnik, az 1989 utáni Magyarország nyilvános diskurzusában az „ügynökkérdés" lett a megelőző rendszer erkölcsi mércéje.[15] A tétet a felek magasnak érzékelik, a látszat megóvása, az egyén és a szervezet becsületének megőrzése vagy az elvesztése elemi fontosságú.[16]

11 A modern korban a társadalom a kettős kötődést általában természetesnek veszi. A nemzeti/ etnikai elkötelezettség az erősebb, amit az is mutat, hogy olyan krízishelyzetekben, mint a háborúk, az egyházak, ha próbálnak is közvetíteni az ellenséges felek között, a tisztségviselőik többsége a nemzeti/állami érdekeknek megfelelően cselekszik. A római katolikus egyház nemzeti és nemzetközi elkötelezettsége között keletkező feszültség sokkal békésebb példája a jelenlegi magyarországi médiában, hogy I. Ferenc pápa színre lépése óta a nem kormányzati orgánumok újságírói rendszeresen szembesítik a kormányzati politikát támogató egyházi méltóságokat a pápa olyan üzeneteivel, amelyek mondanivalója nem illeszkedik hajszálpontosan az uralkodó belföldi politika ideológiai vonalához.

12 Tabajdi 2019: 223.

13 Fedőnéven foglalkoztatták többek között Seifert Gézát, aki a MIOK elnöke volt 1966 és 1976 között, Salgó Lászlót, a Dohány utcai zsinagóga rabbiját, az országos főrabbi helyettesét és Benoschofsky Ilonát, a Zsidó Múzeum igazgatónőjét. A számok kisebb kiigazításra szorulnak, mivel az 1974-es összesített statisztikánál valamivel többen, 1961 és 1978 között 4 és 11 fő között dolgoztak „zsidó vonalon", azaz a felekezeti és más zsidó, például cionista ügyekben. Kovács 2019: 312.

14 A hetvenes években a rabbiavatások rituáléjának kötelező része volt a Fővárosi Tanács előtti eskütétel a rendszerre. Kardos Péter közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Kardos Péter, Frölich Róbert és Fekete László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. június 27.

15 Rainer 2014: 53–63.

16 A hozzáállás azért is érdekes, mert nagy meghurcolások senkivel nem estek meg. Sőt, a közéletben több embert újraválasztottak a róluk kiderült kellemetlen információ ellenére. Úgy látszik, az emberek véleményére más tényezők nagyobb hatással vannak.

Kevés ember és intézmény világította át magát és tájékoztatta az eredményről a nyilvánosságot.

Ha az ügynökkérdés szimbolikus erkölcsi kérdés a rendszer összeomlása után harminc évvel, az egyházak, mint a hit és erkölcs őrzői, különösen nehéz örökség hordozói. A megtisztulási folyamatuk bizonyosan nem volt teljes és nyilvános, annál szembetűnőbb viszont az egyházak és a politikai pártok, 2010 óta a kormányzat közötti szoros összefonódás. A keresztény egyházak konzervatív szervezetek révén mindenütt a politikai jobboldallal rokonszenveznek, Magyarországon a Fidesz-KDNP szövetségeseivé váltak, a legnagyobb hazai zsidó egyházszervezet, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) viszont kihullt a tíz éve regnáló kormányzat kegyeltjei közül, és balra sorolódott.[17] Miért alakult így, ha a megelőző politikai rendszerben a keresztény egyházak és a zsidó felekezet egyaránt az állam lekötelezettjeivé váltak, egyformán tartották őket ellenőrzés alatt és befolyásolták napi gyakorlatukat, és működési feltételeik ma is nagyban függenek az állami támogatásoktól? Gazdasági és politikai autonómiájuk meglehetősen korlátozott, különösen a 2011-es egyházügyi törvény óta.[18]

A zsidó hitközség, a személyi és szervezeti megújulás rögzítése után, a keresztény egyházszervezetektől eltérően mintha különösebben nem érezte volna szükségét a volt vezetők kollaboráns magatartása takargatásának, igaz feltárásának sem. Mondhatnánk, túlontúl gyorsan napirendre tértek fölötte, e tekintetben a közéleti piszkálódások, botrányok is elkerülték. Az eltérő attitűd oka valószínűleg a *keresztény* és *zsidó* felekezetek másféle szervezeti jellegében, az *egyháziasság* különbözőségében rejlik.[19] A jog és az állam egyházként értelmezi a Mazsihiszt, a valóságban viszont sokkal inkább civil érdekvédelmi szervezethez hasonlítható a működése. Nehéz ugyanis meghúzni az izraelita felekezet határait, meddig beszélünk egyházról, és hol kezdődik a vallástalan, ám magát zsidónak mondó emberek laza csoportja? A történelmi örökség furcsa helyzetet eredményezett: a második világháború és 1956 után Magyarországon maradt, magasan iskolázott, szekularizált városi zsidóság szolgál társadalmi hátteréül a zsidó egyházaknak. Az elvallástalanodott, a kommunizmus eszméjéhez vagy a liberális, felvilágosodás ideáihoz vonzódó zsidó (származású) rétegből kerülnek ki a felekezet tagjai és tisztségviselői.

A Mazsihisz 1990 utáni balra tolódása, és az egyházellenes szocialista állammal folytatott kollaborációból származó erkölcsi deficitre való érzéketlensége benyomásom szerint összefügg egymással. Ami a keresztény egyházak esetében kényszerű, de megbánni való tett, az a zsidók esetén sokkal kisebb erkölcsi súllyal bíró attitűd, olyan alkalmazkodási stratégia, melynek történelmi okai vannak.

17 Az amerikai mintájú protestáns modern térítő egyház, a Hit Gyülekezete a rendszerváltás idején a vallásszabadság kérdésében hasonló álláspontot képviselő SZDSZ-t támogatta, később az MDF-fel szimpatizált, majd szintén a Fidesszel érdekszövetségre lépő egyházak számát gyarapította. Szerzett gazdasági érdekeltségei a médiában a 2010-es évek közepétől jelentősnek mondhatók, és közéleti vitát kavartak.

18 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról.

19 Az 1990-es rendszerváltás után újra autonómiát kapott az ortodox felekezet, azonban hívei addigra alig maradtak. Az eltérő működési koncepciójú Chabad mozgalom pedig később nyomult be a zsidó vallási térbe. Komoróczy Géza összefoglaló művében kritikát fogalmaz meg a Mazsihisz egyházi besorolásával szemben. Komoróczy 2012: 1085–1087, 1100–1101.

NYOLCVANAS ÉVEK

A MIOK vezetői időről időre felvetették a Zsidó Világkongresszussal (World Jewish Congress) és a Joint Distribution Committee való kapcsolatok rendezését. Az állambiztonsági dokumentumokból úgy tűnik, nem az ő lobbitevékenységüknek, hanem a keleti tömb egyeztetett egyházpolitikájának köszönhető, hogy célt értek az évtized elején. A magyar képviselet a Zsidó Világkongresszus (ZSVK) a Szovjetunió vallásüldözését elítélő nyilatkozatai miatt 1960-ban felsőbb politikai utasításra kilépett a szervezetből. A szakítás után lassan enyhülni kezdett a feszültség, és hat év elteltével újra napirendre került a tagság megújítása, amit azonban az 1967-es izraeli-arab háború eltérő megítélése hiúsított meg. A ZSVK képviselői mégis időnként Magyarországra látogattak, végül 1981-ben jutottak oda, hogy a MIOK újra bekapcsolódhasson a nemzetközi szervezet munkájába.[20] A nyolcvanas években szórványos tudósítások, leginkább rövid hírek jelentek meg a Zsidó Világkongresszus aktuális gyűléseiről, vezetőinek látogatásáról. A cionizmus továbbra sem esett kedvező megítélés alá, de az elméleti távolságtartást a gyakorlati közeledés jellemezte. Miklós Imre, az ÁEH vezetője a Magyar Külügyi Intézet folyóiratában közreadott cikkében az egyházak nemzetközi kapcsolatait tekintette át, és a MIOK-nak szentelt egy bekezdésben elégedetten írt az elért sikerekről:

> *„A Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) a nyolcvanas évek elejére rendezte kapcsolatait a zsidóság legfontosabb nemzetközi szervezetével, a Zsidó Világkongresszussal (ZSVK), amelynek munkájában azóta rendes tagként vesz részt. A ZSVK elnökei (Nahum Goldmann, Philip Klutznyk és Edgar Bronfman) az elmúlt években látogatást tettek Magyarországon, és módjuk volt arra, hogy megismerkedjenek a magyar felekezet helyzetével, társadalmi megbecsülésével és aktivitásával. Jelentősek voltak azok a széles körű nemzetközi részvétellel tartott megemlékezések – hivatalosan is megkoszorúzták például Raoul Wallenberg emléktábláját –, amelyekre 1984-ben került sor, a deportálások megkezdésének 40. évfordulóján. A MIOK és a zsidóság nemzetközi szervezeteinek kapcsolatai hozzájárultak a különböző országokban élő zsidó közösségek közti rendezett viszonyok kialakításához, illetve a kedvező irányú fejlődéshez."*[21]

A nyolcvanas években valóban megélénkült a zsidóság körüli diskurzus a nyilvánosságban és a második – nem legális – nyilvánosságban egyaránt. Ahogy Miklós Imre is utalt rá, az 1984-es holokauszt-megemlékezések kisebbfajta áttörést eredményeztek.[22] Visszaemlékezések,[23] történelmi tanulmánykötetek,[24] szépirodalmi és szakácskönyvek jelentek meg.[25] A delelőjén túljutott, de mégiscsak közismert értelmiségi magazin, a *Valóság* lehozta Kende Péter ügyvéd (önismereti) vitairatát.[26] A MIOK a Coopturist utazási irodával 1984. április 29. és május 1. között „zarándokutat" hirdetett Auschwitzba. Az útról, az emlékezés nehézségéről, a negyven év után is meglévő félelemről dokumentumfilm is készült.[27]

A televízió 1984. január 17-én, késő esti időpontban műsorban emlékezett meg a budapesti gettó felszabadulásáról.[28]

A politikai ellenzék is foglalkozott a tabutémának számító zsidósággal, a *Beszélőben* rögtön az első évfolyamtól kezdve előkerült a téma, 1982-ben Tamás Gáspár Miklós és Szilágyi Sándor vitájában vaskos megfogalmazások láttak napvilágot:

> *„Ha valaki az »elit« származását feszegeti, nem kerülheti meg az úgynevezett zsidókérdést – elhallgatással semmiképp. Mert bár sok igazság van abban, hogy a janicsárok a »népi« (paraszti és munkás) származású káderek köréből rekrutálódtak, igaz az is, hogy a szultán és a beglerbégek viszont többnyire a zsidó származású kispolgári-polgári rétegekből. De ennek felhánytorgatása a világon sehová sem vezet – legfeljebb a sebek fekélyesednek el még jobban."*[29]

A *Beszélő* beszámolt az Országos Rabbiképző Intézet a vallási előírásokat a hadseregben is megtartani igyekvő hallgatóinak megfélemlítéséről, de a legnagyobb horderejű lépés a Salom „békecsoport" felhívásának közzététele volt 1984 tavaszán.[30] A Salom csoport a zsidók és a társadalom elhallgatott, és rendezésre váró ügyeiről nyilatkozott meg, olyan szókimondó politikai nyelven, ami a MIOK részéről elképzelhetetlen volt.[31] A MIOK immár olyan problémával szembesült, amit nem tudott kezelni. Most már felszínre került az alapvető felfogásbeli különbség a zsidók (csoportjai) és az államnak gazsuláló hitközségi

20 A *Magyar Hírlap,* a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* 1981. október 31. számaiban röviden megemlékeztek a hírről, de hátteret nem adtak az események. Az amerikai magyar emigráció katolikus lapjában is felfigyeltek az ÁEH és a ZSVK közeledésére. Stirling 1980: 3.
21 Miklós 1986: 27.
22 A korábbi évtizedek irodalmi és más holokauszt feldolgozásaihoz képest azt mondhatjuk, hogy 1984 körül több „szólamban", sokféle formában egyszerre jelent meg a zsidóüldözés és a zsidó hagyomány témája. A dokumentumfilmek közül érdemes megemlíteni B. Révész László portréfilmjét a háború után Olaszországban letelepedett Bruck Editről, aki 1981-ben visszatért szülőfalujába, hogy találkozzon a családjuk deportálására emlékező egykori szomszédjaival (*A látogatás*, 1982). Jancsó Miklós 1965 és 1978 után, 1986-ban leforgatta Olaszliszkán a *Jelenlét* című dokumentumfilm-sorozatának harmadik darabját.
23 Mózes 1985.
24 Randolph Braham, magyar származású amerikai történész, 1981-ben megjelent monográfiája súlyos kihívás elé állította a magyar történész szakmát. Az MTA Történettudományi Intézet és az MSZMP KB Párttörténeti Intézet közös szervezésében június 14-én tudományos ülésszakot szerveztek *Magyarország 1944-ben* címmel, melyen Scheiber Sándor és más egyházak képviselői is előadást tartottak. Ugyanígy nemzetközi konferenciákat tartottak a haifai egyetemen és New Yorkban, melyek közönsége a szemtanú Kőbányai János és Göncz Árpád szerint elsősorban az emigrációban élő a magyar nyelvű zsidókból állt. Kőbányai 2020: 19, 135.
25 Néhány fontosabb kötet: Hanák 1984; Glatz 1984; Ember 1984; Féner – Schreiber 1984; Raj – Oláh 1984, Herbst 1984, Hertz et al.1984. Az emigrációban: Kende 1984b.
26 Kende 1984a.
27 Gazdag Gyula: *Társasutazás,* 1985. A film egyik csúcsjelenetében az auschwitzi táborban Kardos Péter rabbi énekelt gyászimát.
28 Az *Új Élet*ben Kardos Péter ekkor már a kódolt, eufemizáló szóhasználatról a kritikáit is megfogalmazhatta: „Ez az álszemérem az, ami külföldi ismerősöm szájába adhatta a nem minden él nélküli szavakat: mondd, nálatok Magyarországon nincsenek és soha nem is voltak zsidók?!... Ugyanis amikor olvasom az újságjaitokat, – ott vagy »zsidó származású« valaki, vagy volt »üldözött« – csak zsidó nem. (Ő még nem olvashatta a műsorújság tájékoztatóját, amelyben a sárgacsillagosok megaláztatásáról van szó – újabb szinonimáját alkotva a »zsidó« elnevezésnek.) Az üldözött kifejezés meg ráadásul nem fedi a valóságot, hiszen az ismert fordulattal: nem mindenki volt zsidó, akit üldöztek – de minden zsidó üldözött volt." Kardos 1984: 3.
29 Szilágyi 1982: 112–114.
30 A két besorozott fiatalt, Bényi Ferencet és Szabados Tamást a kaposvári hadbíróság négy év internálással rémítette meg, így inkább lemondtak a vallási előírások követésétől. Haraszti – Kis – Kőszeg (szerk.) 1992: 318 és A Salom Nyílt Levele. *Hírmondó,* 1984. 6–7. sz.
31 *SALOM: Nyílt levél a MIOK elnökségéhez és az Új Élet szerkesztőségéhez.* A röpiratnak rögtön megszületett az ellenzéki kritikája, ami a nyílt levél szerzőit túlzott Izrael-pártisággal marasztalja el. Kis 1984: 58-62 és Balázs 1986: 411–413. *Beszélő,* 1984. február. 9. szám. Bemutatjuk az Alulnézet Kiadót. Nem azonos a BM 1967-ben nyitott „Salom" fn. csoportdossziéjának tárgyával.

szervezet között, ami korábban is érzékelhető volt.[32] Szinte minden, ami zsidó kultúrához kötődik és érdekli a zsidó magyarokat, lassacskán kikerült a MIOK hatóköréből. Legalább ilyen fontos, hogy a szocializmus alatti asszimilációs stratégiának is jócskán voltak ellenzői, mégpedig a baloldali indíttatású, nem kimondottan cionista állampolgárok körében.[33] A MIOK azonban belemerevedett a neki jutott szerepbe és továbbra is a párt kottájából játszott, most már kettős félelemtől vezérelten: egyaránt tartott a potenciálisan antiszemita többségi társadalomtól és az egyházhoz nem kötődő, szabad identitást és politikai választást hirdető, egyre öntudatosabb zsidó magyar állampolgároktól.

A MIOK-rendezvények hangneme valamelyest finomodott, a szokásos március 19-i emlékülésen Héber Imre BIH-elnök már sokkal megértőbben beszélt az 1944-es Zsidó Tanács tagjainak felelősségéről, mint a korábbi évtizedekben bármikor.[34] A MIOK azonban óvatos maradt, a párt politikai megrendelésére aktívan közreműködött az egyházi békemozgalomban, és demonstratívan állandó „párbeszédet" tartott fenn a keresztény egyházakkal. A dialógus egyes szereplőinek utóélete ékesen bizonyítja, mennyire őszinték lehettek a hivatalos találkozók:

„A Budapest-északi református egyházmegye, a Gorkij fasori és a Szabadság téri gyülekezetben váltakozva – egy héten át esténként előadás-sorozatot tartott a Szentírásról. A Gorkij fasorban Adorján József esperes köszöntője után hangzott el dr. Scheiber Sándor professzor előadása a Szentírás és történelem címen. Az estet dr. Hegedűs Lóránt lelkész írásmagyarázata fejezte be. A Szabadság téri gyülekezetben dr. Hegedűs Lóránt lelkész üdvözletét követően dr. Schweitzer József főrabbi Az asszír-babiloni korszak és prófétái címen adott elő. […]"[35]

A MIOK ünnepi rendezvényekkel – melyekre a keresztény egyházak és egy New York-i rabbi is meghívást kapott –, a felekezeti lap, az *Új Élet* pedig különszámmal adózott a holokauszt mártírjai emlékének.[36]

1984-et mégsem tekinthetjük a „zsidó rendszerváltozás" évének. Ahogy Kőszeg Ferenc kortárs írásában rámutatott, a hivatalos emlékezet a múltba igyekezett száműzni a problémát, holott a jóvátételi eljárások még zajlottak, és az állam nem mutatkozott túl bőkezűnek vagy bűnbánónak.[37] A szamizdatban publikáló szerző egy másik írásában a cenzúra működését taglalta, és az ötvenes évek feldolgozásának nosztalgiahulláma hiányosságai kapcsán kitért arra, hogy az irodalomban a kényes témákat gondosan kerülték:

„…arról azonban alig esik szó, hogy milyen szerepet játszott a kommunista rendszer eredeti felhalmozásában a zsidóság, a zsidó funkcionárius, a zsidó ávós, az identitását az új hitben megtalálni remélő zsidó értelmiségi, illetve mit élt át ugyanekkor a tsz-be szorított paraszt összes szenvedését végig próbáló zsidó boltos."[38]

Azt is megjegyzi, hogy a hallgatás további zavart kelt, „áttekinthetetlenné teszi az emberi viszonyokat": a zsidók hajlamosak mindenkit antiszemitának nézni, míg a nem zsidók nem merik kimondani, amit gondolnak. A *Társasutazás* című dokumentumfilm végkicsengése is erre utalt:

„egy fiatal lány az utazás élményei után úgy dönt, zsidó származását nem meri felvállalni az osztálytársai előtt. Azaz a félelem, társadalmi szorongás, meghasonlás problémája a jövő generációit is ugyanúgy érinteni fogja, mint a szüleiket, nagyszüleiket. A film zárszava így foglalta össze: »az embernek félni kell és tartózkodni attól, hogy lássák, hogy kicsoda«. Ezzel az üzenettel enged a moziból minket haza Gazdag Gyula alkotása."[39]

A MIOK nem nyitott a nyilvánosság felé, és a szamizdatban még mindig jóval szabadabban lehetett véleményt nyilvánítani a zsidóságot vagy Izraelt érintő témákban.

A szervezet szellemi megújhodását tovább hátráltatta Scheiber Sándor 1985-ös halála. Távozásával két rabbi maradt, akinek szavára odafigyelt a szélesebb közvélemény. Az idősebb, Schweitzer József (1922–2015), Scheiberhez hasonlóan képes volt a hatalomnak tett engedményekkel megőrizni autoritását, és 1989-ben személyes tekintélyének súlyával szólította fel a MIOK vezetését a lemondásra.[40] A fiatalabb, Raj Tamás (1940–2010) rabbi elvhűségével mindig is szálka volt az ÁEH és a MIOK vezetése szemében, működését, ahol tudták gátolták, 1970 és 1985 között hivatásából elűzve az Akadémiai Kiadó szerkesztőjeként dolgozott. Lakásán 1980-tól kezdve Talmud-órákat tartott gyermek- és felnőtt csoportoknak, így az informális gyűjtőhely révén – Népszínház utcai lakásán vagy gyermekükre várakozva az utcán sokan megfordultak –, ő lett a kapocs a világi, de érdeklődő párttag, vagy a pártot maguk mögött hagyó értelmiségiek és a zsidó szakralitás hagyományőrzői között. A visszaemlékezések szerint itt kezdte meg tanulmányait több későbbi rabbi, ugyanakkor a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike) megalapításának ötlete közvetetten szintén Raj Tamás óráival egy időben az utcán pattant ki.[41]

Raj maga is alapító tagja volt az 1988-ban formálódó szervezetnek.[42]

Az állambiztonság és az ÁEH egészen 1989-ig pontosan nyomon követte a MIOK életét és sokasodó gondjait a nyolcvanas évek második felében. Seifert Géza váratlan halála után 1977-ben Héber Imrét tették meg elnöknek, aki, mint a Hazafias Népfront V. kerületi bizottságának tagja, élvezte „a szocialista hazához való maradéktalan és tántoríthatatlan hűségével, ügyszeretetével" az ÁEH bizalmát. A visszaemlékezések alapján talán fontosabb, hogy ugyanekkor lett a szervezet operatív vezetője a volt elnök felesége, Seifert

32 A Salom csoport – a valóságban egytelen ember, Gadó György – kiáltványa tulajdonképpen válaszreakció volt a MIOK rejtőzködő politikájára és nyilatkozataira. Szántó T. 1995.
33 Ezt ismerte fel és elemezte Kis János még 1984-ben: Kis 1984.
34 *Tudósítás* 1984.
35 Scheiber 1984: 4.
36 A Központi Izraelita temetőben gyászistentiszteletet tartottak többek között Arthur Schneier, a New York-i Park East zsinagóga vezetőrabbija, Bartha Tibor református püspök, Ferenc József unitárius püspök és Káldy Zoltán evangélikus püspök jelenlétében. A Síp utcai székházba szervezett gyűlésen keresztény főpapok, köztük Lékai László bíboros és más külföldi vendégek voltak jelen.
37 Kőszeg 1984: 33.
38 Kőszeg 1982: 18.
39 Meleg 2015.
40 Schweitzer József rabbi portréjához: Gadó 1999.
41 Rózsa T. Endre közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Hernádi Miklós, Kőbányai János és Rózsa T. Endre László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. november 6.
42 Rajt is próbálták beszervezni a nyolcvanas évek közepén, állítása szerint sikertelenül. Annyi bizonyos, hogy Raj Tamást a hatvanas évektől kezdve az állambiztonsági szolgálat megfigyelés alatt tartotta. Arról is rendelkezünk írásos feljegyzéssel, hogy az 1964 és 1970 között szegedi rabbiként tevékenykedő Raj ellen 1970-ben jogi eljárást kezdeményeztek, ami 1974-ben zárult le. Az eredményről nem lelhető fel közelebbi információ, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a volt rabbi 1970-től 1985-ig tartó kiközösítése mögött az említett jogi vizsgálat állt. Évtizedek elteltével a Szegedről származó judaisztikával foglalkozó kutatóknak feltűnt, hogy 2022 januárjától egymás után kerültek elő homályos provenienciájú tárgyak: „dömpingszerűen bukkannak fel hazai és nemzetközi aukciókon a Szegedi Zsidó Hitközség kizárólagos tulajdonát képező értékes egyedi tárgyak, illetve különböző évkörökből származó iratok, köztük a hitközség legrégebbi írott és tárgyi emlékei. A szóban forgó tárgyakat az elöljáróság bizonyíthatóan nem adta ki és nem ajándékozta el senkinek." (Ábrahám – Patricza 2023: 159.). A furcsa ügyről Schőner Alfréd, aki Raj utódjaként 1974 és 1976 között volt szegedi rabbi, rendelkezhet közelebbi információkkal.

Gézáné.[43] Héber 1985-ben vonult vissza, átadva posztját Losonci András orvosnak, a zsidó kórház vezetőjének. Ő az, aki Kardos Péter elbeszélésében négy évvel később kezeit tördelve kérdezi, mi lesz velük az ÁEH megszüntetésével. A korabeli sajtót átlapozva úgy tűnik, a reprezentatív funkciót nem is ő, hanem Seifertné és a fiatal Schőner Alfréd, a Dohány utcai zsinagóga főrabbija látták el. A MIOK képviseletében ők adtak nyilatkozatokat, vettek részt tanácskozásokon, megemlékezéseken. Itt érdemes megjegyezni, a kegyeleti megemlékezések azért váltak különleges jelentőségűvé, mert a korábbi tematika megváltozott a nyolcvanas évek második felére. Az évtizedekig elhallgatott Raoul Wallenberg, Carl Lutz és más nyugati embermentők emlékére szervezett ünnepélyes alkalmakon a MIOK képviselői háttérbe szorultak. A múltfeldolgozás párhuzamosan zajló eseményén, az 1956-os mártírok emlékére szervezett országos jelentőségű ünnepségen, 1989. június 16-án a Hősök terén az egyházak is koszorúval rótták le kegyeletüket – a MIOK nevében Schőner Alfréd rabbi, országgyűlési képviselő.[44] Noha „1956", mint érveltünk, nem szerepelt a hazai zsidóság pirosbetűs ünnepei között.

A Kádár-korszak ideológiájának szétmállását a korábban cionistának bélyegzett nemzetközi zsidó csoportok növekvő aktivitásának engedélyezése is mutatta. A MIOK nem csak tagja lett a ZSVK-nak, de 1987 májusában Budapesten rendezték a ZSVK Végrehajtó Bizottságának és az Európai Zsidó Kongresszus elnökségének ülését – természetesen az állambiztonság szoros megfigyelésével.[45] A külföldi szervezetekkel élénk üzleti és kulturális tárgyalások zajlottak a magyar részről változó összetételű, elsősorban minisztériumokat képviselő delegációkkal: a MIOK, sőt már az ÁEH sem kapott mindig meghívást.[46] A Külügyminisztérium szinte lázban égett, annyi országgal váltak intenzívvé a nemzetközi

kapcsolatok, a zsidóság szempontjából az izraeli közeledés bírt kitüntetett szereppel. A két ország gyorsan, de a formaságokat betartva emelte egyre magasabbra a diplomáciai kapcsolatok szintjét, míg 1989-ben megállapodtak a teljes körű kapcsolatfelvételről és a külképviseletek felállításáról. Ennek egyik állomása volt csupán, hogy Zevulun Hammer, az izraeli kormány vallásügyi minisztere, 1989 elején a MIOK-ban tett látogatást – a programot magyar részről az ÁEH szervezte.[47] 1989-ben az ÁEH aggályai ellenére, majd formális támogatásával Németh Miklós miniszterelnök engedélyezte, hogy a ZSVK, majd az amerikai Joint is irodát nyisson Budapesten.[48]

Schőner Alfréd, a világi vezetésnek alárendelve működő Rabbitestület vezetője, kettős szerepnek igyekezett megfelelni. Az országgyűlésben 1988 végén elhangzott beszédében megengedőnek mutatkozott azokkal, akik a zsidóság kisebbségi felfogását hangoztatták. Ezt ugyanakkor erősen kifogásolták a MIOK vezetői, akik ellenében Schőner reformerként

43 MNL OL XIX-A-21-c 88. d. 530. tétel 5. iratcsomó – dokumentum címe és keltezése. Seifertnét a BIH Központi Női Tagozata elnökévé is megválasztották. Csatári 2013: 107.
44 Ugyanebben az időben a rabbiképzősök közül ketten beléptek a Fiatal Demokraták Szövetségébe. Őket hős ellenállókként üdvözölték társaik. Frölich Róbert közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Kardos Péter, Frölich Róbert és Fekete László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. június 27.
45 Egy tucat embert mozgósítottak, köztük olyan titkosszolgálati veteránokat a hitközségben, mint „Fecske Pál", „Seres", „Xavér" vagy „Szegedi" fedőnevű ügynökök és tmb-k. Csatári 2013: 114.
46 Talán kiemelhetjük a Nemzetközi Valutaalappal történő tárgyalássorozatot, amelyet magyar részről Fekete János MNB-alelnök vezetett, és a folyamatban fel-feltünedeztek befolyásos zsidó szervezetek is.
47 Az eseményre 1989. február 11–15-én került sor.
48 MNL OL XIX-A-21-d 164. d. 0017/6-1/1989. A dokumentum címe, keltezése; Csatári 2013: 125.

léphetett fel.[49] Ő sem támogatta a kisebbségi önmeghatározást, de hangsúlyozta a demokratizálás és átláthatóság fokozott igényét, valamint az évtizedes hallgatás és titkolózás feladásának szükségességét. Érvelésében többször utalt a MIOK közgyűlésénél demokratikusabban működő országgyűlés mértékadó szabályaira. Mindeközben saját magára, mint a Hazafias Népfront megválasztott országgyűlési képviselőjére tekintett, aki támogatja a MSZMP politikáját és annak reformjavaslatait:

> *„Ez a törvény – ha egyáltalán törvény lesz belőle – nem diszkriminál, hanem kiterjeszti az állampolgári jogokat. Nekünk az ellenzékhez semmi közünk. Nekünk az ellenzékkel semmi közös platformunk nincs. Mi magyar zsidók itt akarunk élni. […] Összehasonlítani a ‚30-as évek Magyarországát az 1988. évi Magyarországgal, ki merészeli? Ki az, aki ebben a teremben nem hisz a szocialista Magyarország jelenében és jövőjében? […] A mai Magyarországon semmilyen diszkriminációs törvényt hozni nem lehet. Az alkotmány tiltja ezt, és az állam erre a garancia."*[50]

Ugyanakkor a közgyűlésen – a híradás szerint – a formálódó politikai ellenzékkel elköteleződő Raj Tamással több kérdésben azonos álláspontra helyezkedtek: Raj egyetértett Schőnerrel a nyilvánosság megteremtésének, valamint a vallási vezetők szerepének megerősítése kérdésében. 1988 végén az *Új Élet* már finoman elhatárolódhatott a MIOK első számú, de nem a legerélyesebb vezetőjétől, ugyanis elég szenvtelenül írták meg, hogy Losonci András sértődötten elhagyta az ülést Schőner szólásra emelkedésekor. Hasonló jelenet az ÁEH képviselője előtt korábban nem fordulhatott elő, és a róla szóló cikk sem láthatott volna napvilágot.

Közben lassanként az ÁEH is hangot adott elégedetlenségének a MIOK tehetetlensége miatt. A lojalitással nem volt gond: Schőner nemcsak a pártállam országgyűlési képviselője, hanem Losonci Andrással, a MIOK és a BIH elnökével együtt a Hazafias Népfront Országos Tanácsának is tagja lett. Bakos Lajos, a MIOK és a BIH alelnöke fővárosi tanácstag volt. Schweitzer József főrabbi pedig még 1989-ben is az Országos Béketanácsban képviselte a MIOK-ot. Ő az MSZMP szövetségi politikájának keretében az országgyűlésen és a Hazafias Népfronton keresztül vonta be a párton kívüli intézményeket, így az egyházakat a „közös politizálásba".[51] Meg kell adni, az egyházak általános részvétele ezekben a tanácskozó testületekben mai szemmel sem számít vállalhatatlan kompromisszumnak.

A nyolcvanas évek végén a felügyelő szerveknek is feltűnt, hogy a MIOK és a BIH vezető testületeinek befolyása csökkent, „még a szocialista társadalmi rendszert igenlő, minden zsidó nacionalista eszmét (politikát) elutasító zsidók is bizalmatlanok a jelenlegi vezetők iránt."[52] Általánosan elöregedett a szervezet, kevés volt a rabbi és az előimádkozó, az Anna Frank Gimnáziumba kevesen jártak, és az utolsó időszakban közülük sem tanultak tovább a Rabbiképzőben. A MIOK képtelen volt lépést tartani a nemzetközi szervezetek dinamikus fellépésével, a Talmud-tanfolyamokat, a vonzó ifjúsági táborokat és izraeli utaztatásokat immár a MIOK-on kívüli körök szervezték meg. Az ÁEH pontosan látta a problémákat, szövetségeseik pozícióinak erőteljes gyengülését, de a politikai változásokkal a saját

49 *Múlt és Jövő*, ÚF no. 2. (2000) 21. Idézi: Komoróczy 2012: 1096.
50 A Budapesti Izraelita Hitközség Közgyűlése. *Új Élet,* 1988. december 1. 2.
51 Tabajdi 2013; Tabajdi 2019.
52 MOL XIX–A–21–d 159. d. 0017/6-2/1988 1. o. Idézi Csatári 2013:125.

szerepük is bizonytalanná vált, míg végül a hivatalt 1989. júniusában megszüntették.[53]

1989 – KORREKCIÓS INTÉZKEDÉSEK

A MIOK vezetése tanácstalan volt, és úgy látszott, az alternatív kezdeményezések, közülük is a legtöbb követőre találó Mazsike kihúzzák a MIOK alól a talajt. Annak, hogy nem így történt, több oka van. A Mazsike ahhoz a társadalmi csoporthoz kötődött, amelyik a leginkább jellemezte a Magyarországon élő zsidóságot: fővárosi, baloldali-liberális, értelmiségi, Izrael-párti, a zsidó szellemi értékeket számon tartó és fogyasztó, a vallási tradíciókra kíváncsi, de a vallást nem gyakorló emberek, akik önszerveződését, mint láthattuk, elősegítette Raj Tamás rabbi (sokáig tiltott) hitéleti aktivitása is.[54] A Mazsike súlyos kritikákat fogalmazott meg, és nem fogadta el a MIOK-ot a hazai zsidóság egyetlen képviselőjének. Kapcsolatban állt a Salom békecsoporttal (Gadó Györggyel), a szamizdat kiadványokat író és terjesztő aktivistával, akit az állambiztonság nem hiába tartott szemmel. A valójában egy fős csoport radikalizmusát nem mindenki osztotta maradéktalanul, de a jogosan felvetett problémák és az új hang elismerését mutatja, hogy neves írók, Hernádi Gyula, Konrád György és Csurka István álltak ki mellette.[55]

A Mazsike rendkívül széles körű eseményeit több ezren követték. Az egyesület megjelent ellenzéki politikai rendezvényeken, új iskola alapítását indította el (a ma is működő Lauder Javne Általános Iskola és Gimnázium), külföldi szervezetek tárgyalópartnereként léphetett fel.[56] Jelentős szellemi potenciállal és kapcsolati tőkével rendelkezett, az egyesület keretében megalakuló 14 „szekció" sokféle feladatra vállalkozott. Előbb hírlevelet adott ki, majd 1989 novemberétől megjelent a *Szombat* – névadója Konrád György –, a szervezet havilapja.[57] A lap bemutatkozó és programadó szerkesztőségi cikkében nem rejtették véka alá a MIOK-ról alkotott elmarasztaló véleményüket:

> *„A magyar zsidóság rég fennálló szervezeteit nem kívánjuk, nem is tudnók a magunk más jellegű tevékenységével felváltani. De nyilvánvaló számunkra, hogy a rövidesen bekövetkező tisztújítás e szervezeteken csak javíthat. Az állami gyámkodás sokáig elleplezte, hogy vezetőik sokkal jobban is sáfárkodhattak volna a rájuk bízott szellemi és anyagi javakkal, jobban ügyelhettek volna a társadalomban, így a magyar zsidóságban is feltámadó demokráciaigényre. Állami ellenőreik egyszer sem akadtak fenn mulasztásaikon, mert ők - nem lévén zsidók – másfelé néztek."*[58]

A Mazsike valóban nem tudta felváltani a MIOK-ot. Kezdeti lendülete sokak szimpátiáját elnyerte, tevékenységük tucatnyi későbbi társulás munkájában nyert folytatást, de az egyesület hamar visszaszorult, és bár máig létezik, soha nem tudta visszanyerni kezdeti befolyását és erejét. A tagok politikai ambícióikat pártokban élték ki, a nemzetiségi-etnikai alapú politizálást (illetve státuszt) pedig – egy elenyésző kisebbséget nem számítva –, elvetették.[59] Ebben azonosak voltak a MIOK utódszervezetének, a Mazsihisznak (Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége) az álláspontjával.[60] Az 1990-es választások, a tényleges politikai rendszerváltás pillanatában a Mazsike lejtmenetbe került.[61]

Losonci András, a MIOK elnöke lehet, hogy 1989 nyarán kétségbeesett az ÁEH megszűnésétől, a rendszer várható összeomlásától és a nyílt antiszemitizmustól, de a szervezet – átesve a kötelező tisztújításon – különösebb megrázkódtatás nélkül vészelte át a politikai keretek megváltozását. Az átmenetet Zoltai Gusztáv vezényelte le, majd egészen 2014-es lemondásáig ő maradt a Mazsihisz erős embere. Zoltai csillaga a nyolcvanas évek közepén kezdett emelkedni, amikor a Pesti Vigadóban több kántorkoncertet szervezett magyar operaénekesek és külföldi zsidó szervezetek énekeseinek a részvételével.[62] A sikeren felbuzdulva – és talán az alternatív kulturális mozgolódás ellensúlyozására – a MIOK saját Kulturális Központot hozott létre, és őt bízták meg a vezetésével. Innen már elérhető közelségbe került a legmagasabb pozíció. 1989-től a Művelődési Minisztérium egyházügyi főosztályának külső munkatársaként ő intézte a felekezet és az állam közötti egyeztetéseket.[63] Zoltaira nem égett rá a kollaborálás bélyege, pedig múltjában számos figyelemre méltó jelenséget találunk: az 1956-os forradalom után munkásőrnek állt, és belépett az MSZMP-be.[64] 1967 és 1976 között a politikai kabaré egyik legfontosabb intézményének, a Mikroszkóp Színpadnak a titkára volt Komlós János, az ÁVH egykori vizsgálótisztjének igazgatósága idején. Zoltai természetesen nem tehetett főnöke BM-es múltjáról, mégsem

53 Az Anna Frank Gimnáziumba 1975-ben 12, 1980-ban 18, 1985-ben 38 tanuló járt. Gadó 2006: 57–58.
54 1988-ban az állambiztonsági feljegyzés szerint a fő szervezői: Mezei András, Kirschner Péter, Turán Róbert, Kende Péter, Rózsa T. Endre, Deák Gábor, Landor Károly, Bányai László voltak. Kőbányai János visszaemlékezésében: „Míg a gyerekek tanultak, a negyven év körüli szülők a sarki cukrászdában ütötték el az időt, és itt merült fel, hogy kellene egy új kulturális szervezet. Valaki tudta, hogy Landor Károly már írt egy programot, felhívták, tíz perc múlva ott is termett, és megállapodtak, hogy bejegyeztetik, mint polgári alapítású egyesületet. Később pártolója lett Pozsgay Imre, míg heves ellenzője Aczél György." Dombi 2019: 7.
55 „A Salom állásfoglalása és három magyar író nyilatkozata." Hernádi et al. 1987: 98.
56 A Mazsike 1988. november 20-án tartotta meg alakuló ülését kb. 600 fő részvételével. Az információs jelentés közölte a megválasztott vezetők névsorát is: „Bollmann Györgyi, Deák Gábor, Hernádi Gyula (helyesen: Hernádi Miklós), Jancsó Miklós, Kádár Iván, Landor Károly, Poszler György, Raj Tamás, Rózsa T. Endre, Zala Tamás, Zelei László, Antal Mária Mária, Lovász Ferenc, Konrád György, Kőbányai János, Gadó György. Nem vállalta Gyarmati Andrea és Szenes Sándor [sic!] Ellenséges propagandatevékenység. Titkosszolgálati jelentések az alakuló Mazsikéról. *Szombat,* 1998. december 1. https://www.szombat.org/ archivum/ellenseges-propagandatevekenyseg – utolsó letöltés: 2023. január 18.
57 Talán érdekes adalék, hogy a Kőbányai János szerkesztette „rendszerváltó" *Múlt és Jövő* magazin névadója Schmidt Mária volt. Kőbányai János közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Hernádi Miklós, Kőbányai János és Rózsa T. Endre László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. november 6.
58 Első olvasóinkhoz. *Szombat,* 1989. november 1. https://www.szombat.org/archivum/elso-olvasoinkhoz – utolsó letöltés: 2023. január 18.
59 Raj Tamás, Gadó György és Kádár Iván az SZDSZ képviselőcsoportjának lettek tagjai.
60 Ironikus megfogalmazását adja a befogadó állam iránti vágyakozásnak Daniel Katz az *Amikor nagyapám átsíelt Finnországba* című regényében, amelyet tíz évvel megjelenése után magyarul is kiadtak. Egy hősi halott felett mondott katonai megemlékezésen hangzik el: „az őrnagy biztosította a jelenlevőket, hogy ami a zsidókat illeti, ők boldogan esnek el minden haza védelmében, csak engedjék meg nekik." Katz 1979: 199.
61 Sok civil kezdeményezés járt hasonlóan a rendszerváltás után. A MAZSIKE iránytévesztéséről és elsorvadásáról Kőbányai János több írásában foglalkozott. Kőbányai 2020: 145–150, 209–229.
62 A siker viszonylagos volt, Kőbányai János korabeli kritikájában elmarasztalta a rendezést, mivel a professzionális operaénekeseket együtt szerepeltette amatőrkórusokkal, ami természetszerűleg éles színvonalbeli különbségekhez vezetett. „Nem helyes, sőt, veszélyes összekeverni a szociológiai igazságot, ügyet és feladatot a művészi igazsággal, üggyel és feladattal. Fel kell ismerni, hogy a kisebbségi sors, a nagy tragédia máig ható árnyéka nem ment fel a színvonal tartása alól. Sőt, az ebből fakadó igazságok legmagasabb fokon való közvetítésére *kötelez*." Kőbányai 2020: 86-88.
63 Szalay 1990: 7.
64 Részleteket lásd: Stumpf 2020. Papp 2015. Vári 2014.

tekinthetjük teljesen véletlennek, hogy azonos kulturális intézménynél dolgoztak.[65] Bemutatkozó interjúi egyikében a hitközség iránti szeretetével magyarázta, hogy a Játékszínben, majd a Pesti Vigadóban betöltött állásait a jóval kevésbé jövedelmező hitközségi megbízatásáért 1987-ben otthagyta. Különben sem volt idegen neki a közeg, mert 1970 és 1978 között − tehát átfedésben a mikroszkóp színpadi munkájával – központi elöljárónak választották. 1990 nyarán már új húrokat pengetett hangsúlyozván, hogy a MIOK a vallásos zsidóságot képviseli:

„Mi mindenkivel hajlandók vagyunk tárgyalni, mindenkit partnernek tekintünk, aki elismeri a vallás prioritását – hiszen a zsidóság a diaszpórában csak a hite, a vallása segítségével maradhatott meg. Enélkül nincs zsidó jövő! Mi nem hiszünk az asszimilációban."[66]

A karakán hitvallást, és az 1990-es évek eleji hangzatos kijelentéseket az idő nem igazolta: éppen a hitélet eljelentéktelenedését kihasználva nyomult be az amerikai Chabad mozgalom a zsidó vallási térbe, és vált a 2010-es évekre a Mazsihisz legnagyobb kihívójává. Nem annyira a hitelvek vagy a közösségépítés terén, hanem a kölcsönös szívességeken alapuló kormányzati támogatás és befolyás tekintetében.

A Schőner Alfréddal adott 1990-es közös interjúban is a vallás elsőbbségét hangsúlyozta. Elődeiről megértéssel nyilatkozott:

„[nekik] csak az a feladat jutott – s ezzel nem akarom őket felmenteni a felelősség alól –, hogy végrehajtsák az Állami Egyházügyi Hivatal utasításait, parancsait. (Megjegyzem: a hivatal államtitkári rangban levő első emberét szovjet jóváhagyással nevezték ki!) Kérdéses persze, hogy az adott szűk keretek között ezek a vezetők mennyire játszották túl a szerepüket, s megtették-e, amit megtehettek volna.[67] *[...] Az elsikkasztott milliókról keringő pletykák mindenesetre alaptalanok, a pénzeket »legfeljebb« átgondolatlanul használták fel. A hitközség egyébként mindig csak céltámogatásokat kapott, s azokkal el kellett számolnia. [...] Gondoskodnunk kell a hitoktatók képzéséről is. Nagyon szigorú takarékossági intézkedéseket vezettem be, minden fillérnek – képletesen szólva – a kezemen kell átmennie."*[68]

Úgy vélem, az egyházi vezetők túlzott pártállami elköteleződése feletti felháborodás elmaradását nagyban magyarázza, hogy a MIOK olyan embert emelt első számú vezetővé, aki a diktatúra politikájával munkahelyei és tisztségei révén azonosult, és akit két és fél évtizedes igazgatása alatt elődeihez hasonlóan autoriter hitközségi rendszer kiépítésével, és zavaros pénzügyekkel, korrupciós ügyekkel hoztak összefüggésbe.

A zsidó ernyőszervezet korábbi vezetőit nem átkozták ki, nem lettek árulók, közösségük nem mutogat rájuk – a korszakot átélők legfeljebb személyes sérelmeiket, és a hatalmasok emberi gyengeségeit hangsúlyozzák. Seifert Gézáné a MIOK főtitkári székéből a magyarországi Jointhoz ült át, és PR munkatársként egy másik Síp utcai irodából egyen-

65 Komlós János 1945 előtt rabbinövendék volt. A Mikroszkóp Színpad legismertebb munkatársai, Hofi Géza, Markos György, Marton Frigyes, Sas József szintén zsidók voltak.
66 Gervai 1990: 7.
67 Amikor Seifert Gézáné, a MIOK korábbi főtitkára, a *Kapu* című független kulturális és közéleti folyóirat nyári számában a MIOK nevében nyilatkozott, kénytelen volt írásban is figyelmeztetni a lapot a júniusi tisztújítás eredményéről. Levelét az októberi lapszámban közölték. Lásd Zoltai 1990: 58.
68 Gervai 1990: 7.

gette a szarvasi zsidó gyermektábor megalapítását.[69] Benoschofsky Ilona, akinek „Xavér" fedőnévvel maradtak fenn állambiztonsági jelentései, szintén évekig megőrizte igazgatói állását a Zsidó Múzeum élén. Schőner Alfréd főrabbi az 1990. június 10-i tisztújítást követően maradt az Országos Rabbitanács elnöke.[70]

A MIOK-ról Mazsihiszre változtatott név, tágabban értelmezve a zsidó szó nyílt felvállalása, a részleges személycserék és az új alapszabály összesen sem bizonyultak elegendőnek, hogy valós rendszerváltásról beszéljünk. A szakításnál erősebbnek látszik a kontinuitás az előző rendszer működési módjával. Talán túlzottan leegyszerűsítő párhuzam, de mégis nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy a MIOK a – szintén érdekvédelmi szervezetként meghatározott – Szakszervezetek Országos Tanácsának MSZOSZ-szé alakuláshoz hasonlóan intézte az átmenetet: az intézményi infrastruktúra megtartásával formai átalakításokat fogadtak el.[71] A megváltozott politikai környezetben, a megelőző két-három évben még negligált zsidó szervezeteket elismerték, sőt, támogatták, hogy a létrehozandó „koordinatív csúcsszervezet" munkájában valamennyi törvényesen bejegyzett zsidó egyesület, szövetség, formáció részt vegyen.[72] Más olvasatban a Mazsihisz az egész folyamatot elszabotálta, és sikeresen tört hegemón szerepre.[73]

Az intézményrendszer irányítása, napi működésének biztosítása körültekintő politizálást, a kormányszervekkel és nemzetközi szervezetekkel való együttműködést igényelt, mivel az ellátórendszer továbbra is rászorult az állami forrásokra.[74]

A Mazsihisz tehát nem sokkal a rendszerváltás után visszaszerezte megingott pozícióit, de ennek ára volt. A magyarországi zsidók távolságtartással kezelték a szervezetet, csakúgy, mint az előző politikai rendszerben. A tömegbázist adó budapesti értelmiségi családok nem lettek vallásosabbak, vagy ha igen, általában csak időszakosan. Az 1990-ben külföldi forrásból alapított ortodox vallásos iskola (a visszakapott egykori Fiú Polgári Iskola épületében) hamar elvesztette vonzerejét, sehogy sem volt kompatibilis a fővárosi zsidók életvilágával.[75] Schőner rabbi szavai – „Vallom, hogy most ültetjük el azokat a magokat, amelyekből kisarjadhat a jövő ígérete" – nem váltak valóra.[76] Kis időre megnőtt a zsinagógák látogatottsága, de a felszabadultság jelei – a hatikvával, az izraeli nemzeti himnusszal

69 Seifert Gézánét (Ilikét) párthű, vonalas asszonyként írják le volt beosztottjai, aki Grósz Károly pártfőtitkárhoz hasonlóan a fehérterrorral és a fasizmus beköszöntével riogatta környezetét a szovjet csapatok kivonása esetén. Ugyanakkor üzleti és tárgyalókészséggel megáldott, jó szervezőnek tartották. Kardos Péter közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Kardos Péter, Frölich Róbert és Fekete László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. június 27.
70 „Izraelita szervezetek ülése" MTI, *Fejér Megyei Hírlap*, 1990. június 13. 2.
71 A név (Magyarországi Szakszervezetek Országos Szövetsége) mellett a vezetők személye is változott, de az utódpárt MSZP iránti elkötelezettség megmaradt.
72 Gervai 1990: 7.
73 Gadó János 1998-as visszatekintésében így írt: „A fizetendő külföldi jóvátételről szóló tárgyalásokba bevonták a többi zsidó szervezetet is. A jóvátétel kisebbik hányadának kezelésére szolgáló Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (Mazsök) kuratóriumában egy-egy hely jutott az egyéb zsidó csoportoknak – összességében is kevesebb, mint amennyit a Mazsihisz a magáénak mondhat." Gadó 1998.
74 A lojalitás más egyházaktól sem idegen, hiszen bár a rendszerváltás óta eltelt harminc évben számos anyagi juttatásban részesültek, ugyanúgy fontos, hogy állami normatívákat és egyéb támogatásokat kapjanak. Az egyházak vagyoni helyzete ismereteim szerint nem nyilvános, nem megismerhető adat. Az egyházügyi törvény 2011-es módosításának kritikájához lásd Komoróczy 2012: 1100–1106.
75 Ez utóbbi is külföldi forrásból valósult meg: Albert Reichmann, magyar származású kanadai üzletember alapítványa hozta létre az iskolát.
76 L. G. 1990: 3.

végződtek az istentiszteletek, izraeli zászlókat helyeztek el a neológ templomokon – sokkal inkább az Izrael iránti, korábban elnyomott szimpátia kifejezésének szólt, mintsem a felekezeti közösségi lét népszerűségének.

A rendszerváltás időszakának leírására gyakran használt „zsidó reneszánsz" meganynyi megnyilatkozási, önkifejezési, fogyasztási lehetőséget nyitott meg, melyeket az előző rendszer zárva tartott. A zsidó tudat átélése elsősorban a kultúrafogyasztásban – mint a vallás legfontosabb ünnepeinek legalábbis számontartásában, speciális („multikulti") gasztronómiai ismeretekben, történelmi témák feldolgozásában, zsidósághoz kötődő művészeti események és alkotások, fesztiválok „fogyasztásában", izraeli vagy akár New York-i utazásban stb. – nyilvánul meg,[77] és ehhez nem feltétlen kell jártasnak lenni a „mazs"-zsal kezdődő szervezetek – Mazsike, Mazsök, Mazs Alapítvány, Mazsihisz – világában.[78]

Továbbra sem a karizmatikus rabbik, az elmélyült filozofikus felekezeti tanítók formálták a zsidó gondolkodást, dacára annak, hogy a rabbiképző 1990 után „zsidó egyetemmé" avanzsált. A történelmi, művelődéstörténeti és liturgiai képzés az elmúlt évtizedekben nem nyert magas presztízst, az oktatás inkább azoknak nyújtott lehetőséget, akik kimaradtak az állami egyetemekből. Kelet-Európa egyetlen folyamatosan működő rabbiszemináriuma valójában kompetens oktatókban szűkölködő, elavult felszereltségű és nagyon lassan modernizálódó belterjes világ volt és maradt.[79] Az alapítványi fenntartású Lauder iskola és a Joint által 1989 óta szervezett szarvasi gyermektáborok váltak az indoktrináció legfontosabb terepévé, ahol jelen van a vallási hagyomány, de az uralkodó szellemiséget a liberális értékek, a tolerancia tisztelete jelentik. Mellettük az 1945 után államosított Zsidó

Gimnázium, az ELTE Radnóti Miklós Gimnázium őrzi a hely szellemét: egy szociológiai hallgatók által készített interjús kutatásban a tanárok úgy jellemzik, hogy sok zsidó jár oda, mégpedig olyanok, akiknek nem elsődleges a saját zsidóságuk.[80]

A Mazsihisz intézményrendszerében a rendszerváltás után nem nőttek fel, nem bontakoztak ki szellemi vagy erkölcsi tekintélyek. Ráadásul a hitközség működését kevéssé hatotta át a demokratizmus és a transzparencia, a döntéseket a külföldről beáramló pénzek hasznosításáról egy személy, legfeljebb egy szűk kör hozta. Mindezek miatt a zsidó tudatát igen, a vallását nem őrző többség és a hitközség újra külön térfélen mozognak, a hitközségnek nincs igazán közössége, ami a Mazsihisz tisztviselőit módfelett aggasztja: végzetes asszimilációtól, a zsidóság feloldódásától tartanak.[81] Ugyanakkor némi bizakodásra ad okot számukra, és az egyik középkorú rabbi nem mulasztja el közzétenni éves kimutatásaiban, hogy a Mazsihisz milyen jól szerepel az 1%-os egyházi adófelajánlások

77 A magyar zsidók öndefinícójában a „kultúrának" kiemelt helye van, ami markánsan eltér más országok zsidóságának önmeghatározásától. Sergio DellaPergola - L. Daniel Staetsky: Jews in Europe at the turn of the Millennium. 8. 2. ábra. https://www.jpr.org.uk/sites/default/files/attachments/JPR_2020.Jews_in_Europe_at_the_turn_of_the_Millennium.pd f – utolsó letöltés: 2023. április 24.)

78 A zsidó szó nyílt használatának óriási jelentőséget tulajdonítottak a rendszerváltáskor és azóta is. A MIOK még izraelitákra utalt, míg utódszervezete, a Mazsihisz és minden újabb alapítású civil és kulturális szervezet kerülte az elkendőzőnek, régiesnek vagy vallási tartalomra utalónak vélt fogalom használatát.

79 Gadó 1999.

80 ELTE TáTK szociológiai szeminárium (2019/2020), interjúk.

81 Heisler 2020.

felekezetek közötti versenyében.[82] A hangulat a rendszerváltás után mégsem túlzottan derűlátó. A harmincéves évfordulón a szövegben többször idézett beszélgetéseken az 1965-ös születésű Frölich Róbert rabbi, aki Schőner Alfrédot követte a legnagyobb zsinagóga, a Dohány utcai élén, eltékozolt időszaknak érzi az elmúlt harminc évet. Az izraelita felekezet esélyt kapott, de nem tudtak élni vele. Emlékei szerint a keresztény-zsidó párbeszéd keretében őszintének tűnő beszédek hangzottak el a mártírünnepségeken, és szép emléke a közös kántor-énekes találkozók szervezése is. A keresztény egyházak képviselői később elmaradoztak, és a zsidó felekezet rosszul áll a demográfiai mutatók tekintetében: a barmicvók száma csökken, míg a temetéseké nő.[83] Véleménye szerint a vallásos infrastruktúra összezsugorodott 1990 óta, „a szekuláris modern" világ elszívta a templomjárókat, ezért a zsidó identitás alapjait veszély fenyegeti.[84]

A Mazsihisz, amely egyszerre próbál felekezetként és a magyar zsidók érdekképviseleti föderációjaként fellépni, a mindenkori kormányzattal kiegyensúlyozott viszonyra törekszik, mint minden egyház. A Mazsihisz elnöke 2020 novemberében kiadott nyilatkozatában így fogalmazta meg hivatásukat:

> *„A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) a zsidó közösség legjelentősebb ernyőszervezeteként stabil szereplője a magyar közéletnek. A hitélet és közösségszervezés mellett hagyományosan érdekképviseleti feladatokat is ellát. […] Szövetségünkön belül egyértelmű konszenzus van arról, hogy pártpolitikai kérdésekbe nem kívánunk beavatkozni, vallási felekezetként ilyen ügyekben nincs és nem is lehet illetékességünk."*[85]

Hogy a keresztény egyházakhoz képest mégis balra csúszott, annak szociológiai oka a rendkívül sokféleképpen magára tekintő zsidó magánemberek, „polgárok", akik egyenként, és nem közösségként adják hátországát a Mazsihisznek vagy a zsidó vallásnak.[86] Ennek a csoportnak a gondolkodásmódja, értékválasztása és politikai preferenciája balra és liberális oldalra húz. Ennyiben a Mazsihisz önazonos politikát folytat, reális érdekképviseletet lát el, ami főleg olyan időkben válik igazán fontossá, amikor a politikai pártok erre gyengeségüknél fogva képtelenek.[87] A Mazsihisz intézményi infrastruktúrája ráadásul asylumként nyújt lehetőséget a politikai okokból állami intézményekből kiszorított értelmiségieknek. Mindez nem jogosítja fel a vallási életet irányító és felügyelő szervezetet, hogy ne tárja fel

82 Zolirabbi. Radnóti Zoltán rabbi blogja: http://rabbi.zsinagoga.net/. A legnagyobb elégtételt az új szereplőként bejövő Chabad Lubavicsi irányzat, a magát EMIH-nek nevező, működését tekintve amerikai (üzleti) modellt alkalmazó, kis számú követőt, de a kormányzat révén erős befolyást és anyagi hátteret kapó rivális zsidó egyház népszerűségének felülmúlása okozza.

83 Ugyanerre panaszkodott a nyolcvanas években Schőner Alfréd rabbi is. A barmicvó a bérmáláshoz és a konfirmációhoz hasonló beavatási szertartás 13 éves korban.

84 Dombi 2019a.

85 Mazsihisz, 2020. október 14. https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/fontos-hogy-egyik-versengo-ero-se-tudjon-minket-politikai-celjaira-hasznalni – utolsó letöltés: 2023. február 7.

86 Az EMIH megjelenésével a kormányt sem köti a kiegyezés kényszere, hiszen a rivális tömörülést fogadja el első számú tárgyalópartnernek, ráadásul az izraeli politika is hasonlóan jár el, és egyre kevésbé támaszkodik a Mazsihiszre.

87 Ellentétben a működési-üzleti modelljében a nagymértékű állami támogatást prioritásként kezelő Chabad – Egységes Magyarországi Izraelita Hitközséggel, amely nem törekszik valós érdekképviseletre. Véletlen egybeesés, hogy 2019-ben felvett, bár a honlapjuk bemutatkozó szövegében nem látható neve – EMIH Magyar Zsidók Szövetsége – egyaránt emlékeztet az őt felügyelő minisztérium (EMMI) és a rivális zsidó ernyőszervezet (Mazsihisz) elnevezésére. Lásd: Nevet vált, így EMIH Magyar Zsidók Szövetsége néven folytatja Köves Slomó hitközsége. *Index.hu,* 2019. december 21. https://index.hu/belfold/2019/12/21/emih_nev- valtoztatas_koves_slomo_magyar_zsidok_szovetsege/ – utolsó letöltés: 2020. október 23.

és mutassa be az államhatalommal való korábbi összefonódását. Annál is inkább, mert kormányzati ellenszélben a működőképesség fenntartásáért és megőrzéséért egyre inkább arra a közösségre (magánemberekre) szorul, amelyik nem érzi magáénak a szervezetet. A 2020 nyarán felélénkült és elmérgesedett vita a Mazsihiszen belül élesebb megvilágításba helyezi a kérdést. Az érdekképviselet vagy elfogadja a kormányzati politikai befolyást, és így a többi egyházhoz és az EMIH-hez hasonló privilégiumokat kap, vagy érdekvédelmi szervezetként – akár az egyházi státusz feladásával, „kiszervezésével" – folytatja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ábrahám Vera – Pataricza Dóra 2023: 240 év dobozokban: A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, *Targum* 2. 153–169.

Balázs Sándor 1986: A Salom nyílt levele. Egy kisebbségi szemével, Beszélő 16. 1986. In: Haraszti et al. 1992: 411–413.

Csatári Bence 2013: *Szemelvények a magyarországi zsidóság pártállami történetéből,* Kézirat.

Dombi Gábor 2019a: Rendszerváltás a Síp utcában – A magyar zsidóság 30 év távlatából (1. rész). *Pesti Sólet, a Dohány utcai körzet havilapja,* 2019. július 26. 3.– https://mazsihisz.hu/files/public/filecache/ma__medialibrary_media/178/5178/Pesti%20Solet.pdf utolsó letöltés: 2023. április 23.

Dombi Gábor 2019b: „Hagyjuk az izraelitáskodást, itt zsidókról van szó". *Pesti Sólet, a Dohány utcai körzet havilapja*, 2019. november 29. 7. https://mazsihisz.hu/files/public/filecache/ma__medialibrary_media/611/5611/Pesti%20Solet.pdf – utolsó letöltés: 2023. április 23.

Ember Mária 1984: *100 kép,* Budapest.

Gadó János 1998: Fent és lent - a magyar zsidó kulturális egyesület tizedik születésnapjára. *Szombat*, 1998. december 1. https://www.szombat.org/archivum/gado-janos-fent-es-lent-a-magyar-zsido-kulturalis-egyesulet-tizedik-szuletesnapjara-1352774068 – utolsó letöltés: 2023. március 12.

Gadó János 1999: A jelkép és a munkás – Schweitzer József és Feldmájer Péter vitájához. *Szombat*, 1999. március 1. https://www.szombat.org/archivum/a-jelkep-es-a-munkas-schweitzer-jozsef-es-feldmajer-peter-vitajahoz-1352774070 – utolsó letöltés: 2023. március 24.

Gadó János 2006: A legitimáció széthullása. Vázlat a magyarországi zsidóság 1948 utáni történetéről, *Pro Minoritate*, (30.) 2. 57–74.

Gervai András 1990: „Mindent a hitközségnek köszönhetek..." *Magyar Nemzet*, 1990. július 24. 7.

Glatz Ferenc (szerk.) 1984: *Az 1944. év históriája,* Budapest

Hanák Péter (szerk.) 1984: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon,* Budapest

Haraszti Miklós – Kis János – Kőszeg Ferenc (szerk.) 1992: Beszélő összkiadás I-III. I.: 1981-1984. 318. „Rabbinövendékek hadbíróság előtt", Budapest

Heisler András 2020: Erősödő intézmények, stagnáló közösségek. *Szombat*, 2020. május 23. https://www.szombat. org/politika/erosodo-intezmenyek-stagnalo-kozossegek – utolsó letöltés: 2023. április 23.

Herbst Péterné Krausz Zorica 1984: Magyarországi zsidó ételek, Budapest

Hertz, J. H. – Hevesi Simon – Guttmann Mihály 1984: Mózes öt könyve és a Haftárák I-V. Budapest

Fazekas Csaba 2004: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez (1989–1990), *Egyháztörténeti Szemle* (5.) 2. 120–144.

Féner Tamás – Scheiber Sándor 1984: *…és beszéld el fiadnak… zsidó hagyományok Magyarországon*, Budapest

Hernádi Gyula – Konrád György – Csurka István 1987: Nyilatkozat *Beszélő*, 21. 98.

Kardos Péter 1984: Wolf néni naplótöredéke és a televízió. *Új Élet*, 1984. január 30. 3.

Kardos Péter 2008: Izrael a magyar zsidó sajtóban 1948–2008-ig. Elhangzott a Hommage á Israel című, Izrael Állam megalakulásának 60. évfordulója alkalmából tartott tudományos konferencián. Budapest, 2008. május 13–14. http://www.or-zse.hu/kardosp-izrael60.htm – utolsó letöltés: 2020. október 23.

Kardos Péter 2014: *Síp utcai kevert,* Budapest

Katz, Daniel 1979: *Amikor nagyapám átsíelt Finnországba,* Budapest

Kende Péter 1984: Zsidóság antiszemitizmus nélkül? Antiszemitizmus zsidóság nélkül? *Valóság*, (27.) 8. 69–88.

Kende Péter (szerk.) 1984: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Párizs

Kis János 1984: A Salom nyílt levele a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz, *Hírmondó*, 6–7. *Beszélő*, 11. In: Haraszti et al. 1992: 58–62.

Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig,* Pozsony

Kovács András 2003: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig, *Múlt és Jövő*, 3. 5–35.

Kovács András 2019: *A Kádár-rendszer és a zsidók,* Budapest

Kőbányai János 2020: *A nem Auschwitzban kötött szerződésről, Zsidó rendszerváltás 1989–2019.* Budapest

Kőszeg Ferenc 1982: A könyvkiadói cenzúra Magyarországon, *Beszélő*, 5-6. 14–32.

Kőszeg Ferenc 1984: Mennyit ér, aki megúszta? *Beszélő*, 11. 33–35.

L. G. 1990: „Tanítsd a gyermekeidet" Tanházak, *Magyar Nemzet*, 1990. május 21. 3.

Meleg Kristóf Ágoston 2015: „Társadalomutazás" (Budapest - Auschwitz; Auschwitz Budapest). Gazdag Gyula: Társasutazás. *Filmkultúra online*, 2015. január 8. https://www.filmkultura.hu/?q=cikkek/t%C3%A1rsadalomutaz%C3%A1s-gazdag-gyula-t%C3%A1rsasutaz%C3%A1s – utolsó letöltés: 2023. március 6.

Miklós Imre 1986: A magyarországi egyházak nemzetközi kapcsolatai a nyolcvanas években, *Külpolitika*, (13.) 4. 20–35.

Mózes Tibor (szerk.) 1985: *Egy „szerencsés" munkásszázad. Volt munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1942–1945*. Budapest.

Papp László Tamás 2015: A NER legnagyobb túlélői III. – Zoltai Gusztáv. *Átlátszó*, 2015. február 6. https://atlatszo.hu/kozugy/2015/02/06/a-ner-legnagyobb-tuleloi-iii-zoltai-gusztav/– utolsó letöltés: 2023. március 6.

Rainer M. János 2014: Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés,* Budapest

Raj Tamás – Oláh Tamás 1986: *Aladdin konyhája. Keleti szakácsművészet,* Budapest

Scheiber Sándor – Schweitzer József 1984: Scheiber Sándor és Schweitzer József előadásai a Szentírásról. *Új Élet*, 1984. március 15. 4.

Stirling György 1980: Vendég Magyarországról… *Katolikus Magyarok Vasárnapja,* 1980. június 22. 3.

Stumpf András 2020: „Nem antiszemiták a magyarok" – Orbán Viktornak is válaszol Heisler András, https://www.valaszonline.hu/2020/10/30/heisler-andras-mazsihisz-zsidosag-interju/ – utolsó letöltés: 2023. március 6.

Szántó T. Gábor 1995: A „Gadó". Gadó Györggyel beszélget Szántó T. Gábor. *Szombat*, 1995. január 1. https://www. szombat.org/archivum/a-gado – utolsó letöltés: 2020. október 23.

Szalay László 1990: Bemutatjuk a Művelődési Minisztérium egyházi főosztályát, *Köznevelés*, 1990. február 16. 7–8.

Szilágyi Sándor 1982: Bántó féligazságok, *Beszélő*, (1.) 4. 112–114.

Tabajdi Gábor 2013: *A III/III-as krónikája,* Budapest

Tabajdi Gábor 2019: *Bomlasztás, Kádár János és a III/III.* Budapest

Tudósítás 1984: Tudósítás a március 19-i emlékülésről, *Új Élet*, 1984. április 1.

Vári György 2014: Két összeillő ember, http://nol.hu/velemeny/ket-osszeillo-ember-1485577 – utolsó letöltés: 2023. március 6.

Zoltai Gusztáv 1990: „Nem volt joga!", *Kapu*, 1990. október, 58.

NÉMETH LINDA

A HOLOKAUSZT INTERJÚ MÓDSZERTANA ÉS MEDIÁLIS SZEREPE

„A traumáról tanúskodni valójában egy folyamat, amely magában foglalja a hallgatót is. Ahhoz, hogy a tanúságtételi folyamat megtörténjen, szükség van egy kötődésre, egy másik bensőséges és teljes jelenlétére a hallgató pozíciójában."[1]

A fenti idézet Dori Laub pszichoanalitikustól származik, aki 1979-ben hozta létre a Holocaust Survivors Film Project-et, a világ első olyan gyűjteményét, ahol videókamerával rögzítették a Holokauszt túlélőinek vallomásait. Az így létrejövő archívum által lehetővé vált a visszaemlékezések társadalmi, kulturális és történelmi jelentőségének kutatása. A több száz tanúval folytatott beszélgetés elemzése kapcsán nemcsak maguk a tanúvallomások, hanem azok hallgatójának szerepe is érdekelni kezdte a kutatókat.[2]A természetes kommunikációban – például családi vagy baráti beszélgetések révén – a Holokauszt traumájának elbeszélése rendkívül ritkán öröklődik át, így az úgynevezett hivatalos emlékezetre: múzeumokra, archívumokra, emlékgyűjteményekre, illetve az ott dolgozó szakemberekre marad az a feladat, hogy dokumentálják és

átadják a múlt emlékezetét a következő generációnak. Ez a folyamat azonban korántsem egyszerű.

Az interjúkészítés összetett folyamat, melyben a hallgató szerepe – ahogy a fenti idézet is mutatja – legalább annyira fontos, mint a tanúságtevőé. A beszélgetés alatt az elbeszélő számára lehetővé válik, hogy az érzelmi sérülést okozó élményeket szavakba és emlékekbe rendezze, és megküzdjön a traumával, mindeközben pedig megosztja a hallgatóval történelmi tapasztalatait.[3] A hallgató bátorítja a tanút a múlt felidézésére, azonban óvatosnak kell lennie, hogy ne kényszerítsen olyan emlékek elmesélésére, amelyek érzelmi összeomláshoz vezethetnek. Mindezek mellett jelen van a Holokauszt elbeszélhetetlenségének filozófiai problematikája is,[4] másképpen fogalmazva az, hogy bár léteznek túlélők, de a velük történt kegyetlenség nem önthető szavakba. Ezek a szempontok a történettudományban általánosan alkalmazott relativista felfogástól teljesen eltérő történeti reprezentáció kialakítását teszik szükségessé. A holokauszt-kutató számára adott a kérdés, hogy mit kezd ezzel, a szinte besorolhatatlan történelmi esemény tárgyalásával az az erősen narratívitásorientált szemlélet, mely legfőképp az írott szövegekre támaszkodik, és hogyan kapcsolja össze a túlélőkkel felvett interjú formájában megelevenedő tanúságtételeket a már feltárt írott forrásokkal.

1 Shik – Merav – Weinstock 2018.
2 Feldman – Laub 1991.
3 Dori 1991: 79.
4 Felman – Laub 1992: 75.

Az egyéni beszámolók nagy számban történő megismerése, és általa a Holokausztról kirajzolódó kép központi szerepet játszott abban, ahogy ez az esemény a társadalmi nyilvánosságban megtestesült. A történelem fogalmának ilyen formában történő kiterjesztése egy új emlékezeti paradigma létrejöttét eredményezte,[5] amelyben a személyesség nyilvános elbeszélései, a medialitás új formái és a trauma-kutatás megjelenése is fontos szerephez jutott.[6] A Holokauszt Emlékközpont számára, amely tematikájában kifejezetten a vészkorszakkal foglalkozó múzeum, illetve gyűjtemény, a túlélőkkel készített interjúk gyűjtése elsődleges feladat. Az interjú alatt, sőt már az erre való felkészülés során is számos kérdéssel szembesül a kutató, melyeknek olykor még a megfogalmazása is nehézségekbe ütközik. A jelen tanulmányban szeretném bemutatni egyrészt azokat a hétköznapi és filozófiai problémákat, amelyek az interjúkészítés folyamatában felmerülhetnek, másrészt magát az alkalmazott interjúzási metódust, hiszen ebben a témában tankönyvként használható egységes és összefoglaló módszertani kézikönyv nem létezik. Ez a fajta kvalitatív kutatásmódszertan és a megjelenő kérdésekre adott lehetséges válaszok ismertetése elengedhetetlen az interjúk későbbi elemzésének szempontjából. Emellett Holokauszt interjúk mediális szerepét is vizsgálom a filmművészeten keresztül, mint a módszertant alakító, kiemelkedően fontos tényezőt.

ORAL HISTORY

A történettudomány szemszögéből sokáig úgy tűnt, hogy az írott források uralják a hivatalos gyakorlatot. A nyomtatás elterjedése, valamint a redukcionista és empirikusan megalapozott módszerek elfogadása az akadémiai tanulmányokban azt jelentette, hogy a szóbeli elbeszélések jelentőségét kevéssé értékelték.[7] Ennek eredményeként, bár elérhetőek voltak a szóbeli források, a dokumentumokból származó bizonyítékokhoz képest ezeket gyakran alábecsülték. A szóbeliség jelenléte tehát mindig is adott volt, mégis a technológia fejlődése tette lehetővé a múlt hangjának[8] rögzítését és megőrzését. Így lett a szóbeli történelem a közösségi történelem és a tudományos kutatás kulcsfontosságú része. A szóbeli történelem, vagy más néven oral history, az egyénekről, a családokról, a fontos eseményekről vagy a mindennapi életről szóló történelmi információk gyűjtését és tanulmányozását jelenti hangfelvételek, videofelvételek vagy az interjúk átiratai segítségével. A kifejezést néha általánosabb értelemben is használják

5 Wieviorka 2006.
6 Kékesi 2011: 9.
7 Thompson 2017: 19.
8 A *múlt hangja* kifejezést Paul Thompson *The Voice of the Past: Oral History* című könyvében használta először.

a múltbeli eseményekről szóló bármely információra, amelyet a szemtanúk mondtak el.[9] Az oral history modern fogalmát Allan Nevins[10] és kutatótársai dolgozták ki az 1940-es években a Columbia Egyetemen. Az interjúk olyan emberekkel készültek, akik részt vettek vagy megfigyeltek múltbeli eseményeket, és akiknek az ezekről alkotott emlékeit és észleléseit hang- vagy videofelvételként megőrizték. Az oral history különböző nézőpontokból kíván információkat szerezni, amelyeknek a többsége nem található meg az írott forrásokban. Az így létrejövő tudás abban a tekintetben egyedülálló, hogy elsődleges formájában osztja meg az interjúalany perspektíváját, gondolatait, véleményét és érzéseit a külvilág számára.

Az élettörténetek kutatását Magyarországon is az a vágy szülte, hogy a tudományos megközelítésen túl, az eseményeket átélt emberek személyes tapasztalatain keresztül is megérthessünk egy adott történelmi időszakot és szituációt. Ezzel együtt bontakozott ki az a szociológus-, pszichológus- és történészgárda, amely egyre többször használta a narratív interjúkészítés technikáját a tudományos kérdések megválaszolásához. A Holokauszttal kapcsolatos interjúk alapjait német mintára épülve,[11] a Kovács Éva és Vajda Júlia szerzőpáros által készített szakmódszertan jelenti, amely segítségével számtalan túlélővel készítettek interjúkat és elemezték azokat.[12] Ez a folyamatosan formálódó narratív interjúkészítés és elemzési stratégia a 2004-ben megjelent Mutatkozás címet viselő összefoglaló kötet[13] révén vált ismertté Magyarországon. Emellett, a már fent említett Dori Laub által kifejlesztett pszichoanalitikus megközelítés, a Steven Spielberg által alapított USC Foundation – The Institute for Visual History and Education útmutatója,[14] valamit a United States Holocaust Memorial Museum Memory projektjében megvalósuló videóinterjúk metódusának[15] tanulmányozása jelentett támpontot számomra.

MÓDSZERTAN

Adott azonban a kérdés, hogy létezik-e egy általánosan elfogadott és alkalmazható szakmódszertan az interjúkészítéshez, vagy sokkal inkább az egyes intézmények ezzel megbízott munkatársai egyéni megfontolásai érvényesülnek a beszélgetések során. Tekintve, hogy a Holokauszt Emlékközpontban nincs e témakörben irányadó szabályzat, esetemben is érvényesül bizonyos mértékű szubjektív döntés az elérhető szakirodalmi munkák módszertanának ötvözésével. Az ilyen jellegű interjúkra való teljes mértékű felkészülés és annak lebonyolítása rendkívül komplex ismeretanyagot, és tapasztalatot igényel. Az így létrejövő ellentmondást – vagyis azt, hogy az interjút készítő személy az első alkalommal még biztosan nincs elegendő tapasztalat birtokában – felülírhatja az a tény, hogy a túlélő beszámolók gyűjtésének határt szab az emberi múlandóság ténye. Az oral history interjúk során a résztvevők tudatos, fegyelmezett beszélgetése révén a múlt valamely, általuk történelmi jelentőségűnek tartott aspektusát szándékosan rögzítik a jegyzőkönyv számára. A beszélgetés egy interjú formáját ölti, amelyben az egyik személy kérdéseket tesz fel az interjúalanynak, vagy más néven a narrátornak. A kérdések egy adott vonatkoztatási keretből vagy történelmi érdeklődésből fakadnak, amelyek bizonyos válaszokat váltanak ki a narrátorból, így az átkerül az adott személy vonatkoztatási rendszerébe, vagyis a személy érzései és az ő fontossági sorrendje érvényesül. A narrátor válasza alakítja a kérdező későbbi kérdéseit, így kialakul a párbeszéd folytonossága.[16]

Az interjúkészítést egy kutatási folyamat előzi meg: az interjúalany megtalálása különböző médiumokban történő felhívások, múzeumi és egyéb kapcsolatrendszerek által létrejövő információk alapján. Ezt követi a kapcsolatfelvétel, amelynek már a kezdetén ismertetnünk kell az interjú okát, és részletesen be kell mutatnunk a kutatási témánkat, továbbá hangsúlyoznunk kell, hogy hosszabb időt, akár több órát vagy több alkalmat is igénybe vehet az interjúkészítés folyamata. Rendkívül fontos, hogy az elbeszélő is tudja, hogy mire számítson, és az interjú készítőjével együttműködve alakítsák ki azt a környeztet, amelyben az alany számára a lehető legkedvezőbb körülmények között telik majd az idő.[17] A találkozáskor elismételjük a kutatással kapcsolatos tudnivalókat, ezzel kijelölve az elbeszélés tematikus keretét, amelynek központi eleme esetünkben a Holokauszt eseménye.

A traumatikus élmény elbeszélése tekintetében, mint amilyen a Holokauszt, az interjúkészítő számára kiemelkedő jelentőségű, hogy a tanúságtevő mindvégig szabad akaratából mondhassa el és formálhassa elbeszélését. A túlélők visszaemlékezése kapcsán alapvetés a beszámoló kétségbevonhatatlansága, tehát az, hogy amit hallok, valóban megtörtént. A történet reprezentációja ettől etikai mozzanattá válik.[18] Ezt jelezve és éreztetve az interjú alanyával, az interjú lefolytatásához kedvező légkör alakulhat ki, ahol a kérdező odaadó jelenléte a tanúvallomás elismerésének jele. Így válhat a kérdező a Holokausztot átélt személy vagy szemtanú tanújává, amelyet a szakirodalom tükör-képmás jelenségnek nevez.[19] Ezen, vagyis a beszélő által keltett érzelmek fogadtatásán, akár az interjú lefolytatása is múlhat. Mindezek kivitelezéséhez természetesen rendkívül fontos tisztában lennünk saját motivációinkkal. Csupán munkaköri kötelességként tekintünk a beszélgetésre vagy a kutatási kérdéseink megválaszolásához segít hozzá ez a folyamat, vagy talán valamiféle személyes, belső erő motivál minket, esetleg mindezek kombinációja? A morális szempontok figyelembevétele arra készteti a kutatót, hogy az objektív történetiséget és tudományosságot is szem előtt tartva, erkölcsi és történelemfilozófiai eszközökkel a módszer finomításán is dolgozzon.[20]

A második világháború alatt történt szélsőséges helyzeteket érintő tanúvallomások gyűjtése során sok esetben kénytelenek vagyunk megsérteni az általunk felállított szabályrendszereket az interjú végig vezetése érdekében, főként azért, mert ilyenkor nem valamiféle absztrakt mó-

9A szóbeli anyagok használata az ókori görög történészekhez, Hérodotoszhoz és Thuküdidészhez nyúlik vissza, akik mindketten széles körben használták a tanúk szóbeli beszámolóit. Az írásbeliséggel nem rendelkező társadalmak régóta a szájhagyományra támaszkodnak, hogy megőrizzék a múlt feljegyzéseit, írott történelem hiányában.

10 Allan Nevins amerikai történész volt az első, aki a történelmi eseményekhez kapcsolódó visszaemlékezéseket hangfelvételre rögzítette, majd megalapította a *Columbia Oral History Research Office*-t, a szóbeli történeti interjúk archív gyűjteményeként.

11 A narratív élettörténeti interjú hermeneutikai elemzésének módszertanát Fritz Schütze és Gabriel Rosenthal, német szociológusok dolgozták ki.

12 Kovács – Vajda 1994.

13 Kovács – Vajda 2002.

14 Shoah Foundation Institute Interviewer Guidelines 2007.

15USHMM Oral history interview guide 2012.

16 Langfield 2017: 24.

17 Az interjú felvétele diktafonnal vagy kamerával az interjúalany megkérdezése és beleegyezése után történik, a keletkező szövegről a későbbiekben szöveghű átiratot készítünk, melynek a végén egy kétoldalas szerződésben rögzítjük a felhasználás feltételeit.

18 K. Horváth 2001: 51.

19 Zarka 1994: 169.

20 Kovács 2008.

don szembesülünk a történetekkel, hanem személyes interakció révén. A kérdező az interjú közben sokszor kényszerül kilépni a szakma nyújtotta keretekből és emberi reakciót adni az elhangzottakra.[21]

A semlegesség elvesztése szinte minden alkalommal bekövetkezik, önkéntelenül is kialakul egyfajta empátia a tanúságtevő felé, ez pedig teret engedhet az érzelmek játékának, és áthidalhatja a szakadékot az interjúkészítő és alanya között. Sokszor ezek a reakcióik meghatározó szerepet játszanak az interjú dinamikájában s elvezethetnek ahhoz, hogy az alany teljes nyíltsággal beszéljen egy olyan fájó életeseményről is, mint a Holokauszt.[22] Az életinterjúk alapgondolata az, hogy amennyiben az elbeszélő maga alakíthatja saját élettörténetének elbeszélését, akkor a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját. Ez pedig választ adhat arra, hogy miért is születhet a Holokausztnak annyi eltérő interpretációja, hiszen bár a túlélők tapasztalata örökké jelenlévő, az emlékezés konstruktív jellege révén a jelenben újra és újra előállítható, ezáltal a folyamatos változás állapotában lévő, formálódó folyamat.

Az interjú ideális esetben egy hosszabb, de megszakítások nélküli elbeszélés, amelyet az interjút készítő személy csak a legritkább esetekben tör meg. Ez az a narratíva, ahol a túlélő saját szavai által meséli el a vele történteket, a hallgató pedig kitartó figyelemmel, a szemkontaktus megtartásával biztatja az alanyt, így megtapasztalható, hogy ez egy korántsem szokványos kommunikációs forma, hiszen nincsenek dialógusok. Figyelemmel kell lennünk arra, hogy az elakadások, a szünetek természetesek, arra hivatottak, hogy a felidézni kívánt eseményhez alakítsa ki a viszonyát a beszélő. Ez szerves része az elbeszélésnek, hiszen ebben testesül meg az,

a már a fentiekben említett jelenség, hogy a mindennapi nyelv sok esetben alkalmatlan arra, hogy visszaadja a történtek borzalmait.[23]

A főnarratíva[24] lezárását követően kutatási kérdéseink megválaszolásához szükség lehet egyes, talán nem teljes egészében kibontott szálak utánakérdezése, amelyhez segítséget nyújt a kérdező általi folyamatos jegyzetelés. Ez újabb elbeszélést generálhat, vagy még inkább beszélgetést, hiszen erőteljesebb a diskurzív jellege, de a kutatónak nem szabad elfelejtenie, hogy fő célja az, hogy bizonyos részletekről hosszabb és részletesebb elbeszéléseket nyerjen. Érdemes figyelnünk arra, hogy az interjú terjedelme ezzel ne váljon végtelenné, hiszen a történet körkörösen halad, vagyis a kibontott történetek egymásba fűződnek, s a jegyzetekben rögzített későbbi eseményeket is magukba foglalják. Ezeket a később feltett kérdéseket érdemes tehát a narratív interjú fősodrától elkülönítve kezelni.

Az élettörténeti kutatásban mindennapossá vált a személyes tragédiákkal és traumákkal való találkozás. Jelen esetben a kérdező, mivel nem orvos, hanem kutató, nem kezeli a másik érzelmeit. A már többször idézett Laub elmélete szerint alapvető pszichológiai és pszichoanalitikus ismeretek nélkül nem is lehetne élettörténeti interjút készíteni és elemezni sem. Az interjú készítőjének tehát segítségére lehet a pszichológia, ezen belül is a pszichoanalízis alkalmazása, továbbá a szociológiai alapismeretek is hasznosak lehetnek az élettörténet komplex értelmezéséhez. Az emlékezet a tényekkel akár ellentmondásban is állhat, és így a történettudomány is kénytelen elismerni, hogy az élettörténeti interjúk nem a történeti valóság objektív rekonstruálását szolgálják, hanem az egyén tanúságtételét adják. A tanúságtétel és a történelmi tények közti feszültség valószínűleg folyamatosan jelen lesz, de ez esetben a tények iránti tudományos igényt az élő emlékezet igénye maga mögé utasítja.[25]

Az interjú elkészülése után, annak felhasználása többféle okból és formában is elképzelhető. A Holokauszt Emlékközpontban az interjúk vágatlan, nyers változatban kerülnek be a gyűjteményi archívumba, és ezzel kutathatóvá válnak bárki számára. Szerkesztésük, módszertani vagy kritikai értelmezésük azonban szükséges feladat, hogy a szélesebb nyilvánosság számára is befogadható legyen.

A HOLOKAUSZT-INTERJÚK ÉS A FILMMŰVÉSZET ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az oral history, mint módszer alkalmazása a kezdetekben egyfajta nyersanyagként szolgált a történészek, kutatók számára a múlt feltárására és kérdéseik megválaszolására. Az audiovizuális interjúk személyességük okán azonban egy szélesebb, kevésbé tudományos, mindinkább népszerűsítő lehetőséget kínáltak fel, és szabadultak ki az ellenőrzés alól. Az emlékezés és az identitás egymással szorosan összefonódó fogalmak, ezért fontos elválasztani a tényekkel dolgozó és adatokra épülő történelmet az egyén szintjén megélt, tehát erősen szubjektív, konstruált történetektől, és megjelölnünk a tudomány szerepét. Ez azonban korántsem egyszerű feladat. Videóinterjúkkal nem csak a múzeumi térben találkozhatunk, hiszen megjelennek televíziós műsorokban, mozifilmekben, oktatási segédtananyagokban és nem ritka a művészeti installációkban történő felhasználásuk sem. Sokszor felülkerekedni látszik az akarat, hogy tudományos forrásértékükön túl úgy mutassák be ezeket az interjúkat, mint a kulturális örökség vagy az emlékezetpolitika egy darabját, és ebben a filmművészetnek nagy szerepe van.[26] A filmen rögzített vagy újrakonstruált visszaemlékezések különös jelentőséggel bírnak, hiszen egy kollektív jelenség individualitásból fakadó reprezentációját adják és lehetővé teszik beilleszthetőségét a kollektív emlékezet világába.

A Holokauszt túlélőinek beszámolóit már közvetlenül a háború után elkezdték videófelvételeken rögzíteni és gyűjteni, de a túlélői tanúságtételen alapuló emlékezeti kultúra leginkább az 1970-es évek végétől mutatkozott meg, főként a nyugati országokban. Ennek a folyamatnak az előzménye az, hogy közvetlenül a háború után a népirtás emléke szinte kizárólag magánjellegű volt, és nagyon kevés szivárgott át a szélesebb nyilvánosságba. Ez a helyzet változott meg 1961-ben, az Eichmann-per tévés közvetítésével, amikor a népirtás széleskörű társadalmi visszhangot kapott. Ez az átalakulás a holokauszt-tanúvallomások jelentésének és céljának változásaiban gyökerezik. A per során David Ben-Gurion, akkori izraeli miniszterelnök elképzelése szerint a tárgyalásnak egyfajta történelemleckeként kellett szolgálnia, amely társadalmi és erkölcsi céllal rendelkezik. Ezzel összhangban a per főügyésze, Gideon Hausner úgy döntött, hogy tanúkat szólít fel a bíróságon, hogy elmeséljék történeteiket. Több mint száz tanút hallgat-

21 Vértesi 2004: 53.
22 Zarka 1994: 171.
23 Agamben 1999: 38.
24 A főnarratíva az, amit a beszélő önszántából mesél el kérdések feltevése nélkül.
25 Huyssen 2014: 29–31.
26 Kovács 1992: 91.

tak meg, akiknek a történetei konkretizálták és élénkké tették a szörnyűségeket, úgy ahogyan azt a nürnbergi perekben alkalmazott rideg, bizonyító erejű dokumentumok nem tudták. A per és annak televíziós közvetítése kiemelkedően fontos volt a Holokauszt emlékezete szempontjából, mert átformálta a történelemírást azt sugallva, hogy a puszta dokumentumok nem versenyezhetnek a tanúvallomásokkal. A Holokauszt áldozatai túlélőként új társadalmi identitást értek el, és az emlékezet élő megtestesülésévé váltak.[27]

Ahhoz a folyamathoz, amelyben az élettörténeti interjúk kiszabadultak a szigorúan tudományos keretek közül és megindult globálissá válásuk, nagymértékben hozzájárult Marvin Chomsky Holocaust című amerikai fikciós tévéfilmsorozata. A sorozatot 1979 januárjában vetítették a német tv-társaságok, és több mint 20 millió főhöz juthatott el a Weiss nevű, kitalált zsidó család története. A Holokauszt kifejezést elsősorban ez a televíziós minisorozat terjesztette el a társadalomban, így a második világháború történelmi eseményeinek általános kifejezésévé változtatta.[28] A sorozatot hamarosan az Amerikai Egyesült Államokban, és a világ többi pontján is vetítették, ezáltal olyan nagy figyelmet kapott, hogy - mai szóhasználattal élve - médiaszenzációnak számított.[29] A közvetítés után rengeteg levél és telefonhívás érkezett a tv- társaságokhoz, amelyben az emberek kifejezték együttérzésüket. A napilapokban, a folyóiratokban, a televíziókban és a rádiókban egymást követték a Holokauszttal foglalkozó írások és műsorok, ezáltal egyre több túlélő jelentkezett, hogy elmondhassa személyes történetét. Nem ez volt az egyetlen film, amely a náci rémtettekkel foglalkozott, hatása mégis szinte példa nélküli. Alkalmas volt széles tömegek megszólítására és ezzel együtt a vita elindítására is, amelyben az volt a kérdés, hogy a filmek, bár hatalmas nézőközönséghez jutnak el, hamis képet is alkothatnak, és tudományos feldolgozásukra sokszor még csak kísérlet sem történik. A sorozat rövidesen a kultúra

részévé vált, és ezzel együtt a személyes, egyén szintjén megélt emlékezet is.

A túlélői tanúságtétel és a trauma közvetítésének minden addiginál radikálisabb formája Claude Lanzmann 1985-ben készült, kilenc és fél órás, Shoah című dokumentumfilmjében testesült meg. Ez az alkotás lett a kortárs holokauszt-emlékezet viszonyítási pontja, amelynek fő eleme, hogy a múlt emlékezetét a túlélők beszámolói adják; ezek a beszámolók pedig csak úgy képzelhetőek el, ha újra átélhetővé válik a traumatikus élmény, legyen az bármennyire fájdalmas.[30] A történetírásban használt szövegekhez, de még az élő nyelvhez képest is, a filmnek sokkal erősebb szuggesztiója van. A kamerával rögzített tanúvallomás hivatalos jelleget mutat, hasonulva egy jegyzőkönyvezett vallomáshoz, ehhez társul Lanzmann elképesztő pszichoanalitikus jelenléte. A filmkészítés, ahogy az interjúkészítés is, egyfajta kutatás, az igazság keresése, s ez Lanzmann filmje esetében is a beszéden, a dialóguson keresztül történik. A film időbelisége megtöri a kronologikus elbeszélést, ahogy az a fent említett alkalmazott módszertanban megfigyelhető, nem lineáris, hanem ismétléseken keresztül újabb és újabb, egyre mélyülő körökön át jelentkezik. A Shoah technikájával és tartalmával új lehetőségeket nyitott meg nemcsak a Holokauszt, mint történelmi trauma, hanem a 20. század egész történelmének megértésében.[31]

27 Cearani – Sundquist 2012: 88.
28 A Holocaust kifejezés 1973-ban már megjelent a *„The Barnhart Dictionary of New English Since 1963”*-ban, ahol az európai zsidóság elpusztítását jelölték ezzel a szóval.
29 Novik 1999: 99.
30 A *Shoah*t érintő kritikai megjegyzések (mint Shoshana Felman vagy Dominick LaCapra) szerint a módszert tekintve abban látták a veszélyt, hogy a traumatikus élmények felidézésével talán kárt okozunk. Egyes esetekben a feldolgozást segítette az elbeszélés, de az egyéni reakciók miatt a siker nem garantált.
31 Insdorf 2003: 238.

Ez az alkotás kulcsszerepet játszott abban, hogy a ,80-as évek végére a trauma és a túlélők visszaemlékezése a holokauszt-emlékezet egyik fókuszpontja lett.[32]

EGY ÚJ TECHNOLÓGIA KIHÍVÁSAI

Az 1990-es évek elején új paradigma jelent meg az oral history interjúk archiválásban. Az archívum nem múzeum, vagyis nem nyílt hozzáférésre és népszerűsítő bemutatásra lett kitalálva. A visszaemlékezéseket gyűjtő és tároló archívumoknak meghatározott rendje és szabályzata van, ami az információ keresését biztosítja, de nem feltétlenül tesz lehetővé egy intellektuálisan és érzelmileg is hatékony bemutatást. Az archívum nem a prezentáció, hanem a prezerváció formája: összegyűjt és tárol információkat, de azokat nem szerkeszti, nem állítja ki, nem dolgozza fel, és nem is interpretálja. Alaposabban tanulmányozva a Holokauszt legnagyobb audiovizuális archívumainak szervezeti misszióját és intézményi fejlődését, a gyakorlatban az figyelhető meg, hogy a bemutatás és a megőrzés, a megemlékezés és a pszichológiai segítségnyújtás szempontjai, a történeti kutatások forrásokkal ellátása és egyúttal az érzelmek felkeltése a tömegoktatásban és a művészeti projektekben egyre inkább összhangban működnek.[33]

A túlélők személyes tanúságtételei a fiatalabb generációk számára első kézből szerezett információt jelentenek, azonban ezek csak korlátozott ideig érhetők el. Sok szervezet vagy múzeum számára megoldás lehet, ha a hagyományos feljegyzéseket, emlékiratokat és dokumentumfilmeket egy új médiában és technológiában bemutatott előadásokkal egészítik ki. Ilyen új interaktív, háromdimenziós tanúságtétel kidolgozásán munkálkodik többek között a Steven Spielberg által létrehozott Soah alapítvány is. A Dimensions in Testimony Program nevet viselő kezdeményezés célja, hogy lehetővé tegye az emberek számára olyan kérdések feltevését, amelyekre valós idejű válaszokat adnak a túlélőkkel készült előre rögzített felvételekből. Az úttörő projekt a fejlett filmezési technikákat, a speciális megjelenítési technológiákat és az új generációs természetes nyelvi feldolgozást integrálja egy interaktív életrajz létrehozására. A talán nem is olyan távoli jövőben a múzeumlátogatók, a diákok és mások így „beszélgethetnek” a történelem szemtanúival. A program célkitűzése szerint a Holokauszt-túlélők digitális változatait azért hozzák létre, hogy a látogatók kérdéseire adott válaszokkal jelentős kölcsönhatást érjenek el. Ez a projekt technológiailag rendkívül összetett folyamat, ahol a pontosság, a minél inkább élethű forma érdekében az interjúkat több kamerával rögzítik. A kérdések feltevéséhez és megválaszolásához egy természetes nyelvi feldolgozó technológiát alkalmaznak[34], illetve interaktív képernyőt, amelyeken a látogatók szimulált, oktató beszélgetéseket folytathatnak a túlélőkkel. Így jöhet létre az, hogy a már elhunyt túlélőnek közvetlenül feltehessük a saját magunk által megfogalmazott kérdéseket, és ezáltal mindenki a maga módján reflektáljon a Holokauszt mély és jelentőségteljes következményeire.

32 Wieviorka 2006: 87.
33 Brown – Davis 1998: 57.
34 A projekt az ICT Light Stage technológiáját használja, és minimum hét kamerával készít interjúkat a nagy felbontású lejátszás érdekében; valamint a természetes nyelvtechnológiát, amely lehetővé teszi az emberek számára, hogy a tanúvallomásokhoz társalgási módot adva olyan kérdéseket tegyenek fel, amelyek releváns, szóbeli válaszokat váltanak ki. Az ICT úttörő megjelenítési technológia is, amely lehetővé teszi a tanúságtételek 3D-ben történő kivetítését.

Pinchas Gutter, lengyel származású holokauszttúlélő az elsők között volt, akinek a segítségével megvalósították ez a formátumot. Gutter digitális ábrázolását egy 5 napon át tartó 25 órás forgatásból állították össze, amelyben több mint 2000 kérdésre adott válaszát rögzítették. Kérdés esetén a természetes nyelvű technológia értelmezi az elhangzottakat, majd a tárolt adatbázisban megkeresi a lehetséges, már korábban rögzített válaszokat. A látvány elkészítéséhez Guttert 20 kamera rögzítette, különböző szögekből, így amikor kivetítik, a közönségben bárhol álló vagy ülő emberek előtt úgy fog megjelenni, mintha valóban ott lenne. Ez lehetővé teszi az emberek számára, hogy megközelítsék és kölcsönhatásba lépjenek vele, ahogyan azt egy valódi személy tenné.[35] A téma érzékenységére való tekintettel azonban a készítők felől és részére is meg kell fogalmazni bizonyos erkölcsi kötelezettségeket. Paul Frosh[36] a holokauszt-tanúságtétel etikájával foglalkozó irodalom elemzésében három erkölcsi kötelezettséget határoz meg: morális kötelezettség a múlttal és a halottakkal szemben, erkölcsi kötelezettség a jelenben a tanú-túlélővel szemben, és erkölcsi kötelezettség a túlélők, a zsidó nép és az egész emberiség jövője iránt.[37] Ennek az új technikának az alkalmazásakor a készítők egyik elsődleges szempontja az, hogy a Holokauszt túlélői egyre kevesebben maradnak, hogy elmondják történeteiket, továbbá az a megfigyelés, hogy a túlélőkkel való interakció élménye olyan érzelmi összetevő, amelyet meg kell ragadni.

A videóinterjúk elemzésekor kiemelten vizsgálható az a szempontrendszer is, hogy ezeket a tanúvallomásokat miként igazítják a múzeumi térhez, és ezáltal azok hogyan válnak múzeumi tárgyakká. A történelem tanúi a múzeumi környezetben egyfelől történelmileg releváns információk birtokosaiként szolgálhatnak, másfelől megerősíthetik a múzeumban található egyéb tárgyak hitelességét, illetve befolyásolhatják a látogatókat az erkölcsi nevelés eszközeiként, de

a felsoroltak kombinációja is létrejöhet.[38] Nemcsak a túlélőt rögzítik, mint tanút, hanem a nézőt is tanúként állítják be, mivel a felvett tanúvallomások nézői úgynevezett harmadlagos tanúkká válnak, akiket bár idő és tér elválaszt a tanúktól, mégis érzelmi közösséget éreznek velük.[39] Alison Landsberg a múzeumi tereket a filmekhez hasonlónak írja le, mert olyan tapasztalati helyszínt teremtenek, amelyek úgynevezett protézis emléket[40] hoznak létre, más szóval egy tapasztalatot, amelyben a látogató a fejlett médiatechnológiákkal szerzett benyomásain keresztül átél.[41]

Ennek az új típusú emlékmédia formátumnak a folyamatos elemzése napjainkban is zajlik. A média és a memória elválaszthatatlanul összefügg, mivel az emlékezet megőrzésére és átadására szolgáló médiumok, különösen az elektronikus média, nem egyszerűen tükrözi és határozza meg a kollektív emlékezetet, hanem elválaszthatatlanul részt vesz annak felépítésében és evolúciójában.[42] A memória formálódik, alakul és átalakul, s különféle médiákon keresztül továbbítható. Ezek a médiatechnológiák emlékeket hoznak létre és továbbítanak, alakítva a

35 Dimensions in Testimony Program Education. https://iwitness.usc.edu/dit/pinchas – utolsó letöltés 2023. január 11.
36 Paul Frosh a Héber Egyetem Kommunikáció és Újságírás Tanszékén tanít, és a Héber Egyetem Rothberg Nemzetközi Iskolájának kiváló tudósa. Kutatásai a fotográfiával, a vizuális kultúrával és a kulturális iparágak politikai gazdaságtanával foglalkoztak.
37 Frosh 2019: 112.
38 De Jong 2018: 49.
39 Caroline Wake kutatásai középpontjában a színház és a történelem kapcsolata áll: hogyan reagál a színház a történelemre, és hogyan képviseli azt. Wake 2013: 113–114.
40 Prosthetic memory. Landsberg 2004.
41 Landsberg 2004: 145–146.
42 Kansteiner 2002: 181; Anderson 2000: 15.

múlt megértésének, emlékezésének és fogadásának módját. Bár a média ezen újszerű formája a holokauszt-emlékezet számára egyértelmű pozitívumokat nyújt, érdemes kitérni arra is, hogy ezek a virtuális tanúk és tanúságtételek milyen veszélyeket rejthetnek magukban.

A legfőbb kérdés a technológia okán azzal kapcsolatban fogalmazódott meg, hogy ez a közvetítőeszköz miként hat a befogadóra és leginkább a befogadói empátiára. Dominick LaCapra[43], aki az empátiának a történelem megértésében betöltött szerepét vizsgálja, úgy írja le az empátia fogalmát, mint egy ellenerőt a traumák elfelejtésével szemben, és azt állítja, hogy az empátia megpróbálja visszaadni mások tapasztalatának esetleg elszakadt, affektív dimenzióját.[44] Az empátiának több elmélet szerint is szerepe van a történelem tanításában – így a Holokauszt történetének tanításában is. A történelmi empátia kifejezést a történelem kombinált kognitív és affektív megközelítésének leírására használják, amely gondolkodásra ösztönöz arról, hogy az emberek hogyan éltek és éreztek a múltban.[45] Fontos azonban megjegyezni, hogy az empátia nem végleges. A nézőknek a katasztrófákat ábrázoló képekre adott empatikus reakcióit elemezve (beleértve a Holokausztot is) a kutatók két olyan esetet találtak, amikor a nézők empatikus reakciói visszafogottak voltak, vagy egyenesen elutasítóak. Az egyik eset a másodlagos vagy helyettes trauma, amikor a nézők érzelmileg túlzottan felfokozottak, és a katasztrófaképek hatására elfordulnak, és megpróbálják figyelmen kívül hagyni azt. A másik az ún. üres empátia, amelyben az empátia elmarad a katasztrófák és áldozatok óriási száma miatt.[46] Emellett a virtuális tanúk formai tulajdonságai kognitív és érzelmi asszociációkkal rendelkeznek, amelyek gátolják a néző empátiáját. A digitális tanút bele kell helyeznünk abba a térbe, ahol ez a médiatípus már megtalálható, vagyis a számítógépes játékok világába. Ebben a formátumban, a résztvevők tudatosan vagy tudat alatt egyfelől tesztelni akarják ennek az interaktív technológiának a korlátait, másfelől vokális parancsokat használnak az interakcióhoz. Ez a hangalapú utasítás hasonló a személyi digitális eszközökön található virtuális asszisztensekhez, ahol a felek nem egyenrangú partnerként kommunikálnak. Tovább lépve, a virtuális tanú elképesztő megjelenésével létrejöhet egy valós és egy valótlan elemet tartalmazó hibrid, amely érzelmileg zavaró lehet. A virtuális Holokauszt-túlélők interjúinak elemzésekor a kutatók azzal érvelnek, hogy a projektek lehetőséget kínálnak a túlélőkkel való találkozás élménye szimulációjának létrehozására, hiszen feltárulnak a személyes emlékeik. A hallgatóság azonban csak egy szimulációt hall arról, hogy valaki más elbeszéli vagy újra aktualizálja múltbeli tapasztalatait egy többször lejátszható felvételen keresztül. Ez azt sugallja, hogy a virtuális holokauszt-emlékezet inkább egy módszertan, egy sajátos eszköz a kollaboratív memória gyakorlására[47], és bár a program révén megelevenedik a múlt, a jelen nem kezelhető, így a kommunikációs folyamat egy pontján megszakad a párbeszédes kérdések és a monológ válaszok hibridje.

43 Amerikai történész, aki leginkább intellektuális történelemmel és traumatanulmányokkal kapcsolatos munkáiról ismert.
44 LaCapra 1994: 23.
45 Riley 2001: 140.
46 Kaplan 2011: 259–260.
47 Walden 2019: 43.

A közelmúltban megjelent elemző cikkek ezt az új 3D technológiát sok esetben hologramokként emlegetik.[48] A hologramok azonban leggyakrabban a szórakoztatóipar valamely területéhez kapcsolódnak, például videójátékokhoz, mozifilmekhez, így az ehhez társuló technológia használata a népirtással kapcsolatos tanúvallomások közvetítésére ezen asszociációk miatt problémás lehet.

A virtuális Holokauszt-emlékezet egy formálódó új technológia és egy sajátos gondolkodásmód az emlékezeti gyakorlatokról, ami segít rávilágítani a múltra való emlékezés összetettségére. Ezek az emlékezeti gyakorlatok nem a múlt konkrét narratíváját diktálják a látogatóknak, hanem inkább arra ösztönzik a résztvevőket, hogy vállaljanak felelősséget a Holokausztra való emlékezés kötelességében.[49]

48 Pinchus Guttert Leia hercegnőhöz hasonló, teljes testre kiterjedő hologramnak nevezik, összehasonlítva őt a Star Wars című sci-fi film egyik kitalált alakjával.
49 Schultz 2021: 68.

ÖSSZEGZÉS

Az oral history, mint módszer segítségével élettörténeti elbeszéléseken keresztül szerezhetünk tudást múltbéli eseményekről, az ehhez kapcsolódó interjúk készítése vagy elemzése azonban nem feltétlenül alkalmaz közös módszertant. A műfaj viszonylag fiatal voltát tekintve a módszertani keretek a formálhatóság állapotában vannak, és a folyamat természetes velejárója, hogy a metódus kifinomultabb, a felhalmozott ismeretanyag pedig egyre nagyobb lesz. Ez azonban nem biztosíték arra, hogy a történelmi valóság valaha is teljes mértékben rekonstruálható legyen. A túlélők emlékeinek felidézésekor a tapasztalataikat a jelen perspektívájából láttatják, újra és újra interpretálják azt, így az egykori objektív valóság – amennyiben létezik ilyen – eltűnhet. Az ellentmondások feloldása a filozófiai és társadalomelméleti diszciplínákban rejlik, ahol az interjúkat feldolgozó kutatók megtalálhatják a kapcsolatot a személyes és a társadalmi emlékezet között, és így választ kaphatnak a nemzedéki változások és a beszámolók összefüggéseire. Az életrajzi elbeszélés, mint konstrukció így foghatja át egyszerre a társadalmi valóságot és a túlélő élményvilágát.

A tanúságtétel a tanú korában[50] kiszakadt a tudomány adta kertek közül. Egy túlélővel készített interjú készítése és megőrzése önmagában is kiemeleten fontos feladat, de teljesebb képet csak akkor kaphatunk, ha megtörténik ezeknek az interjúknak az elemzése, keretbe foglalása, továbbá történeti, szociológiai és egyéb tudományterületi szempontból történő feldolgozásuk. A nagy tömegben és digitálisan is hozzáférhető személyes tanúságtételek felhasználása egyedi lehetőségeket kínál, azonban sok nyugtalanító kérdést is rejt magában, ezért fontos a megfelelő módszerek alkalmazása. A virtuális holokauszt-emlékezeti projektek az emlékezet folyamataira hívják fel a figyelmet. A „virtuális személy” fizikai és mentális megnyilvánulásain keresztül cselekvésre ösztönzik a nézőket, és így nemcsak a Holokauszt idején megtörtént eseményekről és hatásáról az egyénre, hanem a különböző időbeli síkok közötti kapcsolatról, magáról az emlékezetről való gondolkodásra is sarkallnak. Ezek a modern eszközöket és technológiákat használó projektek arra késztetik az embereket, hogy cselekvő és kritikus módon vegyenek részt az emlékezésben.

Az emlékezés, legyen az társadalmi, politikai vagy egyéni indíttatású: kötelesség. Az emlékezetkutatás eredményeként a Holokauszt elbeszélése része a mindennapi kommunikációnak és a kultúra részét képezi, az élettörténeti elbeszélésből pedig kulturális örökség születik. Napjainkban egyre több országban működik Holokauszt kutatásával foglalkozó egyetemi tanszék, archívum, múzeum vagy könyvtár, ahol gyűjtik és elemzik a visszaemlékezéseket. Ezek összessége olyan koherens keretet képezhet, amelybe nemcsak ennek a tragédiának az emlékezete, hanem más – a jelenben is éppen zajló – történelmi töréspontok emlékezete is belehelyezhető.

50 Wieviorka 2006: 28.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Agamben, Giorgio 1999: Remnants of Auschwitz: the Witness and the Archive, New York

Assman, Jan 2013: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban, Budapest

Alexander, Jeffrey C. 2014: Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton. In: Szász Anna – Zombory Máté (szerk.): Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete, Budapest, 66–147.

Anderson, Steve 2000: Loafing in the Garden of Knowledge. History TV and Popular Memory, Film & History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television Studies (30.) 1. 14–23.

Bartov, Omer 2005: The "Jew" in Cinema: From the Golem to Don't Touch My Holocaust, Bloomington.

Békés Vera 2012: Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja, Budapest

Brown, Richard Harvey – Davis-Brown, Beth 1998: The Making of Memory. The Politics of Archives, Libraries and Museums in the Construction of National Consciousness, In: History of Human Sciences (11.) 4. 17–32. https://doi.org/10.1177/095269519801100402

Carey, James W. 2009: Communication as Culture, Revised Edition: Essays on Media and Society, New York

Cearani, David – Sundquist, Eric (eds.) 2012: After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence London – New York

De Jong, Steffi 2018: The Witness as Object: Video Testimonies in Memorial Museums, New York

Felman, Shoshana 2002: The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century, Cambridge

Felman, Shoshana – Laub, Dori 1992: Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History, New York

Frosh, Paul 2019: The Poetics of Digital media, Newark

Gyáni Gábor 2000: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése, Budapest

Hartog, Francois 2006: A történetiség rendjei: prezentizmus és időtapasztalat, Budapest

Huyssen, Andreas 2014: Jelenlévő múltak. Média, politika, amnézia. In: Szász Anna – Zombory Máté (szerk.): Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete, Budapest, 34–50.

Insdorf, Annette 2002: Indelible Shadows: Film and the Holocaust, Cambridge

Johnston, Sean 2015: Holograms: A Cultural History, Oxford

Kansteiner, Wulf 2002: Finding Meaning in Memory: a Methodological Critique of Collective Memory Studies, History and Theory (41.) 2. 179–197.

Kékesi Zoltán 2011: Haladék. Holokauszt-emlékezet a kortárs művészetben, Budapest

Kovács Éva 2011: A narratív módszertanok politikája, Forrás, 7-8. 3–20.

Kovács Éva 2018: „Post-testimony" – A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében, Socio.hu, (8.) 3. 107–119. DOI: 10.18030/socio.hu.2018.3.107.

Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek, Budapest

Kovács Éva 2008: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban Tudománytörténeti és kutatási bevezető. In: uő (szerk.): Tükörszilánkok, Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Budapest, 9–40.

LaCapra, Dominick 1994: Representing the Holocaust. History, Theory, Trauma, Ithaca – London

Langfield, Michele – Maclean, Pam 2017: Multiple Framings: Survivor and Non-Survivor Interviewers in Holocaust Video Testimony, New York

Landsberg, Alison 2004: Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture, New York

Laub, Dori 1991: Truth and Testimony: The Process and the Struggle, American Imago (48.) 1. 75–91

Murai András 2008: Film és kollektív emlékezet, Magyar múltfilmek a rendszerváltozás után. Szombathely

Novik, Peter 1999: The Holocaust in American Life, Boston – New York

Pierre, Nora 2009: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok, Budapest

Riley, Karen 2001: The Holocaust and Historical Empathy. In: Davis Jr., O. L. – Yeager, Elizabeth Anne – Foster, Stuart J. –Ashby, Rosalyn (eds.): Historical Empathy and Perspective Taking in the Social Studies, Lanham, 139–166.

Shik, Naama – Merav, Jano – Mashbaum, Yael Weinstock 2018: Interview with Professor Dori Laub, Expert on Interviews and Survivor Testimony, https://www.yadvashem.org/articles/interviews/laub.html – utolsó letöltés 2023. január 4.

Schultz, Corey kai Nelson 2021: Creating the 'virtual' witness: the limits of empathy, Museum Management and Curatorship (38.) 1. 2–17. DOI: 10.1080/09647775.2021.1954980 – utolsó letöltés 2023. január14.

Thompson, Paul 2017: The Voice of the Past: Oral History, Oxford

Vértesi Lázár 2004: Oral history: a szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei, Aetas (19.) 1. 159–163.

Wake, Caroline 2013: Regarding the Recording: The Viewer of Video Testimony, the Complexity of Copresence and the Possibility of Tertiary Witnessing, History and Memory (25.) 1. 111–144. https://doi.org/10.2979/histmemo.25.1.111 – utolsó letöltés 2023. január14.

Walden, Victoria Grace 2019: What is Virtual Holocaust Memory? Memory Studies (15) 4. 621–633. https://doi.org/10.1177/1750698019888712 – utolsó letöltés 2023. január14.

Wieviorka, Anette 2006: The Era of the Witness, Ithaca – London

Zarka, Josette 1994: Élettörténetek és tanúvallomások, Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján. Budapest

ZIMA ANDRÁS

„Izrael szirtje” A Szentföld politikai átértelmeződése a vészkorszak után a budapesti neológ és cionista sajtóban

A modern nemzet minden állampolgárától feltétlen lojalitást várt el, ezért a 19. század közepére létrejövő európai államok elitjei számára értelmezhetetlen volt, hogy egy egyenjogúságát elérni kívánó kisebbségi csoport egy másik földrajzi tér iránt vágyakozik. Nehezen volt érthető számukra, hogy a zsidó polgár akkor is töretlenül hűséges a befogadó államhoz, hogy közben az eszkatológikus végidőkben a Messiást várja, aki majd elviszi a Szentföldre. A jelenben kinyilvánított állampolgári lojalitás és a végidők megváltása két különböző minőségű, eltérő cselekvési mintákat feltételező „idősík” volt. A történelmi idő végén, a holtak feltámadásakor ugyanis a nemzetállami hűségnek már nincs relevanciája, mert az egy eszkatológikus idő. Addig viszont – a szétszóratás idején – a zsidóknak generációról generációra lojálisnak kell lenniük a galutbeli (szétszóratásbeli/„száműzetésbeli”) államhoz, amelynek keretében élnek.[1] A 20. század elejére – irányzattól függetlenül – a magyarországi zsidóság integrálódott a modern magyar felekezetiség keretei közé, de önmeghatározásában továbbra is jelentős szerepet játszott a *szétszóratás* közösségi emléke. A neológ nagypolgárság számára a Szentföld spirituális helyként, nyugati értelemben vett kulturális örökségként univerzális erkölcsi misszióba illeszkedett. Arnold Eisen a nosztalgikus emlékezés igényét *modern zsidó micva*-nak („vallási parancsolatnak”) tekinti, amely során a korábbi vallási cselekedeteket a szekularizálódó életvitel közepette a Szentföld és a *tórai* idők utáni vágyódás váltotta fel.[2] Ezzel szemben a zsidó nemzeti mozgalom számára a Szentföld a modern nemzeti kereteket legitimáló földrajzi térré vált.

A vészkorszak után a közép-európai zsidók többségének a befogadó állam iránti feltétlen lojalitása törést szenvedett, és a Szentföld iránti végidőkre vonatkoztatott misztikus vágyakozást egy konkrét kivándorlási igény váltotta fel. Ebben a teljesen megváltozott társadalmi és politikai kontextusban a Palesztinában történő események bemutatása során lényegében az összes zsidó sajtótermék a cionista diskurzust tette magáévá. A korábban önmagát kizárólag vallási alapon meghatározó, kifejezetten cionistaellenes alapon álló hivatalos fővárosi neológia – de még az orthodoxia is – átvette a cionista szóhasználatot, és Palesztináról, mint zsidó nemzeti otthonról beszélt. Tanulmányomban a Szentföldnek, a kontextus megváltozásával együtt járó átértelmeződését vizsgálom zsidó irányzati, illetve mozgalmi sajtóforrások alapján.

1 Singer 1907: 17–18, 210–211. (Példabeszédek 24,21)
2 Eisen 1997: 1–20, 156–187; Eisen 1994.

POLGÁRI UTAZÁSI KEDV ÉS A SZENTÉLY EMLÉKE

A modern polgári utazási kedvnek elengedhetetlen háttere volt a fölös tőke, a szabadidő megléte és a felette való önálló rendelkezés, valamint az utazás iránti igény társadalmi elismertsége.[3] Ehhez adott tágabb közeget a 19. századi általános gazdasági fellendülés, a nyugati gyarmatbirodalmi törekvések és kulturális minták. A gyarmatbirodalmak kolonizációs tevékenységét legitimálandó „civilizációs misszió”[4] felerősödésével párhuzamosan megnövekedett az érdeklődés a közel-keleti területek iránt. A szentföldi és a Földközi-tenger menti utazások szerves részét képezték a nyugat-európai önkép gyökereinek.[5] A világlátott, művelt nagypolgári ideálhoz ugyanúgy hozzátartoztak ezek az utazások, mint a felvilágosodás és a reneszánsz antikizáló ideáljaihoz, s a keresztény Európa gyökerei is ehhez a területhez nyúltak vissza.[6]

A neológ polgárság és a cionista mozgalom aktivistái a nyugati nagypolgárság mintáit követve alakították ki a Szentföldhöz való saját viszonyulásukat. A neológ nagypolgárság számára a Szentföld abba a felvilágosult univerzális erkölcsi misszióba illeszkedett, amely a modern állam fogalmi keretében megrajzolt elveszett bibliai „államiság” hagyatékát – a modern nyugati kultúraként felfogott – univerzális emberiség jobbá tételére való alkalmasságban látta.[7]

„Nem maradt számára más, mint az a nagy föladat, az a tiszteletre méltó csodás hivatás, amely végre az Isten teremtette: a vallás, az erkölcs világának kiformálása és szolgálata. Hajdani nemzet előtt érthetetlen volt, hogy nem a politikai siker a lényeg, hanem a próféta által hirdetett eszme. Mégis, azt a kohéziót mikor a nemzeti léttel végképp összeomlott, mikor már nem kereshettek többé politikai szövetségeseket, mikor mindenütt üldözésre és elnyomásra találtak, azt a csodálatos kohéziót, mely magas világhivatásuk számára meg- és fenntartotta őket: az Eszme szolgáltatta Izrael exilumba vitt gyermekeinek. Hatalom nélkül, föld nélkül, ország nélkül, kivetkőzve a más fajokat összekapcsoló kohézió formáiból, politikailag híven beolvadva környezetük, hazájuk törekvéseibe, látható támasz és gyámkarok nélkül megállani és Istenadta hivatásukhoz ragaszkodva, az Izrael lelkében fakadt hiterkölcsiség és szellemi élet szép világát kultiválni és általa az emberiséget fölmagasztosítani: ez a zsidóság különálló hivatása, melyben az emberiség tanítómestere lett.”[8]

– írta Hevesi Simon 1912-ben az őszi nagyünnepek kezdetén megjelent vezércikkben.

3 Gyömrei: 1934; Granasztói 2000: 106–108.
4 Falser 2015: 3.
5 Vö. Maurer 1991: 221–229.
6 Anttonen 2005: 28–30.
7 Vö. Freud-Kandel 2005: 83.
8 Hevesi Simon: 5673. *Egyenlőség*, 1912. szeptember 10. 1. Melléklet 1–3.

Fürst Aladár neológ izraelita tanár és utazó emléktárgya:
Kidron-völgy homokja 1924-ből. (MILEV 2017.9)

Közép-Európában a polgári középosztály számos tekintetben az arisztokrácia példáját követte, keretül pedig – Magyarországon is – a Habsburg-dinasztia szokásai[9], törekvései, a német minták[10], és a közös birodalom biztosította lehetőségek szolgáltak, amelyhez a bibliai múlt ápolása révén a vallási reformok felé hajló zsidó nagypolgárság is csatlakozni tudott. Ezekhez a mintákhoz igazodott a nagyvárosi zsidóság hírlapírói elitje is, amikor a szentföldi társasutazások fontosságát hangsúlyozta.

„Évről évre ezrével nem tízezrével mennek keresztény zarándokok Palesztinába, hogy imádkozzanak a földön, mely a kereszténység bölcsője volt. A zsidóságnak a szent föld nemcsak vallásának szülőhelye, hanem a talaj is, melyből dicsősége kikelt, és ahol a legszebb virágát élte.[11]

– nyomatékosította az *Egyenlőség*.

9 Arad 2015: 251–280.
10 Barna 2015: 97, 105.
11 Szentföldi utazás. *Egyenlőség*, 1909. július 4. Melléklet 1.

A nyugati szekularizálódó társadalom ugyanakkor kialakította a vallási és kulturális célzatú, modern kényelmet sem mellőző polgári utazás igényét és kereteit. Az utazások során pedig alkalmi utazó közönségek jöttek létre.[12] A modernizálódó Nyugat-Európa önképét egyrészt a megalkotott „ellentétpárjai” formálták, amelyek más kontinenseken tett utazások során váltak egyértelművé, másrészt az antik örökség tudata alakította, amely az angol nemesi műveltség fontos elemét képező Grand Tourok hagyományához kötődött.[13] A 19–20. század fordulójára jellemző, nyugatról induló társasutazásmozgalmat, – az antik örökség felfedezése mellett –, a gyarmatosító birodalmak által támogatott és már említett nyugati civilizációs misszió[14] keretei között kell értelmezni, melynek során a keletre látogató modern európai értékeli, vagy akár meg is menti a Kelet örökségét. A fent említett ellentérpárt a civilizált nyugati utazó, és a saját örökségét nem értő, primitív keleti alkotja.[15] Yigal Zalmona szerint, ahogy az európai utazók megjelentek a Biblia színhelyein, az utazásaikról készült képeik telítődtek egyrészt szentséggel, másrészt orientális aurával: a szentföldi helyek színesek, érzékiek voltak, de leginkább másmilyenek. A felvilágosult Európa antitézisének számított a térség, mély lenézéssel párosult csodálattal tekintettek rá.[16]

Az *Egyenlőség*ben az utazók nemcsak a Szentföldről, hanem magáról az utazásról is beszámoltak, illetve a tervezett keleti utazás lehetséges, előre elkerülendő veszélyeiről. A leírásokból tisztán kitűnnek az utazó képzetei a kibocsátó és az úticél közötti civilizációs aszimmetriáról.[17]

„A mi gondviselésünk, értem a Magyar Menetjegyirodát, melynek öt kiküldöttje utazott velünk és melynek egyik hivatalnoka, hogy előkészítse utunkat, hetekkel előbb utazta be a vidéket, melyen később megfordultunk, megóvott például attól, hogy az arabs (sic! – Z. A.) csónakosok a part és a hajó közti uton hirtelen megállítsák teknőjüket, amellett a kijelentés mellett, hogy nem indulnak tovább, mig annyi meg annyi baksist nem kapnak; megóvott attól is, hogy a vad legények, mikor partra szállunk, azzal kedveskedjenek, hogy egy kicsit a tengerbe mártsanak, ha uj borravaló gyanánt személyenként egy-egy böslik-et (fél frankot) nem kapnak; az sem történt meg velünk, hogy holminkat megdézsmálták volna és a vámház hivatalnokaival sem volt semmi összetűzésünk; annak sem voltunk kitéve, hogy bőröndjeinket, csomagjainkat felbontva, minden ruhadarab körül vitát kelljen állani afölött, vám alá esik-e, vagy sem? Szóval sem vexákban, sem zsarolásokban nem volt részünk sehol sem, minthogy előzetesen átszenvedett, illetve elvégzett helyettünk a már említett gondviselésünk.”[18]

12 Pusztai 2004: 67–80.
13 Anttonen 2005: 28–29; Siebers 1991: 52–57; Osterkamp 1991: 186–193.
14 Telesko szerint gyarmatosító civilizációs misszió lehetséges gyarmatok nélkül is, elég csak a Monarchia osztrák és magyar elitjei által a keleti területek lakosságát megcélzó kultúrmissziós tevékenységre gondolni. Lásd Telesko 2015. 37.
15 Falser 2015: 3.
16 Zalmona 2013: 33.
17 Habsmeier 2006: 30.
18 Szabolcsi Miksa: Szentföldi út. *Egyenlőség*, 1905. május 21. Melléklet 1–5.

A Mult és Jövő Szentföldi Társasutazása

a Cosulich Line „Vulcania" óriásmotorhajóján

1933 április 4-től április 23-ig DR. PATAI JÓZSEF vezetése alatt * Széderest Jeruzsálemben

A részvételi dij Budapesttől Budapestig 570 pengő és 8 angol font

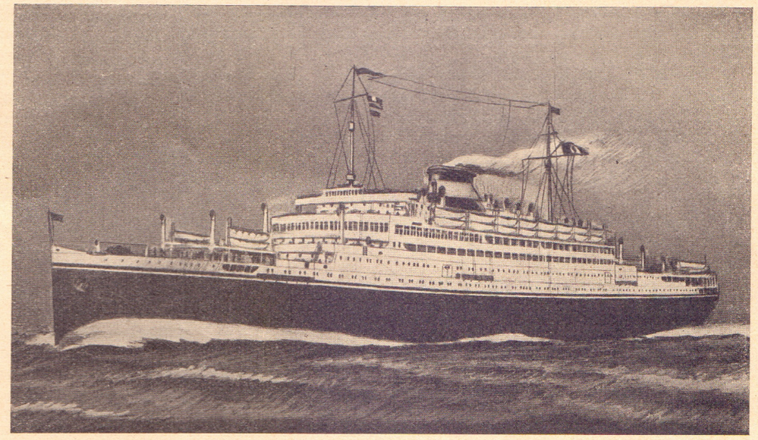

A legsúlyosabb viszonyok között, a feltornyosuló nehézségek ellenére, a mindenfelől érkező kérésnek és buzdításnak engedve, szeretettel vállalta a *Mult és Jövő* a feladatot, hogy 1933 tavaszán, a pészachi ünnepekre ismét zarándokcsoportot vezessen a Szentföldre. Akinek ajándékul juttatja a Gondviselés, hogy a Biblia bölcsőjét és a zsidó újjászületés földjét láthassa: most ragadja meg az alkalmat, hogy vágyát teljesülésbe vigye. Most, amikor az egész világ vajudása közepette új zsidó élet pezsdül az ősök földjén, amikor Palesztina már nemcsak rajongások eszményképe, hanem reális valóság, ahol sokan nagy gazdasági lehetőségeket látnak és találnak. A szentföldi társasutazás résztvevői meg fogják tekinteni a régi és az új Palesztina minden fontosabb nevezetességét, a nagy mult emlékeit és a zsidó reneszánsz legjellegzetesebb helyeit. Dr. *Patai* József, a Feltámadó Szentföld költője, ezúttal is személyesen fogja a társasutazást bő tapasztalataival irányítani.

Különösen kedvező körülmények között indulhatunk erre az utazásra most, amikor a Földközi-tengeren megszokott típusú hajók helyett a *Cosulich Line* nagy amerikai óceánjárója áll majd rendelkezésünkre úgy az oda-, mint a visszautazásnál. A «*Vulcania*» óriásmotorhajót az utazóközönség régen ismeri és szereti. 32.000 tonna vízkiszorítással, közel 200 méter hosszával, 25 méter szélességével és közel 30 méter magasságával ez a modern, pompás óceánjáró a tranzatlanti forgalom legszebb egységei közé tartozik. Gyönyörű harmadik osztálya, amelyen jól szellőztethető, tiszta és kényelmes 2, 3 és 4-ágyas kabinok, ízlésesen berendezett társashelyiségek és sétányfedélzetek állanak az utasok rendelkezésére, talán felül is fogja múlni azoknak várakozásait, akik azért mennek utazni, hogy a Földközi-tenger pompás tavaszi verőfényét élvezve, lássanak és tapasztaljanak. Aki pedig az óriáshajók közismert mondén életéből is részt kíván, aránylag csekély különbözetért a «*Vulcania*» legtökéletesebb komforttal berendezett II-türista-osztályán utazhat. *A szigorúan rituális ellátás* mindkét osztályon ízletes, bőséges és változatos.

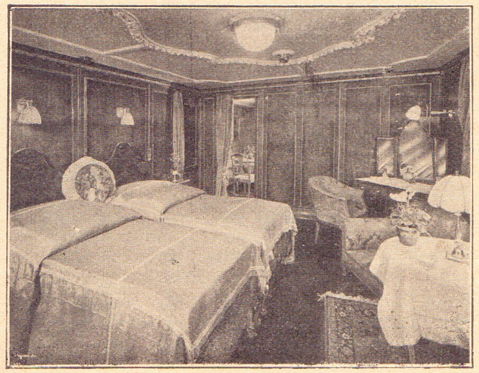

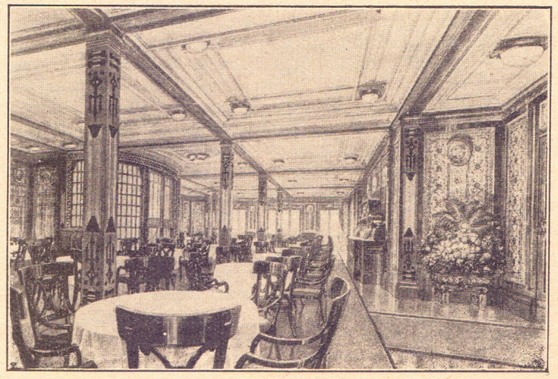

A kultúrcionista *Múlt és Jövő* folyóirat társasutazásának szórólapja, 1933 (SZZSH Archívum).

A zsidó nemzeti mozgalom számára a Szentföld a modern nemzeti kereteket legitimáló átértelmezett vallási emlékezet teréből a jelen valós földrajzi terévé vált. A különböző zsidó nemzeti törekvések területi stratégiái között az újjáépítendő realitást vagy a jövőbe vetülő utópiát jelentette.

> *„De éppen ez a kétezer éves gyász és siránkozás Tisa Beáv*[19] *napján a mi legerősebb fegyverünk, mert ez az a történelmi kapcsolat, amely az egyetemes zsidóságot egybefűzi Erec Jiszráel emlékében (...) Cion gyermekei kétezer év után a gyász és siránkozás mellett munkához láttak, hogy a zsidó nép szenvedéseinek, gálutának, Cion elhagyatottságának véget vessenek."*[20]
>
> – írta Schönfeld József, a cionista mozgalom vezéralakja a Zsidó Szemle hasábjain 1930-ban.

A zsidók Szentföldre irányuló zarándoklatának modernkori szerepéről és fontosságáról megoszlik a kutatók véleménye. Norman Solomon rabbi-kutató szerint a zarándoklat kérdése egészen más helyen van a zsidók tudatában, mint a keresztények vagy a muszlimok rendszerében. Szerinte egy keresztény vagy egy muszlim hívő a zarándoklatról azonnal egy konkrét célállomásra asszociál: Rómára, Jeruzsálemre vagy Mekkára, míg egy zsidónál ez nem ilyen egyértelmű, sőt a zarándoklat leginkább meg sem fordul a fejében. Luz és Collins-Kreiner szerint talán a premodern korban a zarándoklat rituális fontosságában lehet némi különbség, de abban sem lényegi. Azonban a 20. századra a zsidó zarándoklatoknak mind a társadalmi-politikai, mind pedig a vallási jelentősége drámaian emelkedett.[21] Különösen Izrael Állam alapítása után a zarándoklatok széles skálája vált népszerűvé keresztül-kasul az országban. Néhány szenthely a későbbi évtizedekben fontos színtere lett a politikai mobilizációnak. A vallásos zarándoklatok mellett a nemzettudattal, és a közösségi emlékezettel összefüggésben számos szekuláris zarándoklat is jelentőssé vált,mind Izraelben, mind Izraelen kívül.[22] Norman Solomon, modern rabbiként a zarándoklatokkal kapcsolatban a 20. századi modern zsidó önképre jellemző álláspontot fogalmazott meg, amely a felvilágosult zsidónak a keresztény többségtől való elvi eltéréseit volt hivatott bizonyítani[23]. Ez a felfogás az *Egyenlőség* hetilapban is előfordult.

19 Áv hónap 9-e, a Szentély pusztulásának emléknapja.
20 Schönfeld József: Zsidó Trianon. *Zsidó Szemle*, 1930. júl. 31. 1–2.
21 Luz – Collins-Kreiner 2015: 134–135.
22 Luz – Collins-Kreiner 2015. 315.
23 Modern zsidók gyakran Mendelssohnra hivatkozva állítják, hogy a zsidóságnak nincsenek dogmái, csak betartandó parancsolatai. Dubin 2005: 39.

„Természetes, hogy éppen úgy, mint az első esetben, ezen utazásnak sem lesz rendkívüli Istentiszteletekkel és szertartásokkal egybekötött zarándoklat jellege, annál kevésbe, mert hiszen a zsidó vallásban a zarándoklat fogalma teljesen ismeretlen. Tervszerűleg az egész nem egyéb, mint egy nagyobb-szabású turista-kirándulás, vizen és szárazon, amely egyuttal megfelel azon egyének kivánságainak is, akik a rituális ellátás szigorú szabályainak eleget óhajtanak tenni."[24]

Neológ polgári utazás-szervezés és a középosztály Palesztina-szerveződése versengés volt a cionistákkal Palesztina ügyében. A neológ hírlapírói elit annak hangsúlyozására törekedett, hogy a Szentföldre menni nem nemzeti, hanem vallási, erkölcsi és polgári kötelesség. Ennek keretét a koloniális hatalmi kontextusban a modern utazási kultúra eszközeinek használatával megvalósuló nagypolgári társasutazás adta. A rajtuk való részvétel a polgári presztízs kinyilvánításának és a réteg-hovatartozás igazolásnak eszközévé vált.

„A Szentföldre való zarándoklást a zsidóság mindig a legnagyobb és legszentebb cselekedetek egyikének tekintette. Sokan vagyonukat és életüket tették kockára, hogy legalább egy pillanatra láthassák Izrael ősi földjét. (...) Ma már egy szentföldi utazás nem jár annyi viszontagsággal és kockázattal. A modern technika vívmányai megkönnyítették és nagyon megrövidíttették az utat. A Magyar Utazási Vállalat 21 napra tervezi a szentföldi utazást és ennek az időnek csak kisebb részét foglalja el az út maga, úgy hogy bőven kijut a gazdag programmra, amelybe majdnem minden érdekes pont fel van véve.[25]

– hirdette az *Egyenlőség* társasutazási felhívása 1909-ben.

Ros hasanai jókívánság-oklevél zarándokhelyek képeivel, az osztrák-magyar-cseh-morva közös hitközség nyomtatványa, 1901 (MILEV 2020.12).

24 Második izraelita társasutazás a Szentföldre. *Egyenlőség*. 1905. október 29. Melléklet 4.
25 Szentföldi utazás. *Egyenlőség*, 1909. július 4. Melléklet 1.

Ros hasanai szecessziós képeslap szentföldi életképekkel (MILEV K721).

SZENTÉLY ÉS SZENTFÖLD A DISKURZUSOK TÜKRÉBEN

A sajtó a modern társadalmi kérdések újszerű fórumává vált, amely – réteglapokról lévén szó – a helyi középosztályok eltérő csoportigényeit artikulálta az adott lap mögött álló hírlapírói és kiadói elit olvasata szerint.[26] Ezekben a nagypolgárság sajátos világlátását jelenítette meg, s jelentős mértékben hozzájárult a nagypolgári minták felé törekvő kispolgári igények kielégítéséhez, az elérhetetlen utazások élményeit nemzeti nyelven olvasva az alsóközéposztály lokális horizontjainak kitágulásához. Hasonló tendenciákkal számolhatunk az izraelita felekezeti lapok vonatkozásában is, amelyek a fővárosban a vizsgált sajtótermékek esetében a mindenkori központosított országos intézményrendszer támogatását tudhatták maguk mögött.

A cionista diskurzusban a Szentföld a zsidó múltat, a nemzeti hőskort, illetve egyidejűleg a nemzeti újjászületést szimbolizálta. Az európai romantikus nemzeti mozgalmakhoz hasonlóan a cionisták is a mitikus múltban találták meg mozgalmuk legitimációját. Ugyanakkor a szentföldi utazások alkalmával egyszerre lehetett megbizonyosodni a hősi múltról és a dicsőséges újjászületésről. Azt az érzést erősítve, mintha a zsidó történelem ott folytatódott volna, ahol 2000 évvel korábban megszakadt.

> *„És az ódon Jeruzsálemből, amely héber egyetemével, új hatalmas negyedeivel növekedik és újjászületik, átrándulunk a hegyi kolóniákon a tengerpartra. Tel-Avivba az új zsidó városba, amely csodaként nőtt ki a sivatag homokjából. És körülnézünk, köröskörül a Júdeai kolóniákon, Sáron völgyén, a kifejlődött Rotschild-telepeken és a zsidó élet sok feltámadó centrumában. És a történeti nevezetességű tengerparton indulunk újra Hajfa felé, Elijáhu próféta legendás barlangjához és a Héber Technikum modern palotájához. Így váltakozik régi és új hangulat az egész út folyamán. A történelem bölcsőjének éneke és a zsidó feltámadás dala.*[27]

– számolt be Schönfeld József palesztinai útjáról 1933-ban.

A 19–20. század fordulójára a nyugati orientalista gondolatnak komoly hatása volt a cionistákra az őshonos gyökerek és a kollektív tudat utáni kutatásában. A 20. század első évtizedeiben a kapcsolat a Kelet és a palesztinai zsidó közösségek között mindvégig ambivalens maradt. A cionisták egyrészt magukévá tették a nyugati averziót a mással, ebben az esetben a visszamaradt Kelettel szemben, viszont felfogásuk a Kelettel kapcsolatban azért sok elemében mégiscsak egy speciális példája volt az európai orientalizmusnak. Álláspontjuk szerint a Kelet az ősi forrása a zsidó történelemnek és elkerülhetetlen végállomása a zsidók vándorlásának. Azonban azzal együtt, hogy visszatérnek a forráshoz, mégis az mindig valamely formában idegen marad a cionisták alapvetően nyugati gondolkodásában. Egyszerre egzotikus tárgya a kollektív vágyakozásnak és misztikus fenyegetése a másnak. Ezzel párhuzamosan az európai antiszemiták szemében viszont a zsidó volt a szemita, a keleti, a más.[28]

26 Vö. Lipták 2002: 33–36.
27 Róma – Tel-Aviv: Jegyzetek a „Múlt és Jövő” és a „Zsidó Szemle” társasutazásához. *Zsidó Szemle*, 1933. február 3. 6.
28 Zalmona 2013: 33–34.

Az útleírásokban, az útleírások illusztrációiban, de leginkább a cionista képzőművészeti alkotásokban megjelenik a szocialista gondolat által inspirált cionista zsidó ideálképe. Napbarnított, izmos farmer, aki mezőgazdasági munkát végez, és akárcsak a keleti ember, harmóniában él a környezetével. Szabad, kreatív, produktív, és a vallás nem tartja vissza az alkotómunkától.[29]

A Zsidó Szemle beszámolója szerint a judaizmus az egyetlen olyan jelentős, az európai kultúrára számottevő hatást gyakorló ókori civilizáció, melynek organikus leszármazottai fennmaradtak. Szemben az antik római vagy görög civilizációval, a zsidók képesek lehetnek arra, hogy helyreállítsák ókori nagyságukat. Míg a római vagy a görög nagyság romjain új világok jöttek létre új népekkel, addig a zsidók visszatérhetnek őseik földjére.

„Róma, Athén és Jeruzsálem, az ókor három kimagasló központjának életét láttam. Jártam mind a három város évezredes romjain és a világtörténelmi jelentőségű romok között új népek modern életét láttam. Erec Jiszrael és Jeruzsálem romjai fölött azonban a régi zsidó szellemet találtam megifjodva, szinte ott folytatódik a zsidó élet, ahol ezelőtt mintegy kétezer esztendővel megakadt és amikor az egész világon szinte megakadt az élet, amikor a gazdasági válság minden fejlődést megakaszt, ott napról-napra, de mondhatjuk óráról-órára szinte szemünk láttára bontakozik ki újabb és újabb élet és a fejlődés beláthatatlan arányokban rajzolja elénk egy új világ keletkezését."[30]

– írta a Zsidó Szemle 1933-ban.

A neológ értelmezésben, szemben a cionista felfogással, a Szentföld nem a nemzeti múlt, hanem szakrális szimbólumok színhelye. A neológ elit attól tartott, hogy a cionisták kisajátítanak maguknak minden Palesztinával kapcsolatos tevékenységet, és az egész zsidóságra a hazafiatlanság vádja vetül, ezért Pro-Palesztina néven létrehoztak egy Szentföldhöz köthető, kizárólag vallási célokat szolgáló egyesületet.

„A Szentföld nem a cionistáké. A Szentföld az egész zsidóságé, amelyhez vallásos lelkületünk egész melegével ragaszkodunk. Ezt a szent igazságot hirdettem mindig, ezt hirdetem ma is és nem tántorít meg engem ennek nyomatékos hirdetésében semmiféle támadás. (…) Mi Szentföldön nem erőszakosan magyarázott nemzeti és állami utópiák légvárát hajszoljuk, hanem a vallásosság, a vallásos jótékonyság, a szent Tan házait akarjuk építeni. Minket Jeruzsálemhez nem a villannyal világított új nagy boulvardok, hanem a szent fal és a szent sírok vonzanak. (…) A most oly sokféleképpen hangoztatott „szentföldi munka" jelszó ne tévesszen meg senkit. A magyar zsidó nem keres új hazát és nem alkot új nemzetet. Mi magyar zsidók magyarok vagyunk és mint ilyenek szent zsidó vallásunkból kifolyólag keressük és szeretjük lelkünkkel a Szentföldet. Semmi új alakulatra, semmi új szervezetre nincs szükség. A Pesti Izr. Hitközség kebelében működő „Palesztin-bizottság" ezt a munkát is a vallásosság és a hithűség jegyében fogja végezni."[31]

– hirdette meg a Pro-Palesztina szövetség programját az *Egyenlőség* hasábjain Lederer Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke.

29 Zalmona 2013. 50.
30 Dr. Schönfeld József: A palesztinai utam. *Zsidó Szemle* 1933. ápr. 28. 5–6.
31 Dr. Léderer Sándor: a Pesti Izr. Hitközség elnöke: Pro Palesztina. *Egyenlőség* 1926. május 15. 3.

Az 1930-as évekre a cionista mozgalom – köszönhetően részben a cionizmus kétségtelen palesztinai sikereinek, részben a megváltozott magyarországi körülményeknek – jelentősen növelte befolyását. A Pro-Palesztina szövetség is elvesztette hamarosab a neológ stratégiában betöltött szerepét, ezért a Pesti Izraelita Hitközség úgy döntött, hogy egy újabb, Szentfölddel összefüggésbe hozható exkluzív neológ szervezetet hoz létre. Ennek a szervezetnek azonban nem csak vallási, hanem humanitárius céljai is voltak. Támogatni szándékozták a Palesztinába kitelepülni kényszerülő zsidó tömegeket.

„Sajnos az a Palesztina-munka, ami eddig nálunk folyt nem tudta a kellő eredményt elérni, nem pedig azért, mert a Palesztina-munkára a politikai cionizmus nyomta rá a bélyegét és ez lehetetlenné tette, hogy a magyar zsidóság hivatalos vezetői ebben a munkában szívük szerint részt vehessenek."[32]

– írta az *Egyenlőség* 1937-ben.

A soá előtt a zsidó sajtóban közreadott híradások, beszámolók és útleírások olyan metanyelvként értelmezhetők, amelyek csak másodsorban szóltak a szentföldi realitásáról, mivel elsősorban az egyes stratégiák értékeinek kifejezésére, megerősítésére és terjesztésére szolgáltak. A híradások és útleírások a sajtó révén azok Szentföld-képét és világlátását is formálhatták, akiknek az alsóközéposztály soraiból nem nyílt lehetőségük költséges társasutazásokra. Az útleírások a polémiák és a stratégiák közötti szemléletbeli, és értékrendi összeütközések keretéül is szolgáltak. Ezáltal egy változatos Szentföld-kép rajzolódik ki – a közvetlen vallási irodalmon túl – a kifejezetten vallási értelmezésektől a szekuláris modern nemzetállam víziójáig.

A SZENTFÖLDRŐL SZÓLÓ TUDOSÍTÁSOK A VÉSZKORSZAK UTÁN

Közvetlenül a háború után a számában töredékére zsugorodott magyarországi zsidóság körében a marxista-cionista Hasomer Hacairtől az orthodox Agudasz Jiszróelig a zsidó világ majd minden irányzata megjelent. Tanulmányomban terjedelmi korlátok miatt a minden zsidó lapjának szánt, de leginkább az új neológ vezetés által szerkesztett *Új Élet*, a vallásos cionista *Doar Mizrachi* és *Göula*, az orthodox szervezet, az Aguda által kiadott *Darkenu és Achdut*, a korábbi cionista központi lap, a *Zsidó Szemle* utódának tekinthető, a Magyar Cionista Szövetség által kiadott *Zsidó Szemle Problémáinkról* és a *Jelenünk és Jövőnk*, a baloldali cionista *Chaluc*, a Cionista Munkásegylet Értesítője, a *Dapim Lömadrich*, a *Hozer,* valamint a jobboldali revizionista *Betár* hasábjain keresztül kísérlem meg bemutatni a Palesztinával kapcsolatos magyarországi zsidó sajtódiskurzusokra általában jellemző változásokat az 1945–1948 közötti időszakban.[33]

32 Palesztina (Magyar Izraeliták Szentföldi és Egyéb Telepítéseket Támogató Egyesülete). *Egyenlőség*, 1937. január 21. 7.
33 1948 után a zsidó felekezeti és mozgalmi lapok döntő többsége megszűnt.

Közvetlenül a második világháborút követően a Közel-Kelet geopolitikai helyzete jelentősen átalakult. A régi gyarmattartók már képtelenek voltak pacifikálni a térséget, a két új szuperhatalom közvetlenül még nem avatkozott bele a környék hatalmi játszmáiba. Véres etnikai, vallási, törzsi konfliktusok robbantak ki Szíriában, Egyiptomban vagy éppen Palesztinában. Az 1940-es évek második felében a hagyományos zarándok- illetve turistautasokat kibocsátó térségek – Európa és Észak-Amerika – középosztálya nem volt abban a helyzetben, hogy komoly összegeket költsenek drága utazásokra. A palesztinai események így leginkább nem az utazókon, hanem az ott élők, illetve a haditudósítók Európába küldött beszámolóin keresztül váltak ismertté. A hírek központjában nem a zarándoklatok, a spiritualitás vagy a kulturális örökség, hanem a hatalmi politikai, illetve a harci eseményekről szóló tudósítások álltak. A zsidó felekezeti és mozgalmi újságok híreiből, laptól és irányzattól függetlenül, a palesztinai helyzet – gazdasági, politikai, társadalmi – cionista értelmezése válik láthatóvá. Ebben az interpretációban a zsidó nép vívja jogos harcát az angol gyarmatosítóval, és elvárja a világ és a szuperhatalmak támogatását.

„A világpolitika most folyó tárgyalásain semmi remény nincs arra, hogy lerázzuk magunkról az angol hatalmat. Arra kell azonban törekednünk, hogy a feszélyezetlen angol egyeduralomnak vége szakadjon s Amerika, Oroszország és velük együtt a többi nagyhatalom is hathatósan hallathassa a szavát Palesztina sorsát illetően."[34]

– tudósított Palesztinából a baloldali cionista *Chaluc*.

A lapok szerint a zsidók betelepedése, ipari, technológiai fejlesztései jót tesznek a korábbi évszázadok „elmaradott" termelési modelljei miatt korszerűtlen palesztinai gazdaságnak. Min-

denki hasznára az arab gazdálkodási stratégiát felváltja az európai gyökerű, zsidó.

„Az országnak a háború (első világháború – Z.A) óta történt fejlődése megváltoztatta ezen primitív kisskálájú iparnak a képét, így eltűnt annak a rossz hatása is az ország életéből. A hátramaradt, fejletlen farmer-közösség, amely 15 évvel ezelőtt egy kevés kézműipart tudott csak fenntartani, félig ipari, modern állammá alakult. A vegyes földművelés termelése még 10 évvel ezelőtt is túlhaladta az iparét, ma az ipar termelése majdnem olyan nagy, mint a vegyes földművelésé és a citrustermelésé együttvéve. (...) A modern zsidó ipar termékeinek ezen kiviteli kereskedelme az ország gazdaságának kifejezett nyeresége. (...) Palesztina így fokozatosan belekerül a világkereskedelem véráramába, hogy mindazok számára, akik az ország gazdasági forrásainak megsokszorozásában érdekeltek, jótéteményeket hozzon. Különböző szakértők azt jósolgatták, hogy Palesztina nem lesz megfelelő talaj ipari munkára, de ezek a jóslatok sorban megbuktak.[35]"

– írta a szocialista cionista *Dapim Lömadrich*.

34 Jicchak László – „Chutim": A mai politikai helyzet. *Chaluc*, Dror-Habonim Hanhaga-Harasit (Kiadja a M.C.Sz. Dror-Habonim marxista-cionista ifjúsági mozgalom. Chavérjainknak (tagjainak – Z.A.) kézirat gyanánt. 1947. október. 1–3.
35 A. Baum: Palesztina ipara és az ipari kölcsönök. *Dapim Lömadrich*, (Kiadja a Machleket Tarbut sel Gordonia Makabi Hacair b'Hungaria, Grodonia Makabi Hacair cionista szocialista ifjúsági mozgalom) 1946. április. 1–18.

A SZENTFÖLD HELYE A ZSIDÓ TUDATBAN A VÉSZKORSZAKOT KÖVETŐEN

Az Európában megmaradt zsidó közösségek tudatában Palesztina helye megváltozott. Az Európát – különösen Kelet- és Közép-Európát – elhagyni kívánó zsidók, lényegében irányzattól függetlenül, lehetséges jövőbeli zsidó nemzeti államként tekintettek a Szentföldre. A Palesztina brit mandátumterületen történő események bemutatása során így az összes zsidó sajtótermék a cionista diskurzust tette magáévá. A korábban önmagukat kizárólag vallási alapon meghatározó, kifejezetten cionista-ellenes alapról induló fővárosi orthodoxia is átvette a cionista szóhasználatot, és Palesztináról, mint zsidó nemzeti otthonról beszélt.

„A magyar orthodoxia nevében ki kell jelenteni a következőket. A magyar zsidóság sorsdöntő kérdésekben mindig egységes volt. A Palesztina kérdésben az egész világ zsidósága szolidáris. Joggal hihették, hogy Palesztinában végre nemzeti otthont állíthatnak fel, ez elé most súlyos akadályok tornyosulnak. Hitet teszünk a zsidó nép Palesztinára való joga mellett. Hangot kell adnunk a nézetünknek, hogy a Palesztina kérdés hitünk egyik sarkalatos tétele és nemcsak a Balfour deklaráció, hanem a biblia is utal erre. Az ősi földhöz ragaszkodtunk a galutban is. Hisszük, hogy ettől nem fosztanak meg és a Mindenható igazságot fog szolgáltatni a biblia népének."[36]

– idézte az *Új Élet* Kahán Frankl Samut, az Orthodox Iroda elnökét 1945-ben.

A második világháborút követően, szemben a korábbi évtizedekkel, az új neológ elit is politikatörténeti térként tekintett a Szentföldre. A cionistákhoz hasonlóan az ókori zsidó állam példájával kívánta bizonyítani az akkori jelen zsidó fiataljainak államalkotó képességét.

„Lelkes zsidó fiatalok mezőgazdasági munkával akarják Erecet újjáépíteni, Herzl nyomán pedig világszerte látják be az ereci gondolat egyetlen megoldó erejét. Az előadó hat évezred történetén haladt át, rámutatott arra a határtalan versengésre, mely minden időben Palesztina iránt megnyilvánult, de arra az erőre is, mely a versengést legyőzve, e földet megszerezte és azt 1200 éven át megtartotta. Érzékeltette azt az oldhatatlan vágyat mely akadályokon és életveszélyeken át a galut 2000 esztendeje alatt Erec felé vitt. Előadása konklúziójaként jövőbevető pillantással azt a megállapítást tette, hogyha a zsidóság az ókorban a politikai és gazdasági érdekeknek ugyszolván egyetlen terület-komplexumán államot tudott alakítani és azt egy évezred tovább fenntartotta, akkor ma az érdekeknek mégsem egy területre való koncentráltságában a letűnt évezredek tapasztalataival mögötte, az akarat egységében bizakodással tekinthetünk a jövő Palesztinája felé."[37]

– számolt be az *Új Élet* dr. Komlós Ottó székesfehérvári neológ főrabbinak, a szintén neológ Pesti Izraelita Hitközség szabadegyetemén elhangzott előadásáról.

36 A magyar zsidóság egységes állásfoglalása Palesztina kérdésében. *Új Élet*, 1945. november 13. 3–4.
37 Palesztina a történelemben. Dr. Komlós Ottó előadása a P.I.H Szabadegyetemén. *Új Élet*, 1947. január 16. 12.

A korábban a zsidó nemzeti gondolatot elutasító, a magyar nemzettel való azonosulást hirdető, mindeddig a Szentföldre kizárólag misztikus alapon hivatkozó Hevesi Ferenc rabbi is a cionista gondolkodásnak megfelelően a szétszóratásban látta a zsidó sors legnagyobb problémáját.

„A zsidóságnak sok hibája, lelki elkorcsosodása, erkölcsi romlása, valamint az, hogy a Sechinna fénye eltávozott tőle, onnan származik, hogy a zsidóságot a történelem vihara elszórta szanaszét a világba…”[38]

– fejtegette az *Új Élet* hasábjain 1946-ban.

A vallásos cionista *Doar Mizrachi* a történelembe való zsidó visszatéréssel kapcsolatos korábbi cionista diskurzust az új körülményekhez igazítva, a Palesztinában harcoló holokauszttúlélő zsidó csapatokat a Makkabeusokkal állította párhuzamba. Olvasatában a Hanuka hőseinek elnyomott genealógiai leszármazottjai küzdenek a zsidó jövőért.

„A palesztinai illegális hajók a zsidó történelem legnagyobb eseményei közé tartoznakA zsidó illegális hajók nem egy új korszakot jelentenek a zsidó történelemben, hanem egy rég megszakadt sorsfolyamat új áramlata ez. A zsidó brigád hősei nem mondtak még állj-t, Tel Chaj védői új életre keltek és a gettók megmaradt partizánjai az elpusztult zsidóság megmaradottjainak élére állva visszavezetik a népet ősi, országába. A gettó megmaradottjai csak teljesítik az elhunytak legforróbb kívánságát: harcoljatok a zsidó államért!”[39]

– írta a *Doar Mizrachi* 1946 decemberében.

A jobboldali revizionista cionisták lapja, a *Betar* az i. sz. 1. századi fanatikus zsidó harcosok céljaival azonosította a cionista tevékenység lehetséges végeredményét.

„A történelemhez sem hozzáadni, sem pedig elvenni nem szükséges… Önönmagáért beszél… Ha a nép tanul belőle, akkor a zelotáknak álmát valóra válthatja és a felépített zsidó államban megverheti pénzét, melyre ‘Jeruzsálem megváltásának kétezredik évében’ dátumát vésheti. Ha nem, akkor még a maradék zsidóság is elpusztul.”[40]

– írta a *Betar* 1947-ben.

Izrael állam kikiáltásának pillanatában baloldali cionisták a korábbi üldözések áldozatainak nyújtott elégtételként értékelték a zsidó állam létrejöttét, és a jövőbe tekintve a múlttal való szimbolikus egyesülésről írtak.

„A Zsidó Állam megvalósulása egy élménybe halmozza a mai zsidó nemzedék átélt szenvedéseit és áldozatait a keresztes hadjáratok zsidó üldözéseivel, a spanyol inquizíció áldozataival, az ostyagyalázás, kútmérgezés és vérvádak vértanúival, a Chmelniczky, a Petljura és Denikin által legyilkoltakkal. (…) Abban a pillanatban, amikor önálló helyet kaptunk a világ szabad népei között, egymást öleli át a múlt és a jelen, a harc és a szenvedés, amit az ősök vívtak és elszenvedtek, egymást öleli át az emlékezés, amely összeköti a mai zsidó nemzedékek törekvéseit az egész zsidó múlttal.”[41]

38 Hevesi Ferenc: Jehuda Halévi vallászeszmei cionizmusa. *Új Élet*, 1946. május 2. 5.
39 A Makkabeusok nyomán *Doar Mizrachi*, 1946. december 20. 1–2.
40 Jákov Fleischmann: Száraz történelem… *Betar*, 1947. július 25. 3.
41 Hersko Moshe: Vér és tűz között. *Értesítő.* Kiadja a Cionista Munkásegység Pártja. (Miflaga Leachdut Haavoda Poálé Cion), 1948. május–június. 4–5.

Izraeli réz leporelló az 1950-es évekből: negevi kibuc képe Ráchel sírjával keretezve (MILEV 64.561)

– írta a Cionista Munkásegység Pártjának értesítője.

A cionista ernyőszervezet lapja szerint a magyarországi zsidó mindennapokat az ereci (palesztinai) központ szempontjainak kell alárendelni. Úgy vélték, hogy egy diaszpóra közösségnek az anyaország érdekeinek kell megfelelnie.

„Természetesen kell időnként állást foglalni a belső zsidó problematikával szemben, néha egy vitaest sem árt, de sohasem elfelejteni az ereci való életet. Természetes, hogy kell foglalkozni zsidó történelemmel, irodalommal, vallási kérdésekkel, művészettel, zenével – de mindég első legen gondolatban, beszédben, meggyőződésben, hirdetésben, kívánságban: Erec Jiszrael valósága.”[42]

– írta az M. C. Sz. lapja.

42 Dr. T. M. Kinory: Lehitraot b’Erec Jiszráél! *Zsidó Szemle Problémáinkról*, 1947. május. 3–4.

EREC-KÖZPONTÚ ZSIDÓ OKTATÁS

A háborút megelőzően a különböző felekezeti és mozgalmi lapok az irányzatok mögött álló középosztálybeli elitek életvilágába, stratégiáiba engedtek betekintést. A háborút követően az új irányzati lapok mögött álló, sokszor új szerkesztői csoportok a baloldali, marxista és cionista diskurzusnak megfelelő paneleket használtak. A neológ országos iroda lapja, az *Új Élet* a jövőbeni zsidó oktatás kulcskérdéseinek a zsidó társadalom átrétegződését és Palesztina-kompatibilissé válását tartották, ezért felekezeti szakiskolák alapítását szorgalmazták.

„Ez az iskolatípus tehát az, melyre különösen a magyar zsidóságnak sokkal inkább van szüksége, mint bármilyen más középiskolára, mert a zsidó ifjakat olyan pályákra tereli, melyeket eddig elhanyagolt, vagy melyeket a helytelen társadalmi alapján másod- vagy harmadrendűnek tartott. Szüksége van az egész magyar társadalomnak és mondjuk meg őszintén különösen a kivándorlásra készülő zsidóságnak olyan iskolára, mely az általános műveltség mellett szaktudással látja el növendékeit és képessé teszi őket arra, hogy mindazon állásokat és tisztségeket elfoglalhassák, amelyek elnyeréséhez középiskolai érettségi bizonyítvány szükséges."[43]

– írta az *Új Élet* 1946-ban.

A jobboldali revizionista cionista *Betár*, az ellenálló, harcos zsidóvá érésben látta a jövő ifjúságnevelésének lényegét. Egy olyan zsidó fiatal eszményét hirdette, aki méltó Josef Trumpeldor[44] emlékére, aki képes megvédeni önmagát egy esetleges újabb zsidóellenes támadással szemben.

„A cionista kézbe került ifjúság elsősorban és mindenek fölött tudatos lesz és pedig tudatát olyan irányba fejlesztik, hogy soha ebben az életben nem kerülhet, bármilyen szerencsétlen körülmények összejátszása esetén, abba a helyzetbe, hogy ismét vagonokba zárják és gázkamrákban elégessék. (…) Az új zsidó ifjúság nem ad többé a világnak olyan zsidóságot, amelyet terelni lehet egy-két szuronnyal, vagy korbáccsal a halálig."[45]

A már korábban bemutatott *Doar Mizrachi* mellett a másik vallásos cionista lap, a *Göula* szerint a vallásos nevelés kizárólag zsidó nemzeti, azaz héber nyelven lehet teljes és tökéletes. Pedagógiátlannak tartották a hagyományos jesívákban három nyelven zajló Biblia és Talmudoktatást, szerintük az oktatás legfontosabb feladata, különösen az ereci országépítés időszakában, a hebraizáció.

„Szimpatikussá kell tennünk előttük valláskultúránkat, le kell dönteni a válaszfalakat, amely köztük és a héber szövegű tanítási anyag között van, és ami általános elv manapság, tegyük azt gyakorlattá nevelésükben is: szabadítsuk fel minden nyűg és teher alól, adjuk vissza az ősi szent héber nyelvet az őt megillető jogos tulajdonosának, a zsidóságnak, hogy végre felszabadulva járhassa élet útját, hogy fektében, keltében, jöttében, mentében úgy beszéljen és azt beszélje, amit csak ezzel a nyelvvel lehet a legszabadabban és a legszabatosabban kifejezni."[46]

A cionista ernyőszervezet, a Magyar Cionista Szövetség lapja, a *Zsidó Szemle Problémáinkról* szerint a fiatalok kivándoroltatása során a vallási és ideológiai nevelés túl nagy szerepet kapott a gyakorlati felkészítés rovására, emiatt gyakran előfordult, hogy a frissen Magyarországról bevándorolt fiatal felkészületlenül került a Szentföldre, nehezen alkalmazkodott a palesztinai körülményekhez.

„[…] a magyar olék[47] nagy része nehezebben, kínosabb lelkitusák után tudja csak megszokni az új életkörülményeket és a nehéz munkára való átállítódást. Egyik fő oka ennek, hogy a magyar olé nem tud egyáltalán héberül vagy csak nagyon hiányosan, márpedig úgy a városban, mint a faluban a boldogulás előfeltétele a nyelvtudás. Ehhez járul a hachsara hiányossága. A magyar olék nagy részben semmiféle hachsarán[48] nem ment keresztül és legkevésbé lelki előkészítésen. A mi magyarországi barátaink, amint ezt számos magyarnyelvű sajtóközleményből kiveszem, túlságosan nagy fontosságot tulajdonítanak a kivándorló ifjúság pártbeli nevelésének és fegyelmezésének és keveset törődnek az ifjúság kellő felvilágosításával, hogy mennyire küzdelmes, különösen a magyar olének a palesztinai munkáséletben való beilleszkedés."[49]

Ezzel szemben a baloldali cionista *Hozer*[50] szerint a legfontosabb az ifjúságnevelésben elsősorban nem a gyors kivándorlás gyakorlati előkészítése, sokkal inkább az ideológiai felkészítés a palesztinai szekuláris cionista eszkatológikus cél elérésére.

„Az elmúlt évek hachsarája nagyrészt az aliját megkönnyítő 'korridor' volt, de távolról sem az a hachsara, amely a reáháruló megvalósítás és hódítás előkészítéséhez vezetett volna. Ha beismerjük ezeknek az állításoknak a valóságát, úgy kétségtelen, hogy elsőrendű feladatunk visszahelyezni az ifjúsági mozgalmak munkájának fókuszába programja koronáját a nevelést. Azok az ifjúsági mozgalmak, amelyek hachsarára küldik chavérjaikat, már a kénben (fészekben) kell, hogy ráneveljék őket, felismertessék velük, belérögzíthessék a tudatukba, hogy nem az a chaluc, aki munkáért, megélhetésért megy Erec Jiszraelbe, hanem a chaluc a nemzetmegváltó gondolat megvalósítója. A kén-élet egy előzetes hachsara, lelki és szellemi felkészültség kell, hogy legyen, hogy megfelelővé tegye chavérjait arra a történelmi szerepre, amely Erec Jiszraelben reájuk vár."[51]

– írta a *Hozer* 1947-ben.

A fentebb említett Mizrachi felfogásával szemben – a magyarországi orthodoxia életébe csak nem sokkal korábban belépő Agudasz Jiszróel nevű orthodox szervezet lapja –, a *Darkenu* szerint a Tórahű vallásos nevelés intézménye – akár a diaszpórában, akár a galutban – a jövőben is csak a jesíva lehet.

43 Hollós Salamon: Milyen pálya felé irányítsuk gyermekeinket? *Új Élet*, 1946. július 4. 15.
44 A jobboldali revizionista ifjúság hőskultuszának meghatározó személyisége. Arabokkal vívott harcban esett el 1920-ban, a zsidó hősi önvédelem jelképe. Lásd Azaryahu 1996: 56.
45 A. A.: Lássuk mire megyünk… *Betar*, 1947. augusztus 9. 1–4.
46 J. K.: Lilmód Ul'láméd. *Göula*, 1946. május 10.
47 Újbevándorlók.
48 Felkészítő tábor.
49 Dr. Kahan Nison: Ahogy én látom. *Zsidó Szemle Problémáinkról*, 1947. augusztus. 3–4.
50 A *Hozer* társkiadója, a Hanoar Hacioni alapesetben nem tekinthető baloldalinak, de a kifejezetten jobboldali revizionista-cionista *Betar* kivételével mindegyik zsidó lapot uralta a marxista-baloldali diskurzus.
51 Cvi Wolf (Machleket Hanoár): Ros Hasana. *Hozer.* A Hanoar Hacioni és a Haoved Hacioni értessítője, 1947. szeptember 12. 2–4.

„A jesívák a mi legfőbb iskoláink, legfontosabb és legmagasabb intézményünk, legdemokratikusabb intézetünk, amelyek padjait legérettebb és legbecsesebb ifjaink töltik meg. […] Mi tudjuk mit jelent a Jesiva a zsidóság életében a múltban és mit jelent ezen katasztrófa után a jövőben. Valljuk és hisszük szívünk minden dobbanásával: Jesívák és chederek nélkül nincs zsidóság. kipusztul minden, ami a zsidóságban szép és fenséges, amelyért még élni érdemes."[52]

– írta a *Darkénu* 1946 júliusában.

IRÁNYZATI ÁLLÁSPONTOK A KIVÁNDORLÁSSAL KAPCSOLATBAN

A cionista mozgalomban a 20. század első felében a legkisebb befolyással bíró csoportnak a vallásos cionista Mizrachi irányzat számított. A vallásos cionisták kísérletet tettek a rabbinikus hagyomány modern nemzeti ideológiába történő integrálására, speciális szentséget tulajdonítottak a közösségeiknek, amikor „szent forradalomnak" nevezték aktív erőfeszítéseiket a cionista mozgalomban. Meg voltak győződve arról, hogy az a speciális karizma, amivel bírnak, biztosítja hűségüket az Örökkévaló előírásaihoz.[53] A vallásos cionista álláspont szerint a zsidó vallás tökéletes megtartására a száműzetésben nincs lehetőség, ezért egy mizrachistának mindig az a célja, hogy minden zsidót a Erec Iszraelbe vándoroltasson, ott vallásos életre neveljen, így segítve rá a messiási kor eljövetelére.[54]

„A történtekből le kell vonni a konzekvenciát és az nem lehet más, mint felszámolni a galutot, annak rövidlátó politikáját és közös harcot vívni az egyetemes zsidóság felszabadításáért, ami csak akkor érhető el, ha az önálló zsidó államot, Erec Jiszraelt kivívjuk magunknak."[55]

– írta a vallásos cionista *Doar Mizrachi* 1946-ban.

Úgy gondolták, hogy a zsidók visszatérése a Szentföldre jelzi a messiási idők kezdetét. Amellett, hogy az alapvető eszkatológikus elképzelésük a vallásos spirituális központ létrehozása volt, melyet sosem adtak fel, jelen volt az az átmeneti elképzelés, hogy a zsidók szörnyű helyzete miatt a felépítendő zsidó központ menedékül szolgáljon, akár hosszú távon is, mind a szekuláris, mind a vallásos zsidók számára, hogy újra lehessen éleszteni a zsidó élet minden oldalát a Tóra alapján. Álláspontjuk szerint a bevándorló szekuláris telepesek akár öntudatlanul is hozzásegíthetnek a megváltás előmozdításához.[56] A vallásos cionisták következetesen az azonnali kivándorlást szorgalmazták.

„Ennyi idő sem volt elegendő és ennyi szenvedés nem tudott annyi tanítással szolgálni, hogy a megváltást helytelenül várjuk? Hisz kétségbe kell esni, ha a megváltást az ő elgondolásuk szerint itt a galutban kell megvárnunk és annak egyetlen feltétele az őszinte megtérés. 2000 éven keresztül erre nem került sor, vajjon most olyan jók a kilátások, a zsidóság annyira megjavult, hogy kár volna más lehetőséget is keresni a megváltás közelebbhozására, mint a galutbeli megtérést? Vagy talán szimpatikus a megváltás másik lehetősége, ha az egész zsidóság elromlik? Erre sajnos sokkal több a kilátás, sőt úgy látszik, hogy ennek bekövetkezése Erec nélkül nagyon is valószínű. De ilyen áron a megváltást senki sem akarja. Nem látszik-e valószínűnek, hogy valahol hiba van, hogy végzetesen tévedtünk, mikor a megváltás lehetőségét a galuti országokban vártuk anélkül, hogy annak eljövetelét Erecben előkészítettük volna? Mert igazi megtérés csak Erecben lehetséges, a Tóra minden parancsát csak ott teljesíthetjük. Meg kell tartanunk változatlanul szent Tórának minden parancsát és 2000 éves száműzetésünk minden szokását, mely népünk megerősítését szolgálja, de feltétel nélkül el kell hagynunk azokat, melyek tévedések szüleményei és amelyek ahelyett, hogy jövőnket építenék, népünk sírját ássák, és amelyek annyira szembehelyezkednek Tóránk szellemével, mint ahogy szemben áll elfogult és felelőtlen emberek Palesztinaellenes politikája, akik ma sóvárgó szívvel tekintenek Amerika felé és nem veszik észre, hogy egy új hitlerizmus melegágyát vetik meg. 2000 évnek bűne »sew v'al taasze«[57] *politikája egyszersmindenkorra tűnjön el és lépjen helyébe Ramban politikája »tégy meg mindent, ami tőled telik, a többi a Mindenható dolga«."*[58]

– fogalmazott egyértelműen a *Doar Mizrachi* 1946-ban.

Az a vészkorszak előtt is jellemző volt, hogy a cionisták az orthodox és a hászid tömegeket, – a beolvadással szembeni ellenállásuk miatt –, öntudatlan segítőtársuknak gondolták és a vezetőiket megkerülve a hívekhez szóltak. A *Doár Mizrachi* ebben az esteben is, a palesztinai kivándorlás ügyében, az orthodox elöljárókat támadva kiáltvánnyal fordult a hívekhez.

„Az ő szemükben azonban bűn volt a cioni gondolat, – ezt hirdették – bűn volt Erec Jiszraelbe kivándorolni, aminek az lett a következménye, hogy amikor a náci- és nyilasgépezet működni kezdett Magyarországon, a magyar hagyományhű zsidóságot teljes számban az országban találta és deportálta."[59]

Az orthodox Aguda ifjúsági tagozatának (Pirché és Pirchot Aggudat Israel) lapja, az *Achdut*, az Aguda a cionista szervezettel szembeni fenntartásaik[60] ellenére, cionista módon írt a zsidó nép Palesztinába vándorlásáról és a Szentföldhöz való többezeréves viszonyáról.

„A zsidóság, a föld népe kétezer éven keresztül nélkülözte a földet, de most már azon az úton van, hogy legalább egy kis darab földet – saját földjét – a magáénak vallhat! „A Zsidó Állam" megszületése, a zsidó nép életében indítja meg a friss nedvkeringést. Az idei Chámisá-ászár bi-S'vátkor mindannyiunknak az ereci földre irányul tekintetünk. Alkalma lesz a zsidóságnak ismét visszatérni a földműveléshez, ahhoz a foglalkozáshoz melytől a galut üldöztetései, az állandó kényszervándorlás szoktatták le elődeinket."[61]

52 „Mória" vagy a Tóra-nemzeti nevelés alapjai. *Darkénu*, 1946. július. 7–8.
53 Liebman 1992: 417.
54 Ravitzky 2011: 25.
55 Bunczel Méir: Orthodox testvérek, hozzátok szólunk! *Doar Mizrachi*, 1946. november 22. 1–2.
56 Shimoni 1980: 3–42.
57 השעת לעו בש – ülj és ne csinálj semmit.
58 Dr. Ungár Sándor: Reflexiók egy közbeszólásra. *Doar Mizrachi*, 1946. november 14. 1–2.
59 Bunczel Méir: Orthodox testvérek, hozzátok szólunk! *Doar Mizrachi*, 1946. november 22. 1–2.
60 Glässer 2014: 170.
61 Groszberg Slomó: Chámisá. *Achdut.* (A Magyarországi Pirché és Pirchot Aggudat Israel lapja), 1948. január. 1.

A vallásos cionista *Doar Mizrachi*val szemben a Magyar Cionista Szövetség hivatalos lapja a *Jelenünk és Jövőnk* szerint a cionizmus nem csak a Palesztinába való kivándoroltatásról szól. Úgy gondolták, hogy a zsidók lehetnek jó cionisták a diaszpórában is, ha elkötelezettek a zsidó nemzeti gondolat iránt.

„Nem lehet és nem szabad tehát válaszfalat vonni és a maradék zsidóságot egyszerűen két külön kategóriába osztani: kivándorlókra és az itt maradókra – ellenkezőleg, mint tömör egységet kell kezelnünk és tekintenünk a magyar zsidóságot. […] A kivándorlás még nem cionizmus, a cionizmus pedig nem kivándorlási akció, hanem a zsidó nemzeti otthon megteremtésének és a zsidó nép fennmaradása biztosításának harcos, építő, áldozatos mozgalma, amely nevelést, gondolkodásmódot, kulturális szellemi és gazdasági irányt, életcélt, de egyben életszemléletet is jelent."[62]

– írta a Magyar Cionista Szövetség lapja, a *Jelenünk és Jövőnk*,1946-ban.

Az *Új Élet* sem feltétlenül szorgalmazta az azonnali kivándorlást. Azonban, az 1946-os antiszemita hullám időszakában, miközben az állam védelmét követelték az erőszakos zsidóellenes atrocitásokkal szemben, alternatív megoldásként a kivándorlás lehetősége is felmerült. „Őszinteséget követelünk! Ha nemkívánatos elem a zsidóság, tegyék lehetővé a jelentkezők intézményes kivándorlását, de addig mindenki számára a törvény védelmét kívánjuk."[63] – írta vezércikkében az *Új Élet* 1946-ban.

A Dror-Habonim baloldali marxista-cionista ifjúsági mozgalom lapja, a *Chaluc*, a zsidó nemzeti jövő érdekében, azonnali tömeges kivándorlás mellett érvelt. A baloldali cionista mozgalom szerint csak a gyors bevándorlás és új zsidó települések létesítése biztosíthatják Palesztinában a zsidó többséget, amely később alapja lehet akár egy zsidó államnak, akár egy két nemzetből álló, de zsidó dominanciájú föderalisztikus államnak.[64]

„Ha ma egy cionista a Zsidó Államról, vagy éppenséggel binacionális államról beszél, ugy meg kell azt is magyaráznia, hogyan leszünk többségben Erec Jiszraélben; mi annak az útja, hogy zsidó államot, vagy zsidó többségű binacionális államot alkothassunk, mert azt a katasztrófát el kell kerülnünk, hogy az önálló Palesztinában a zsidó elem kisebbségben legyen. (…) Nem lehet célunk tehát a mai végleges megoldás, hanem csakis erőink növelése az intenzív alija[65] és hitjasvut[66]."[67]

– írta a *Chaluc* 1947-ben.

62 Schönfeld Zsuzsi: Ittmaradók – Kivándorlók. *Jelenünk és Jövőnk*, 1946. július 26. 2.
63 A magyar zsidóság kiáltványa. *Új Élet*, 1946. augusztus 8. 1.
64 Baloldali cionista szervezetek el tudtak volna képzelni egy arab-zsidó közös államot is.
65 Szentföldre vándorlás.
66 Letelepedés.
67 Jicchak László – „Chutim": A mai politikai helyzet. *Chaluc.* Dror-Habonim Hanhaga-Harasit (Kiadja a M.C.Sz. Dror-Habonim marxista-cionista ifjúsági mozgalom. Chavérjainknak (tagjainak – Z.A.) kézirat gyanánt. 1947. október. 1–3.

A jobboldali revizionista mozgalom lapja, a *Betar*, a kivándorlás kérdését az antiszemitizmus örök jelenlétével kapcsolta össze. A problémát a galut (száműzetés) létezésében látta. Az összes zsidó Szentföldre vándorlásától, a zsidó állam megszületésétől az örök zsidókérdés megoldását és így közvetve egy utópisztikus világbéke közeledtét várta.

„Mi cionisták nem vagyunk optimisták és a háború utáni tapasztalatok, a neoabszolutizmus sem jogosítottak fel bennünket arra a reményre, hogy a farkasokat belátható időn belül bárányokkal lehessen szublimálni és nem hiszünk az antiszemita tömegeknek filoszemitákká való átnevelésének sikerében… Ezért küzdünk minden erőnkkel a galut felszámolásáért, amelyben a zsidóság továbbra is csak a gyakorlóterek szalmabábujának szerepét játssza. Küzdünk a zsidó államért, mely hivatva van megvalósítani a félelem nélküli normális népi életet. De a zsidó állam megvalósítása nem csak a mi érdekünk, hanem a világ első rendű érdeke is, mert a zsidó béke nélkül nem lesz béke a földön."[68]

68 Jákov Fleischmann: Míg egy zsidónak reszketnie kell az életéért. *Betar*, 1947. augusztus 2. 2.

ÖSSZEGZÉS

A modernitás, a racionalizálódás és a haladás mentén általánosan felerősödtek az evilági missziók és szekuláris eszkatológiák a középosztály körében. A társadalmi egyenlőtlenségek és problémák megoldását már nem egy másik síkon, a végidőkben vagy a túlvilágon várták, hanem itt és most, vagy legalábbis a belátható jövőben kívánták kezelni, amiért – úgy vélték, hogy – aktívan kell tenni. Az e világi racionális cselekvésre került a hangsúly. A 19-20. század fordulóján a magyarországi zsidóság a befogadás ígéretét kapa a többségi társadalom elitjeitől. Ennek keretében a modern zsidó középrétegek igazodtak a befogadó nemzet romantikus nemzeti és modern önképéhez, elhelyezték magukat ebben a világban, és ehhez idomulva átértelmezték a Szentföldhöz való viszonyulásukat.

A 20. század első évtizedeiben a nagypolgári társasutazások révén a neológ zsidó felsőközéposztályhoz tartozó elit el is jutott Palesztinába, és a tömegirodalomi csatornákon – hírlapok tárcáiban, útikönyvekben és felolvasóesteken – keresztül tudta terjeszteni szentföldi élményeit. Ezzel párhuzamosan a cionista elit úti beszámolóiban egy lehetséges zsidó állam tereként tűnik fel a Szentföld, de ezek sem tértek el a kor gondolkodásmódjától. Megfogalmaztak egy távoli nemzeti jövőre vonatkozó vágyat, de hangsúlyozták az akkori jelen realitásához, a befogadó államhoz való lojalitásukat.

Közvetlenül a soá után ennek a lojalitásnak a létalapja szűnt meg. A világ, amiben korábban éltek, nem létezett többé, eltűnt a korábbi kötődés a befogadó nemzethez, sőt azt tapasztalták, hogy alapjaiban a zsidókkal szembeni közhangulat sem változott meg. Ebben a helyzetben a zsidó középrétegek Szentföld-képe, irányzattól függetlenül, radikális változáson ment keresztül: Palesztinát már egy olyan helynek gondolták, ahol biztonságos jövőt, egy új társadalmat lehet felépíteni.

FORRÁSOK

Singer S. Leó: 1907 *Kötelességtan,* Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)

Szegedi Zsidó Hitközség (SZZSH) Archívum

Achdut

Betar

Chaluc

Dapim Lömadrich

Darkenu

Doar Mizrachi

Egyenlőség

Göula

Hozer

Jelenünk és Jövőnk

Múlt és Jövő

Új Élet

Zsidó Szemle

Zsidó Szemle Problémáinkról

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arad, Lily 2015: Realising a Dream – Emperor Franz Joseph I and his Peoples at the Austrian Hospice in Jerusalem. In: Markus Bugnyar – Helmut Wohnout (ed.): *At Home in the Orient – The Austrian Hospice in Jerusalem,* Vienna, 251–280.

Abrevaya Stein, Sarah 2004: *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires,* Bloomington – Indianapolis

Anttonen, Pertti J. 2005: *Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship,* Helsinki

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban,* Budapest

Azaryahu, Maoz: 1996 Mount Herzl: The Creation of Israel's National Cemetery, In: *Israel Studies* volume 1, number 2. 46–74.

Barna, Gábor 2015: Pilgrimages in Hungary Ethnological and Anthropological Approaches. In: Albera, Dionigi – Eade, John (eds): *International Perspectives on Pilgrimage Studies Itineraries, Gaps and Obstacles,* New York, 95–110.

Dubin, Lois C. 2005: Enlightenment and emancipation. In: de Lange, Nicholas – Freud-Kandel, Miri (eds): *Modern Judaism, An Oxford Guide.* Oxford, 29–41.

Eisen, Arnold M. 1994: Rethinking Jewish Modernity. *Jewish Social Studies*, *New Series* 1. 1–21.

Eisen, Arnold M. 1997: *Rethinking Modern Judaism. Ritual, Commandment, Community.* Chicago – London

Falser, Michael 2015: Cultural Heritage as Civilizing Mission: Methodological Considerations. In: Falser, Michael (ed): *Cultural Heritage as Civilizing Mission, From Decay to Recovery.* Heidelberg, 1–33.

Freud-Kandel, Miri 2005: Modernist movements. In: In: de Lange, Nicholas – Freud-Kandel, Miri (eds): *Modern Judaism*. *An Oxford Guide.* Oxford, 81–92.

Glässer Norbert 2014: *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944.* Szeged

Granasztói Péter 2000: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében, In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* Budapest, 103–117.

Gyömrei Sándor 1934: *Az utazási kedv története*, Budapest

Harbsmeier, Michael 2006: Az útleírások, mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán, *Korall* (7.) november. 25–43.

Kieval, Hillel J. 2000: *Languages of Community. The Jewish Experience in the Czech Lands,* Berkely – Los Angeles – London

Liebman, Charles S. 1992: Tradition, Judaism, and Jewish Religion in Contemporary Israeli Society. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era,* New York – Jerusalem, 411–427.

Lipták Dorottya 2002: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában, *Bécs – Budapest – Prága.* Budapest

Luz, Nimrod – Collins-Kreiner, Noga 2015: Exploring Jewish Pilgrimage in Israel. In: Albera, Dionigi – Eade, John (eds.): *International Perspectives on Pilgrimage Studies Itineraries, Gaps and Obstacles,* New York, 134–146.

Maurer, Michael 1991: Italienreisen Kunst und Konfession. In: Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Kroff, Gottfried (Hrg.): *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus,* München, 221–229.

Osterkamp, Ernst 1991: Auf dem Weg in die Idealität Altertumskundliche Reisen zur Zeit des Greek Revival. In: Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Kroff, Gottfried (Hrg.): *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München, 186-193.

Pusztai Bertalan 2004: *Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism.* Academic dissertation. Jyväskylä: University of Jyväskylä, https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/13455 – utolsó letöltés: 2023. május 5.

Ravitzky, Aviezer 2011: *A kinyilatkoztatott vég. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben,* Pozsony

Shimoni, Gideon 1980: Ideological Perspectives. In: Davis, Moshe (ed.): *Zionism in Transition*, New York, 3-42.

Siebers, Winfried 1991: Ungleiche Lehrfahrten – Kavalier und Gelehrte. In: Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Kroff, Gottfried (Hrg.): *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München, 47–56.

Telesko, Werner 2015: Colonialism without Colonies: The Civilizing Missions in the Habsburg Empire. In: Falser, Michael (ed.): *Cultural Heritage as Civilizing Mission. From Decay to Recovery*, Heidelberg, 35–48.

Zalmona, Yigal 2013: *A Century of Israeli Art*, Jerusalem

ANDREW FUCHS / FUCHS ENDRE

Visszaemlékezések[1]

Hosszú évtizedek teltek el, mire elhatároztam, hogy tollat ragadok, és papírra vetem fiatal életem emlékeit, az 1942–1945-re vonatkozó időszakot. Számomra ez a holokauszt időszaka. Lelkileg nem könnyű visszaemlékezni ezekre az időkre, ellenben úgy érzem, hogy bármennyire is fáj, mindezt el kell mondanom. Szorongásaim, hulló könnyeim szintén írásra sarkallnak, és még segítenek is leírni mindazt, amiken fiatal életemben keresztül mentünk a nővéremmel, Edittel, aki az életének nagyobb részét bánatos fájdalommal a lelkében élte le.[2]

Fuchs Edit

A mártírjaink (halottjaink) és a szüleink nem tudnak beszélni, mert meggyilkolták őket. Én azon szerencsések közé tartozom, aki Budapesten túlélte a gyilkos korszakot, a holokausztot. Ellenben sok gyermekkori barátom már nem tudta megérni ezeket az időket. Hasonló történt a szüleimmel is. Így ők sem írhatják le mindazt, ami velük történt. Még azt sem tudom, hogy hol vannak eltemetve. Biztosan valamelyik tömegsírban nyugszanak. Örök fájdalom, hogy még a sírjukhoz sem mehetek el, hogy kádist mondjak értük.

Az érzéseimnek nem tudok parancsolni, a fájdalmaimat most érzem át igazán. Sosem gondoltam volna, hogy milyen nehéz ezekről a történésekről, fiatal életemről írni. Mégis meg kell tennem, a szüleimért, az emlékükért, mert sajnos ők nem tudják megtenni. Ők már nincsenek. Ezért írom le én a zsidóság mártírhalottjainak emlékére, az ő emlékükre és tiszteletükre, még akkor is, ha nem mindenre emlékszem vissza pontosan. Ezek az emlékek azonban mindvégig bennem maradnak, elkísérnek; akárcsak a velem maradt fájdalom, hogy nem volt lehetőségem a szüleimet megismerni. Csupán emlékfoszlányaim vannak.

1 A szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta Jakab Attila.
2 Edit 2020. december 11-én hajnalban adta vissza a lelkét Teremtőjének.

Emlékeimet nem tudom lelki fájdalom nélkül leírni. De érzem, hogy a szüleim fentről irányítják a gondolataimat, és ez ad erőt az íráshoz. Pedig mindig azt gondoltam, hogy erős vagyok! Szüleim hiányát nem csak fiatalon éreztem. Lélekben a mai napig hiányoznak. Ezt sajnos az életutam is igazolja, amelynek során sokszor találkoztam a halállal.

Túlélésem története egyike a számos túlélés-történetnek; de ez az én tragikus fiatal életem története. Egy nagyon fiatal generáció egyik túlélője vagyok, akik közül nagyon sokan a gázkamrában fejezték be rövid életüket. A velem megtörtént borzalom és szenvedés az, ami egész életemen keresztül elkísért.

Ami 1944–45 telén a VII. kerületben a szemem láttára megtörtént, az ennek az országnak a szégyene, a magyar történelem legsúlyosabb bűne!

A magyar zsidóság nem hitte el, hogy ilyesmi megtörténhet, pedig már az 1930-as évek végén megtörtént a zsidóellenes törvények meghozatala.

Mi, túlélők, az ellenség gyermekei, biztosan nem akarunk gyűlölködni. Egyrészt azért, mert nem akarjuk, hogy a lelkünk olyan legyen, mint azoké, akik bennünket gyűlölnek; másrészt pedig azért, mert pontosan tudom, hogy a gyűlöletből semmi más nem lesz, mint újabb gyűlölet.

Senki nem születik gyűlölettel. Azt, hogy gyűlölni kell a másikat a származása, a vallása miatt, azt az emberek megtanulják. A gyűlöletet tanulják. És ha meg lehet tanulni a gyűlöletet, akkor ugyanúgy meg lehet tanulni a szeretetet is. Azt is lehet tanítani, mert a szeretet sokkal természetesebb, és az emberi szívből fakad.

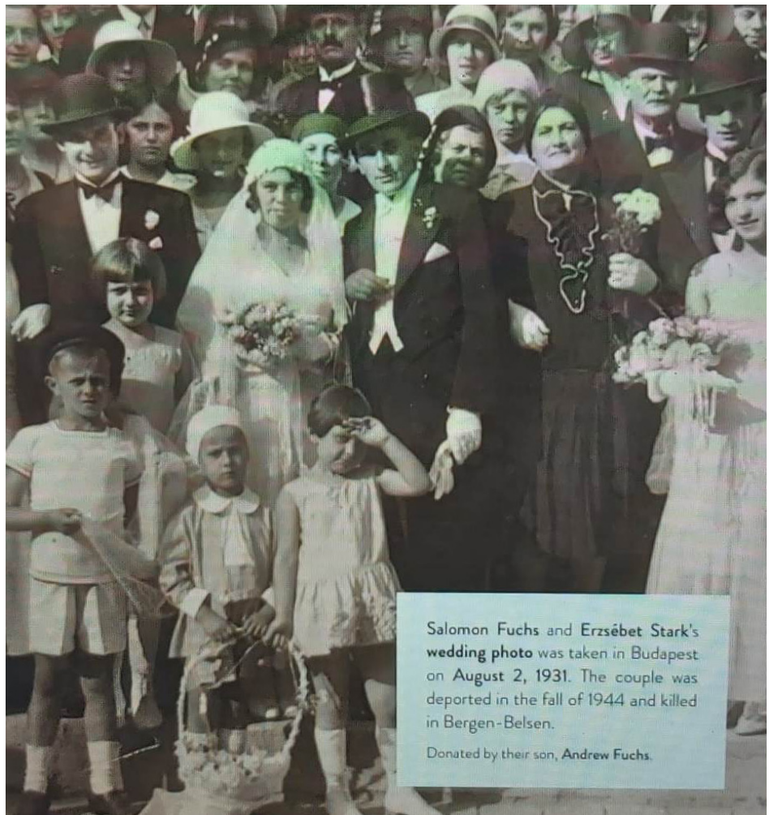

Ami velünk történt, az egy örökkévaló fájdalom életünk végéig. Erről, igen is, beszélni kell, leírni és továbbítani, hogy soha, de soha ne történjen meg többé. Ugyanakkor sokkal többet kellene foglalkozni a Budapesten maradottakkal, azokkal a gyermekekkel, akik a gyermekéveiket szülők nélkül, szerencsétlenül élték át, akikben ott maradt a lelki bánat. Bennem is sok fájdalom, bánkódás és félelem volt, annak ellenére, hogy semmi nem riasztott meg. Pedig Budapesten voltak vérengzések, amelyekkel foglalkozni kellene. Ezeket a nyilasok boldogan hajtották végre.

Miért vártam ilyen sokáig ezeknek az emlékeimnek a megírásával? Ez sajnos az én hibám, amit most szeretnék kijavítani, még mielőtt elmegyek. Nyugodtan akarom lehunyni a szememet, hogy megtettem a kötelességemet!

A CSALÁDOM

Szüleim – Fuchs Salamon és Stark Erzsébet – 1931. augusztus 2-án házasodtak össze a Dohány utcai zsinagógában. Házasságuk igazolása megtekinthető a zsidó hitközség levéltárában. Őket Dr. Hevesi Simon (1868–1943) főrabbi[3] adta össze.

Anyám 1906. május 26-án született Kispesten, apám pedig 1898. június 15-én Piskitelepen[4] (Hunyad megye).

Apám kiskereskedő volt. Emlékeim szerint először faszénnel házalt. Szekéren hordta a faszenet a szabóknak, akik ezt tették a vasalójukba. Ha jól viselkedtem, engem is elvitt néha, és megengedte, hogy fogjam a ló gyeplőjét. Apám később áttért a papucsokra. A Teleki piacon árulta őket.

ב"ה

Kivonat

A Budapesti Zsidó Hitközség Házassági anyakönyvéből

A Budapesti Zsidó Hitközség Rabbisága igazolja, hogy a Budapesti Zsidó Hitközség 1928 - 1933 esketési anyakönyvében a 252 oldalon, 500 tételszám alatt a következő bejegyzés található:

A vőlegény neve: Fuchs Salamon kereskedő, alk. Piskitelep Hunyadm.
Héber neve: שלמה בן יצחק
Szüleinek neve és foglalkozása: Sándor, Roth Rozália Bp.
Lakhelye: Bp. Aréna út 7
Születési ideje: 1898 jun. 15.
Az ara neve: Stark Erzsébet Kispest
Héber neve: בתיה בת יהודה
Szüleinek neve és foglalkozása: Adolf, Alkadár Hartmann Gizella
Lakhelye: Budapest Murányi u. 11.
Születési ideje: 1906 Május 26
Az esketés ideje és helye 1931 augusztus 2. Dohány temp.
A tanuk neve 1.: HArtmann Mór
2.: Fuchs Sámuel
Az esketŏ rabbi neve: Dr. Hevesi rabbi
polg ház: Bp. VII. aug. 2.
Budapest, 2006 jan. 10 napján.

BUDAPESTI ZSIDÓ HITKÖZSÉG
mint Anyakönyvi Hivatal

Főrabbi

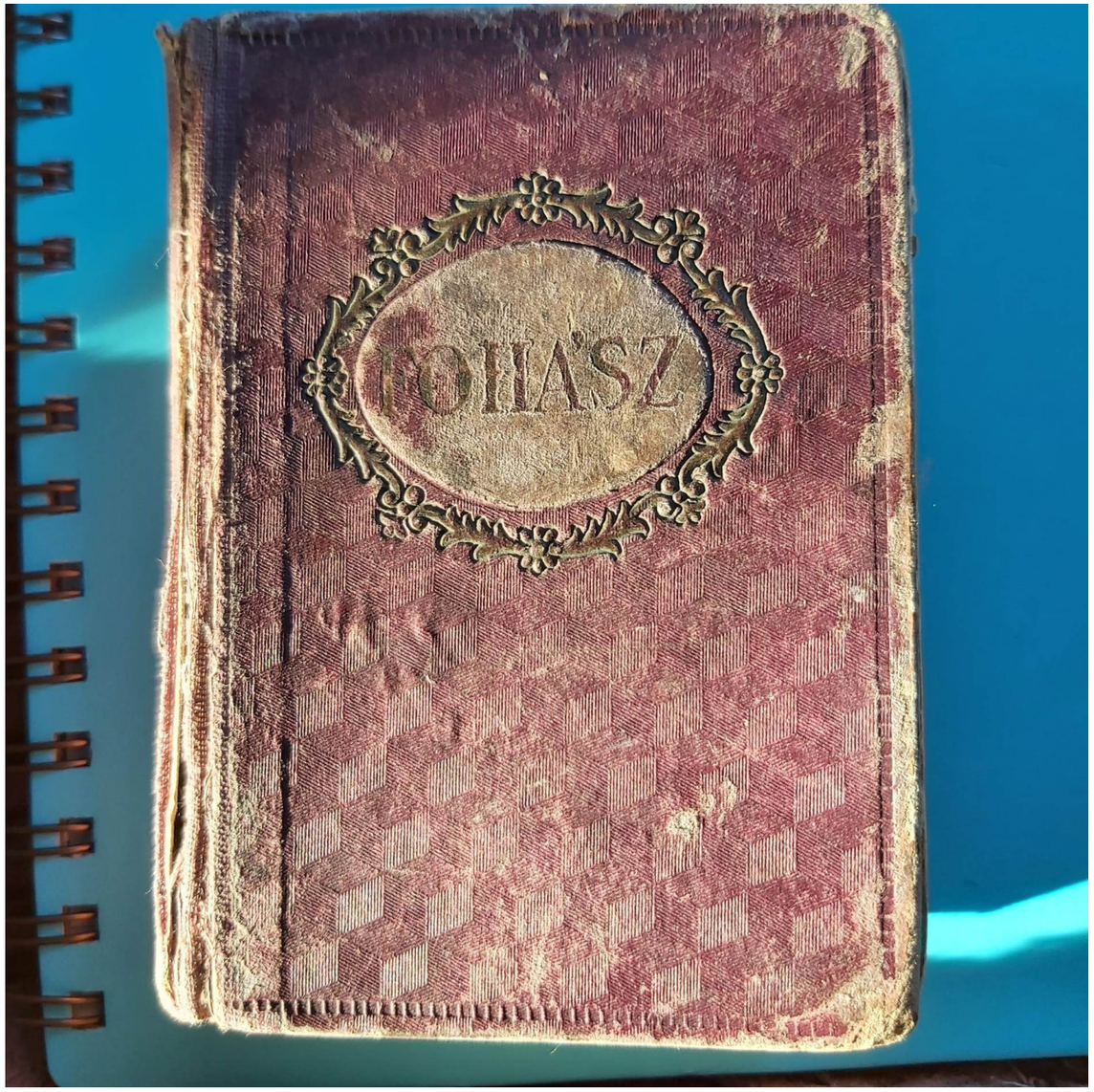

Hevesi rabbi ajándéka Stark Erzsébetnek.

Anyám háztartásbeli volt: főzött, sütött és velünk, gyermekekkel foglalkozott. Néha talán elment dolgozni.

Anyám nagyon jól főzött. Én annyira szerettem a főztjét, hogy mindig kitöröltem a tányért. Vasárnaponként finomakat készített ebédre: csirkepaprikást nokedlivel és süteményt. Amikor kicsi voltam, sok időt töltöttem anyámmal; sok helyre vitt magával.

3 Nagy elődeink 2019.
4 Ma Simeria Romániában.

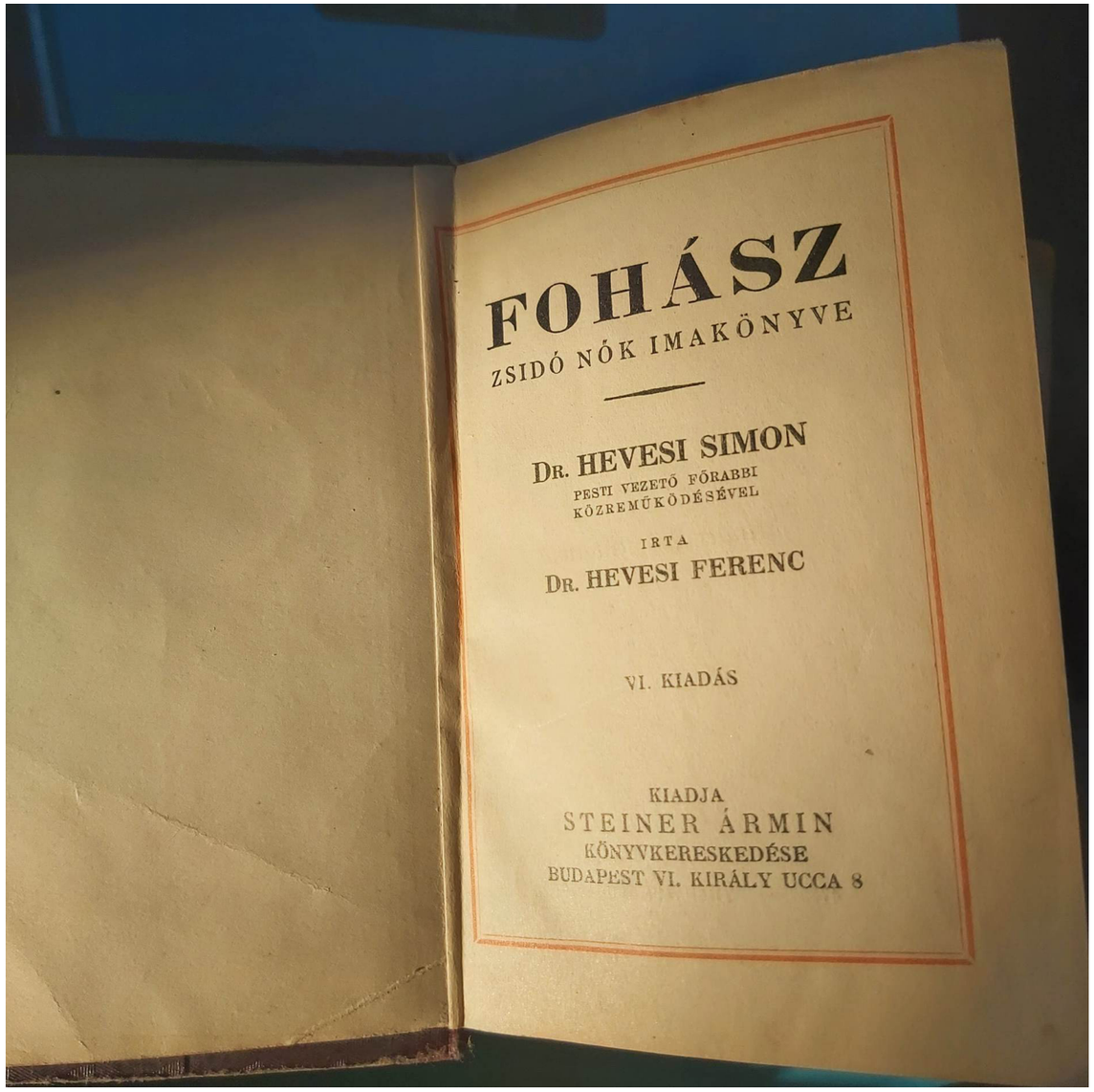

Hevesi rabbi ajándéka Stark Erzsébetnek.

Anyám szülei Stark Aladár (szül. Berhida) és Hartman Gizella (szül. Tiszafüred). Anyai nagyapám az első világháborúban a Magyar Királyi Hadseregben, mint lovastüzér szolgált és a dalmáciai Raguza[5] városában is töltött időt.

Anyám testvérei: Lenke (szül. 1908), Sándor (szül. 1912), Ilona/Ica (szül. 1927). Anyám volt a legidősebb a négy gyermek közül. Mivel anyám családja Budapesten élt, így a testvéreit is ismertem. Anyám rokonságával a háború előtt szorosabb volt a kapcsolat, mivel közel laktak hozzánk.

1936-ban a nagyszüleim egy szép nagy házat építettek Zuglóban, a Törökőr utca 16. szám alatt. A ház két nagyszobából, egy kisszobából és egy szuterénből állt. Volt külön fürdőszoba és egy benti WC is. Elég szép nagy kert tartozott hozzá, gyümölcsfákkal és konyhakerttel. Emlékszem, hogy volt cseresznyefa, körtefa és barackfa. Vasárnaponként anyámmal gyakran mentünk hozzájuk. A nagyobb ünnepeken is itt jött össze a nagy család.

Én még az anyai dédnagyanyámat is ismertem, akinek a Nagy Lajos király úton volt háza. Ő szinte csak jiddisül beszélt, bár tudott valamit magyarul is. Emlékszem, hogy amikor a dédnagyanyám bosszantani akarta a nagyapámat, akkor jiddisül beszélt a lányával. Élete végén a dédnagyanyám már a nagyszüleimmel lakott a Törökőr utcában.

Anyai nagyapám asztalosnak tanult, és amikor én ismertem, a Magyar Királyi Államvasutak Északi Főműhelyének asztalosüzemében volt művezető. A nagyapám révén az egész család ingyen utazhatott a vonaton.

Anyai nagyszüleimnek cipőüzlete volt a Murányi utca 12-ben. A Start Cipő egy emeletes házban volt, egy virágüzlet és egy esküvői ruhaüzlet mellett. Az üzletet a nagyanyám vezette, és ahogy tudom, a nagynéném is ott dolgozott. Az üzlet mindössze egy helyiségből állt. A cipők két oldalt voltak felrakva polcokra, és középen volt a próbaszék. A vevők nagyrészt munkások és parasztemberek voltak. Volt olyan is, hogy faluról nem a vevő jött be, hanem beküldött egy méretre vágott fadarabot, és az alapján vettek neki cipőt. Az üzlet a háború után is megmaradt; akkor pedig a nővérem segített a nagymamának.

Anyám testvéréék, Lenkéék, szintén a Törökőr utcában laktak, nem messze a nagyszüleimtől. A nagybátyám, Klinger Aurél, szűcs volt. A háború előtt a Király utcában volt üzlete. Az üzlet mellett zenélt is. A háború előtt Lenke úriasszony volt, nem dolgozott. A háború után bezárták az üzletet, és a nagybátyám a zenélésből élt, de otthon – titokban – még mindig készített bundákat meg sapkákat. Lenke pedig vásározni járt, és kendőkkel kereskedett.

Lenkének volt egy fia, Gyuri, aki csak egy évvel volt fiatalabb nálam. Vele nagyon szoros volt a kapcsolatom; sokat voltunk együtt. Gyurit nagyon érdekelte az elektromosság, és mindenféle kísérletet csináltunk együtt. Sokat csintalankodtunk. Egyszer a két család elment istentiszteletre a zsidó Leányárvaház zsinagógájába. Amíg a szülők imádkoztak, Gyuri és én leosontunk az alagsorba és leszereltük a vízórát. Gyuri hazavitte, ám a szülei megtalálták, és jól kikapott. Aztán szóltak az én szüleimnek, és vissza kellett vinnünk a vízórát a zsinagógába.

Gyuri 1946-ban meghalt. Iskolába menet felkapaszkodott egy lovaskocsi oldalára – minden gyerek ezt csinálta abban az időben –, és amikor a kocsis hátracsapott az ostorral Gyuri megijedt, leesett, és a kocsi átment rajta. Lenke néninek utána még két gyermeke született. Thomas 1946-ban, a másik két évvel később. 1956-ban emigráltak.

Ica néni szép életkort, több mint 90 évet ért meg.

Itt tennem kell egy kitérőt, amit később tudtam meg. Ica nénit a szüleimmel együtt deportálták Bergen-Belsenbe. Amikor megérkeztek, a nőket és a férfiakat elkülönítették. Anyám és nagynéném egy táborban voltak. Ica néni bekerült a konyhába, így tudott életben maradni. Anyámat azonban nem tudta megmenteni.

5 Ma Dubrovnik.

Visszatérve: Ica néniék szintén kereskedelemmel foglalkoztak. Faluról hozták az árut: libát, csirkét. Volt, hogy én mentem le a nagybátyámmal felvásárolni az árut.

Ica néni férje jómódú zsidó családból származott. Foglalkozását tekintve hentes volt, és a belvárosban egy szép nagy hentesüzletet vezetett. Ica néninek az 1960-as, 1970-es években a Bosnyák téri piacon volt libás üzlete.

Anyám testvére, Sándor, rabbi szeretett volna lenni, de a nagyszüleimnek nem volt elég pénze, hogy a tandíjat fizessék, ezért Sándor a nagymama üzletébe segített be.

A felesége, Wéber Sári, Wéber Mózes és Nina egyetlen gyermeke volt. Szabadkán[6] nőtt fel, gazdag földbirtokos családban. Mózesnek hat testvére volt, és a háború előtt sikerült mindegyiket kiküldenie Palesztinába. Amikor eljött az idő, hogy Mózes és a családja is menjen, Sári anyai nagyanyja, aki nagyon közel állt az unokájához, megbetegedett, és Sári nem volt hajlandó elmenni.

Néhány nappal később Mózest behívták munkaszolgálatra, és aknaszedés közben felrobbant. Sárit és az anyját, Ninát, deportálták, és Bergen-Belsenben szabadultak fel.

A háború alatt Sándort behívták munkaszolgálatra, és kivitték Oroszországba. Később Bergen-Belsenbe deportálták, ahol megismerkedett a feleségével, Sárival.

Sándornak és Sárinak három gyermeke született: Róbert (szül. 1946), Péter (szül. 1948) és Judit (szül. 1950). Sándor a háború után is cipőkereskedéssel foglalkozott. A Garai úti piacon volt cipős standja, és nagyon jól megéltek ebből. Még a Rákosi rendszerben is volt

cselédlányuk; egy nagyon rendes asszony, akivel még Kanadából is tartották később a kapcsolatot. A gyerekek mellé nevelőnőt fogadtak. Emlékszem, hogy mindig kivitte őket a Ligetbe.

Sándorék a Dózsa György út 34 alatt egy szép nagy polgári lakásban laktak. Az 1950-es években sokszor megfordultam náluk. Amikor Budapesten voltam, majdnem minden pénteken meghívtak sábeszi vacsorára. Emlékszem, hogy többször meghívtak két süketnéma árva gyermeket is péntek estére. Sándor és családja nagyon közel állt hozzám, a mai napig úgy érzem, hogy az ő családjukhoz tartozok. Nehéz életet éltek, de a családi érzés nagyon erős volt, és én ezt megéreztem. Sándor a nővéremnek, Editnek, is sokat segített. Amikor az Úttörő Áruház 1950-ben megnyílt, bevitte oda, és egészen nyugdíjas koráig Edit ott dolgozott.

Sándor és családja 1956-ban disszidált, és Ottawában telepedett le. Amikor kijöttem Kanadába, először hozzájuk mentem. A rokonságomból ők álltak a legközelebb hozzám. Egész életemben velem voltak, egészen a halálukig. Mindig is úgy éreztem, hogy a Sándor bátyám családjához tartozom, és ez nagy lelki megnyugvás számomra.

Apám szüleit sajnos nem ismertem. Annyit tudok, hogy apai nagyapámat Fuchs Sándor Mózesnek hívták, a felesége pedig Roth Rozália volt. Ezt is már csak a nővéremtől tudtam meg. Apai nagyapám abban az évben halt meg, amikor én megszülettem.

Apámnak 6 testvére volt: Aranka, Irén, Teri, Zoli, Árpi és Misi. Tulajdonképpen csak Aranka és Irénke nénit ismertem, akik Budapesten laktak. Ők keresztény emberekhez mentek férjhez, valamikor 1927 és 1930 között. Lehet, hogy a zsidóüldözés[7] hozta így, de lehet, hogy a szerelem; nem tudom. Szép házasságban éltek. A szüleim biztosan elfogadták apám testvéreinek az elhatározását, mert azért néha összejöttünk velük is, amikor én négy-hat éves voltam. A vidéki rokonok viszont csak ritkán jöttek Budapestre. Közülük Misit ismertem. Tudom, hogy Misi és Árpi Salgótarjánban éltek. Őket vidékről vitték el.

Aranka néni férje, Bak Sándor, rendőrfelügyelő volt, és nem zsidó. Egy lányuk volt, a Rózsi, aki nagyjából a nővéremmel lehetett egyidős. Jómódú emberek voltak; cselédet tartottak. Aranka néni úriasszony volt; nem dolgozott. Budán laktak, a Hármashatár hegyen, a Királylaki úton. Szép villájuk volt, hatalmas gyümölcsössel. Edit nővérem sokszor nyaralt náluk.

Mi havonta egyszer, vasárnap, felmentünk hozzájuk ebédre. Emlékszem, hogy taxival jártunk fel hozzájuk, mert oda nem ment sem busz, sem pedig villamos. A taxik akkoriban máshogy néztek ki, mint most. Először is volt egy nagy taximéter, amit a taxis lecsapott, amikor elindultunk. A sofőrt egy üvegablak választotta el az utasoktól, amit el lehetett húzni. Hátul egymással szemben voltak az ülések. A hátrafelé néző üléseket fel lehetett hajtani.

A nővérem emlékei szerint Sándor bácsi katona volt a háborúban,[8] majd Németországban volt, és csak a háború után jött haza. Nem tudom, hogy mikor és hogyan került ki oda. Lehet, hogy a háború végén az oroszok elől menekült el. Tudom, hogy a háború után börtönben is volt.

Aranka nagynéném férje a Vészkorszak idején magas állásban volt a városnál. Biztosan tudta, hogy mi fog történni a zsidókkal. Nem próbálta megmenteni a szüleimet, pedig lehetett volna rá alkalma. Sándor bácsi, a 1960-as években, ezt tisztázni akarta velem. A nővérem kérésére el is mentem vele hozzájuk, de amikor felértünk a hegyre, nagyon rossz érzés fogott el. Amikor Sándor bácsi leültetett, és magyarázkodni akart, akkor én megelőztem, és azt mondtam, hogy számomra nincs mit mondania. Elvesztettük a szüleinket, és egy lépést sem tett azért, hogy megpróbálja megmenteni őket. Erről nincs mit beszélni. Ezek után átadtam az ajándékot, amit Aranka néninek, az apám testvérének vittem, és azt mondtam Edit nővéremnek, hogy akkor most már mehetünk. Tudom, hogy a nővéremnek nagyon kellemetlen volt a helyzet, de ott minden átfutott az agyamon, hogy az ún. jó sógor hogyan viselkedett akkor, amikor a szüleim az életükért küzdöttek. Tudom, hogy akkor mindenki féltette az életét, de ők meg sem próbáltak segíteni, míg más, idegen keresztények igen.

Irénke néni és a férje – talán Muschenheim – Péter, aki sváb származású volt, Óbudán laktak. Saját házuk volt. Földszintes, középen nagy kapuval. A kapu két oldalán lakások voltak, amit kiadtak. Irénke néni férje szabómester volt, és elég jó szabó lehetett, mert méretre készített ruhákat. A műhelye a Bécsi úton volt, és emlékeim szerint ezt a háború után is

6 Ma Subotica Szerbiában.

7 Ebben az időszakban nem lehet „zsidóüldözés”-ről beszélni Magyarországon. A közhangulat és a politikai közbeszéd sem nevezhető antiszemitának. Ettől függetlenül az egyéni érzések lehettek eltérőek, és egyes személyek – egyéni életstratégiától vezérelve – gondolhatták úgy, hogy jobb kereszténnyel kötni házasságot.

8 Itt természetesen a II. világháborúról van szó.

megtartotta; még az államosításkor sem vették el. Irénke néniéknek nem volt gyermekük.

A háború előtt gyakran találkoztunk velük és emlékszem, hogy mindig nagyon vártam, mert minden alkalommal hoztak valami cukorkát, vagy egyéb ajándékot. A háború után aztán már nem nagyon tartottuk a kapcsolatot; sem velük, sem a többi rokonnal. Azt tudom, hogy a háború után Irénke néni piacozott, szövettel kereskedett. A VII. kerületben, a Garai utca környékén voltak sátoros kereskedők, akik az utcán engedéllyel felállítottak egy sátrat, és ott árultak.

Sajnos mindig is úgy éreztem, hogy nekem nincs rokonságom. Anyám szülei is hasonlóak voltak. Igaz engem nem vettek magukhoz, csak a nővéremet. Őt is csak azért, mert ki tudták használni. Engem magamra hagytak. De semmi félelem nem volt bennem. Fiatal gyermek voltam, sokszor elestem, de mindig fel tudtam állni. Talán azért, mert 5-6 éves koromban még, mint gyermek, már elég önálló voltam ahhoz, hogy a Ligetben gyakorlatozó katonáknak vizet vigyek, és cipőt pucoljak azért, hogy legyen pénzem cukorkára. Igaz, hogy amikor a szüleim ezt megtudták, mindig kikaptam érte. De csak azért is csináltam egészen addig, amíg teljesen meg nem tiltották.

A GONDATLAN GYERMEKKOROM

A nővérem, Fuchs Edit 1932. július 16-án született Budapesten, a Weiss Alice Gyermekágyas Otthonban,[9] amely a pesti izraelita hitközség kórháza volt.[10] Én – eredeti nevem szerint Fuchs Endre – ugyanitt születtem, 1936. március 6-án. Mindkettőnk születési bizonyítványa megtalálható a Dohány utcai zsinagóga levéltárában. Családunk neológ zsidó vallást gyakorolt, még ha nem is voltak túlságosan vallásosak.

Ebben az időben zsidónak születni nem volt nagy dicsőség! Viszont egészen biztos, hogy a szüleimnek ezzel nem volt bajuk, talán még büszkék is voltak a vallásukra. Azt soha nem tagadták, pedig Edit nővérem és magam is már egy antiszemita korban születtünk. Nem lehetett könnyű az életük, de mivel én 3-4 éves voltam, ezt nem éreztem.

A vallásomat viszont elég korán ismertem, mivel 3 éves koromtól – talán még előbb is – apám minden este imádkozott velem. Az esti imát mondtuk, utána megpuszilt, és azt mondta: légy jó kisfiú. Ez megmaradt az emlékezetemben, és jó erre visszaemlékezni.

Visszaemlékezéseim szerint talán 2-3 éves koromban péntek este – vagy szombaton és ünnepekkor – már vittek istentiszteletre Zuglóba, a Hungária körútra. Természetesen neológ zsidó nevelést kaptam. Anyám a sábeszre péntek este mindig gyertyát gyújtott. Otthon mindig megtartottuk a nagyobb ünnepeket. A nagy ünnepek alkalmával nem mentem iskolába. Ilyenkor a Hungária körúti (149. szám) zsidó leányárvaház[11] zsinagógájába mentünk, amely ma már nem létezik,[12] majd általában az anyai nagyszüleimhez mentünk. Óvodába a Stefánia útra, Zuglóba vitt anyám, amely ma már szintén nem létezik. Az óvoda a Magyar Állami Földtani Intézet[13] mellett volt.

Szegény családban éltünk ugyan a XIV. kerületben, Zuglóban, a Francia út 45. szám alatt, de utólag visszatekintve, boldogan. Talán az egész rokonságban mi voltunk a legszegényebbek. Annyira azonban nem éreztem a szegénységet, mivel biztosan megkaptam mindent, legfőképpen a szeretetet, amire szükségem volt. A szüleim erre törekedtek. Ha belegondolok, a szüleimnek nem lehetett könnyű az életük, de mi, gyermekek, ebből semmit sem láttunk. Azaz lehet, hogy a nővérem, Edit érzékelte valamennyire a szegénységünket, mert ő négy évvel idősebb volt nálam.

A szegénységünk ellenére apám vasárnaponként kivitt a nővéremmel a Városligetbe. Míg anyám főzött, mi délelőtt ott voltunk. Az is előfordult, hogy csak egyedül engem vitt el. Olyankor a Hungária körúton az Arany Patkó kocsmába mentünk.

Egy emeletes házban, az emeleten volt a lakásunk. Mi egy szoba, konyhás lakásban éltünk. A WC a folyosó másik oldalán volt, a gangon. Egyszerű pottyantós. Mind a négyen a szobában aludtunk: a szüleim a nagyágyban, aminek a végében volt egy dívány; ott aludt a nővérem. Amikor kicsi voltam, volt egy rácsos ágyam, később pedig vagy a szüleimmel aludtam, vagy a nővéremmel, fejtől lábig a díványon.

A földszinten 3 lakás volt. Egyikben a tulajdonos lakott, és volt egy cipőpaszta gyár az udvaron.

Főzelékeket, paprikás krumplit ettünk. Nálunk nem volt kóser háztartás. Nem emlékszem, hogy anyukám kósert főzött volna. A piacon vagy az üzletben sem úgy vásárolt. Néha elmentem vele üzletbe, piacra. Sétálni nem sokat sétáltunk.

Ónodi néni lánya – Ildikó – a nővérem legjobb barátnője volt. Egyidősek lehettek. Szomszédoltak egymással, és rengeteg időt töltöttek együtt. Nagyon jóban voltunk Ildikó családjával. Minket, gyermekeket, szerettek, és a szüleimmel is rendszeresen összejöttek. Ónodiék vallásos katolikusok voltak, de nagyon rendes emberek, akik sokat segítettek nekünk a háború alatt. Ildikón kívül még volt három fiúgyermekük. Ők azonban már nagyok voltak, így velem nem foglalkoztak. Néha-néha cukorkát adtak, de túl fiatal voltam hozzájuk.

Edit nővérem, aki 1938-ban kezdett iskolába járni, jó gyermek volt. Szorgalmas, jó szívű és jó tanuló. A Hermina úti elemi iskolába járt,[14] az akkori Közlekedési Múzeummal szemben, a Ligetnél. Elsős vagy másodikos volt.

Én viszont annál rosszabb. Valójában csintalan voltam, de a házban szerettek engem; biztosan a nővéremet és a szüleimet is. Minden érdekelt, amit még nem csináltam. Nagyon kíváncsi természetű voltam. Utaztam a 25-ös villamos ütközőjén, amely a Keleti pályaudvartól indult és elment egészen az állatkertig. Ezt egy nagyobb fiútól tanultam. Néha el kellett mennem a végállomásig, hogy a sapkámat visszakapjam.

3-4 éves koromban azokkal a gyermekekkel barátkoztam, akikkel egy utcában laktunk. Csintalan gyermekként mindig volt barátom a környékünkről. Egyesek közülük idősebbek

9 Lásd: http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=81007.
10 Veszprémy 2017.
11 Ezt a Pesti Izraelita Nőegylet tartotta fenn.
12 Helyén a BRFK Közlekedésrendészeti Főosztálya működik.
13 2012. április 1-én bevonták a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálatba, amely 2022-ben megszűnt.
14 Ma Liszt Ferenc Általános Iskola (1146 Budapest, Hermina út 23).

voltak. Mindig velük akartam játszani, de nem mindig fogadtak be. Azért mindig találtam barátokat, akikkel játszani lehetett. Sohasem unatkoztam. Homokoztunk, homokból építettünk várat és az ólomkatonákat beraktuk oda. Azzal is szórakoztunk, hogy egymás homokvárát leromboljuk. Emellett agyaggolyókkal lyukra játszottunk, és ha elegen voltunk hozzá, fociztunk. Labdát úgy csináltunk, hogy papírt labda alakúra gyűrtünk, és spárgával összekötöttük. Arra törekedtem, hogy általában nálam kicsit nagyobb gyermekekkel játszszak.

Két ház választott el a homokos játszótértől, amely egy park mellett volt, és ahova napközben anyám sokszor elvitt, de már egész kis koromban lementem egyedül is, mert közel volt. Ma a Budapest Környéki Törvényszék áll ott (Thököly út 97–101). Amennyiben a XIV. kerület tudna beszélni a múltról, úgy nem építették volna fel a bíróság épületét.

Amikor édesanyám vitt le, volt, hogy hazament főzni, és időnként lejött ránk nézni, gyermekekre, majd hazament. Volt, hogy lehozott nekünk tejet és kiflit a játszótérre.

Gyermekként nagyon jól megvoltunk egymással. Zsidó barátom talán nem is volt az utcában. Ők tudták rólam, hogy zsidó vagyok, de ez sohasem jelentett problémát. Amikor nem voltam óvodában, akkor a barátokkal mindig a játszótéren játszottunk. Ebben az időben a már iskolás Edit nővérem otthon csinálta a leckéjét, így nem zavartam otthon a házi feladataiban. 4-5 éves lehettem, de az is lehet, hogy 6.

Óvodába mindig az anyám vitt. Ez a Stefánia úton, a ma is létező Földtani Intézet mellett volt. Az óvodában Mikuláskor játékot is kaptunk, ezért szerettem ezt az ünnepet. Ilyenkor édesanyám is velem volt. Hogy hány zsidó gyerek járt óvodába, azt már nem tudom. 5-6 biztosan, de lehet, hogy több is. Én az voltam. Az óvodában játékokkal játszottunk, bújócskáztunk. Délután még le is fektettek.

A Mikulást otthon is ünnepeltük. 3-4 éves lehettem, amikor egy Mikulás ünnep alkalmával kitisztítottam és kifényeztem a cipőinket – a sajátomat és a nővéremét –, hogy a Mikulás hozzon nekem ajándékot, és a cipőket kitettem az ablakba. Abban az időben jó fiú voltam. Másnap reggel az ablakhoz szaladtam, és meglepetésemre egy virgácsot találtam, szaloncukorral feldíszítve. Edit nővérem viszont szép ajándékot kapott: babát és berendezést gyermekeknek.

A keresztény ünnepeket ismertük, de nem tartottuk. A szüleimnek nagyon sok barátjuk volt a környéken. Tudták rólunk, hogy zsidók vagyunk. Engem mindenki csintalan gyermekként ismert.

Lehetséges, hogy az Ónodi szomszédok segítségével kerültem az óvodába. Anyámnak vagy apámnak akarhattak segíteni. Szigorúak voltak, de szerettem odajárni néha. Ónodi néniék szerették a szüleimet, és minket, gyermekeket is. Igazi katolikus, vallásos magyar család volt. Amikor valami hiányzott a főzéshez, akkor anyám mindig átküldött hozzájuk. Jó emberek maradtak.

Nem volt bennük gyűlölet irántunk. Később, 1944-ben, ezek az igaz hitű emberek még a Dob utca 90-be is hoztak ennivalót.

Apám szorgalmas ember lehetett, sokat dolgozott a családjáért, és sok barátja volt. A vallásukat nem ismerem, de az akkor nem is volt kérdés. Én, mint gyermek, abban az időben nem éreztem különbséget.

Anyám volt a védőangyalom, mert én elég csintalan gyermek voltam. Talán még rossz is. De anyám imádott minket – engem és a nővéremet – és a családját. Biztos vagyok benne, hogy a nehézségek ellenére is mi voltunk a szeme fényei. Mindig azt mondta, hogy csak jó és rossz emberek vannak.

A zuglói környéken sok felnőtt embert ismertem, és ők is ismertek engem. Talán még kedveltek is, mert sokszor kaptam idegenektől cukorkát, mikor együtt játszottam a gyermekükkel.

A nemzeti ünnepkor mindig vártam, hogy a kokárdát, a piros-fehér-zöld masnit, feltegyem a kabátomra az utcán, ugyanúgy, mint a többi játszótársam. Ebben az időben még a nemzeti zászlót is feltették a házunk homlokzatára. A barátaimmal együtt igazi ünnepet éreztem. Ezek az idők számomra jók voltak.

4–5 éves lehettem, és március 15-ét az óvodában is megünnepeltük. Tudtam, hogy zsidó vagyok, és gondolom, az óvodában is tudták a vezetők. Viszont a magyar énekeket mi gyermekek együtt tanultuk. A „Mennyből az angyal”-t, a „Hiszek egy hazában”-t, és még másokat is. Az óvodában engem sosem különböztettek meg a többi gyermektől. Mint zsidó gyermek mindig is magyarnak éreztem magam. Ezt a szüleim nevelésének köszönhetem; én is és Edit nővérem is.

Egy alkalommal, játszás közben, eszembe jutott, hogy a nővérem elé megyek a Hermina úti elemi iskolához. Szintén 4–5 éves lehettem. El is mentem, és ott vártam rá az iskola előtt. Amíg várakoztam, szájharmonikáztam. Közben édesanyám lejött a játszótérre, hozta nekem a kiflit és az üveges tejet. Azt látta, hogy a fia eltűnt, ezért a rendőrséggel keresteteett. Végül a szomszéd asszony, Steiner néni talált rám, amint ott vártam a nővéremet az iskola előtt. Az iskolát jól ismertem, mivel anyám, ha valami dolga akadt, néha délutánonként beadott az apácákhoz.[15] Ez az épület is a mai napig megvan, az Ajtósi Dürer sor és a Hermina út sarkán.

Steiner néninek mondtam, hogy a nővéremet várom, és megmutattam neki, hogyan tudok szájharmonikázni. Megvárta velem Edit nővéremet, aki ekkor 2–3. osztályos lehetett, és ő vitt haza. Amikor hazaértünk anyám magához ölelt, és azt mondta: „Most légy jó, mert megmondom Apunak, ha hazajön!” Megfogadtam, hogy többet nem csinálok ilyet anélkül, hogy szólnék.

Abban az időben még villamos járt a Thököly úton, és nekem át kellett mennem az úton, hogy eljussak az iskolához. Idős fejjel hihetetlennek tűnik nekem, hogy gyermekésszel ilyet csináltam.

Apám szigorú volt hozzám, de annál jobban szerethetett. A jövőjét tekintve a gyereknél 3–4 évesen általában eldől az élete. Sokat jelent, hogy a szülei szeretik és foglalkoznak vele. A gyermeket foglalkoztatja, hogy szeretik-e a szülei? Én mindig úgy éreztem, hogy a szüleim szeretnek, bármennyire is csintalan voltam, mert mindig megbocsájtottak. Mind-

15 Vélelmezhetően a Ferences Mária Misszionárius Nővérek Társulatának (Fehér Apácák) Hermina úti kolostora lehetett.

kettőnket szerettek: engem és a nővéremet. Mindent megtettek értünk, amit a körülményekhez mérten lehetett.

Mivel megígértem anyámnak, hogy többet nem megyek el anélkül, hogy szólnék, ezért egy ideig jól viselkedtem. Majd egy alkalommal az egyik barátom elhívott játszani a játszótérre. Fogtam a rolleromat, és lementem. Játék közben megkérdezte, hogy elmegyek-e vele a Millenáris strandra? Természetesen elmentem.

A rollert betettem a kapu alá, és elindultunk a Millenáris strandra, amely két vagy három kilométerre volt tőlünk. A mamája kabinos volt ott. Amikor odaértünk, a barátom mamája nagyon mérges lett, hogy egyedül el mertünk jönni. Nem kellett sok. A fiú kapott egy nagy pofont, és mind a kettőnket azonnal hazavitt. A rollert viszont már nem találtam meg.

Hazaérkezésemkor apám már otthon volt. Amit akkor kaptam tőle, azt most is érzem. Anyámnak kellett közbelépnie. Ez volt az első alkalom, hogy megbüntettek. Emlékszem, hogy az apám vasárnaponként néha kivitt minket a Városligetbe, a vurstliba. Az volt a büntetésem, hogy a következő vasárnap apám csak a nővéremet vitte el a Városligetbe. Engem otthon hagyott. Nekem a szobafogság jutott. Ebben az időben még a verés jelentette a büntetést.

Sajnos az élet úgy hozta, hogy nagyon korán fel kellett volna nőnöm, de talán nem volt elég akaratom hozzá, és segítségre sem számíthattam. Nem az én hibám volt, hogy fiatal éveimben fel kellett nőnöm.

Mivel nagyon szegény családból származom, ezért 5–6 éves koromban a Városligetben

gyakorlatozó katonáknak a barátommal már vizet vittem az Abonyi útra, akik ezért 2 fillért adtak.

A házunkban volt egy cipőpaszta üzem, és a tulajdonos adott nekem egy kis cipőpasztát. Otthon fogtam egy rongyot, és kijártam a Városliget környékére cipőt tisztítani. Nyakamban volt a cipőkefe, kezemben a cipőpaszta és a rongy. A járókelők elé ugrottam és lehajoltam. Voltak, akik elküldtek, mások viszont hagyták, hogy megtisztítsam a cipőjüket. Majd adtak pár fillért. Még azok is adtak, akik nem engedték meg a cipőpucolást. A pénzt cukorkára költöttem.

Nekem tetszett ez a munka. Az akkori barátaim mutatták meg nekem, hogy ezt miképpen kell csinálni. Ők természetesen néhány évvel idősebbek voltam nálam. Ebben az időben nem gondoltam, hogy a szüleimet Bergen-Belsenbe deportálják.

A szomszédunkban lakott a Steiner bácsi a családjával. Steiner bácsi nagyon rendes ember volt, szerette a gyerekeket. Mindig adott nekünk valamit. Néha kipucoltam a cipőjét, és akkor kaptam tőle két fillért. Ők Lengyelországból menekült zsidók voltak. A barátaimmal kint játszottunk az utcán, és odajött hozzánk egy felnőtt, akit ismertünk a környékről, mert az egyik fiú apja volt; biztos. Mondta, hogy menjek vele, de én hívtam a barátomat is. Elvittek minket a Thököly út és a Stefánia út sarkára, egy házba, és kérdezgettek minket a Steiner bácsiról, hogy mikor is láttam utoljára. Én a Steiner bácsit minden nap láttam, de azt mondtam, hogy már nagyon rég nem láttam. Utánam a barátomat is behívták, és tőle is ugyanezt kérdezték. Aztán mindkettőnket elengedtek. Amikor hazaértem, mondtam anyámnak, hogy a Steiner bácsi után érdeklődtek. Anyám biztosan szólt a feleségének, mert azonnal eltűntek. Amikor másnap reggel jöttek a csendőrök, már üres volt a lakás; Steinerék nem voltak ott. Nem tudom, hová mentek, de soha többet nem láttuk őket. Reggelre viszont lett egy macskám, ami a Steineréké volt. Steiner bácsi nagyon hiányzott nekem, mert amikor leküldött a fűszereshez, mindig kaptam tőle egy fillért. Ez kb. 1940–41-ben lehetett, amikor 4–5 éves voltam. Apámmal nagyon jól megvoltak. Néha együtt mentek az Arany Patkó kocsmába, amely a mai napig megvan.

Később Ónodi néni családja mondta, hogy éjszaka az egyik Ónodi fiú vitte el őket.

Egy alkalommal jött a mamám, mert észrevette, hogy én mindig cukorkát adok az Edit nővéremnek. A pénzkeresésemet megtiltotta, és még talán meg is büntetett érte. Így visszatekintve biztosan nem voltam könnyű gyermek. Szegények voltunk, a szüleim nem nagyon engedhették meg, hogy cukorkát vásároljanak.

Elteltek az évek, és 1942-ben elérkezett a beiratkozás ideje az első osztályba. Anyámmal együtt mentünk el a XIV. kerületi Hermina úti általános iskolába. Nekem már nem volt annyira újdonság: mivel Edit nővérem odajárt, én már nagyon jól ismertem az utat. Hamar be is illeszkedtem, és rövid időn belül sok barátot szereztem. Bár állami iskolába jártunk, az osztályteremben a Horthy-kép mellett a kereszt is fent volt a falon, a tábla felett. Ez számomra természetes volt. Az is természetes volt, hogy megtanultuk, és reggelente elimádkoztuk a „Mi atyánk”-ot. A tanítás a „Szebb jövőt!” jelszóval ért véget, amit mindannyiunknak fennhangon kellett ismételnünk. Nekem eszembe sem jutott ezt megkérdőjelezni. Mindenki mondta, hát én is mondtam. Sőt! Még a „Horthy Miklós katonája vagyok…” dalt is énekeltem.

Ugyanakkor az iskolában voltak zsidó hittanórák is, hetente kétszer. Arra emlékszem, hogy az Alef-bétet[16] és a bibliai történeteket tanultuk.

A zsidó hittanóra alkalmával a keresztények kimentek az udvarra, mi pedig bent maradtunk az osztályteremben. Hány zsidó osztálytársam volt? Nem tudom pontosan, de 5–6 biztosan. Amikor pedig keresztény hittanóra volt, akkor meg mi mentünk ki az udvarra játszani. Én, mint 6–7 éves zsidó gyermek, semmilyen megkülönböztetést nem éreztem. Az életem során azonban sok meglepetésben volt részem.

Az iskolában aránylag jó volt a magaviseletem, mert talán féltem a tanítómtól. Büszke magyar zsidó gyermek voltam, aki alig várta a nemzeti ünnepet, hogy feltűzhesse a piros-fehér-zöld kokárdát. Kitűztem a kabátomra, és büszkén viseltem. A ház homlokzatára én tettem ki a nemzeti színű zászlót; természetesen segítséggel. Talán még a szüleim is bíztak a Horthy-kormányban, de sajnos nem ez történt.

A gyermekekkel együtt játszottunk az iskola udvarán, de előfordult, hogy „piszkos zsidó”-nak neveztek. Ezt én nem vettem komolyan, de volt, hogy verekedni kellett. Nem féltem, de amikor iskola után megvártak, és többen meg akartak verni, akkor jobbnak láttam elfutni. Az iskolában a tanító figyelhetett ránk, mert ott nem voltak verekedések. Néha azért egyik-másik meg akart verni, de én is adtam neki. A tanító mindig engem büntetett: egész órán át a sarokban álltam. Az is előfordult, hogy körmöst kaptam. Otthon ezt soha

16 Vagyis a héber nyelvet.

nem mondtam el. De nem én voltam a legrosszabb az osztályban, voltam nálam sokkal rosszabbak is. Lehet, hogy tőlük tanultam.

1944. október 16.: menetelő zsidók a Rákóczi úton. Forrás: fortepan.hu

Egyszer azonban a kabátom piszkos lett, és elszakadt. Akkor anyám azt mondta, hogy te Bandi, biztosan verekedtél. Akkor elmondtam, hogy miért. Mert a gyermek az udvaron zsidózott, és elkezdett lökdösni, míg a többiek csak nézték. Ekkor jött a tanító néni, és engem büntetett meg.

Az első osztályt kétszer kellett járnom. Kanyarós vagy skarlátos lettem, és apám bevitt a Szent László kórház fertőző osztályára. Apám hozott be nekem finom almabefőttet, amit az anyám készített. Ebben az időben már voltak bombatámadások.[17] Amikor már jobban lettem, és fel tudtam kelni az ágyból, játszottam a többi gyermekkel. Emlékszem, hogy a diagnózis az ágy végében egy táblára volt kiszögezve rajzszöggel. A gyermekekkel papírból repülőt hajtogattunk, és papírrepülőt dobáltunk egymásnak. Az egyik repülő berepült az ágy alá. Be kellett kúsznom utána az ágy alá, és beletérdeltem egy rozsdás rajzszögbe, amit kihúztam a térdemből, de nem szóltam senkinek. Tovább játszottunk. Másnap reggelre megdagadt a térdem. Megérkezett apám, hogy hazavigyen. Biztosan nagy fájdalmat érezhetett értem, mert vérmérgezést kaptam. Azonnal meg kellett műteni engem. Le akarták vágni a bal lábamat. Most el tudom képzelni, hogy mekkora fájdalmat okozhattam a szüleimnek és Edit nővéremnek. Valahogy mégis megmentettek. Biztosan az apám barátai és a szüleim segítségével hatszor műtötték meg a térdemet. Így maradt meg a csintalan fiúk. Újra meg kellett tanulnom járni, de hamarosan felgyógyultam. Az első osztályt viszont 1943-ban meg kellett ismételnem.

17 Minden bizonnyal az 1942. szeptember 4-éről 5-re, majd a 9-ről 10-ére virradó éjszakai szovjet légitámadásról lehet szó: Szovjet légitámadás Budapest és más magyar városok ellen. *Filmhíradók online* https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4769 – utolsó letöltés: 2023. január 30.

1944. október 16.: menetelő zsidók a Rákóczi úton. Forrás: fortepan.hu

A kíváncsiságom és az érdeklődésem viszont megmaradt. A barátok is megmaradtak; talán idősebbek is voltak nálam. A játszótéren papírlabdával futballoztunk, amíg tartott a papírlabda. Olyan is előfordult, hogy az én kis uzsonnámat megfeleztem az osztályban a barátokkal. Ők szintén ugyanezt tették. Biztosan mind szegény család gyermekei voltunk.

1943 karácsonya emlékezetes volt nekem. A szomszédaink, az Ónodi család, engem és a nővéremet áthívtak magukhoz a szent estére. Mint említettem, a lányuk, Ildikó a nővérem jó barátnője volt. Igen emlékezetes este volt számomra, mert előtte soha nem hívtak meg engem karácsonyra. Karácsonyfát láttam előtte is, de ilyen gyönyörűt és szépen feldíszítettet – csillagszórókkal és szép, színes lámpákkal –, mint ami ott állt az ablak előtt, még nem. Együtt énekeltük a „Mennyből az angyal”-t, amit ismertem, mivel megtanultuk az óvodában. Majd Ónodi néni behozta a mákos és diós süteményeket. Még a szüleimnek is küldtek át a nővéremmel.

Karácsony másnapján Ildikó átjött hozzánk, hogy menjünk át, mert van egy kis ajándék számunkra. Az Ónodi család tehát ismét behívott, és ajándékot kaptunk tőlük. Én egy bukfences repülőt, Edit nővérem pedig egy babát. Boldog voltam, mert én addig csak fakockával játszottam. Csak arra futotta ugyan, de én mégis boldog voltam.

Az idő múlt, és jöttek a zsidótörvények folytatásai. Ezek idejére pontosan nem emlékszem, csak azt tudom, hogy minden nehezebb lett nekünk. Én ezt talán nem is éreztem annyira, de a szüleim és Edit nővérem biztosan igen. Ellenben mindent elkövettek értünk, mert jó szülők voltak. Viszont a rendszer különbséget tett a keresztény és a zsidó között.

A mi családunk mindkét részről zsidó volt. Ezt a szüleim soha nem tagadták meg. Pedig abban az időben, a gyűlölet miatt, sokan próbálták a zsidó vallásukat megtagadni. Én tisztában voltam a zsidóságommal.

A nővérem elbeszélése szerint a szüleimnek adva volt, hogy megkeresztelkedjenek, de ők nem éltek ezzel a lehetőséggel. Megmaradtak zsidónak. De ez valójában semmit nem jelentett volna, mert később a megkeresztelkedett zsidókat is ugyanúgy elvitték, mint a mi szüleinket a Rákóczi út 51-ből.

A szüleimnek az élet nem adta meg a lehetőséget, hogy Edit nővéremmel együtt felneveljenek minket. Ezért az akkori magyar kormány, a csendőrök és a nyilasok a felelősek.[18] Mindez a magyar nép nagy részének bűne maradt, mondhatom azt is, hogy történelmi bűne!

A szüleim meg voltak győződve arról, hogy jobb lesz a jövőnk. Sajnos ez nem így alakult.

GYERMEKKÉNT A VÉSZKORSZAKBAN

1944. március 19-én bejöttek a németek. Előfordult, hogy előttünk mentek el a vonatok, amelyeken német katonák ültek a vagonokban. Futottunk és integettünk nekik. A háború elérte Budapestet, így a második osztályt már nem fejeztem be. Nem sokkal utána, április elején, megkezdődtek a bombázások. Nem messze volt tőlünk a Rákosrendező, a telefongyár és a Danubia gyár. Emiatt a környékünkön sok volt a bombázás.

A bombázások miatt elsötétítések voltak, amit apám mindig szigorúan betartott, és bevezették a jegyrendszert is. A zsidók kevesebbet kaptak. Ezt követően jött – április 5-én – a sárga csillag kötelező viselése a zsidók számára. Anyám fel is varrta a kabátomra. Megkérdeztem anyámat: „és miért kell”? Azt felelte, hogy mert zsidók vagyunk. A csillag nagyon tetszett nekem, és mindjárt leszaladtam kabátban a barátokhoz az utcára, hogy megmutassam nekik is, és tovább játszottunk az utcán.

A családunkban anyám gondoskodott az áldásról. Sajnos nem tudom megkérdezni, de az áldás mind a mai napig hat mindkettőnkre: rám és a nővéremre. Ámen.

A bombatámadások miatt légiriadók voltak, és amikor a szirénák megszólaltak, sokszor hazaküldtek minket az iskolából. Kb. 500 méterre laktunk. Ilyenkor hazaszaladtam. Olyan is előfordult, hogy már potyogtak a bombák. Én viszont félelemből nem mentem be a más házába. Talán nem is féltem. Nem tudom. Nem tudtam felfogni, pedig az iskolában felhívták a figyelmünket arra, hogy ilyenkor mit kell tennünk: ha repülőket látunk, azonnal menjünk be óvóhelyre. Bombatámadáskor ugyanis hazaengedtek.

18 A családi tragédia a Szálasi kormány idején, a nyilas uralom alatt következett be.

Andrew Fuchs a svéd követségen, 2019. augusztus 14-én, a maccabi Európa Játékok alkalmából.
Forrás: budapesti svéd követség facebook oldala

Ezekben az időkben éjjel-nappal folytak a bombatámadások. Zsidó ember létére apám az épület légoltalmi felügyelője lett. Biztosan szerették, pedig tudták, hogy zsidó ember, de ez nem volt téma abban az időben. Jóllehet apám szegény volt, biztosan voltak gazdagabb barátai, mert voltam vele nemcsak kocsmában, de kávéházban is, a hírneves Stefánia kávéházban, amely a Thököly út és a Stefánia út sarkán volt. Ott még lovas konflisok is álltak. Gazdag emberek jártak oda. Hogy apám miképpen kerülhetett ilyen környezetbe, nem tudom. Gondolom meghívták, mert neki arra biztosan nem volt pénze. Egy alkalommal az egyik barátja lovas konflison hozatott haza minket. Az biztos, hogy ez nagy előkelőség volt a számunkra.

Bombatámadáskor le kellett menni az óvóhelyre. Volt olyan éjszaka, hogy háromszor is le kellett mennünk. Amikor megszólalt a légoltalmi sziréna, legtöbbször én vertem a riadót a síndarabon, ami a mi emeletünkön volt a korláthoz kötözve. Anyám mindig lehozta magával a kis elsősegély bőröndjét, amiben sósborszesz, kockacukor és egyéb szükséges dolgok voltak. Amennyire visszaemlékszem, az óvóhelyünk nagyon tiszta volt. Vittünk le székeket, és volt ott egy pad is; a falra akasztva pedig egy hordágy. A mi házunk és a szomszéd ház össze volt kötve, a bunkeren keresztül át lehetett menni az egyikből a másikba. Anyám még a bombázások alatt is gyújtott gyertyát péntek este. Azért, hogy a következő hétre is maradjon még gyertya, sokszor félbevágta, és csak egy felet gyújtott meg.

Apám pedig minden pénteken megáldott minket, akár a lakásban töltöttük a péntek estét, akár az óvóhelyen.

Mivel mindig is kíváncsi voltam, ezért a barátommal felmentünk a padlásra, hogy megnézzük, hogyan szállnak a bombázógépek a budapesti égen. Nagyon rossz helyen laktunk. Pontosan a telefongyár, a Danubia és a vasútállomás között. Ez állandóan célpont volt. A bombázásokat megszoktam.

Majd következtek a beszolgáltatások. Néhány héttel később rendeletet adtak ki, hogy a zsidóknak be kell szolgáltatniuk a rádióikat. A beszolgáltatás ABC sorrendben történt. Nekünk április 26-án kellett leadnunk a rádiónkat. Apámmal el is vittük a rádiót a Stefánia útra. Így számunkra megszűnt a zenehallgatás. Aztán egyre-másra jöttek a rendeletek. A többségére persze nem emlékszem, mert még kisgyermek voltam. Moziba nem járhattunk. A szüleimmel egyébként sem voltam sokat moziban, mert nem volt rá pénzünk. Én azért néha elmentem a barátommal a „Homérosz” moziba, amely a Gizella úton volt. Beszöktünk, vagy talán a jegyszedő elnézett felettünk.

Az egykori (mára eltűnt) emléktábla az utcafronton és a mai emléktábla az udvaron.

Nyár elején megkezdődtek az előkészületek a zsidók összetömörítésére Budapesten. Június közepén a fővárosi polgármester rendeletben jelölte ki azokat a házakat, ahova a zsidóknak át kell költözniük.[19]

A magyar történelem legdrámaibb, legsötétebb időszaka 1944. október közepén kezdődött, amikor a nyilas hordák átvették Budapesten az uralmat. Zsidó polgártársaikat a Dunába lőtték, és a város különböző részein raboltak és gyilkoltak. Valósággal vadásztak ránk, zsidókra. Szálasi pribékjeinek mi csak „büdös zsidó”-k voltunk! Ez a magyar nép szégyene, a történelem legsúlyosabb bűne.

Ekkor már elkezdtem félni, hogy ez miért is van, miután már több német katonát és nyilast láttam az utcán. Itt már jöttek az új rendeletek, és ebben az időben folyamatosan történtek bombázások; több esetben le kellett mennünk az óvóhelyre.

Ekkor jött a rendelet a zsidók összetelepítésére Budapesten. Jöttek is a nyilasok a házba. Egy napon zuglói nyilasok jöttek – hárman –, hogy összeszedjék a zuglói zsidókat, és a házban és az utcában lakó zsidókat kivezényelték az utcára. A szüleim számíthattak rá, hogy jönnek *értünk, mert össze* voltunk csomagolva, apámnál és anyámnál is volt bőrönd, és mi gyermekek is vittünk valamit. Amint mentünk le a lépcsőházban, az egyik nyilas úgy megütötte apámat, hogy felrepedt a szája – vagy az orra vére indult el –, és véres lett az arca. Én elkezdtem sírni, és a nyilas lábába rúgtam. Anyámtól akkor kaptam először pofont. Sajnos ez volt az utolsó is. Az utcán is tovább sírtam.

A mi házunkban három zsidó család lakott, de a szomszéd házakból is összeszedték a zsidókat.

Amikor leértünk az utcára, ott már voltak zsidó családok összegyűjtve. Nyilasok vigyáztak rájuk. A Francia út 45-ben a zsidókkal együtt még a tulajdonost is kivezényelték. Gyermekek voltunk, nem sok felnőttel. Talán 9–10 lehetett. A nyilasok két csoportba osztottak. Ezt mind a nyilas banda hajtotta végre ott, a helyszínen, a Francia út 45-ös számú ház előtt, Budapesten.

Emlékszem, hogy innen gyalog mentünk a Rákóczi út 51. szám alatti csillagos házba, egy III. emeleti lakásba, amelynek a számára már nem emlékszem pontosan.[20] Anyám és apám bőröndöket vittek. A nővérem hozta a mackóját. Nem tudtuk, hogy hova megyünk. A nyilasoknak gépfegyverük és puskájuk is volt. A lakásban már nagyon sok zsidó volt, 7-10 biztosan, de az is lehet, hogy többen, 10–12-en. Nem tudom, kikkel voltunk együtt. Biztosan ismeretlenek voltak. Ők a két nagyobb szobán osztoztak. Nekünk egy, a gangra néző kis szoba jutott, ami korábban cselédszoba lehetett. Négyen voltunk benne, a nővérem, a szüleim és én magam. A szüleim kapták meg az ágyat, a nővérem és én pedig egy földre tett matracon aludtunk. Miképpen volt a főzés? Nem tudom, de arra emlékszem, hogy ettünk valamit.

19 Farkas Ákos polgármester 1944. június 16-án kiadott 147.501-514/1944-IX. számú rendelete. Lásd http://www.csillagoshazak.hu/

20 Ma Esprit Hotel. Lásd: Francia udvaros bérházak Budapesten – Rákóczi út 51. https://www.octogon.hu/epiteszet/franciaudvaros-berhazak-budapesten-rakoczi-ut-51/ - utolsó letöltés 2023. március 9.

A bombázások ekkor is folytak. Kijárási tilalom volt. Nem emlékszem, hogy pontosan hány napig voltunk ott. Számomra itt kezdődött a borzalom időszaka. Korlátozva voltam a szabadságomban, az utcán, és nem tehettem azt, amit korábban. Be voltunk zárva. Kijárás csak egy meghatározott kis időben volt lehetséges.

Emlékeim szerint valamikor talán volt egy rendelet, hogy levehetjük a sárga csillagot. Nem tudom pontosan, de biztosan kellett lennie, mert levettük a csillagot.[21] Nagy volt az öröm mindenki közt, akik ott, a házban, zsidók voltak. Le is vették, a szüleimmel együtt. Én, mint csintalan gyermek, nem akartam levenni a csillagot. Kaptam is apámtól egy pofont az utcán, és felszaladtam anyámhoz, hogy vegye le nekem is. Megnyugodtam, hogy többé nem vagyok egy rossz, csintalan gyermek. Hamarosan azonban jött a rendelet, hogy vissza kell tenni a sárga csillagot. Nem tudom, hogy mennyi ideig nem kellett viselnünk a csillagot, de arra határozottan emlékszem, hogy levehettük egy rövid időre.

A beköltözésünk utáni napokban keresztény felekezetek jelentek meg, hogy áttérítsenek, és megmentsék a zsidókat. Tudomásom szerint református és evangélikus lelkészek voltak. Ezeknek az embereknek köszönet jár és elismerés. Annyi – közel 80 – év után kötelességemnek tartom, azoknak a túlélőknek és mártíroknak nevében, hogy elismerésem és köszönetem fejezzem ki az egyházuknak a kegyetlen Szálasi rendszerben végzett munkájukért és zsidó emberek megmentéséért.

A nyilasoknak szabad bejárásuk volt a házba. Ebben a házban több nyilast láttam, mint német katonát. Egy alkalommal mindenkit letereltek az udvarra, és mielőtt elhajtottak volna minket, ott, mindenki előtt, agyonlőttek egy konflistulajdonost és a testvérét. Miért? Ki tudja? Mert zsidók voltak?

A ház zsidóságát erről a helyről vitték, feltartott kezekkel, sorba állítva, nyilasok és csendőrök kíséretében, a Tisza Kálmán téren álló Városi Színházba,[22] amely zsúfolásig tömve volt mindenhonnan odahurcolt zsidókkal. Ide telepítettek minket is. Ott padokon és székeken aludtunk. Nem tudom, meddig voltunk ott, de pár napig biztosan.

Majd mindenkit kiengedtek, és visszamentünk a Rákóczi út 51-be. A szüleimet később innen vitték el.

Néhány nappal később megint jöttek a nyilasok, és összetereltek minket az udvaron. Innét feltett kezekkel vezényeltek minket a Dohány utcai zsinagógáig, amely tele volt zsidó emberekkel, akiket nyilasok és csendőrök felügyeltek. Mi is bekerültünk ide, és a templom jobb oldalán kaptunk helyet. Emlékszem, hogy a Tóra emelvényen ott állt fent nagy büszkén egy kövér, kb. 70–90 kg-os ember, feltűnő egyenruhában és nyilas karszalaggal a karján. A zsinagógában zsidó munkaszolgálatosok osztottak kenyeret. Unokabátyám, Stark Sándor, az anyám öccse is a munkaszolgálatosok között volt. Ő Oroszországból jött vissza, de később az ún. halálmenetben[23] kivitték Bergen-Belsenbe. Ő túlélte a Vészkorszakot.

21 Ilyen rendelet nem létezett. Ettől függetlenül mindenféle hírek terjedhettek az emberek között. Ez az emlék vélelmezhetően 1944. október 15-re vonatkozhat, amikor Horthy Miklós kormányzó megpróbált kiugrani a háborúból – sikertelenül.

22 Ma Erkel Színház a mai II. János Pál pápa téren.

23 „Kényszermunkások vagy deportáltak hosszú, akár hetekig tartó gyalogmenetben történő továbbítása egy másik munkahelyre vagy koncentrációs táborba, amelynek során a foglyok megfelelő élelmezés és szállás híján tömegével pusztultak el.” https://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/halalmenet/ – utolsó letöltés: 2023. március 9.

Eltűntem a szüleimtől, mert barátokat akartam keresni. Minket, gyermekeket nem engedtek ki a zsinagógából. Az udvarról puskalövéseket is hallottam. Sajnos ott is voltak áldozatok, de voltak, akik próbáltak minket védelmezni, mint a cionista földalatti mozgalom, a különböző felekezetek emberei és Raoul Wallenberg csoportja, akik ezekben az időkben jelen voltak.

Nem tudom, hogy pontosan mennyi ideig maradtunk a zsinagógában, de nem lehetett több néhány napnál. Kaptunk valami ennivalót, majd ismét elengedtek. Visszamentünk a Rákóczi út 51-be.

Néhány nap múlva ismét megjelentek a nyilasok és a németek a házban. Velünk szemben volt egy szálloda, ahol német tisztek laktak, és történt valamiféle merénylet. Ezt már később tudtam meg, a háború után, az otthonokban.

Kegyetlen dolgokra emlékszem, amikor a nyilasok és a csendőrök bejöttek. Voltak, akik próbáltak elbújni, de megtalálták őket. Az egyik lakó az 5–6. emeletről kiugrott az ablakon, de az is lehet, hogy a nyilasok lökték ki. Persze nem élte túl. A 16–60 éveseket levezényelték az udvarra. Sokan vitték a gyermekeiket is. Nekünk anyám azt mondta, hogy maradjunk, mert nemsokára visszajönnek. Emlékszem, hogy a gyermekek kint álltak a gangon. Mivel torokgyulladásom volt, és 40 fokos lázzal feküdtem, anyám még be is csavart egy vizes lepedőbe. Azzal búcsúzott a nővéremtől, hogy vigyázzunk egymásra. Apámmal együtt megcsókoltak, és lementek az udvarra felsorakozni.

A szüleimet ekkor láttam utoljára. Bergen-Belsenbe vitték, ahol meggyilkolták őket. Nem tudtak visszajönni a gyermekeikhez, de ők bennem élnek, mert a lélek sosem hal meg. Nevük a budapesti Kozma utcai zsidó temetőben a bergen-belsen-i halottak emléktábláján van feltüntetve. Sajnos nem voltunk abban a helyzetben, hogy meg tudtuk volna vásárolni a svájci papírokat, és akkor a szüleim talán túlélték volna a szörnyűségeket.

Sok gyermeknek a szülei elválnak az életük során, és ezek a gyermekek anya vagy apa nélkül nőnek fel. Ezért már a gyermekkorban kialakul egy hiányérzet, viszont az egyik szülő mégiscsak megmarad a gyermek számára, jóllehet az ilyen gyermekben mindig is lesz egy élettörés az élete során. A szülők válása ugyanis kettejükön múlik; ez az ő döntésük.

A szüleim esetében nem ez volt a helyzet. Ők szerették egymást, és minket, a gyermekeiket, is. Esetünkben a társadalom választotta szét a szüleimet egymástól, és minket, gyermekeket, a szüleinktől. Az én esetemben a szüleimet a szemem láttára rabolták el a magyar nyilasok. Fiatalon Bergen-Belsenbe hurcolták, ahol megölték őket. Edittel, a nővéremmel, egyedül maradtunk, mint a világ árvái. Mindent elraboltak tőlünk, ami a családi élethez tartozik, amit a családnak meg kell valósítania: a szeretet, a biztonságot. A világ egyik legerősebb hatalma tört rá a zsidóságra. Minden jogot elvettek tőlünk. Az akkori magyar kormány és társadalom bűne a második világháború rémtette, az irányított népirtás.

Azt a nagy fájdalmat, amit a szüleink érezhettek irántunk, nem lehet leírni. Elveszítették a gyermekeiket, akik ott maradtak a bizonytalanságban. Mindez a Vészkorszak idején következett be.

8 éves voltam, amikor elveszítettem a szüleimet. Szembe kellett néznem azzal, hogy ez megtörtént. A lelki fájdalmamat nem tudom leírni, és megmagyarázni. Szemben azokkal a gyermekekkel, akik 7–8 évesen a szüleikkel egy családban nevelkedhettek, én többé nem érezhettem azt a gyermeki érzést, hogy odabújok az egyik szülőhöz. Fiatalságom hajtóereje talán a kíváncsiság lett, amely egész életemben végig kísért. Tudom, hogy nem mindig a tehetség számít, viszont jó, ha van. Fontos, hogy amikor az ember kap egy pofont az élettől, akkor fel tudjon állni. Én az élettől nagyon sok pofont kaptam, de mindig felálltam. Sosem adom fel. Lehetséges, hogy makacs is voltam, de az is lehet, hogy ezt az apámtól örököltem. Ezek a pofonok egész életem folyamán erősítettek.

Életünk egy olyan tágas játszóterep, amibe nagyon sok minden belefér: fájdalom és szeretet egyaránt. Sajnos nekünk a nővéremmel a szüleink elvesztése után csak a fájdalom maradt. Edit nővéremmel egyedül maradtunk, elveszítettük a szüleinket, és ők pótolhatatlan veszteséget jelentettek számunkra. Mi nem csupán a meggyilkolt szülők árvái lettünk, hanem egy felszámolt, elpusztított és meggyalázott civilizáció elárult gyermekei is. Ezért nem szabad soha többé megengedni, hogy eluralkodjon a gyűlölet és a kirekesztés.

Nekünk nem adatott meg, mint más hasonló korú gyermeknek, a szülői szeretet és tanítás. De amíg velünk voltak, és megtehették, csak a jóra neveltek minket. Sok minden kimaradt az életünkből, ami pótolhatatlan. Ezeket nem lehet pótolni, ezzel együtt kell élnünk. Hogy ezt túléltük, csak a csodának köszönhető.

Én a Rákóczi út 51-ben több nyilast láttam, mint német katonát. Ott maradtunk ketten a nővéremmel: a 12 és a 8 éves gyermek. A házmester – aki keresztény volt – hozott fel nekünk

ennivalót. Több napig egyedül voltunk, amíg valaki értünk nem jött. Hárman voltak és egy katona. A szomszéd házban is voltak ottmaradt zsidó gyermekek. Engem egy másik gyermekkel együtt elvittek Zuglóba , egy Mexikói úti csillagos házba (42/b),[24] ahol idős emberek laktak. Egy-két napig voltunk ott. A földön aludtunk. Fiúk voltunk, mert a lányokat a hegyekbe vitték.

Később tudtam meg, hogy minket a Raoul Wallenberg csoport mentett meg, amely összeszedte a bujkáló zsidó gyermekeket, lányokat és fiúkat. Nem tudom, hogy kik voltak. Ezeket akkor tudtam meg, amikor beszéltem azokról a helyekről, ahol én is jelen voltam. Ha később nem kerülök be a cionista otthonokba, akkor ezt sosem tudom meg. Mind a mai napig hálás vagyok Wallenbergnek és az ifjú cionistáknak, hogy megmentettek.

24 http://www.csillagoshazak.hu/hazak/XIV/mexikoi42b.

Andrew Fuchs (Fuchs Endre) Budapesten.

Ezek az emberek elvittek egy másik csillagos házba, a Thököly út 83-ba, ahol a zsinagóga is volt. A nyilasok ide is bejöttek. Itt is pár napig voltunk. Szintén ugyanazok az emberek, aki elhoztak a Thököly útra, a Dob utca 90-be vittek minket, amely védett ház volt, és a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alatt állt.[25] Emlékeim szerint Dr. Antal László vezette.[26] Amikor oda bevittek, ott már telt ház volt. Sokan a pincében aludtak. Magam is szalmazsákon aludtam, hol a pincében – többnyire ott –, hol fent a házban.

A Dob utca 90-ben összetalálkoztam az unokatestvérünkkel, Klinger Gyurival, aki egy évvel volt idősebb nálam, de nem tudom, hogy ő hogyan került oda. Később a nővérem is odakerült. Boldog voltam, hogy újra együtt voltunk, és biztonságban éreztem magam. Emlékszem, hogy sokat éheztem itt. Ide volt szomszédunk, a keresztény Ónodi néni és lánya, Ildikó, hoztak be nekünk ennivalót, pedig biztosan nekik is kevés lehetett. Az Örökkévaló áldja meg a leszármazottaikat is. Ámen.

Csak jóval később – már felnőtt koromban – tudtam meg, hogy a házban, ami a Magyarországi Bőripari Munkások Szövetsége tulajdonát képezte, cionisták gyermekotthont rendeztek be a Nemzetközi Vöröskereszt kezelésében és oltalma alatt.

25 http://www.csillagoshazak.hu/hazak/VII/dob90. A Magyarországi Magántisztviselők Szövetsége és a Magyarországi Bőripari Munkások Szövetsége közös tulajdona volt. Friedrich Born a magyar Külügyminisztériumnak 1944. október 22-én küldött jegyzékében jelezte a Dob utca 90 védelem alá helyezésének az előkészítését. Bányai Viktória – Dombi Gábor – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter – Lénárt András – Vörös Kata 2020, 26.
26 Szocialista cionista, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja. Lásd Ságvári Ágnes.

A nevelők már akkor arról beszéltek, hogy van egy Eretz Israel, és oda fogunk alijázni. Én örültem is, hogy kikerülök az otthonból, és mondtam is a nővéremnek, hogy megyek Palesztinába. Ő azt mondta, hogy ő nem megy. Így én is elkezdtem gondolkodni, hogy hogyan fognak megtalálni a szüleim, ha elmegyek. Ezért úgy döntöttem, hogy én sem megyek el.

A légitámadások folyamatosak voltak. Mintegy 500 vagy 1000 gyermek és 100 felnőtt volt itt elhelyezve, amit szintén később tudtam meg, de nem vagyok biztos a számokban. Abban az időben csak azt tudtam, hogy sokan voltunk.

A Dob utca 90-ben tisztaság uralkodott. Külön elsősegély szoba is volt, ággyal. A szomszéd házból átjárás csak akkor volt, ha bombatalálat érte.

A Dob utca 90-ben nem láttam német katonát, de annál több nyilast, akik rendszeresen bejöttek. Emlékszem, hogy egyszer egy fiatalt le is lőttek az udvaron. Másnap ott láttam a holttestet letakarva a fal mellett.

Volt, hogy behoztak egy nyilas ruhába öltözött fiatalembert, akit már az utcán agyonvertek. Ilyesmi egy pár alkalommal történt meg, mivel vagy zsidók, vagy cionisták, vagy a kommunista ifjúság szövetségéhet tartozók lehettek. Ezeket nehéz volt átélni, de még visszaemlékezni is fájdalmas. Időközönként a nyilasok végig a kapu alatt sorba állítottak minket, gyermekeket, és a felnőtteket. Meg voltam ijedve, mert a felnőttek közül sokakat elvittek. Sohasem tudtuk meg, hogy mi történt velük. Mi ott maradtunk. Borzasztó félelemben volt részem. Erőteljesek voltak a bombázások, és utcai harcok is folytak. A nyilasok bejöttek, kitereltek az udvarra, és az időseknek fel kellett tenniük a sárga csillagot a ház elejére. Ezt mindnyájan végignéztük. Néhányszor megismétlődött, hogy levették, majd visszatették.

Egy nap a nővérem azzal jött le a pincébe, hogy a ház alá van aknázva, fel akarják robbantani. Akkor nagy volt a kavarodás. A nyilasok ki-be jártak. A nővérem tőlem és Gyuritól megkérdezte: „Jöttök vagy nem jöttök? Én megyek a nagyszüleinkhez.” Ekkor tudtam meg a nővéremtől, hogy a szovjet hadsereg már felszabadította Zuglót. Természetesen igent mondtunk. A nővérem, én és az unokatestvérünk elindultunk Zuglóba. A belvárosban utcai harcok folytak. Mi, a 12, a 8 és a 7 éves gyermekek, kapualjból kapualjba futva tettük meg a Dob utca 90 és a Törökőr utca 16 közötti közel 4 km-es távolságot. Ma már nem tenném meg. Bármikor eltalálhatott volna egy puskagolyó, de Isten vigyázott ránk.

ÁRVÁN A FELSZABADULÁS UTÁN

A háború alatt a nagyszüleim a Kolumbusz utcában voltak védett házban, de addigra már visszatértek az otthonukba. Amikor a zuglói nagyszüleink házához megérkeztünk, azt szovjet tisztek foglalták el. A nagyszüleimet a szuterénben találtuk. Mi tehát a szuterénben aludtunk, a szovjet tisztek pedig fent a házban. Itt a tisztektől már kaptunk ennivalót. Nagyapám meg is barátkozott velük.

Budapest még nem szabadult fel, ostrom alatt állt. Az orosz ágyuk Zuglóból, a bolgár kertészetből lőtték a belvárost és Budát.

Abban az időben úgy éreztem, hogy megmenekültem a haláltól, a nyilas gyilkosoktól. Biztonságban éreztem magam az orosz tisztek között. Hálás vagyok a vörös hadseregnek, hogy felszabadított.

A nagyszüleimnél mintegy 2–3 hétig maradtam, amíg Budapest fel nem szabadult. Emlékszem, hogy a felszabadulás után egy Joint otthonba jártam rendszeresen ebédelni, amely Zuglóban (Bácskai út 58/b) volt. Itt egy gyermekotthon is működött. Néha ott is aludtam.

Majd a nővéremmel elkerültünk Pécsre, egy gyermekotthonba, amelyet szintén a Joint tartott fenn. Arra emlékszem, hogy ott mindenki rühes és tetves volt, ezért mindenkit lefertőtlenítettek, és levágták a hajunkat. Itt már jó volt, mert végre először rendesen jóllakhattam. A nővérem nem sokáig maradt ott, mert nem akart közösségben élni, ezért a nagyszüleink magukhoz vették. Én ott maradtam egyedül, amíg az otthon be nem zárt. Ebben az időben nem nagyon tartottam a kapcsolatot sem a nővéremmel, sem pedig a nagyszüleimmel.

Pécsről felkerültem Budapestre, a Bácskai úti árvaházba. Majd ez is bezárt. Onnét a Mexikói út 43. szám alatti otthonba, majd a Pesti Izraelita Hitközség Vilma királynő útja 25–27. szám alatti fiúárvaházába kerültem.[27] Az árvaház belövést kapott, romokban volt, de működött még benne a zsinagóga.

Innét Újszegedre kerültem, az Alsó kikötő sor 10-be. Ez már egy cionista[28] otthon volt. Itt már jobb volt. Jók voltak a nevelők. A második osztályt itt végeztem el. Az iskola az otthon mellett volt. Az iskolából nem sok mindenre emlékszem, de arra igen, hogy egyik héten délelőtt, a másik héten pedig délután jártunk be.

Mivel háború volt, mi árva vagy félárva gyermekek voltunk. Heller Ágnes filozófus is itt volt ebben az otthonban.

Itt nagyon szerettem a nevelőket, mert sokat foglalkoztak velünk, pláne az olyanokkal, mint én. Kirándultunk, sportoltunk. Itt tanultam meg rendesen úszni. Egyszer egy úszóversenyt is nyertem, amit a Szegedi Úszók Egyesülete szervezett.

---

27 A Pesti Izraelita Hitközség nagy múltú fiúárvaháza a Vilma királyné útján (utóbb Gorkij, ma Városligeti fasor) 1945 után a holokauszt árváinak adott helyet, akárcsak a Délibáb utca 35.-ben működött leányárvaház.
28 Vélelmezhetően a Makkabi hacair otthona. A háború utáni gyermekotthonokról bővebben lásd Bányai Viktória – Dombi Gábor – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter – Lénárt András – Vörös Kata 2020.

A cionista nevelés, amit itt kaptam, erősített meg engem. Minden pénteken vagy szombaton mentünk a szegedi zsinagógába. Ebben az időben a hidak le voltak bombázva; kompon keltünk át a Tiszán. Itt már sok szó esett az alijáról, hogy majd mind elmegyünk Palesztinába, ezért héberül is tanultunk. Innét sokat kimentek Palesztinába – alijáztak. Nekem is többször lett volna lehetőségem alijázni, de nem mentem, mert abban reménykedtem, hogy a szüleim hazajönnek, de legalábbis valami életjelet adnak.

Ebben az időben a deportálásból visszatért szülők ellátogattak hozzánk is. Nekik a Joint[29] vagy a Vöröskereszt segített megkeresni az elveszett gyermekeiket. Sok örömteli találkozás volt. Boldogok voltak egymást viszontlátni a szüleikkel. Én is velük együtt örültem, mert reméltem, hogy nemsokára az én szüleim is ugyanígy megérkeznek majd értem. Éjjelente sokszor sírtam az ágyamban, hogy miért nem jönnek már, amikor olyan sokakat megtaláltak már a szüleik.

Később ez a hely is megszűnt. Ismét felkerültem Budapestre, egy otthonba. Majd elkerültem Debrecenbe, a Böszörményi út 21-be. Ez egy katonai kórház volt, amit átalakítottak zsidó gyermekotthonná, amely a Joint-hoz tartozott.[30] Minden pénteken vittük a sóletet szombatra a pékhez, a Böszörményi úti malomba.

Itt folytattam az iskolát. A Simonffy úti zsidó iskolában jártam ki a negyedik és ötödik osztályt, amíg nem államosították. Dr. Weisz Miksa főrabbi lányával, Eszterrel jártam egy osztályba. Azért emlékszem rá, mert szép volt és okos. Sokszor segített nekem a leckével. Emlékszem, hogy egyik napról a másikra angol helyett oroszt kellett tanulnunk, és ugyanaz a tanár tanította az oroszt, aki előtte az angolt.

A bár micvám is Debrecenben volt; az iskola udvarán álló zsinagógában. Weisz főrabbi készített fel, és ő intézett mindent. A bár micvámon tele volt a zsinagóga, és ez alkalomra egy gyönyörű táleszt kaptam. A másik „ajándék” az volt, hogy aznap mindenki azt csinálta az otthonban, amit én mondtam. Ezzel nem éltem vissza, de jó ebédet kértem a konyhán.

Egy nap a gyermekotthon igazgatója behívatott magához. Tőle tudtam meg, hogy a szüleimet Bergen-Belsenben gyilkolták meg. Nagy volt a lelki fájdalmam, de a nevelők rendesen foglalkoztak velünk. Mindig elfoglaltam magam: sporttal, tanulással, énekkarral stb.-vel.

Amikor ez az otthon is megszűnt, 1948–1949 táján, ismét felkerültem Budapestre. Néha bementem a Joint-hoz ennivalóért és ruháért. Ez a Bethlen téri zsinagóga II. emeletén működött.

Később bekerültem a Tárogató út 2. szám alatti zsidó otthonba, amelynek – emlékeim szerint – dr. Zágon volt az igazgatója. Ezt is a Joint tartotta fenn. Innét jártam a Labanc úti általános iskolába is. Ott végeztem a hatodik osztályt.

Az otthonból emlékszem egypár névre, akikkel együtt jártam iskolába: Gyöngyösi Péter és a testvére, Zsuzsi, Kun Pista, Kun Gyuri, Füredi Tibor. Ők már idősebbek voltak, és külön laktak a földszinten. Volt még Müller Ede és Müller Zsiga, akikkel osztálytársak voltunk.

29 Joint a American Jewish Joint Distribution Committee nemzetközi zsidó segélyszervezet megnevezése.
30 Hanoar hacioni otthon.

Emlékszem, hogy néha elszedtük másoktól az uzsonnát, ha az jobb volt, mint amit mi kaptunk az otthonban

A tanulmányi eredményeim közepesek voltak, viszont nagyon jó volt a hallásom. A torna ének, jeles volt. Benne voltam az iskolai zenekarban is. Az iskolai felvonulásokon én doboltam.

1949-ben egyszer kijöttek az Operaházból az otthonba tehetségeket keresni. Sokan jelentkeztünk. Volt, aki jól zongorázott, másnak a hallása volt jó. Szerencsémre engem is kiválasztottak, ingyen taníttattak volna, de nem használtam ki ezt az alkalmat. Helyette inkább kimentem a fiúkkal focizni az udvarra.

Korábban, úgy 9–10 éves lehettem, az egyik otthonból elvittek pár gyermeket, akiknek jó volt a zenei hallása, színházba. Szerintem azokat, akikről azt gondolták, hogy színészi pályára is alkalmasak lehetnek. Ezért nagyon sokszor ültem a többi kiválasztott gyermekkel az ún. „kakasülőben”. Ez talán a második emeleten lehetett, mert ez volt a legolcsóbb hely. Lehetséges, hogy az otthon fizette, de lehet, hogy ingyen adták.

Lettek volna tehát lehetőségeim zenét tanulni, ingyen, de sajnos az érdeklődésem nem volt rá alkalmas; nem használtam ki a zenei tehetségemet. Később, amikor már tanonc voltam – 1950–1952 között – a Munkaerő-tartalékok Hivatala énekkarában is énekeltem. Gyárakban léptünk fel, sőt még a Rádióban is felvettek minket.

Amikor felnőttebb koromban kikerültem az életbe, akkor a napi megélhetésem volt az életcélom, és nem az éneklés. Tudom, hogy sok hibát követtem el. Abban az időben félretoltam az értékes tehetségemet, amiről nem is vettem tudomást. Más hibáimmal sajnos ez is az életemhez tartozik.

Visszatérve az emlékeimhez: ebben az időben rendszeresen jöttek a Tárogató utca 2. szám alatti otthonba a lágerből visszatért felnőttek; szülők, akik elveszítették a gyermekeiket a holokausztban, és akik árva gyermekeket akartak örökbe fogadni.

Mivel tudták, hogy árva vagyok, az igazgató egyszer behivatott, és megkérdezte tőlem, hogy szeretnék-e családba kerülni, nevelőszülőkhöz? Nemet mondtam. Miért? Nincs rá magyarázatom. Talán nem voltam rá alkalmas. Ezt viszont nagyon finoman kezelték az otthonban.

1949–1950 táján bezárt az otthon. A pontos időre nem emlékszem. 14–15 évesen, egy szál magamban, kikerültem az életbe. Én magam voltam, egyedül. Hallottam, hogy el lehet menni ipari tanulónak. Annak idején apám mindig azt mondta nekem, hogy csak óraműszerésznek tanulhatok. Ez eszembe jutott, és jelentkeztem. Az óraműszerész helyek már be voltak telve, de mondták, hogy rádióműszerész tanulói hely még van. Az is jó lesz, feleltem. Fel is vettek.

Az első évet a Wesselényi utcai tanonciskolában jártam. Heti három napot mentünk iskolába, egyenruhában – ami kötelező volt –, s a másik három napon inastanulóként dolgoztam a Rádió és Filmtechnika Vállalatnál (Rafilm). Itt tanultunk hangosítást, rádiószerelést, filmgépek javítását.

Amikor másodéves voltam, kijött a rendelet, hogy mindenkinek három hónapot tanműhelyben kell töltenie. Én a telefongyárba kerültem, ahol finommechanikai oktatáson vettem részt. A gyakorlati vizsgát az Orion gyárban kellett letenni a Jászberényi úton. Az adó-vevő készülék osz-

tályon tettem le az elektroműszerész vizsgát. Másodévemet az Erdély utcai iskolában fejeztem be. Itt szabadultam fel, mint elektroműszerész. Ebben az időben nem volt lakásom. Sokszor vasúti kocsiban aludtam. Volt, hogy cigány család fogadott be.

Visszamentem, mint segéd, a Rafilm vállalathoz, ahol végre rendes fizetést kaptam. Itt inasidőmben olyan jó volt, mint egy családban. Kaptam egy tanonc-otthont, és ott laktam egy kis ideig a Vág utcában, Budapesten. Innen viszont hamar kirúgtak, mert későn jártam haza. Utcagyerek lett belőlem, de így is tudtam, hogy mit lehet, és mit nem. Rövid ideig itt-ott aludtam. Volt, hogy az utcán, és onnan jártam be dolgozni. Aztán találtam egy ágyra-járást a Bérkocsis utcában, egy szoba-konyhás lakásban, ahol hárman voltunk egy szobában. A tulajdonosnő a konyhában aludt. A másik két szobatársam idős muzsikus cigányember volt, akik a rádiónál muzsikáltak.

Nagyon szerettem a Rafilmben dolgozni, nagyon tetszett a munka. Az egész ország rádiósítását ez a vállalat végezte. Parlament, Hősök tere, élmunkás üzemek stb. Ennek a vállalatnak Kozma György volt az igazgatója, aki maga is túlélte a holokausztot. Megtudta, hogy árva vagyok, és azzal segített, hogy a tanulmányi időm alatt is sokszor kiküldött egy segéddel együtt hangosítani. Így egy kicsivel több pénzt kaptam. Volt pénzem a kétforintos kolbászra és a fél kiló kenyérre.

Nem sokáig laktam a Bérkocsis utcában. Elmeséltem Kozma György igazgatónak a lakáshelyzetemet, és pár napon belül talált nekem egy külön bejáratú kis cselédszobát a Für Sándor utca 15-ben, a III. emelet 10-ben. Nagyon boldog voltam, mert szép, tiszta lakás volt, amin nem kellett osztoznom senkivel. A tulajdonosok elmesélték nekem, hogy a fe-

leség Bergen-Belsenből jött vissza. Néhányszor vacsorára is meghívtak. Ebben az időben dolgoztam, és sportoltam a kőbányai Törekvésben. 1956-ig laktam ott.

Időközben a Törekvésből átmentem az alakuló Spartacus kerékpár szakosztályához. Ennek egyik alapító tagja voltam. Lovas G. versenyző és Bécs Ferenc kiváló versenyző volt a trénerem. Őszintén szólva: azért mentem át, mert kaptam egy Favorit csehszlovák versenybiciklit. Nagyon boldog voltam. A Spartacus sportegylet az akkori szövetkezeteknek volt a sportegyesülete.

A forradalomban véletlenül vettem részt, fegyvertelenül. Egy barátom mentős volt, és meglátott, ahogy 2 kg kenyérrel mentem a Thököly úton. Odakiáltott: „Bandi gyere ide”! Kérdezés nélkül odaszaladtam a kocsihoz. Mondta, hogy nagyon sok a sebesült, és kevesen vannak. Velük maradtam. A sebesülteket szedtük össze. Sajnos nagyon sok volt a halott is. Ekkor úgy érzékeltem, hogy ez a zsidók ellen fordul. Nem a szabadságért. A csőcselék is kibontakozott. A Stefánián jóformán csak nyilas öltözékben levőket láttam; csak a karszalag hiányzott a karjukról. El tudja valaki képzelni, hogy azok, akik túlélték a holokausztot, és visszatértek a szülőhazájukba, mit érezhettek ebben az időkben?

1956-ban, a katonai behívásom előtt, azt a javaslatot kaptam, hogy változtassak nevet, mert az előnyömre lenne. Be is adtam a kérvényt. Pár nap után azonban lemondtam róla. A szüleimet a zsidó Fuchs név származása miatt vitték a halálba, és büszkén vállalták a vallásukat. Ezért úgy határoztam, hogy a szüleim tiszteletére megmaradok Fuchs-nak.

FÜGGELÉK:

Pil-Alpan Mose jelentése a Dob utca 90. alatti gyermekotthonban tett látogatásáról 1944. december 5-én.

„December 2-án és 3-án szomorú eset történt a gyermekházban. Az otthon vezetője, Professzor Sz. elküldte családját a házból, és másnap, az otthont magára hagyva, ő is követte őket. Távozása ijedséget és zűrzavart keltett, rajta kívül további 20 bentlakó gyerek és gondozó hagyta el az otthont. Ez a felelőtlen magatartás arra tanít minket, hogy vannak, akik személyes biztonságukat a gyerekek biztonsága elé helyezik. A levonandó következtetés: a közös felelősség keretéből való kivonásuk. Ezzel együtt nyilvánvalóvá kell tenni a gyermekotthon vezetőségének, hogy az ilyen fajta magatartás komoly problémákat szül, és sok gyermek életét veszélyezteti. Meg kell említeni, hogy a vezetőség azon tagjai, akik helyükön maradtak, mindent megtettek annak érdekében, hogy a házba visszatérjen a rend.

Az otthonban tett látogatásom idején 510 gyermek és 94 felnőtt lakott a házban. A megfelelő oktatási munka végzése érdekében a gyerekeket csoportokra osztották. Végre a fürdési gondok is megoldódtak, és az ebből következő viszketéssel járó betegségek is.

Az élelmiszer mennyisége még mindig nem elegendő, annak ellenére, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt gazdasági osztálya jelenleg a korábbiaknál komolyabban támogatja az otthont. Az otthon vezetősége is megpróbál a gazdasági osztályon könnyíteni, úgy, hogy a gyerekek saját zsebből vásárolják meg azt, ami hiányzik. Ez a jelenség rossz hatással van azokra a gyerekekre, akiknek nincsen pénzük. Az ifjúsági mozgalom fiatal oktatóinak sikerült meggyőzni a gyerekeket a közös kassza nyitásáról, és így kollektív módon megoldani a problémát. A gyerekek ezt a megoldást, mindenki örömére megértően fogadták.

Az eltávozott gondozók helyett újakra van szükség, melyet az otthon vezetősége által ajánlott lista szerint kell megtenni.”[31]

31 Gur, David é.n.: 55.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bányai Viktória – Dombi Gábor – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter – Lénárt András – Vörös Kata 2020: *A vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete*, NÜB, Budapest

Gur, David [2004]: *A vihar közepén. A cionista ifjúsági mozgalmak földalatti ellenállása Magyarországon, a német megszállás idején*, Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulat – Magyarországi Hasomer Hacair, Budapest. https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/education/hungarian/vihar.pdf - utolsó letöltés: 2023. május 8.

Nagy elődeink: Dr. Hevesi Simon (1868-1943). *Mazsihisz* 2019. február 19. https://mazsihisz.hu/kozossegeink/nagy-elodeink/nagy-elodeink-dr-hevesi-simon-1868-1943 – utolsó letöltés 2023. január 30.

Ságvári Ágnes: Szociáldemokraták az üldözött gyermekek védelmezői. Csakazértis Szociáldemokrata Lap 1992. szeptember. https://www.facebook.com/hanti.vilmos/posts/253846984776228/ - utolsó letöltés 2023. március 9.

Veszprémy László Bernát 2017: A humanizmus valódi tárháza". A pesti izraelita hitközség kórháza, 1842–1948. *Szombat* 2017. augusztus 12. https://www.szombat.org/tortenelem/a-humanizmus-valodi-tarhaza-a-pesti-izraelita-hitkozseg-korhaza-1842-1948 – utolsó letöltés 2023. január 30.

NAGY PÉTER – WINTERMANTEL BALÁZS – JAKAB ATTILA

Munkaszolgálat és Jó Pásztor Bizottság
Kerekasztal, 2022. június 15., Holokauszt Emlékközpont

Nagy Péter (a továbbiakban: N.P.): A munkaszolgálat és Jó Pásztor Bizottság kapcsolatáról fogunk majd beszélgetni itt a résztvevőinkkel[1]. Sajnos igazgató úr, dr. Kovács Tamás nem tud ma jelen lenni; úgyhogy én leszek a moderátora ennek a beszélgetésnek. Nagy Péter vagyok, a Holokauszt Emlékközpont munkatársa, és szeretném bemutatni Wintermantel Balázst, a Wesley János Lelkészképző Főiskola doktoranduszát és Dr. Jakab Attilát, a Holokauszt Emlékközpont történészét, ők lesznek a két beszélgető partner.

És mi lesz a mai beszélgetés témája? 1942. július 31-én a honvédelemről szóló 1939-ik évi II. törvénycikkek kiegészítése volt az, ami törvényesítette a munkaszolgálatot. Ez érintette a fajilag zsidónak minősített kereszténeket is. Elsősorban azért, mert a zsidótörvények, különösképpen a harmadik, az 1941. évi XV. fajvédelmi törvény, a házassági jog módosításáról gyakorlatilag elmosták a határokat az izraelita és a keresztény vallású zsidók között. A kerekasztalunknak az lesz a célja, hogy áttekintse, mit is jelentett a törvény által zsidó fajú kereszténynek minősített munkaszolgálatosnak lenni a II. világháború idején.

Az első kérdésem az lenne, hogy mi volt az 1939. évi II. törvénycikk, amit március 11-én hirdettek ki a honvédelemről, és ez mit jelentett a gyakorlatban a magyarországi zsidóság számára?

Wintermantel Balázs (a továbbiakban: W.B.): Kicsit korábbról szeretném kezdeni. Egy hónappal ezelőtt volt itt egy beszélgetés dr. Fazekas Csabával[2], egy ugyanilyen kerekasztal, és már a beszélgetés végén, a közönség soraiban támadt kérdéseknél felmerült a munkaszolgálat [ügye], és akkor nem volt idő kivesézni a témát, és úgy gondoltam, lehet, hogy érdemes lenne még egy picit hátrébb kezdeni, és nem feltétlenül 1939-cel, azért, hogy tiszta legyen, hogy ezt akár hadtörténeti kérdésként is, és nem csak történészi kérdésként is fölvethetjük, hogy ugyanúgy, ahogy a rendszerváltozás után volt sorkatonai szolgálat, és fegyver nélkül lehetett hadkötelezettséget teljesíteni, ez korábban is így volt. Tehát maga az a szó, hogy munkaszolgálat, természetesen bennünk, főleg, akik a témával foglalkozunk, egy óhatatlanul negatív asszociációt kelt magában, de a munkaszolgálat intézménye önmagában nem az ördögtől való fogalom, hiszen az általános hadkötelezettségen alapuló, fegyver nélkül teljesített szolgálat, és az I. világháború után Európa szerte alkalmazott gyakorlat volt.

Ami itt a kiesést jelentette, az az, hogy a Trianoni korlátozásokkal együtt a Magyar Királyi Honvédségben a két világháború között nem volt, mert nem lehetett munkaszolgálat.

És így a magyarországi munkaszolgálat kérdését csak az általános hadkötelezettségről szóló említett 1939. évi II. törvénycikk szervezte újjá, és ebben a törvénycikkben jelenik meg a közérdekű munkaszolgálatnak a fogalma.

A törvénycikkhez kiadott kormányrendelet, ami 1939. július 1-vel jelent meg, előírta, hogy hadtestenként egy-egy közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljat állítsanak fel, azon sorkötelesek számára, akik törvényes hadkötelezettségüknek fegyveres szolgálattal nem tehettek eleget. Az így létrehozott munkaszolgálatnak ekkor még, 1939-ben semmilyen diszkriminatív jellege nem volt. Egy zöld „M" betű volt, ami megkülönböztette a munkaszolgálatosokat a fegyveres szolgálatot ellátóktól. Ugyanakkor azt nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy a közérdekű munkaszolgálat intézményének a felállítása konkrétan egybeesett a zsidók közéleti és gazdasági befolyásának visszaszorítását célzó, úgynevezett zsidótörvények bevezetésével – erről beszélgettünk a múltkor – melyek hatása rövidesen erőteljesen érezhetővé vált a hadseregben is, de ekkor még semmilyen negatív asszociáció nem kapcsolódott hozzá. Ami 1941 tavaszára a gyakorlatban kialakult, a munkaszolgálat rendszere, az 1944 végéig fenn állt, és a kétéves tényleges katonai szolgálatukat a lakóhelyük szerint illetékes katonai parancsnoksághoz berendelt közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljaknál kellett, hogy letöltsék, akiket behívtak, és mozgósításkor a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak az erre kijelölt központokból és tartalékosokból, úgynevezett tábori munkaszolgálati munkásszázadokat állítottak fel. Ezek lehettek katonai vagy nemzetiségi munkásszázadok, és ide nagyon sok, a nemzethűségükben az állam által megkérdőjelezetten, megbízhatatlannak tartott: szerb, horvát, román, kisebb számban szlovák és ruszin nemzetiségű hadköteleseket is behívtak. Tehát nem kizárólag faji megkülönböztetésre szolgált. És akkor itt jön a beszélgetésünkhöz kapcsolódó momentum, hogy a származásuk alapján zsidónak minősülők kisegítő munkásszázadba kaptak behívót, tehát nem is munkásszázadokba, hanem úgynevezett kisegítő munkásszázadokba. És akkor, ami még szintén a kérdéshez kapcsolódik, hogy a kikeresztelkedetteket viszont nem tartották érdemesnek a kisegítő munkásszázadokba, hanem külön századokba osztották be, ugyanúgy, ahogy például a politikailag megbízhatatlannak tartottakat, vagy a származásukra való tekintet nélkül különleges munkásszázadokba osztották be, és akkor ez a karszalagokon látszott, hogy a katonai munkaszolgálatosok hordhatták a nemzeti színű karszalagot, a zsidók sárga karszalagot viseltek. A keresztények és a kikeresztelkedettek viszont fehér karszalagot kellett, hogy viseljenek.

1 A beszélgetés leiratát az előadás videófelvétele (https://www.youtube.com/watch?v=o-DYGFiYc4g; utolsó letöltés: 2023. május 3) alapján készítette az Éliás József Baráti Kör. Az átirat a felvételhez képest stilizálásra került, elhagyva az élőbeszédre jellemző tagoltságot és ismétléseket. Szerkesztette: Wintermantel Balázs).
2 Az 1942-es zsidótörvények (Kerekasztal, 2022. május 18.
https://www.youtube.com/watch?v=xMTWkSQoogg&t=1s; utolsó letöltés: 2023. május 3).

Dr. Jakab Attila (a továbbiakban: J.A.): Igen, gyakorlatilag Balázs szinte mindent elmondott a lényegről, hogy alapjában véve a két világháború között ez tényleg egy nagyon bevett, és elterjedt gyakorlat volt Európában, és akit érdekel, annak ajánlom figyelmébe Szécsényi Andrásnak *A korszellem hálójában*[3] című munkáját, amely pontosan ezt az egyetemi, önkéntes munkaszolgálat rendszerét dolgozza fel a nemzetközi beágyazottságát és a magyarországi megvalósulását is figyelembe véve, nagyjából 1935 és 1944 között. Természetesen nemzetközi kitekintéssel. És ahogy Balázs is mondta, ennek nem volt semmiféle diszkriminatív jellege ebben az időszakban. Annál is inkább, mivel ekkor még a zsidóknak is lehetőségük volt fegyveres szolgálatra. Tehát ekkor még nem diszkriminálták [őket] olyan mértékben a származásuk alapján.

Sőt, a munkaszolgálatot még a nők számára is, – azt lehet mondani –, hogy lehetővé tették, és a Honvédelmi Minisztériumnak alárendelve létrehoztak egy közérdekű munkaszolgálat országos felügyelője pozíciót, amelynek gyakorlatilag az volt a feladata, hogy ezt az egész munkaszolgálatot koordinálja. Hiszen a munkaszolgálatosok munkatáborokban teljesítettek szolgálatot, és alapjában véve a törvény az önkéntesség irányából, a kötelezővé tétel, a kötelezettséggé válás felé próbálta fejleszteni ezt a gyakorlatot. Annál is inkább, mivel a munkaszolgálatosok lehetőséget teremtettek arra, hogy mindazokat a munkálatokat, amelyek ugye a honvédelem számára, vagy később a műveleti területeken szükségesek, tehát: sáncok ásása, aknásítás, aknaszedés, erődítmények építése, különböző szállítási műveletek − ezek lehetővé tették, hogy ne a katonai műveletben ténylegesen résztvevő, tehát a

fegyveres szolgálatot teljesítő egységeknek az erejét, az energiáját és az idejét használják. Természetesen az anyagi források eléggé korlátozottak voltak. Tehát ennek a honvédelmi, úgynevezett közérdekű munkaszolgálatnak alapjában véve az anyagi lehetőségek gátat szabtak. Kezdetben lassan épült ki ez a munkaszolgálatos rendszer és azt lehet mondani, hogy igazából akkor lódult meg egy kicsikét ennek a fontossága, amikor Magyarország belépett a háborúba, és ekkor már növelték a munkaszolgálatos századoknak a számát. Hiszen 1941-től, ugye már szóba került a magyar hadseregnek a részvétele a szovjet − a németek által megszállt szovjet − területek, főleg hátterének a biztosításában, illetve a 2. magyar hadsereg számára is biztosítottak munkaszolgálatos századokat, amelyeknek később nagyon nagy emberveszteségeik voltak. A számozásában is megkülönböztették a zsidó századokat. Ezek a százas számot kapták, illetve a politikailag megbízhatatlan és a nemzetiségi munkaszolgálatosokat [is megkülönböztették], amelyek főleg a négyszázas számot kapták. Azt lehet mondani, hogy alapjába véve a legismertebb a zsidó munkaszolgálatosok története. De például szinte alig van tanulmány, amely a főleg a baloldali munkásmozgalomban kiemelkedett, vagy számon tartott személyeknek a munkaszolgálatát tanulmányozta volna. A nemzetiségiekről pedig nem is beszélve, hiszen a II. világháború után a különböző területek visszakerültek az utódállamokhoz, ahol eredetileg is voltak. És ott már senki nem foglalkozott azzal, hogy a különböző nemzetiségiek hogyan és milyen formában kerültek munkaszolgálatra a magyar honvédség keretében.

3 Szécsényi 2016.

N.P.: Térjünk vissza kicsit 1939-hez. Október 3-án, a püspökkari értekezleten, az ülés 19. napirendi pontjaként, szó esett Kornfeld Móricz báró beadványáról, amelynek eredményeképpen megalakult a Magyar Szent Kereszt Egyesület. Mit lehet tudni erről az Egyesületről? Mi célból jött lére? És milyen tevékenységet fejtett ki?

W.B.: Igen, ahogy említetted te is, báró Kornfeld Móricz tett javaslatot a püspöki kar 1939. október 3-ikai konferenciáján arra, hogy a zsidótörvények által áttértek, úgynevezett konvertiták védelmére, érdekképviseletére alakuljon egy ilyen szervezet. Ezzel meg is alakulhatott, és elnöke 1944-ben Apor Vilmos lett. A létszám egész lendületesen alakult. Tehát az 1939-es megalakulásakor 114 fővel alakult meg az egyesület. 1941-re már elérték az 1948 főt, majd pedig 1944-re, amely − majd később visszatérünk rá – az egyesület végét jelentette, akkor 7301 fő volt az egyesület tagsága. Anyagi alapját főleg gyűjtésekből és gazdag zsidóknak a támogatásából tudták biztosítani. Itt külön kiemelném Weisz Manfréd adományait, aki lehetővé tette, hogy ez az egyesület tudjon működni. Ugyanakkor kapcsolatban álltak a báró Weisz Edit vezette Izraelita Pártfogó Irodával is. Nemrég egy más helyen lévő beszélgetésen említették Závada Pálnak a *Hajó a ködben* című könyvét. Igaz, hogy irodalmi, gyönyörű irodalmi kifejező eszközökkel, de ott lehet a bárónőnek a dicsérendő tevékenységéről olvasni, hogy milyen mentő munkálatokat tett, és hogy az, hogy[an] kapcsolódik a Kornfeld Móricz javaslatelemekből alakult egyesülettel. Helyi csoportjaik voltak az országban, különböző helyen. Néhányat kiemelnék: Szegeden, Győrött, Pécsett, Nagykanizsán, Nagyváradon, Kassán és Szombathelyen. És nagyon sokoldalú tevékenységet próbáltak

kifejteni. Tehát, hogy szinte lefedjék mindazt a szükséget, amit akkor csak segíteni lehetett. Kezdve jogi tanácsadással, anyagi segítséggel, elhelyezéssel, zsidó munkaszolgálatosoknak a segélyezésével. De később, Zichy Gyula érsek vezetésével, az embermentésben is komoly szerepet vállalt. Az más kérdés, hogy sajnos a növekvő nehézségekkel és a közönnyel nem igazán tudtak szembeszállni, és még katolikus vélemények szerint is a püspöki kar és az egész magyar papi klérusnak az egységes fellépésére lett volna szükség, hogy ez az egyesület érdemi munkát tudjon kifejteni – lásd például az embermentés terén. A szervezést Kornfeld Cavallier Józsefre, a Nemzeti Újság szerkesztőjére bízta. És Almássy József, a Központi Szemináriumnak a helyettes rektora volt, aki gyakorlatilag irányította azt. Az Egyesület végéről azt kell tudni, hogy a nyilas hatalomátvétel után egyszerűen feloszlatták. Tehát a tevékenysége legálisan nem volt tovább folytatható.

J.A.: Igen, ezt annyival egészíteném ki, hogy tulajdonképpen a zsidótörvényekkel, a megkeresztelkedett − tehát a keresztténynek minősülő, ellenben fajilag zsidónak minősített keresztények azzal szembesültek, hogy tulajdonképpen ők vallásilag nem tartoznak az izraelita felekezethez és a zsidó közösséghez, ellenben azok az egyházak, ahova ők egyházjogilag és a hit szempontjából tartoznak, azok meg nem igazán fogadják be és zsidókként kezelik őket. Tehát a zsidók számára ezek az emberek keresztények voltak, a keresztény magyar társadalom számára pedig zsidónak minősültek. Azt lehet mondani, hogy ők két szék között a pad alatt találták magukat – a senki földjén. És alapjában véve ez is motiválta Kornfeld Móricz bárót, hogy valamilyen formában, egyfajta szerveződési lehetőséget biztosítson ezeknek az embereknek. Elsősorban azért, hogy hátha ezzel érzékenyíteni tudja a keresztény felekezeteket, ugye itt elsősorban a katolikus egyházról volt szó, mert ez a Szent

Kereszt Egyesület, ez egy katolikus egyesület volt. Tehát, alapjában véve az egyház lehetővé tette számukra ezt a megszerveződést. Ellenben az egyház, azt lehet mondani, hogy nem annyira erőteljesen támogatta, hanem mint egy hallgatólagosan tudomásul vette, hogy ilyen is van. Van egy Szent Kereszt Egyesület, aki a keresztény, a zsidónak minősített keresztény emberekkel igyekszik foglalkozni, annál is inkább, mivel nekik ellehetetlenült az egzisztenciájuk. Ugye nagyon sokan elvesztették az állásukat, munkaszolgálatra kötelezték őket. Tehát a családoknak a megélhetése, a hétköznapi életük, az valamilyen szinten felborult. És azt hiszem, hogy nagyon sokatmondó az egyház hozzáállása és magatartása. Makai Lajos és Rájber Mihály katolikus plébánosok, akik az Egyesült Keresztény Párt pap képviselői voltak – és gyakorlatilag az ő megnyilvánulásuk, megnyilatkozásuk nagyon erőteljesen kifejezi azt a közhangulatot, ami a magyar társadalomban, a magyar keresztények között és a magyar egyházban ebben az időszakban uralkodott. Ezt érdemes gyakorlatilag meghallani. Idézném: „*Mi nem tagadjuk meg őket, tehát, vagyis a megkeresztelkedett zsidókat – mi nem rekesztjük ki őket a keresztény szeretet közösségéből, mi egyenlő értékű testvéreknek tartjuk őket, és megértő lélekkel állunk mellettük, a súlyos áldozat vállalásában.*" Ez a súlyos áldozat ugye, ez a társadalmi, tehát a jogszerűvé tett társadalmi, és gazdasági kirekesztés. „*Hisszük, hogy a keresztségben nyert kegyelem erőt ad nekik arra, hogy ezt a nehéz keresztet megroskadás nélkül tudják hordozni, és mi nem fogunk megszűnni érdekükben, igazságaik érdekében továbbra is dolgozni és harcolni.*" Alapjában véve mit jelent ez a megnyilvánulás? Hogy tulajdonképpen a megkeresztelkedett zsidók vállalják mindazt a szenvedést, mindazt a megpróbáltatást, mindazt az igazságtalanságot, amit a magyar társadalom és a magyar jogrend velük szemben elkövet, ezt alázattal viseljék és a keresztény egyházak imádkozni fognak értük, hogy kellő lelki erejük legyen ezt elviselni. És ez végig így tartott 1938-39-től 1944-ig, és 1944-ben gyakorlatilag már eljutunk oda, hogy majd azt fogják kérni a megkeresztelkedett zsidóktól, hogy a halált is vállalják alázattal és megadással, mert ezzel bizonyítani fogják, hogy ők nem érdekből keresztelkedtek meg, hanem őszintén keresztényekké lettek, és a mártírhalálukkal tulajdonképpen a saját hitüket igazolják.

W.B.: Csak egy nagyon rövid gondolat, hogy a keresztény hitre tért zsidók közül olyanok is érintettek voltak, akik már így születtek. Tehát egy olyan családba születtek bele, amely keresztény családnak mondta magát, semmilyen kötődése és kapcsolata nem volt a zsidó valláshoz. És amikor őt, mint zsidó származásút munkaszolgálatba vitték, akkor óhatatlanul is minden rossz szándékra nem gondolva, azért egy zsidó közösségben a kikeresztelkedett zsidók nem ugyanúgy érezték magukat, mert őket még úgy is vették, hogy elárulták a saját vallásukat, tehát…

J.A.: A hitüket.

W.B.: Igen, tehát, dupla megkülönböztetés is sújtotta őket, mindazon a szenvedésen túl, amiben voltak.

J.A.: Igen, mert gyakorlatilag azt kell nézni, hogy a törvény a nagyszülőket vette alapul. Tehát, ez azt jelenti, hogy szinte minden 1920-ban, 30-ban született, még akkor is, ha keresztény családba született, tehát a mindkét szülője lényegében véve már keresztény volt. Lehet, hogy ők tértek át, sőt szinte biztos, hogy a szülők tértek át, de szinte biztos, hogy egyetlen egy – vagy alig volt olyan megkeresztelkedett zsidó az 1930-as, 40-es években, akiknek a nagyszülei megkeresztelkedtek. Mert ugye a nagyszülők azok ezernyolcszáz-valahányban születtek. Tehát akaratlanul is, a huszonéves unoka mind azzal szembesült, hogy neki mind a négy nagyszülője izraelita felekezetű volt, lehet, hogy az egyik szülő is izraelita felekezetű volt, mert csak az egyik tért át, és akkor reverzálist kellett adni, főleg a katolikus egyházba. És akkor ő hiába nőtt fel keresztényként, vagy keresztény családban, a törvény szerint ő azzal szembesült, hogy fajilag zsidónak minősül. De neki már nem volt kapcsolata az izraelita vallással, mert lehet, hogy a szüleinek sem volt már. Mert az alap a nagyszülők voltak. A nagyszülők pedig az 1800-as években, 1880-1890-ben, még döntő többségükben izraeliták voltak, mert akkor még nagyon − hogy úgy mondjam − gyér volt a tényleges kikeresztelkedés.

N.P.: És még 1942-ben történt egy változás. Tehát július 31-én a magyar törvényhozás az 1942. évi XIV. törvénycikkben módosította az 1939-es honvédelmi törvényt és ezzel törvényesítette a munkaszolgálatot. A kérdésem az lenne: Mit jelentett ez a magyarországi zsidóságot illetően?

W.B.: Az 1942. évi XIV. törvény törvényerőre emelte az 1941 tavasza óta érvényben levő gyakorlatot, mely szerint a zsidó hadkötelezettek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében, kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. Az újdonság az volt, hogy ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik, akkor is, hogyha korábban tiszti, tiszthelyettesi, tisztesi rendfokozatuk volt, vagy karpaszományt viseltek. Tehát ez egy nagyon komoly intézkedés volt. És 1942 tavaszától – ehhez kapcsolódóan − a munkaszolgálatosok nem kaptak egyenruhát, csupán egy jelzés nélküli katonasapkát, amelyről a zsidók esetében hiányzott még a sapkarózsa is, mert – mint az indoklás kimondta –: „a nemzeti színekre méltatlanok", és ezért nem viselhetik. Tehát, hogy itt már igenis jelentkeztek azok a sújtó intézkedések, amelyek az emberi mivoltban is igencsak jelentkeztek. Egy nagyon pici kitérővel megemlíteném, hogy 1942 szeptembertől 1943 júniusig Nagybaconi Nagy Vilmos volt a honvédelmi miniszter, − nem szoktam Horthytól idézni, és nem is biztos, hogy fogok többet – viszont ő mondta, hogy: „Ő az az ember, aki ember maradt az embertelenségben!" Tehát mégis megemlíteném, hogy a Kállay-kormányban volt honvédelmi miniszter és a hungaristák nyomására kellett lemondjon, és ő ehhez a törvényhez kiadott egy – könnyű megjegyezni, mert 55. ezredik számú rendeletet, és próbálta csökkenteni a lehetőségét annak, hogy embertelenségekre kerülhessen sor. Tehát egy olyan HM rendelet jelent meg, ami úgy magyarázta a törvényt, hogy emberséges kereteket próbált kialakítani. De hát ennek nem lett komoly következménye. A 2. magyar hadsereg mozgósítása

és a frontra küldése erősen érintette a munkaszolgálatosokat. Erről már beszélgettünk picit korábban is. 1942 szeptemberében már 152 munkaszolgálatos század volt – ez már hozzávetőlegesen 38.000 főt jelentett – és tartózkodott hadműveleti területen. Az ő megoszlásuk úgy nézett ki, hogy 130 kisegítő század volt – ez azt jelenti, hogy zsidó. 130 olyan munkaszolgálatos század volt, amiben kisegítő századként zsidó származású honfitársaink voltak, és 16 pedig, ami különleges politikai – például oda tartoztak kommunisták, meg egyéb olyan illegális tevékenységet végzők, akik politikailag megbízhatatlannak bizonyultak. És hat útkarbantartó munkásszázad, ezek a keresztény, idézőjelben keresztény munkásszázadok. A munkásszázadok elsősorban a hadseregnek határterületein teljesítettek szolgálatot. Tehát ők vasútvonalakat, hidakat, utakat javítottak, építésre használták őket. Majd pedig, hogyha a tűzvonalba kerültek, akkor inkább műszaki munkát végeztek, pont a megbízhatatlanságuk miatt. Tehát lövészárkot ástak, akadályokat emeltek, erődítéseket, fedezékeket építettek. Viszont a túlzott követelményeket nem tudták teljesíteni, és ezért súlyos büntetések özönét vonták magukra. Szeretném hangsúlyozni, hogy az embertelen bánásmódra, meg ezekre a súlyos visszaélésekre a törvényben sem volt semmilyen írásbeli előírás, utasítás. Hanem a törvényerőre emelt antiszemita intézkedések elindítottak egy olyan általános züllést a hadseregben, amit továbbá erősített a katonai alárendeltségi viszonyoknak a betartása, hogy a hadműveleti területeken eleve egy szabályozatlan viszonyrendszer volt, ahol nem minden úgy alakult, ahogy kellett volna – és főleg ezek voltak, amik súlyos visszaélésekhez vezettek. Akkor említhetném a Vörös Hadsereg által kikényszerített visszavonulást a mínusz 30-35 fokban, ahol az 1500 kilométeres visszavonulás során az éhező, ruhával alig ellátott beteg emberek nem bírták a fáradalmakat, és így vesztett a 2. magyar hadsereg 25.000 fős munkaszolgálatos hazafit, akiknek a 90%-a a visszavonulás során esett el. Tehát nem hadi cselekményekben, nem a fronton, hanem a tűzvonalból való visszavonulás során a lehetetlen, embertelen körülmények miatt. A német megszállás a munkaszolgálatban is új helyzetet teremtett, hiszen a honvéd kisegítő, kiegészítő parancsnokságok tömegesen hívták be a zsidó férfiakat munkaszolgálatra, és így a kisegítő munkásszázadok száma az addigi 210-ről hirtelen felugrott 575-re. Ezzel kapcsolatban van egy olyan érdekes megközelítés, hogy a magyar hadsereg ezzel 125.000 zsidót vont ki a deportálás alól. Ez egyrészt igaz, másrészt viszont, ha hozzátesszük, hogy nem tudjuk, ez a kivonás vajon hány nap túlélést jelentett, egyáltalán jelentett-e? Egyik példa, amit említettem, a visszavonulás, de most jelent meg – nyilván a résztvevők számára ismert, de mint tanulmány, ezért tudom ajánlani: Pusztavámmal kapcsolatban egy nagyon részletes, tényfeltáró munka. És itt tudni kell: igaz, hogy zömében teljesen németek lakta település, de 1944. október 16-án 200 munkaszolgálatost végeztek ki. Tehát az, hogy valakit a hadsereg kivont a deportálás alól, nem jelentett számára korántsem egy életbiztosítást.

Még egy gondolatot szeretnék említeni, hogy a nyilas kormányzat 1944. november végére gyakorlatilag teljesen felszámolta a kisegítő munkaszolgálat intézményét, és innentől fogva kényszermunkásként foglalkoztatták az embereket, zömében az osztrák-magyar határon épülő védőállások építésére. Kihagytam, de csak egy gondolat erejéig visszaugrok rá, hogy 1943 tavaszától viszont az Organization Todt szervezetnek „eladták” a munkaszolgálatosokat, hiszen a munkájukért cserében az ország gazdasági előnyöket könyvelhetett el magának. Vagy olyan terményeket, olyan áron vásárolhatott, amire egyébként nem lett volna lehetőség. Tehát akkor a konklúzió ehhez a törvényhez az az, hogy az 1939-ben létrehozott munkaszolgálat − amelynek korábban semmilyen diszkriminatív jellege nem volt −, aztán hamarosan a zsidók és nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak tartott nemzetiségiek és a politikai ellenzék hadseregen belüli hátrányos megkülönböztetésére szolgáló intézménnyé vált, amelynek nem katonai okai voltak elsősorban, sőt egyáltalán nem voltak katonai okai, hiszen a zsidótörvények az egész magyar társadalomra gyakorolt bomlasztó hatásukat fejtették ki a hadseregen belül is. Tehát a hadseregben csak azok a bomlasztó magatartások jelentkeztek, amiket az egész társadalom már felfokozottan, az egyéb antiszemita jogszabályok és törvények gyakorlatával magáévá tett.

J.A.: Igen, ezt annyival egészíteném ki, hogy 1941 tavaszán már megjelent egy 2870-es számú rendelet, amely a honvédségen belül már bizonyos értelemben törvényesítette az 1939-es második zsidótörvénynek a diszkriminatív megkülönböztetését, és ez alapjában tényleg a zsidónak tekintendő személyek katonai szolgálatáról szól. Tehát már 1941 tavaszán elkezdődött a zsidónak minősített magyar állampolgárok kivonása a fegyveres szolgálatból a munkaszolgálat irányába, és elkezdett leépülni ezeknek a munkaszolgálatos századoknak a honvédség általi felszerelése. Tehát, egyre inkább az honosodik meg a honvédségben, hogy a zsidókat behívják munkaszolgálatra, és gyakorlatilag semmiféle felszerelést: ruhát, bakancsot nem biztosítanak számukra. Így saját maguknak kell gondoskodni – bizonyos értelemben – saját magukról. És az 1942-es törvénynek az általános indoklásában, ott már nagyon világosan megfogalmazódik, hogy idézem: „*A honvédség keretén belül a kisegítő szolgálat az, amelynek ter*ületén a zsidók kiképzése a köz *szempontjából hasznosítható, testi fegyelmezésük és erkölcsi nevelésük is a közre nézve nem kedvezőtlen eredménnyel elvégezhető*”. Tehát a törvény szerint a munkaszolgálatot egyfajta átnevelő, vagy nevelő intézményként is felfogta a honvédség. Tehát, innen van az, hogy alapjában véve a munkaszolgálatos századok parancsnokától, keretlegényeitől függött az az elbánás, amiben ezek a munkaszolgálatosok részesültek. Tehát teljesen heterogén és törvényszerűségek megállapítására alkalmatlan maga a munkaszolgálatnak az intézménye, hiszen a munkaszolgálatosok teljesen ki voltak szolgáltatva annak, hogy emberség, erkölcsi értékrend szempontjából a keretlegények és a parancsnokok körülbelül milyen szinten álltak. Ahol nem volt semmiféle értékrend és erkölcsiség, ott bizony nagyon borzalmas volt az ő életük. És az általános indoklásban szintén megfogalmazódott az az elv, hogy a fegyveres erő egyéni és testületi életének minden vonatkozásában kell zavartalanul érvényesülnie a magyar nemzeti eszme és a keresztény erkölcsi felfogás követelményeinek. Na, most erről a keresztény erkölcsi felfogásról Dorosicsot említeném. Ez a 2. hadsereg visszavonulási útvonalán egy helység Kijevtől nem messze –, ahol több száz beteget, többnyire tífuszos munkaszolgálatost, a magyar honvédség egyszerűen élve elégetett a kórháznak használt pajtában, és akik menekülni próbáltak, azokat lelőtték.

W.B.: Ehhez hadd csatlakozzak egy gondolattal, hogy nagyon szomorú az, hogy a tisztek és a keretlegények sokszor milyen szadizmussal fordultak a munkaszolgálatosok felé, és én úgy gondolom, hogy ebben a Horthy rendszer több évtizedes magvetése és a nagypénteki eseményről való, felelőtlenül végzett keresztény vallástanítás jelentkezik. Így mintha szövetségre léptek volna, mert a MUSZ-os tiszteknek jelentős része tanítókból került ki, tehát egyházi tanítók is munkaszolgálatos századnak a parancsnokaivá válhattak, és többségük a korábban tanítottak,

illetve hallottak hatása alatt szinte démonikus dühhel vetette magát ezekre a szerencsétlen emberekre. Tehát, ebben benne van zömében a társadalom meg az egyházi tanítás vagy a félreértelmezett evangéliumi tanításnak a háttere is – sajnos.

N.P.: Az előbb hallottunk arról, hogy milyen volt a Római Katolikus Egyház viszonya a munkaszolgálathoz. Most térjünk át arra, hogy a Református Egyház ehhez hogyan viszonyult. Ugyanebben az évben, 1942. október 20-án a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Muraközy Gyula, Kálvin téri lelkész névleges irányításával megalakította a Jó Pásztor Missziói Albizottságot. És a kérdésem az lenne: Ki volt Muraközy Gyula, és miért alakult meg ez az Albizottság?

W.B.: Itt is, hogy ha lehet, egy kicsit korábbról kezdeném a történetet, hogy ne két mondattal válaszoljak, mert az előzményeknek azért időrendben elég fontos súlya van. Tehát 1938 decemberében alakult meg a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája, amelynek az volt a feladata, hogy segítséget nyújtson azoknak a zsidó származásúaknak, akiknek csak lehet. Tehát az évszámra szeretném a figyelmet felhívni, hogy 1938 decemberében járunk. Szóltunk a beszélgetés elején a Magyar Szentkereszt Egyesületről, ami 1939 októberében alakult meg, és onnantól fejtette ki a tevékenységét. Hoztam egy érdekes cikket, ezt körbe is adom. Ez a *Református J*övő című újságban jelent meg, és azért érdekes, mert ez 1941. januári cikk. Balkányi Pál közírót tartalékos tisztként behívták és megtették egy munkaszolgálatos század parancsnokává. Balkányi Pálról azt kell tudni, hogy ő a Pozsonyi úti Református Egyházközségben, ahol Bereczky Albert volt a lelkipásztor, ott volt presbiter.

Ez a cikk arról szól, hogy ő, mint keresztény ember, egy munkaszolgálatos századnak a parancsnokaként teljesen megdöbbent azon, hogy mennyire el vannak hanyagolva a protestáns munkaszolgálatosok. Hiszen ellentétben az izraelita vagy a katolikus felekezetűekkel, a protestáns munkaszolgálatosokkal egyáltalán nem törődik a felekezetük. Tehát ez 1941 januárjában volt. És ugye a kérdés is arra vonatkozott, hogy 1942. október 20-án megalakult a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének a Jó Pásztor Missziói Albizottsága. Na de itt, 1941. januárban vagyunk még csak, és 1942. októberig azért eltelt még másfél év. Nem beszélve arról, hogy ha azt nézzük, hogy 1938-tól, 1939-től hány év telt el 1942-ig. Na, most amikor ez a cikk megjelent, 1941. januárban, 1941 közepén − tehát a Jó Pásztor megalakulása előtt egy-másfél évvel, ugye a hónapokat nem tudhatjuk ez esetben pontosan – volt egy találkozó Bereczky Albert vezetésével –, amikor Dobos Károly, dr. Benkó Ferenc államtitkár, az Angol-Magyar Bank elnöke, Péter János, Muraközy Gyula, Pákozdy László, Nagy Gyula, Sebestyén Andor és sok más, a Református Egyházban vezető szerepet betöltők felkeresték Ravasz László püspököt arra kérve, hogy az egyház hozzon létre egy hivatalos embermentő szolgálatot – elsősorban zsidó származású protestánsok, de mások védelmére is. És ekkor ez a bizottság még nem került megalapításra. És még két momentumra szeretném felhívni a figyelmet, ahogy így visszaemlékezésekben olvassuk, mint szállóigeként szokták mondogatni. Az egyik az, hogy „*Afrika előtt, Afrika után*", a másik az, hogy „*Sztálingrád előtt, Sztálingrád után*". Tehát, 1942. november 4-én volt egy fordulópont a világháború történetében − ez az észak-afrikai hadművelet volt az El-Alamein-i ütközet során, ahol nagyon súlyos veszteséget szenvedett, még Sztálingrádnál is jóval nagyobb veszteséget szenvedett a Wehrmacht, és 1943 májusában fegyverletételre került sor. Sztálingrádról meg nem kell különösebben beszélni, az mindenkinek a tudatában van, hogy azzal, hogy a szovjet csapatok ott döntő vereséget mértek a tengelyhatalmakra, innentől kezdve a háborúnak a kimenetele már nem volt kérdés. Tehát nyilván voltak, akik bíztak a csodafegyverben, nyilván voltak, akik bíztak a saját elszánt addigi évtizedes antiszemita politikájukban, és nyilván nagyon sokan féltek az orosz felszabadító csapatoktól, de az, hogy a háborúnak mi lesz a következménye, és hogy Németország elveszti a háborút: az innentől kezdve nem lehetett kérdés!

Azért hoztam ezt ennyire előre, mert számomra egyáltalán nem világos az, hogy miért kellett eddig várni, miért kellett megvárni azt, hogy már egyértelmű legyen, hogy akkor itt mentsük, ami menthető – legalábbis számomra ez derül ki – hiszen, ugye szintén nem volt ez kérdés, de azért csak egy gondolatban hadd említsem meg, hogy azért Ravasz László az első két zsidótörvényt megszavazta, a harmadiknál már tartózkodott, és nagyon-nagyon komoly nyugati személyek – többek között: Karl Barth – is fölhívta a figyelmet, hogy ez az irányvonal nem lesz jó, mert akkor a magyar protestantizmus is a Deutsche Kirche felére, vonalára fog esni, ha itt nem fog történni valami. Tehát, hogy már muszáj volt valamit tenni. És csak, amikor már nagyon-nagyon muszáj volt, akkor ez meg is történt. 1942. október 20-án a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje megalakította a Jó Pásztor Albizottságot. Ugyanakkor, ez a megalakítás számomra még mindig nem egy sikertörténet, mert azzal, hogy megalakult – és ez nagyon sokszor elhangzik, hogy október 20-ikán megalakult az Albizottság –, gyakorlatilag még senkinek nem tudtak segíteni, hiszen az Albizottság nem működött. A püspök és környezete öt személyt keresett meg, hogy vállalják el ennek az Albizottságnak a vezetését, és ezt mind az öten visszautasították. Tehát volt egy jogilag létrehozott bizottság, amely ugyan megalakult, de nem tudott működni. És Éliás József volt az a személy, aki hatodikként felkérésre került. Dobos Károly utazott le hozzá Ceglédre, és fölkérte erre a szolgálatra. Éliás József hívő, református ember volt, és az aznapi igéje az volt, hogy „*Vegye fel az én igámat, aki követni akar engem!*" És ez volt, ami meggyőzte őt – ez az evangéliumi idézet. Ez volt, ami meggyőzte arról, hogy neki vállalnia kell ezt a szolgálatot, és december 4-ére született meg ez a döntés, hogy Éliás József elvállalta a Jó Pásztor Albizottságnak a vezetését. Ez egy nagyon fontos momentum, de még innentől sem tudjuk azt mondani, hogy a munka érdemileg haladt volna. Éliás József ekkor 28 éves volt, és Cegléden segédlelkészként dolgozott. Se apparátusa, se szervezete, se anyagi bázisa nem volt arra, hogy ezt a bizottságot működtetni tudja. A püspök nagyon komoly instrukciókat adott neki. Nyilván a hallgatóságnak ismert, de akiknek nem, ajánlom figyelmükbe Szenes Sándor *Befejezetlen múlt*[4] című könyvét. Ebben nagyon sok interjú jelent meg, többek között Éliás Józseffel is. És itt le van írva a teljes püspöki beszélgetés, mármint Éliás József visszaemlékezésében. A legeslegutolsó mondatot szeretném kiemelni: „*a püspök azt mondta, hogy nem adhat azonban helységet a Konvent központjában és nem nyújthat anyagi segítséget a munkámhoz*". Tehát amikor egy segélyszervezetnek a működését megpróbáljuk elképzelni − és most ugye nem nehéz, mert az ukrán válság kapcsán látjuk azt, hogy a különböző egyházi segélyszervezetek hogyan működnek és milyen apparátus áll mögöttük, és nem kétséges az, hogy van irodájuk, és nem kétséges, hogy van személyzetük, és természetes, hogy szükség van önkéntesekre, természetes, hogy szükség van adományokra, és akár állami koordinációra is a feladatoknak az elvégzéséhez, de

4 Szenes 1994[2].

egy ember önmagában, irodai és anyagi támogatás nélkül, csodát tenni nem tud.

Muraközy Gyula jelentős személyiség volt, nála jelentkezett Éliás József, és ő volt a Jó Pásztor Albizottságnak a vezetője. Ő úgy került a képbe, hogy ő volt a Konvent missziói előadója. Tehát bármi olyan tevékenység, ami a misszióval függött össze, az hozzá kapcsolódott, és így ez, mivel misszió, ezért lett albizottság és így lett Muraközy Gyula az elnöke. Ő a Kálvin téri Református Egyházközségnek volt a lelkész-elnöke. 1892-ben született és 1961-ig élt közöttünk. Nagyon ismert szerkesztői, írói és műfordítói tevékenysége volt, és ami még talán fontos, hogy a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának is a főtitkára volt. Lesz még sok gondolat a Jó Pásztorról, de a megalakulásról, azt hiszem, hogy elég ez a pár gondolat.

J.A.: Igen, és − tekintettel az időre − azt mondanám, hogy menjünk előbbre, ugyanis Balázsnak köszönhetően van egy közel húszperces interjúrészlet magával Éliás Józseffel, és ebben az interjúrészletben azt hiszem, benne van minden, amit a munkaszolgálatról, a megkeresztelkedett zsidók munkaszolgálatáról és a Jó Pásztor Bizottságról, illetve Éliás Józsefnek a rendkívül nehéz körülmények között végzett munkájáról tudhatunk. Tehát ezt szerintem mindenképpen érdemes meghallgatni.

W.B.: Hallgassuk meg, és utána tudunk majd tovább beszélgetni.

„Rettenetes problémát jelentett a Gyergyóhollóra, tehát az erdélyi havasokba irányított munkaszolgálatosoknak az ügye. Nekem az a sejtésem, hogy ezeket a munkaszolgálatosokat azért vitték oda, hogy ne gépfegyver vagy puskagolyó végezzen velük, hanem a hideg pusztítsa el őket. Akik jobb módúak voltak, azokat megfelelően ellátták a hozzátartozók bakanccsal, ruhaneművel, de a szegényebbek, azok halálra fagyhattak. Bizonyára voltak, akik halálra fagytak. Megrohantak engem a hozzátartozók, a protestáns hozzátartozók. Nem zárkózhattam el, hogy meghallgassam panaszukat. Ugyanis egy pár bakancs a feketepiacon 200-250 pengőbe került. Egy családnak, egy konszolidált családnak az akkori havi jövedelmébe. Hogyan adhatott volna ki ennyit az a család, ahol úgyszólván éheztek a családfő nélkül. Amikor már nagyon rám szakadt ez a probléma, fordultam mindenkihez, a katolikus vezető testvérekhez, meg a többiekhez fordultam, együttesen azt mondták, hogy kérjük meg a HM-t, utaljon ki bakancsokat meg pokrócokat, de főleg bakancsokat. Megmondták, hogy elvileg lehetetlenség, ne is kísérletezzem. Egy reggel, mikor felébredtem, az volt bennem, hogy elvi lehetetlenség, nem elvi lehetetlenség, Uram, Te azt mondtad annak idején, mikor Ceglédről felvezettél, hogy vasoszloppá teszel engem és fejedelemmé; hát most tégy engem azzá és nyiss meg előttem mindent. Elmentem a HM-ba – az akkor nagyon szigorúan titkos hely volt, mégis voltak, akik ott sorban álltak, az alagsorba kellett lemenni, ott volt az a fülke, amiben ült egy hivatalsegéd – káplár vagy őrmester, valamilyen ilyen rangú egyén – aki átvett kérvényeket.

Ilyenek mentek sorba állva hozzá, akinek megszületett a negyedik gyermeke és kérik a családfő mentességét, mert honvédekről volt szó. Meg hasonló kérések: haláleset, meg egyéb ilyen dolgok. Előttem – második vagy harmadik – volt egy római katolikus lelkész, de nem közpap, hanem magasabb rangú személy, aki kérte, hogy fölmehessen – megnevezte, hogy kihez –, erre közölte a fülkében lévő személy: „Kérem, Főtisztelendő atya, a honvédelmi miniszter rendeletére az épületben senkit nem lehet felkeresni, szíveskedjék írásban beadni a kérelmét, és aztán majd – amennyiben X ezredes úr őméltósága akar foglalkozni az üggyel –, akkor megfelelő, alkalmas módon értesíti Főtisztelendő atyát.” Nagyon csüggedten ment el, és ez a csüggedés rám is rám szakadt, mert, ha egy római katolikus vezető állású papot így elbocsájtanak – mint ahogy mindenkit, mert senkinek nem engedték meg, hogy az épületbe menjen –, akkor én rám is ez a sors vár, emberi logika szerint. Én azonban kivártam, s mondtam, hogy valakivel szeretnék beszélni, aki a honvédelmi felszereléseknek, bakancsoknak, ruhaneműknek ügyét a legmagasabb szinten intézi. Közölte velem a fülkében ülő, hogy nem lehet, ha valami kérése van, írásban adja be. S akkor ránéztem és azt mondtam: Én nagyon szeretnék azzal beszélni.

A fülkében ülő részletes magyarázatba kezdett, nagyon rendesen, nagyon becsületesen beszélt velem. Hivatkozott arra, hogy fültanúja lehettem, szemtanúja, hogy itt prépost úr, meg mindenféle mások mentek el. Neki olyan kínos, hogy el kell bocsátani, el kell utasítani, de hát ez az ő feladata és nem tehet ez ellen semmit. S én ismét ránéztem és azt mondtam, hogy nagyon kérem, tegye lehetővé, hogy beszélhessek azzal – és úgy tettem, mintha a nevet keresgélném –, és ő mondta, hogy ki az az ezredes, aki ezt az ügyet intézi. Ismételtem, hogy nagyon kérem, s erre vette a telefont, fölhívta az ezredes úr őméltóságát. Az ezredes valamit mondott, elkérte a névjegyemet, meg volt nálam más igazolás is, azt bemondta. Annyit kihallottam, mondta, hogy nagyon ragaszkodik hozzá. Aztán letette a kagylót, írt egy nyomtatványt, ráírta a nevemet és lakáscímemet. Majd pedig szólt, hogyha kimegyek, hol kell az épületbe bemenni, melyik emeleten találom az ezredest. Az ezredeshez nyomban bemehettem, hellyel kínált, s mondta, hogy az illetékes személy szerint én roppantul ragaszkodtam ahhoz, hogy vele beszéljek. Mit akarok? Elmondtam, hogy mit szeretnék. Először azt mondta, hogy nem tudom, én, aki eszerint ezzel az üggyel foglalkozom, hogy a munkaszolgálatos semmilyen formában nem kaphat az államtól semmi néven nevezendő fölszerelést. Mondtam, hogy én ezt tudom, de hát nem törődhetek ilyen előírásokkal, mert emberek megfagynak, emberek pusztulnak el. Erre ő a szavamba vágott: itt nem emberekről van szó, hanem zsidókról. Aztán vadul – amennyire mégis csak a tiszti neveltetése és kultúrája megengedte, hogy egy pappal beszéljen, olyan vadul –, keményen rohant ki a zsidók ellen, azután ellenem, hogy vannak ilyenek az egyházi személyek között is, akik az ügynek úgyszólván árulói. Szóval mindennek lehordott. Amikor kidühöngte magát, akkor engedelmet kértem, hogy elmondjam azt, ami nélkül nehezen tudnék elmenni, ha nem mondanám el. Pontosan nem emlékszem rá, hogy mit mondtam. Nem sokat beszéltem, de amikor befejeztem, nézett rám hosszan, egyszerűen nem tudtam elgondolni, hogy miért néz rám, mit latolgat. Csöngetett, bejött valamelyik beosztottja, intézkedett, röviden. 1000 pár bakancs kiutalása volt a kezemben, amelyet a Református Egyetemes Konvent Jó Pásztor Albizottsága számára a segélyezési akció keretében kiutalnak páronként 25, azaz huszonöt pengőért. A kezemben volt ez a hihetetlen, ez az elképzelhetetlen valami. De hát nagyon nehéz helyzetben voltam, mert tudtam, hogy legföljebb 3000 pengőnk van a Földhitelintézetnél levő folyószámlánkon, egyéb pénzem semmilyen forrásból a közvetlen adakozásból sem volt, vagy legfeljebb párszáz pengőnyi volt. Nem tudtam, mit is csináljak. Kezemben van a csoda, de ez a csodának csak az egyik momentuma. Önmagában ez csoda és mégis mit érek vele. 25.000 pengő kellene.

Elmentem kétségbeesésemben dr. Kiss Józsefhez a Konventre, hogy valami módon a Konvent pénztárából előlegezze meg ezt az összeget. Ugyanis az a tervem, hogy 30 pengőért fogjuk értékesíteni ezeket a bakancsokat. Ez már így is jótéteményt jelent, és az öt pengőkből, már hat pár bakancs 5 pengőjéből egy hetedik párat tudunk ajándékba ingyenesen adni azoknak, akik még a 30 pengőt sem tudják kifizetni. Előlegezze meg a Konvent. Kiss József alig tudott végighallgatni, kijelentette: ne tegyem pénzügyletek színterévé a Konvent magas szintű légkörét és így tovább siettem. Aztán mentem Bereczky Alberthez, ő segített volna, de nem volt rá lehetősége, nem volt pénzük. Így jutottam ahhoz, aki nagyon melegen ajánlotta fel bármiben a segítségét: Kemény Lajos evangélikus főespereshez. Elmondtam neki, hogy miről van szó – ő közismerten nagyon kevés beszédű ember lévén – csak intett, hogy kövessem. Felültünk a villamosra – útközben kérdeztem, hogy hová megyünk Lajos bátyám, mondta, hogy Fabinyi Tihamérhoz megyünk a TB-be. Miért? Nem felelt erre. Odaértünk, én valahová leültem. Ő egy idő után visszajött és hozta a 25.000 pengőt. Káprázatos volt az egész. Faggattam, mire elmondta, hogy Fabinyi Tihamér elintézte, hogy gyors kölcsönt kapott. Váltót írt alá a sződi nyaralójára való esetleges rátáblázásra, ha nem tudna fizetni a váltó lejáratakor. A meghatódottságtól alig tudtam megszólalni, de amikor már a kezemben volt a pénz, hogy menjek a központi raktárba, egyszer csak megtorpantam és mondtam: Lajos bátyám nagy bajban vagyok, hova teszek 1000 pár bakancsot. Na, jó, hogy említetted, na gyerünk a Deák térre. Mentünk a Deák térre Keken Andráshoz, akit szintén régebben megismerhettem, Kemény Lajos kapcsolt össze minket. Elmondta, miről van szó, tudomása szerint a Deák téri templomnak van ilyen raktárhelyisége, melyet jól el lehet zárni. Keken András minden további nélkül mondta, hogy a rendelkezésemre áll ez a raktárhelyiség. Azután már csak mozgósítanom kellett a munkatársaimat, és a központi raktárból az 1000 pár bakancsot kifizetve el lehetett szállítani.

Csakhamar kiment az értesítés a hozzátartozóknak, hogy 30 pengőért lehet kapni, majd pedig azoknak, akiknek díjtalanul lehetett kapni. Minden hat pár után, de többet lehetett kapni díjtalanul, mert közben bejöttek adományok, s így többet tudtunk díjtalanul adni. Akiknek díjtalanul adtuk, azoknak közvetlenül mi expediáltuk. Később a II. világháborút követő nyolcadik vagy tizedik évben találkoztam valakivel, aki ugyan nem ismert, de társaságban voltunk és hallotta a nevemet és megkérdezte: Azonos azzal az Éliás Józseffel, aki a Jó Pásztornak a lelkésze volt? Igen. Elmondta, hogy Gyergyóhollón volt és óriási hatással volt rá, amikor megkapta a bakancsot, megkapott két pokrócot és egy Újszövetséget, valamint egy kedves, sokszorosított levelet az én eredeti aláírásommal. Elmondta, hogy milyen hatással volt rá, ő az ateisztikus beállítottságú ember attól kezdve kezdett hajlani az élő hit felé és később hívő lett. Mert az Ige testté lett – mondotta ő nekem, a világi ember. Az Ige testté lett: pokróccá lett, bakanccsá lett, meleggé lett és a testté lett Ige, ez a bakanccsá lett Ige az Újszövetségben szólni kezdett hozzá.

Azt sem szeretném elrejtve hagyni, hogy rövid néhány hét múlva hiánytalanul vissza tudtuk fizetni Kemény Lajos esperes úrnak nagy-nagy hálánk kifejezése mellett a 25.000 pengőt. S nagyon-nagyon meg tudtuk köszönni Keken Andrásnak azt, hogy a raktárt a rendelkezésünkre bocsátotta. S ez nem kis dolog volt, mert nagyon sokszor kellett őt vagy a munkatársait emiatt zavarni. Íme egy mozaik a sok közül.”

W.B.: Ez a felvétel 1980 körül készült. Köszönöm, hogy ilyen türelmesen végig tudták hallgatni az egészet. Nagyon jól példázza azt, amit próbáltam felvezetni, hogy van egy hittel rendelkező vezető, és a körülményekben látszik az, hogy ő ezt a hitével magyarázza, isteni segítséggel magyarázza, hogy olyan ajtók is megnyílnak, amelyek egyébként nem nyílnának meg, és hirtelen mindenhonnan segítők támadnak és az adakozók támadnak, úgyhogy a Jó Pásztor Misszió az adakozásoknak köszönhetően, és ezeknek a kapcsolatoknak köszönhetően, amelyek egyre inkább bővültek, nagyon komoly tevékenységet tudott kifejteni, mely nagyon közvetlenül életmentéshez is kapcsolódott.

N.P.: Ugye, jól tudjuk azt, hogy Éliás József zsidó származású volt, egyben református lelkész. Mit tudunk egyébként róla és a tevékenységéről?

W.B.: Éliás József a származására nézve egy szekularizált zsidó családban született. Ezentúl hitre is jutott − nem véletlenül lett református lelkész. És ami az ő életében még meghatározó momentum, hogy az egyik testvére munkaszolgálatos volt. Neki ajánlotta *A samaritánus kérdés*[5] című könyvét az alábbi sorokkal: „*ezt a munkámat öcsémnek,* Éliás Károlynak ajánlom, akit az Antikrisztus kihurcolt hazájából és a doni áttörés*nél tűnt el 1943. január hó 12-én*”. Tehát egy olyan ember végezte ezt a szolgálatot, a munkaszolgálatosoknak a segítését, aki személyesen érintett volt. Őt, mint lelkészt nem fenyegették hátrányosan a zsidótörvények, se a munkaszolgálatos törvények, tehát ez egyértelmű kivételként szerepel a törvényben is, hogy neki nem volt vesztenivalója. De a saját sorsán, a saját családja sorsán, a testvére példáján keresztül látta azt, hogy ez mit jelent, mit jelent a munkaszolgálatosnak lenni, mit jelent, amikor valakinek a családtagja a doni áttörésnél meghal, vagy pedig hazafelé baktat egy szál rongyba beletekerve a lábát − szóval ez adhatott neki kellő motivációt.

Éliás József 1914-ben született és 1995-ben halt meg. Én az ő személyét és a munkásságát is kutatom. Így nyilvánvaló volt, hogy megnéztem különböző lexikonokban, hogy hogyan reflektálnak rá, és hogy mit írnak róla. Az 1960-ban megjelent Új Magyar Lexikon nem tartalmaz róla semmit. A Magyar Nagylexikon, ami 1998-ban jelent meg, a 7. kötetében, ahol kellene, ott szintén nem szerepel, és ugye Randolph L. Braham professzor, aki a téma legnevesebb kutatója, és tényleg összeszedett − nyilván a segítségein keresztül − minden információt, ami a holokausztról akárcsak a legkisebb helyen föllelhető volt, ő ugyan említi, de *A magyarországi holokauszt bibliográfiá*ja című művében, ahol 5573 hivatkozás van, ebből háromszor szerepel szerzőként és ötször mint referenciából megadott személy. Tehát, hogy az ő munkássága nem volt kellőképpen ismert még akkor, és nem került kellőképpen kifejtésre, az a fentiekből nyilvánvaló.

Teológiai tanulmányokat végzett kitűnő eredménnyel Pápán, ahol református lelkészi oklevelet szerzett, és 1942-ig, a Jó Pásztorba való hívásáig segédlelkészként szolgált Cegléden dr. Czeglédy Sándor tudós lelkipásztor mellett, és a Jó Pásztornál volt először lelkész titkár, majd igazgató lelkész lett.

5 Éliás 1943.

Szeretném hangsúlyozni, hogy Éliás József nemcsak mint a Jó Pásztor Missziói Albizottságnak a vezetője végezte ezt az embermentő tevékenységet. Hiszen, ahogy hivatkoztam a Ravasz püspökkel való interjújában, a Jó Pásztor Albizottságnak voltak konkrét feladatai, majd mindjárt rátérünk arra is, hogy mik voltak azok a konkrét feladatok. Az egyház csak azokért a feladatokért vállalhatott bármilyen garanciát meg felelősséget, amelyek a hivatalos körlevélben megjelentek. Ennél többet nem vállalhatott és nem is végezhetett el. Ugyanakkor Éliás József, dr. Soós Gézán keresztül, bekapcsolódott a Nemzetei Függetlenségi Mozgalomba. Ezt sok helyen Teleki-csoportként említik történelmi munkákban. Többek között, ami biztos, hogy a jelenlevők számára is ismert, az Auschwitzi jegyzőkönyvnek a lefordítása is rajta keresztül történt meg Hajós Mária révén azzal, hogy ő kapta meg a jegyzőkönyvet lefordításra. Tehát nagyon komoly olyan jellegű ellenállási tevékenységet is kifejtett, amelynek nyilván nem volt és nem is lehetett köze egy Református Missziói Albizottsághoz, de mégis ugyanarról az emberről beszélünk, és ugyanakkor rengeteg olyan tevékenysége volt, amit magánemberként megtett és segített, amit csak tudott. Most megjelent újra Munkácsi Ernőnek a *Hogyan történt?*[6] című könyve. Ez a könyv már nagyon korán megjelent a háború után, talán ez az első összefoglaló munka a magyarországi holokausztról. Új jegyzetapparátus készült a névmutatóba és nagy örömmel vettem észre, hogy Éliás Józsefnél az szerepel, hogy a II. világháború alatt a polgári ellenállás egyik legjelentősebb alakja. Tehát nagy öröm volt számomra, hogy ma már a hivatalos történészi kutatás is eljutott odáig, ahol korábban még nem volt ismert, hogy Éliás Józsefnek a szerepe, személyisége és a munkája fölkerülhetett arra a polcra, hogy egyáltalán most ebben a körben róla beszélhetünk. Ez mindenképp nagy öröm.

De visszatérve a Jó Pásztorra, hogy milyen feladatai voltak, elsősorban a munkaszolgálatosok segítése − erről beszélgettünk −, valamint a hátrahagyottak segélyezése. Tehát, hogy a családból az apát elviszik munkaszolgálatra, ottmaradnak a családtagok, a kenyérkereső esik ki, ott segélyezés nélkül az éhhalál veszélye áll fenn. Árva-, és gyermekotthonok létesítése. Itt megemlíteném, hogy már 1942-ben özv. Lakatos Józsefné halálakor, hagyatékként az egyházra − a református egyházra − hagyott egy noszvaji ingatlant. És itt alakult meg egy, az ő nevének a tiszteletére Lakatos Etelka Árvaotthonnak nevezett intézmény, és 1943-ban – ez is külön albizottságként működött egyébként a Konvent alatt − ez az albizottság beolvadt a Jó Pásztor Albizottságba, úgyhogy már 1943-ban Noszvajon működött egy olyan árvaotthon, ahol többnyire munkaszolgálatosok árváit nevelték, és itt is egy ilyen igei-bibliai-újszövetségi vezérelve volt Éliás Józsefnek, hogy ebben az otthonban a zsidó és a keresztény gyermekek együtt kerültek nevelésre, és itt a nevelést hangsúlyozom, mert ennek nem evangelizációs, hanem túlélési jellege volt, hogy valóban, akik hívő emberként így tudnak gondolkodni, azok lebontották azt a válaszfalat, amely a zsidók és keresztények között volt, hiszen az emberi életnek a védelme volt a legfontosabb. Akkor, ugye nagyon ismert a gyermekotthonoknak a további számossága, amely a Jó Pásztor keretein belül működött − és itt szeretném kiemelni Sztehlo Gábornak a működését. Ő a Jó Pásztorba került delegálásra, és 28-30 gyermekotthon – ugye itt vannak olyanok is, amiket nehéz beazonosítani, hogy az az otthon hova is tartozott, − de az a lényeg, hogy közel 1400 gyermeknek a túlélését tették lehetővé − nyilván ebben a Vöröskereszt segítsége is nagyon komoly szerepet játszott, továbbá Raoul Wallenbergnek a támogatása is nagyon nagy szerepet játszott –, tehát itt megint nem azt hangsúlyoznom, hogy egy Missziói Albizottság egyszerűen milyen csodákra képes, hanem azt, hogy ha megindul egy szolgálat és annak van egy lelkes vezetője, akkor az milyen kapcsolatrendszert tud hirtelen kiépíteni, és kik tudnak hozzá csatlakozni, segíteni, támogatni. Fontos volt még az internáló táborokban lévőknek a gondozása és segítése, keresztlevelek gyűjtése, hamisítása és átadása. Itt csak egy nagyon érdekes momentumot emelnék ki, hogy olyan konspirált körülményekről olvastam leírást, amit egy lelkésztől nehezen tudná elképzelni az ember, de úgy, ha tudjuk, hogy a függetlenségi mozgalomban azért kikkel és hogyan tartotta a kapcsolatot, már látszik, hogy egy keresztlevél nem véletlenszerűen került átadásra valakinek, hanem a megfelelő kor, nem, szemszín, haj, magasság alapján, továbbá le is vizsgáztatták az embereket a keresztlevél átadásakor. Csak akkor hagyhatta el valaki az irodát a keresztlevéllel, ha oda-vissza, hátulról-előre, csukott szemmel el tudta mondani azt, hogy ő kicsoda, milyen felmenői voltak, hol keresztelték, ki keresztelte. Tehát, ezt nagyon komolyan vették, hiszen ez a szolgálatnak érdeke is volt, mert, hogyha valaki lebukott volna egy ilyen keresztlevéllel, akkor onnantól kezdve elég nehéz lett volna tovább szolgálni.

A bakancs akció nagyon jó példa arra, hogy a konkrét életmentés akár egy darab bakancsban is megnyilvánulhat. A presbiterek mentesítésében is nagy segítség volt, és néhány példát említenék még, ami fontos lehet így, a munkaszolgálat kapcsán. Az egyik az egy úgynevezett ruhagyűjtő munkaszolgálatos század. Hadd mondjam el, hogy ez egy fedőnév volt, és nagyon sok verzió van, nagyon sok történetet olvastam róla. Nyilván mindegyiknek van igazságalapja és nehéz visszamenni egy közös maghoz. Ezen nagyon sokat rágódtam, hogy lehet az, hogy különböző emberek ugyanazt a történetet különbözőképpen mesélik el. Azonban amikor rádöbbenek arra, hogy egy illegális szervezkedésben az emberek csak a felső kapcsolatukat ismerik, és nem tudják, hogy ugyanazon az ügyön kik és hogyan dolgoznak még, akkor érthetővé válik, hogy jelenhet meg akár egy zsidó, akár egy Bocskai százados, akár egy Éliás József visszaemlékezésében ugyanaz a történet, más-más momentummal kiemelve. Ennek a ruhagyűjtő munkaszolgálatos századnak az volt a lényege, hogy a ruhagyűjtés álcája alatt az országban azokat a munkaszolgálatosokat, akik a tudomány, irodalom, művészet és a közélet terén nagyon jelentős szerepet töltöttek be, valamilyen trükkel kiemeljék. És ehhez összefogott az összes egyházi mentőszervezet, tehát a római katolikus Szent Kereszt Egylet, a zsidó szervezetek, a pesti izraelita hitközségtől dr. Földes Iván elöljáró és a Jó Pásztor is. Érdekes módon Gátföldy Egon ezredest − aki ugye Hennyei Gusztáv jobbkeze volt, és aki már próbált magának jó pontokat, enyhítő körülményeket biztosítani a háború után várható felelősségre vonásnál − sikerült meggyőzniük arról, hogy az egyházaknak létre kell hozni egy ilyen ruhagyűjtő munkás-, illetve munkaszázadot, és ez néhány száz embert érintett. Nagyon fontos volt arra figyelniük, hogy ne ragadtassák el magukat, hogy alacsonyan tartsák a létszámot, mert hiszen, ha nagyon felduzzadt volna a létszám, akkor kiderült volna, hogy azért ez egy komolytalan akció. Ugyanakkor ezek az emberek valós munkát végeztek, mert járták a várost és ruhákat gyűjtöttek a munkaszolgálatosoknak, tehát ebben a karitatív akcióban részt vettek, de ugyanakkor mégis biztonságosabb körülmények között voltak, és az egyházi segélyszervezetek, akik részt vettek ebben a szervezkedésben, külön lehetőséget kaptak arra, hogy néhány személyt magukhoz szolgálatra kivezényeltethessenek. Például Hajós Emil − a Jó Pásztor egyik munkatársa − így kerülhetett vissza a munkaszolgálatból a Jó Pásztor Bizottságnak az irodájába. Egy

6 Munkácsi 2022.

másik nagyon érdekes dolog, hogy Rimaszombaton ún. flekktífuszos titkos katonai karantént hoztak létre, hogy azok a betegek, akik esetleg továbbadhatják ezt a fertőző betegséget, ne érintkezhessenek másokkal, viszont a hozzátartozók elveszettnek, meghaltnak hitték a családtagokat, és egy nagyon hosszú nyomozás során sikerült Éliás Józseféknek eljutni ehhez a karanténhoz. Itt beszélgettek az emberekkel, vagy például Ricsén, Csörgőn, Garanyban internáló táborok voltak, ahol szintén a hozzátartozók nem tudtak a létezésükről, vagy, hogy kivel mi van, mivel a levelezés nem feltétlenül volt úgy biztosított, mint a munkásszázadnál, vagy munkaszolgálatos századnál. És nagyon sok esetben volt arra lehetőségük, hogy ők, mint egyházi tisztségviselők, vagy ő, mint egyházi személy, lelkész, beszélgetést, lelki beszélgetést folytasson valakivel − akár egy zsidó származású emberrel is, mert senki nem firtatta, hogy ki kivel beszélget lelkileg, és akkor ők nagyon aprólékosan jegyzetelték a neveket, címeket, a hozzátartozóknak az elérhetőségét, és egy ilyen látogatás után akár hetekig azzal volt elfoglalva a Jó Pásztornak az irodája, hogy értesítéseket, táviratokat küldtek a hozzátartozóknak, hogy a szeretett családfenntartójuk, vagy apjuk, nagyapjuk, testvérük él, itt van, jól van, üdvözletét küldi, és ugye ez óriási sikert hozott a kapcsolatrendszerben, és nyilván lehetőséget adott a még tágabb szolgálatokra is. Tudnék még sok példát mondani – azonban talán Attila is szeretne hozzászólni…

J.A.: Csak annyit fűznék hozzá, hogy igen, amit elmondtál, abból világosan kiderült, hogy mennyire fontos volt a hálózatépítés és a személyes kapcsolatrendszer − tehát a kapcsolati tőke.

W.B.: Igen, nagyon fontos volt.

N.P.: Sztehlo Gábor nevét említette. Róla mit tudunk, illetve az Evangélikus Egyház szerepéről, hogy mit tett a megkeresztelkedett zsidókért?

W.B.: Hallottuk Éliás József visszaemlékezéseit és Kemény Lajos esperesnek a nagyon-nagyon kiemelkedő szolgálatát. Kemény – ugye, hogyha kronológiában nézzük az eseményeket, 1944. március 19-én volt a német megszállás, és erre rá pár hétre, április 8-án Kemény Lajos bízza meg Sztehlo Gábort azzal a feladattal, hogy az Evangélikus Egyházat képviselje a Jó Pásztor Bizottságban, és május 31-én pedig Raffay Sándor püspök is ad egy hivatalos megbízást Kemény Lajosnak, hogy az evangélikusokat képviselje a Jó Pásztor Albizottságban. Tehát két személynek a megbízása teljesen legális és az egyház vezetése által támogatott, ugyanakkor az Evangélikus Egyház nem csatlakozott a Jó Pásztor Missziói Albizottsághoz. Természetesen a támogatásokban, segítségekben ez látható volt, de ennek ellenére ugyanakkor ez egy kizárólagosan, hivatalosan jogilag egy református munka volt.

Sztehloról annyit kell tudni ebből az időszakból, hogy kórházlelkészként szolgált korábban, és amikor Kemény Lajos megkérte, egyrészt azzal, ami egyébként az ő szívén is volt – akkor ez nem olyan megbízás volt, ami nagyon távol állt volna tőle, hiszen szeretett volna gyermekkel foglalkozni, szeretett volna gyermekotthonokat létesíteni, de ugyanakkor a megbízás után tovább végezte azt a kórházlelkészi szolgálatot, amelyre korábban megbízást kapott. 1944. augusztusából is találtam még olyan jelentést, amit a július 15-e és július 31-e közötti kórházi látogatásairól ír, és jól szemlélteti azt a nehézséget, hogy másfél hónap alatt − a hozzátartozó tíz pesti kórházban − 112 beteget látogatott meg és nyolc keresztelést végzett. Szerdán egész nap, csütörtök délután, péntek délután és szombat délelőtt a kórházakban töltötte az idejét. Vasárnap istentiszteleteket tartott, ráadásul a látogatások mellett még egy könyvtárnak a szervezését is rábízták. Tehát az ő megbízásának a kezdete nem jelentette feltétlenül azt, hogy akkor itt most, egyik napról a másikra gyermekotthonok létesültek, hanem ez egy fokozatos betagozódás volt. Ráadásul a Jó Pásztor munkatársi gárdája minden reggel összegyűlt, amíg erre lehetőség volt, egy közös munkaértekezletre, ami közös imádsággal kezdődött. Ezeken Sztehlo Gábor nem tudott a munkája miatt részt venni. Majd amikor Sztehlo Gábor elkezdte a munkálkodását, ahogy az ő visszaemlékezéseiből olvassuk, nagyon szomorú kudarcokról, sikertelen próbálkozásokról számol be, hogy még pénzért sem tudott ingatlanokat szerezni − se Pesten, se Budán, se vidéken. És 1945-ben született egy olyan beszámoló Jó Pásztor részéről, amiben az ő gondolatai is olvashatók, *Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket*[7] címmel. Itt azt írja, hogy „*ma egy éve kezdődött meg ez a munka*". Tehát ez ellentétben áll a közismert márciussal, inkább 1944. kora nyarára tehető az a gyermekmentő munka, amely akkor megindult. És a megindításhoz − kicsit mellékszálként hozzátenném, hogy − megindultak a támogatások is. Tehát a Haggenmacher és a Dreher családok 100.000 pengővel támogatták a munkát, és hallottuk, hogy túl azon, hogy bakancsot nem lehetett kapni, a feketepiacon több száz pengő volt az ára, és 30 pengőért árulta a Jó Pásztor, hogy ebből finanszírozódjon az, amit ők ajándékba tudnak adni. Akkor így fel tudjuk mérni, hogy a 100.000 pengő az mekkora elképzelhetetlen mennyiség volt. És ahogy a Jó Pásztor könyvelése – ezt Sztehlo Gábor visszaemlékezése lehetővé tette −, majd pedig megjelent Bereczky Albertnek is a felszabadulás után a könyve, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*[8] címmel. Ő itt másfél millió pengőt említ, ami erre a szolgálatra rámént. Tehát, már egy anyagi bázis is kezdett megteremtődni. És akkor itt összeért a két szál, hogy július közepén − ahogy említettem, nem nagyon voltak eredmények −, a kudarcok miatt és a bombázástól való félelem miatt családjához Sárszentmiklósra, tehát vidékre utazott Sztehlo Gábor. És augusztus elején valahogy utoléri egy püspöki üzenet azzal, hogy a svájci Vöröskereszt keresi, és hogy azonnal jöjjön Budapestre, és így augusztus közepén találkozik Friedrich von Bornnal, aki az embermentés fontosságát hangsúlyozza számára. Sztehlo visszaemlékezésében úgy utal erre, hogy „*1944. augusztusában, amikor az egyház oltalma alatt ezt a munkát nem lehetett folytatni, mint szabadságolt lelkész, a Vöröskereszt szolgálatába álltam*".[9] Számomra nem teljesen egyértelmű a Vöröskereszt szolgálatába állás, többszörös ellentmondást fedezhetünk fel Sztehlo visszaemlékezéseiben, mivel máshol Sztehlo arról számolt be, hogy az 1944. október 5-i otthonfelavatás után megkérte Kemény Lajos esperest, hogy a kórházlelkészi munkájában gondoskodjon helyettesről, mert ő most már a gyermekmunkára

7 A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor" Missziói Alapítványának június-július havi Körlevele. Budapest. 1945. Sztehlo Gábor ev. lelkész, a Jó Pásztor Missziói Alapítvány Gyermekosztályának vezetője. *Engedjétek hozzám jönni!*, 8.

8 Bereczki 1945.

9 1948. május 18. Jelentés a PAX Magyar Szociális Alapítvány Gyermektelepeiről. EOL. Sztehlo Gábor iratai. I/1. 6. Közli: Kende 2020.

koncentrál. A Born általi hivatalos "kikérés" azonban csak október 15-én, a nyilas hatalomátvétel napján történt meg. A dokumentumokból azonban egyértelműen látszik, hogy a Vöröskereszt milyen hihetetlen összeggel támogatta ezt a szolgálatot, és Sztehlo Gábor vöröskeresztes fejléces levélpapíron írta meg a püspöknek is az akkor született beszámolóját. De ugyanakkor Éliás József, aki a Jó Pásztor vezetőjeként felügyelte és gyűjtötte az adományokat erre a munkára, nem, vagy nem ilyen formában tudott arról, hogy a Jó Pásztorban a Vöröskeresztnek bármilyen része van – azaz, hogy egyes otthonokat kizárólag a Vöröskereszt üzemeltetne, hiszen az élelmezésükről is a Jó Pásztor gondoskodott, részben a Vöröskereszt támogatásából –, de erre említettem, hogy azért, mert mi valamit nem értünk pontosan, az nem jelenti azt, hogy egy lelkes, segítőkész ember, aki támogatókat gyűjt, ott egy adott helyzetben − nem a mai internetes és SMS-es korból kell kiindulni, hanem nehéz kapcsolatok mellett − nyilván minden lehetőséget megragad arra, hogy azt a munkát, amit ő a szívén visel, végre tudja hajtani.

Őszre − ahogy említettem − már pénz is volt, és 1944. októberére már a gyermekotthonok elkezdtek szép számmal növekedni. Ugyanakkor az is érdekes momentum, hogy ezen a svájci mentességi listán szereplő ingatlanoknak a nagy része a Haggenmacher-Dreher családoké volt. 2019. december 11–12-én volt egy nagyon érdekes konferencia − az interneten meghallgatható –, a Wesley János lelkészképző főiskola és a MTA II. világháború története albizottság konferenciáján. Ott Kende Tamás beszélt is erről „Egy csoda konstruálása" címmel, és e-bookként ez a konferenciakötet az interneten elérhető. Bennem is szöget ütött korábban ez a gondolat, de ő ezt részletesen kifejtette. Azért említtettem meg, mert ha már tudományos körben ez publikálásra került, akkor ne úgy adjam elő, mintha én találta volna ki, még ha ez számomra ismert is volt korábban, de nem publikáltam. Tehát Born szerepe megkerülhetetlen. Többek között a Bérc utca 16-ban alakult első gyermekotthonnak a híre is tőle származik, tehát ezt nem úgy kell elképzelni, hogy Sztehlo Gábor sorba járja a rokonokat ingatlant keresve, hanem Born szembesíti Sztehlot azzal, hogy van egy ingatlan, ahol egy gyermekotthont lehet létesíteni; és képzeld, ez a Bérc utca 16 – és akkor, így összeáll a kép, ugyanis az egy Haggenmacher-villa volt. Tehát nagyon olajozottan be is indult a gyermekmentő munka.

J.A.: Igen, ehhez annyit tennék még hozzá, hogy tulajdonképpen látjuk a lehetőségét annak, hogy Éliás számára a német megszállás − főleg a nyilas korszak − idején egyre nehezebbé válik a tevékenység. Tehát, neki szinte illegalitásba kell vonulnia − bujkálnia kell. És akkor Sztehlo, ugye aki egy evangélikus lelkész, aki a Vöröskereszt oltalmát élvezi, ő kerül előtérbe, de azt hiszem, hogy alapjában véve ideje lenne, hogy a történeti kutatás bizonyos igazságot szolgáltasson és kiegyensúlyozza a dolgokat. Tehát Éliás József, aki − szinte mondhatni alig ismert a köztudatban − szerintem méltó arra, hogy Sztehlo Gábor mellett a magyar köztudatban, a magyar történeti kutatásban visszakapja azt a helyet, ami őt megilleti az embermentésben a holokauszt idején.

W.B.: Igen, én is úgy gondolom! Ezért mondtam, hogy Sztehlo Gábor milyen nagy munkát végzett azzal, hogy ez a harminc körüli gyermekotthon működött, 1500 gyermeknek a túlélését biztosította, akár Vöröskeresztte, akár svájciakkal, akár a Jó Pásztor keretén belül.

És egyébként az *Evangélikus Élet*-ben[10] megjelent egy cikk arról, hogy milyen komoly szabadkőműves páholyok támogatták Sztehlo Gábornak ezt a munkáját. Tehát, vannak még olyan fehér foltok, amiből nem tudjuk azt, hogy hogyan, de az a lényeg, hogy működtek, emberek éltek túl, embereket sikerült élelmezni, a haláltól megmenteni, tehát szerintem senki nincs, aki kisebbítené ezt az érdemet. Ami a kérdésre vonatkozik: Igen! Szerintem az került itt korábban elsikkadásra, hogy ez a munka a Jó Pásztor égisze alatt történt. Tehát, hogy Sztehlo Gábort a Jó Pásztorba küldték, és sokáig az volt a köztudatban, hogy Éliás Józsefnek bujkálnia kellett, illegalitásba ment, és akkor úgymond véget ért a háború −, és akkor egyszer csak lelkészként újra elkezdett szolgálni. Szerintem az iratokból meg a visszaemlékezésekből nem ezt lehet megállapítani. Hiszen egészen október 25-ig Éliás József aktívan dolgozott. Azért emelem ki ezt a dátumot, mert ekkor szakadt meg a telefonösszeköttetés Buda és Pest között. Tehát, ahogy ez a kommunikációs csatorna megszakadt, úgy nyilván ezekkel a gyermekotthonokkal is nehézzé vált a kapcsolat − nagyon részletes, szép térkép készült a Sztehlo alapítványnál B. Kádár Zsuzsanna szerkesztésében[11], ahol láthatók helyileg, hogy hol vannak ezek a gyermekotthonok. A többsége Budán volt. Éliás Józsefnek az irodája itt volt a Lázár utcában, Pesten. Tehát nyilván Pestről Budára − ha a telefon-összeköttetés megszakad − lehet futárokat küldeni, de azért az infrastruktúra is eléggé megrongálódott. Tehát nem volt olyan lehetőség a kapcsolattartásra. Amit én össze tudtam szedni ezzel kapcsolatban, dokumentált információt, az az, hogy Szálasiék október 16-án kerültek hatalomra, és ezelőtt egy héttel Cavallier József volt az, aki bizalmasan közölte Éliás Józseffel, hogy van egy bizalmi emberük, aki beépítetten a nyilas központban, a Pártközpontban szolgál, és tőle származik első kézből az az információ, hogy Éliás Józsefet feketelistára tették és meg fogják ölni. Tehát ezt egy héttel korábban tudta meg. Amikor ezt megtudta, akkor – hát nem aznap, de nyilván október 15-én – dr. Kárpáthy Géza bíró és Kárpáthy Sándor gyógyszerész közös gellérthegyi villájába vonult illegalitásba tíz napra. Majd innen Fehér Géza Gyarmat utcai házába − zuglói házába – költözött, ahol egyébként a szülei és a testvérei is már velük lehettek – ez elég nagy ingatlan volt, és ez az ingatlan egy mentőbázisként működött. Tehát azt az eddig téves ismeretet, hogy Éliás József illegalitásban volt, és akkor a Jó Pásztor már nem működött, én azzal szeretném cáfolni, hogy a visszaemlékezésekből rekonstruálható az, hogy utcaszerte tudtak Éliás József ottlétéről, az ő szolgálatát nagyon sokan igényelték és nagyon sokan látogatták. Tehát az nem illegalitás, amikor az egész utca keresztben-hosszában beszéli, hogy itt van a Jó Pásztor lelkésze, és hogy jöjjön el hozzánk imádkozni lelkész úr, jöjjön el hozzánk a beteg gyermekünkért imádkozni, és az egész családja is ott van. Ezért gondolom, hogy ez főleg egy téves információ − és a Jó Pásztor működött tovább. Néhány munkatársa hozta-vitte a hírt, és kézben tartották a munkát, ugyanakkor voltak helyettesei is. Például Nagy Gyula és Boros Sándor − ők olyan engedélyekkel is rendelkeztek, hogy be tudtak járni a gettóba, ahova gyógyszereket csempésztek be rendszeresen. Sőt egy üres kávéházi helyiségben istentiszteleti helyiséget is létesítettek. Itt rendszeres alkalmakat tartottak, még karácsonykor is, és a levéltári visszaemlékezések alapján január közepéig 300 személyt látogattak rendszeresen a gettóban. Tehát a Jó Pásztor működött annak ellenére, hogy Éliás József illega-

10 Berényi 2004.
11 Jó Pásztor intézmények & Virtuális Séta – Sztehlo Gábor / a Jó Pásztor Bizottság mentőhelyeinek története. http://www.sztehloalapitvany.hu/jopasztor/jopasztor.html (utolsó letöltés: 2023. május 3).

litásban volt. Ezenkívül egy Szász Edit nevű diakonissza asszony olyan családokat kutatott föl, akik bujkálásra kényszerültek, illegalitásba kellett, hogy vonuljanak, és nekik próbált menedékeket felkutatni, és őket eljuttatni oda. Ugyanakkor említettem ezeket az illegális kapcsolatokat. Honvédségi kapcsolatok révén teljesen szabályos katonai szabadságos leveleket tudtak szerezni, amellyel a már fronton levő, vagy akár határ- vagy hadműveleti terület mögötti területen levő embereket hivatalosan szabadságra hazarendelhették. Tehát ezek egyedi, nyilván nem nagy számosságú esetek voltak. És amiről már szintén volt szó, hogy a keresztlevelek gyűjtése, anyakönyvi kivonatoknak a gyűjtése, annak igazán most, Szálasiék hatalomra kerülése után lett igazán jelentősége, hogy ki milyen keresztlevelet, ki milyen anyakönyvi kivonatot tud felmutatni. És említhetjük még Raoul Wallenberget, aki 1500 kitöltetlen svéd menlevelet adott át a Jó Pásztornak, és ez az 1500 darab, ez egy elég nagy szám. Tehát, ezeknek a kiosztása ebben az időszakban történt meg. Éliás végig Fehér Gézáék Gyarmat utcai ingatlanában volt, egészen Zugló felszabadulásáig, 1945. január 14-ig. Amikor egyébként az erről szóló interjú Éliás Józseffel az MTA Judaisztikai Kutatócsoportnak az *Értesítő*-jében[12] megjelent, akkor abban kérdezik Éliást a Raoul Wallenberggel való kapcsolatáról is, és abban nyilatkozik arról, hogy az ő letartóztatására érkezett egy szovjet tiszt, aki figyelmeztette arról, hogy le kell, hogy tartóztassa és ezért elmenekült egy Hermina úti otthonba. Tehát ez is egy olyan − nem tudom másnak nevezni, mint egy isteni beavatkozás, vagy a történelemben egy olyan fordulat −, amely megmagyarázhatatlan, hogy az üldöző menti meg azt a mentő embert, aki más üldözötteket segít, és nem tudjuk a magyarázatát, hogy miért? Tehát itt a Hermina úton élte meg Éliás József a felszabadulást. 18 munkatárs volt, aki közvetlenül dolgozott vele és említettem ezt a 31 gyermekotthont, ahol 1300 gyermeknek a túlélését − és hát nyilván azért itt hozzátartozók is vannak − mármint a szolgálók alatt is több esetben a hozzátartozókat kellett érteni. Tehát egy nagyon kiterjedt tevékenység volt, ami a Jó Pásztor égisze alatt végbement.

Hogy miért van erről hallgatás, erről is, illetve, hogy miért alakulhatott ez ki így?

Hallottam egy nagyon találó mondást, hogy a kereszténynek túl zsidó volt Éliás, a zsidóknak meg túl keresztény. A Yad Vashem emlékérmet nem kaphatta meg Éliás a zsidó származása miatt, holott mint említettem, családi származásra nézve ő teljesen szekuláris családból valónak érezte magát; az édesapjának a szociáldemokrata párthoz volt kötődése, kovácsmester volt. Ennek ellenére a Yad Vashemnél is a zsidó származás, úgy látszik, több generációra visszamenően számít. De nyilván nem a kitüntetése az érdekes, illetve több kitüntetést is kapott a felszabadulás után. De szerintem a legfontosabb az, hogy az ő élete is − mint ahogy említettünk másokat is − egy olyan példa lehet, ami a nehéz időszakokban iránymutatásul szolgál számunkra.

N.P.: Az időnk nagyon előre szaladt, pedig sokat lehetne még beszélni a mai kerekasztalunk témájáról. Azt tudjuk, hogy 1945 után is működött tovább a Jó Pásztor Bizottság és 1951-ben számolták fel. Ekkor Éliás József javaslatot tett a Református Egyház vezetőségnek, hogy a Rákosi-korszakban kitelepítettek számára is szervezzenek mentőszolgálatot. Megbüntették érte, ezek az utolsó adataim. Köszönöm szépen a beszélgetést!

12 Komoróczy 1990.

W.B.: Egy mondatot hadd fűzzek ehhez hozzá, mivel itt is van egy kis zavar: a Jó Pásztor Konventi Albizottság 1952-ig még működött tovább, és különböző feladatai voltak a Református Egyházon belül. Sőt 1945 − tehát a felszabadulás után − szeptember 1-én − megalakult a Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa, ami viszont már egy közös református-evangélikus szervezet volt, és ezt is Éliás József vezette, s Sztehlo Gábor második lelkészként nagyon sokáig dolgozott ebben a alapítványban − egészen addig, amíg ki nem vált a gyermekotthonával, és meg nem alakult Gaudiopolis néven az új Pax Szociális Alapítvány − tehát addig a Budakeszi úti ingatlan is egy Jó Pásztor gyermekmenhely volt − egyébként más gyermekmenhely is volt, ami még tovább működött a felszabadulást követően. A Jó Pásztor Alapítvány hivatalosan nem szűnt meg. Nagyon sok egyházi szervezetet megszüntettek, feloszlattak az 1950-es években, erre azonban nem találtam dokumentumot, ugyanakkor a működése 1955-ben befulladt. Viszont azt még megemlíteném, hogy volt olyan névtelen adakozó – nem sikerült kiderítenem, hogy ki volt – aki, mivel van erre lehetőség Izraelben, a Kerem Kayemeth LeIsrael-nél, hogy fát lehet ültetni az igazak emlékére. És volt olyan személy, vagy több személy, aki összefogott, és száz darab fát ültettek el Éliás József emlékére. Tehát attól függetlenül, hogy hivatalosan: államilag, illetve egyházilag az ő elismerése nem történt meg, azok az emberek, vagy azoknak leszármazottjai, akik a megmentésüket vagy az életüket neki köszönhették – ők kifejezték az elismerésüket a megfelelő helyen, Izraelben.

N.P.: Köszönöm szépen! Mivel kérdés, észrevétel vagy hozzászólást a hallgatóság nem jelez, így nagyon szépen megköszönöm Wintermantel Balázsnak és Jakab Attilának a beszélgetést. Nagyon sok mindent megtudtunk a Jó Pásztor Bizottságról, és nagyon érdekes volt a beszélgetés. Köszönöm szépen, hogy itt voltak!

W.B.: Köszönöm szépen a megtisztelő meghívást!

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bereczky Albert 1945: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest, (Hasonmás kiadása: Református Zsinati Iroda, 1984.)

Berényi Zsuzsanna Ágnes 2004: Sztehlo Gábor, a szabadkőműves. *Evangélikus Élet* 27, https://zope.lutheran.hu/ujsagok/evelet/archivum/2004/27/103 (utolsó letöltés: 2023. május 3).

Éliás József 1943: *A samaritánus kérdés,* Budapest

Kende Tamás 2020: Egy csoda konstruálása: Sztehlo Gábor és saját változó emlékezete az embermentés kezdetéről. In: B. Kádár Zsuzsanna (szerk.): *Populizmus és emlékezetpolitika.* Budapest, 122–149. (Wesley konferencia kötetek 11), E-book: https://mek.oszk.hu/21300/21312/; https://archive.org/download/WJLF_2018_2019/Populizmus_es_emlekezetpolitika.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 3)

Komoróczy Géza (szerk.) 1990: „Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez…" Éliás József ny. református lelkész visszaemlékezése. Dombrovszky Ádám interjúja, *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő* 2. https://www.kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/hungaricajudaica/Ertesito_1990_febr.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 3)

Munkácsi Ernő 2022: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Jegyzetekkel ellátta és tanulmányokkal kiegészített Bohus Kata, Csősz László és Laczó Ferenc. Előszó Nina Munk, A képanyagot összeállította Jalsovszky Katalin és Csősz László. Budapest

Szenes Sándor 1994[2]: *Befejezetlen múlt,* Budapest

Szécsényi András 2016: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935-1944),* Budapest

BENEDEK NÓRA – BIRÓ HAJNALKA

Az adományozás jelentősége a Gyűjtemény gyarapításában. Egy családi hagyaték útja az otthontól a múzeumi kiállításig

A Holokauszt Emlékközpont sokrétű tevékenységei közül, jelen írásunkban a közgyűjteményi feladataira hívnánk fel olvasóink, látogatóink figyelmét.

Állami fenntartású közérdekű muzeális gyűjteményként a HDKE[1] fő feladatai közé tartozik összegyűjteni, tudományosan rendszerezni, kutathatóvá tenni, publikálni − illetve a szélesebb közönség számára kiállításokon bemutatni − a vészkorszak témakörében fellelhető, magyarországi vonatkozású történeti forrásokat. Az intézmény gyűjtőköre folyamatosan bővül, mára kiterjed a holokausztot megelőző évek eseményeit reprezentáló anyagokra is, valamint a zsidótörvények, a munkaszolgálat, a gettósítás, a deportálások, a második világháború idején üldözött csoportok, a túlélők visszaemlékezéseinek gyűjtése mellett, például az ortodoxia és a cionizmus témaköreire is.

A második világháború lezárása után megindult, majd a népbírósági perek megkezdésekor felerősödött az igény a tanúvallomások, bizonyító erejű dokumentumok összegyűjtésére. Ezzel egy időben a segélyszervezetek is megkezdték magyarországi tevékenységeiket, mint például az American Jewish Joint Distribution Committee, amely támogatásával működött a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság is. Kérdezőbiztosaik több ezer holokauszt túlélő tanúságtételét rögzítették, amelyek, mint DEGOB jegyzőkönyvek lettek ismertek, s másolatban a Holokauszt Emlékközpont Gyűjteményében[2] is kutathatók. 1957-ben jött létre a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete (NÜB), amely tevékenységéből adódóan igen nagy számú dokumentummal rendelkezik, elsősorban a vészkorszak túlélőinek munkaszolgálatáról, gettósításáról, deportálásáról szóló igazolásokkal, valamint az újrakezdésük, kárpótlási ügyeik intézéséhez szükséges dokumentumokat őriznek archívumukban, immár digitalizált[3] formában is.

1 Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, rövidítve: HDKE.
2 Anonimizált formában több mint 3500 jegyzőkönyv érhető el online adatbázisban: http://www.degob.hu/ - utolsó letöltés: 2023. március 30.
3 Elkészült a magyar holokaussztúlélők digitális adattára 2022.

A hagyatékok, személyes tárgyak, fényképek, visszaemlékezések szisztematikus gyűjtésére azonban 1990-ig várni kellett. Az ekkor létrejött Magyar Auschwitz Alapítvány célkitűzései között szerepelt gyűjteményi egység létrehozása, tudományos és ismeretterjesztő kötetek, oktatási segédanyagok kiadása, valamint konferenciák és kiállítások szervezése is. Magyarország Kormánya 1990-ben, a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ vagyonának felajánlását elfogadva, közfeladat folyamatos biztosítása céljából – határozatlan időre – létrehozta a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítványt. A Magyar Auschwitz Alapítvány unikális gyűjteményével alapozta meg jogutódjának közgyűjteményi anyagát:: a dokumentum-, visszaemlékezés-, fotó-, audiovizuális- és adattárat, valamint a tárgyi gyűjteményi egységet. Megkezdődhetett az anyag szakszerű feldolgozása, leltározása, és a korszerű múzeumi környezetnek köszönhetően, az állagmegóvás kívánalmainak megfelelő klimatikus viszonyok közötti, áttekinthető tárolása. Az intézmény folyamatos fejlesztéseket hajt végre, külsős restaurátor szakembereket von be műtárgyállománya védelme érdekében.

2022-ben restaurált női rabruhák a műtárgyraktár textilszekrényében.

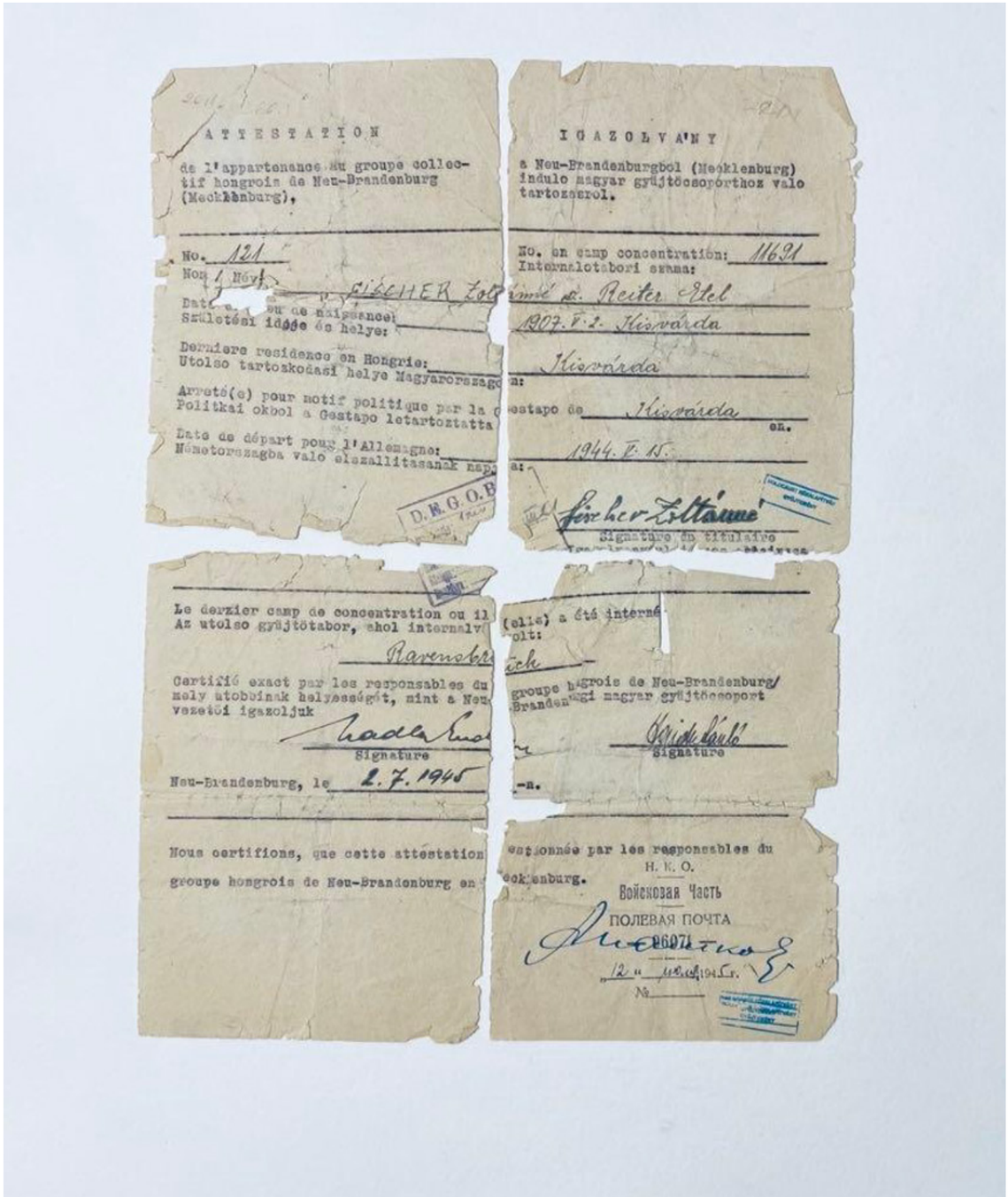

ATTESTATION

de l'appartenance au groupe collectif hongrois de Neu-Brandenburg (Mecklenburg),

No. 121

Nom / Név: FISCHER Zoltánné sz. Reiter Etel

Date et lieu de naissance: 1907. V. 2. Kisvárda

Születési idője és helye:

Derniere residence en Hongrie: Kisvárda

Utolso tartozkodasi helye Magyarorszagon:

Arreté(e) pour motif politique par la Gestapo de Kisvárda

Politkai okbol a Gestapo letartoztatta en.

Date de départ pour l'Allemagne: 1944. V. 15.

Németorszagba valo elszallitasanak napja:

D.E.G.O.B

Fischer Zoltánné

Signature du titulaire

Le derniere camp de concentration ou il (elle) a été interné:

Az utolso gyüjtötabor, ahol internalva volt:

Ravensbrück

Certifié exact par les responsables du groupe hongrois de Neu-Brandenburg/

mely utobbinak helyességét, mint a Neu-Brandenburgi magyar gyüjtöcsoport vezetői igazoljuk

Signature

Signature

Neu-Brandenburg, le 2. 7. 1945 -n.

Nous certifions, que cette attestation est donnée par les responsables du groupe hongrois de Neu-Brandenburg en Mecklenburg.

Н. К. О.

Войсковая Часть

ПОЛЕВАЯ ПОЧТА

96071

12 " июля 1945 г.

№

IGAZOLVÁNY

a Neu-Brandenburgbol (Mecklenburg) indulo magyar gyüjtöcsoporthoz valo tartozasrol.

No. en camp concentration: 11691

Internalotabori szama:

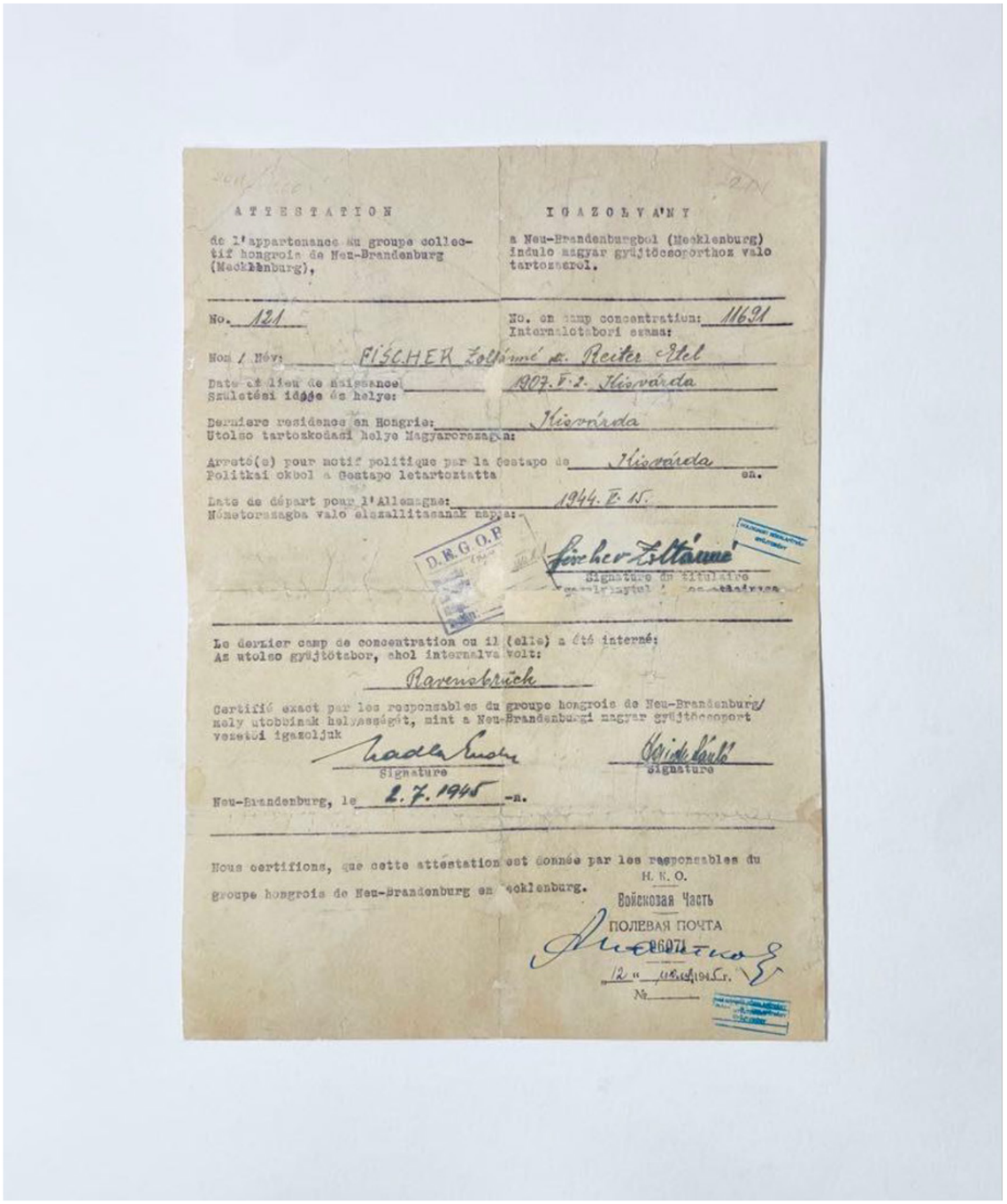

ATTESTATION

de l'appartenance au groupe collectif hongrois de Neu-Brandenburg (Mecklenburg),

No. 121

Nom / Név: FISCHER Zoltánné sz. Reiter Etel

Date et lieu de naissance: 1907. V. 2. Kisvárda

Születési idője és helye:

Derniere residence en Hongrie: Kisvárda

Utolso tartozkodasi helye Magyarorszagon:

Arreté(e) pour motif politique par la Gestapo de Kisvárda

Politkai okbol a Gestapo letartoztatta en.

Date de départ pour l'Allemagne: 1944. V. 15.

Németorszagba valo elszallitasanak napja:

D.E.G.O.B

Fischer Zoltánné

Signature du titulaire

Le derniere camp de concentration ou il (elle) a été interné:

Az utolso gyüjtötabor, ahol internalva volt:

Ravensbrück

Certifié exact par les responsables du groupe hongrois de Neu-Brandenburg/

mely utobbinak helyességét, mint a Neu-Brandenburgi magyar gyüjtöcsoport vezetői igazoljuk

Signature

Signature

Neu-Brandenburg, le 2. 7. 1945 -n.

Nous certifions, que cette attestation est donnée par les responsables du groupe hongrois de Neu-Brandenburg en Mecklenburg.

Н. К. О.

Войсковая Часть

ПОЛЕВАЯ ПОЧТА

96071

12 " июля 1945 г.

№

IGAZOLVÁNY

a Neu-Brandenburgbol (Mecklenburg) indulo magyar gyüjtöcsoporthoz valo tartozasrol.

No. en camp concentration: 11691

Internalotabori szama:

A 2022-es restaurálás előtti és utáni állapotot dokumentáló fényképek Fischer Zoltánné erősen megrongálódott igazolványáról.

A gyűjteményeink iránt mélyebben érdeklődők figyelmébe ajánljuk kiadványainkat, *A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusát,*[4] valamint egy, a múzeum gyűjteményében őrzött források bemutatására, elemzésére, feldolgozására vállalkozó, forrásleírásokat is tartalmazó tanulmánykötetet.[5] Mindkét kiadvány hozzáférhető az intézmény könyvtárában.

Az Auschwitz Alapítvány, majd jogutódja a Holokauszt Emlékközpont adományozói szinte kizárólag magánszemélyek, akik között egyaránt megtalálhatóak a Magyarországon élő holokauszt túlélők, valamint az áldozatok közvetlen hozzátartozói is. Adományaikkal mind a mai napig támogatják a múzeum gyűjteményeit, és hiteles információikkal egészítik ki az átadott dokumentumokat, tárgyakat. Az utókor számára felbecsülhetetlen értékkel bír, ha a tárgyhoz tartozó történet is rögzítésre kerül. Gyakran e történeti háttér ismerete nélkül nem is lenne indokolt az adott tárgyat a gyűjteménybe emelni. Kivételes eset, de az elmúlt években is volt rá példa, hogy gyűjtő adományozott a múzeumnak, illetve magánszemély licitált árverésen egy-egy tárgyra, hogy azzal a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményét gyarapítsa.

Írásunkban dr. Breuer Pál, a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményének 2022-ben ajándékozott, közel 170 tételből álló adományából mutatunk be szemelvényeket. E tárgyak ismertetésén, történelmi kontextusba helyezésén keresztül hívjuk fel a figyelmet azon tárgytípusokra, kordokumentumokká nemesült papírdarabokra, amelyek az ismertebb, reprezentatívabb fényképek, bizonyítványok, védlevelek, vagy naplók mellett tovább mélyítik tudásunkat a korszakról. Ám szerény megjelenésük, tartalmi egyszerűségük, vagy épp túl személyes jellegük miatt lehet, hogy nem is gondolunk rájuk történeti forrásként, egy leendő publikáció, vagy kiállítás inspiráló elemeként. Pedig a családi örökség féltve őrzött, vagy csak az íróasztal mélyén felejtett darabjai számtalan kapcsolódási pontot kínálnak a ma emberének, akihez kiadványainkkal, kiállításainkkal, programjainkkal szólni szeretnénk.

2023 júniusában már a nyolcvanéves évfordulóra készülődés jegyében, *Emlékmozaik – A Holokauszt Emlékközpont új adományai* című időszaki kiállításunkon mutatunk be egy válogatást az elmúlt néhány évben a gyűjteménynek ajándékozott tárgyegyüttesekből. Az adományok gazdagsága lehetővé tette a kiállítás tematizálását, az egyéni életutakra, a személyes sorsok bemutatására fókuszálást. Az írásunkban szereplő Kovács Éva Lili és családja, valamint több meggyilkolt és a vészkorszakot túlélő sorstársuk élettörténetével ismerkedhet meg majd a látogató.

Dr. Breuer Pál azzal a szándékkal kereste meg a Holokauszt Emlékközpontot, hogy az eddig otthonukban őrzött, a vészkorszak időszakához kapcsolódó dokumentumokat, tárgyakat a múzeumnak ajándékozza.

A család nagy gondot fordított múltjuk minél teljesebb megismerésére, szerteágazó rokoni kötelékeik kibogozására. Erről tanúskodik részletes családfájuk, valamint a felmenőikről megmaradt anekdoták továbbadása is. Az adományozó több oldalági rokonához köthető hagyatéka páratlan abban a tekintetben is, hogy széles spektrumú, bőséges irat- és képi forrást tartalmaz. Breuer úr gondozta a hozzá került emlékanyagot, majd egy fontos döntést hozva úgy határozott, hogy megválik a nagy doboznyi személyes dokumentumtól és fényképtől.[6] A múzeumnak történő ajándékozást követően az adományozó megtisztelte az intézményt azzal is, hogy digitális formában átadta két rokonának – Kovács Éva Lilinek és Kovács Katalinnak – a második világháború idején írt naplóját és noteszét is.

4 Huhák – Szécsényi 2015.
5 Huhák – Szécsényi 2016.
6 Elsősorban idős korban kezdenek az emberek családfakutatásba, hagyatékuk rendezésébe. Ennek okairól bővebben: Örsi 2006: 315.

Budapest ostroma idején a pesti gettóban és a légópincében használta a zseblámpát Weil Zsuzsanna és családja.

Ezek a füzetek, mint az örökség legintimebb darabjai így továbbra is a család birtokában maradhattak, ugyanakkor forrásként szolgálnak a kutatóknak, személyes hangvételükkel lelket adnak a gyűjteménybe került élettelen tárgyaknak. A legtöbb családhoz hasonlóan a szekrény mélyén megőrzött képek és iratok sok olyan elfeledett információt hordoznak, amelyet az adományozóval együtt sem sikerült kideríteni (pl. nehézség a fotókon szereplők beazonosítása). Mindezek ellenére a Breuer család gondosságának köszönhetően a Kovács (Klein) család és az Ehrenfeld család egy-egy tagjának tragikus életútja megrajzolható a rendelkezésre álló változatos anyag révén.

Jelen írásunkban a Kovács család és főképp Kovács Éva Lili életének bemutatását tűztük ki célul a beérkezett, immár múzeumi forrássá vált anyag felhasználásával. Éva édesapja, Kovács Ernő (1890–1959) zsidó családban, Klein Ignácz és Feuermann Katalin gyermekeként látta meg a napvilágot. (Vezetéknevét a családjában egyedüliként Kovácsra változtatta.) A szociáldemokrata mozgalomban aktív szerepet vállalt, versenyszerűen tornázott, olimpiai kerettag volt.[7]

Az első világháborúban a császári-királyi 32. számú gyalogezred kötelékében harcolt, amiért Károly-csapatkereszttel tüntették ki. Felirata „Vitam et sanguinem” azt hirdette, hogy viselője, ha kell „életét és vérét” áldozza a hazáért. A harcok során térdsérülést szenvedett, aminek következtében nehezen tudott járni, erről tanúskodnak hadigondozási igazolványának 1942-ben és 1943-ban kibocsátott hiteles másolatai. Gyűjteményünkben megtalálhatóak ezek az igazolások, amelyek alkalmatlansági bizonyítványként Kovács Ernő számára egy ideig életmentő jelentőségűek voltak.[8]

7 Vezetőségi tagja volt a Vörös Meteor Sportklub torna szakosztályának. Breuer 2022.
8 Az 1938. évi IV. törvénycikk indoklása foglalta össze a Károly-csapatkereszttel kitüntetetteket megillető kedvezményeket. A törvények szigorodásával a Károly-kereszt már nem biztosított mentességet a jogfosztó rendelkezések alól. A kitüntetésről bővebben: Virágh 2016.

M. KIR. HONVÉDELMI MINISZTER

640.964 szám

Folyószám: 007.803

Hg. 19 38

Igazolvány

a Károly-csapatkereszt viselésére való igényjogosultságról.

Igazolom, hogy Kovács Ernő a vonatkozó alapszabályok értelmében a Károly-csapatkereszt viselésére igényjogosult.

Nevezett 1890 évben Budapest községben, városban született, jelenlegi lakhelye Budapest, Szív utca 26 sz. és a volt cs. és kir. 32. gyalogezred kötelékében teljesitett szolgálatot.

Kelt Budapest, 193 9 évi március hó 8. n

A miniszter rendeletéből:

3253/1938.

Igazolvány a Károly-csapatkereszt viselésére való igényjogosultságról.
A IV. Károly magyar király által alapított tömegkitüntetés legalább 12 heti frontszolgálat után volt adományozható.

A háborút követően utazó kereskedőként dolgozott, feleségül vette Friedmann Irént (1895–1944), akitől rövid házasságuk alatt egy gyermeke született, Katalin (1922–2018). A válás után 1924-ben Bernauer Máriát (1894–1984) vette nőül. Közös gyermekükkel, Éva Lilivel (1926–1945) együtt nevelték az első házasságból született kis Katót is.

A gyűjteménynek ajándékozott anyag legnagyobb része a fiatalon elhunyt Éva életével kapcsolatos. A legtöbb magánszemélytől átvett adományhoz hasonlóan, ezek az iratok és fotók sem a gettó és a koncentrációs táborok borzalmait bemutató források, hanem egy szép, vitális, a felnőttkor küszöbén álló leány életének lenyomatai. A családi hagyaték tragikuma abban is rejlik, ahogy a fotókat nézegetve, a naplót és leveleket lapozgatva egy tinédzser mindennapjaiba, vágyaiba kukkanthat bele az olvasó, miközben már tudja, hogy a lejegyzett álmokból semmi sem valósulhatott meg.

A fekete-fehér egészalakos, kartonra kasírozott portré 1926-ban készült Évikéről a népszerű fényképész, Herz Henrik, Rákóczi út 16. szám alatt működő műtermében.

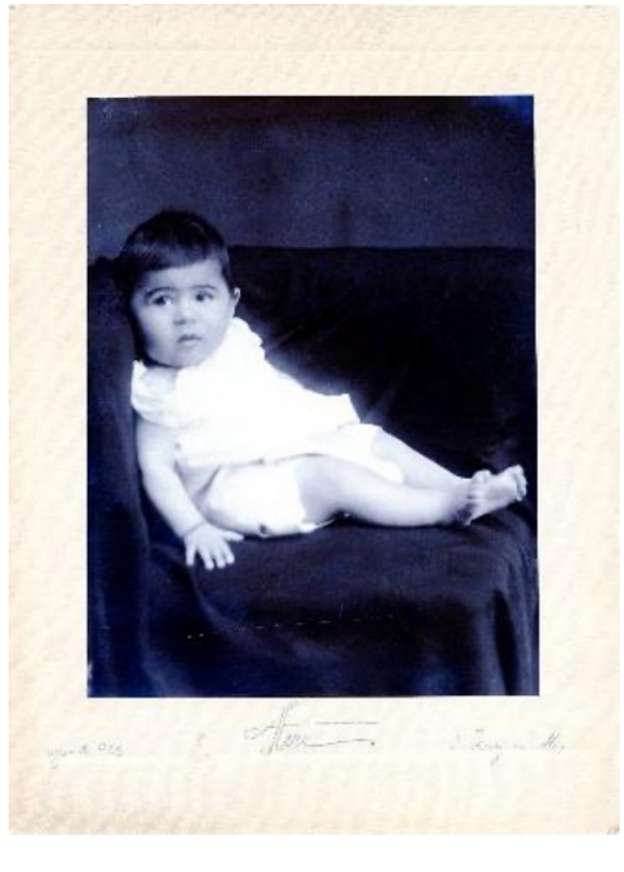

Kovács Éva Lili 1926-ban született Budapesten. Terézvárosban, a Szív utca 26. szám alatti házban lakott szüleivel, féltestvérével és nagymamájával. A család polgári miliőben élt, amelyhez hozzátartoztak a kulturális programok, kirándulások, sporttevékenységek. Cselédet tartottak, és francia nevelőnő is járt a gyermekekhez. A szülők széles kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, a lányok feljegyzései is sok ismerősről, barátról számolnak be.

Éva kisiskolás korában kezdte el a naplóírást. Tizenegyedik születésnapjára kapta a keménytáblás, vörös szegéllyel díszített, bézs, szövetborítású füzetet. 1937. április 25-én vetette papírra első bejegyzését a kapcsos könyvbe, az utolsót 1943. szeptember 19-én. Mint a legtöbb kislány, ő is a mindennapjairól, számára érdekes történésekről számolt be, például az iskolai tanulmányairól, kirándulásokról, baráti találkozásairól. A család vallási életéről nem tesz említést, a helyszínek (otthon, iskola stb.) között csak ritkán bukkan fel a zsinagóga, a család a nagy ünnepeket sem tartotta.[9]

9 Breuer 2022.

Katalin (bal oldalon) és Éva (jobb oldalon) gyermekkorukban gyakran töltötték a nyarat Balatonalmádiban. A Balaton és a Dunakanyar, mint üdülési célpontok felértékelődtek a Trianon utáni Magyarországon, a nyaralás hozzátartozott a középosztálybeli családok életéhez.

A naplók szintén tipikus jellemzője, hogy tulajdonosaik számára terápiás jelleggel is bírnak, ahol bátran „kiírhatják magukból” az érzelmeiket, szabadjára engedhetik gondolataikat. Ezért is tekinthető ez a forrás (a levelek mellett) az egyik legszemélyesebbnek, amely feldolgozásához nélkülözhetetlen az emberi méltóság tisztelete és az együttérzés. Sorait olvasva egy kamasz lelke tárul fel. Szerzője kizárólag önmaga számára írta, majd elzárta a külvilág elől.

Éva emlékiratában és noteszében gyakran jelenik meg az iskola és a sport. Az elemi iskola elvégzése után kitűnő tanulóként a Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnáziumban folytatta tanulmányait. A leánygimnáziumokban a vonatkozó jogszabályok értelmében a diákokat felsőfokú tanulmányokra felkészítve, „vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben” nevelték, amihez hozzátartozott a hittanóra is.[10]

A Horthy-kori polgári nőkép, nőideál változásai következtében a hölgyek egyre több mozgásformában kipróbálhatták magukat. Már nem korlátozta őket a fűző, a hosszú szoknya, sőt, divatba jött a fiúsan vékony testalkat, a napbarnított bőr is. Budapesten sorra nyíltak a sportlétesítmények, amiket a trendkövető hölgyek is felkerestek. A család középosztálybeli helyzetét jól tükrözi, milyen változatos sportolási lehetőségeket biztosítottak gyermekeiknek is. A fennmaradt igazolványok tanúsága szerint, Évának bérletet váltottak a margitszigeti Nemzeti Sportuszodába,

10 Az 1926. évi XXIV. törvénycikk szabályozta a lányok középfokú oktatását, amely megkülönböztette a leánygimnáziumot, a leánylíceumot és a leánykollégiumot. Az 1934. évi XI. törvénycikk értelmében a középiskolák neve egységesen gimnázium lett, ám a koedukált oktatást tiltotta.

ahová édesanyja kíséretében járt úszni.

Kovács Ernőné és lánya nevére kiállított, a margitszigeti Nemzeti Sportuszodába szóló arcképes igazolványok az 1938-as és 1939/1940-es évre. Az 1930-ban megnyílt, Hajós Alfréd által tervezett komplexum akkoriban Európa legmodernebb fedett versenyuszodája volt.

Éva szabadidejében szívesen kereste fel a teniszpályákat, amelyek a pesti társasági élet közkedvelt helyszínei lettek ebben az időszakban.[11] Tizenéves korában versenyszerűen atletizált a Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja (KISOK) zuglói pályáján. Telente barátaival korcsolyázni jártak a városligeti műjégpályára.

Kovács Éva Lili a Budapesti Korcsolyázó Egyletbe szóló tagsági jegye az 1941-42-es évre. 1926-ban készült el Európa második gépi hűtéssel működtetett, legnagyobb szabadterű műjégpályája a Városligetben.

11 „Ma kétszáznál több tenniszpálya van Pesten és a sportüzletek nem győzik kiszolgálni a vásárlókat tenniszfelszerelési cikkekkel.” Kertész János: A teniszező Budapest. *Színházi Élet*. 1924. 26. szám. Idézi: Szécsi – Géra 2017: 145.

Politikai események akkor kerültek Éva érdeklődésének fókuszába, amikor azok már személyes életére is hatással voltak, vagy a közelében történt cselekményeknek volt a szemtanúja. A történelmi fordulópontok közül az Anschluss személyes érintettségük miatt sokkolta a családot. (Két ismerősüket, rokonukat börtönbe zárták Ausztriában.) Az Andrássy út 60. szomszédságában élő kislány is észrevette, hogy „most már itt is kezdik, […] zöld ingben járnak a bitangok." Otthonukban téma lehetett az 1938 tavaszán életbe lépő első zsidótörvény is, amely 20 százalékban maximalizálta a kereskedelmi-pénzügyi vállalkozásoknál dolgozó zsidók létszámát. A jogszabály alól Kovács Ernő, mint az első világháborúban érdemrendet szerzett zsidó mentesült, amiről a kislány is írt: „szerencsére apuci rokkant."[12] Beszámolt a nyilaskeresztes párt 1939. február 24-ei felszámolásáról is, amelyet diáktársaival követett az iskola ablakából nézve: „Egyszer mikor éppen odanéztem látom, hogy egy teherautón van a nyilasok táblája és mindenféle holmit hoznak ki tőlük. Riadó autók[13] is álltak ott, sok rendőr és ember."[14] Majd keserűen tudósít a későbbi fejleményekről: „…de kár előre örülni, mert most megint tele van az utca és a házak fala nagy nyilas plakátokkal." A mozgalom három héttel a feloszlatást követően újjáéledt Nyilaskeresztes Párt − Hungarista Mozgalom néven, amely megerősödve az 1939 pünkösdi választáson a második legjobb eredményt érte el.

Sorait olvasva szembetűnő a belülről fakadó gyermeki optimizmus, az életöröm és a kegyetlen külvilág megnyilvánulásainak kettőssége. Naivitásával védi magát a közelgő veszélytől: „Minden pillanatban várjuk, hogy kitörjön a háború… de örülve félek. Először is azért, mert ekkor talán nem bukok meg latinból." A legtöbb emberhez hasonlóan, ő is próbálja mindennapjait a megszokott életforma szerint élni (később, már a háború idején is): „Én ma moziba megyek…"[15]

A naplóból képet kaphatunk Éva olvasmányélményeiről, kulturális programjairól is. Lelkesedéséből érezhető, hogy számára nem csak kötelező családi programot jelentett a színház és az opera. Ebből az időszakból (1942, 1943) fennmaradt egy-egy IBUSZ-zsebnaptár is, amikbe a társaságkedvelő, vonzó nővé érett ifjú hölgy főképp programjait és találkáit jegyezte fel. Művészetkedvelőként szívesen látogatta az előadásokat, nagy rajongója volt a kor egyik bálványának, Sárdy János operaénekesnek, színésznek is.[16]

1942 júniusában már nemcsak egy ideál, hanem egy megközelíthetőbb férfi is a látókörébe került: ekkor ismerkedett meg Tábori Frigyessel, későbbi udvarlójával. A családi nyomdában dolgozó jóképű fiatalember október 10-én vonult be munkaszolgálatosként Galántára. Innen a Fejér megyei Aggszentpéterre vezényelték a századát. Amikor szabadságra hazaengedték, mindig meglátogatta kedvesét.[17]

Fénykép Frici édesanyjáról, Friciről és Éváról.

Éva továbbtanulást nem tervezett, bár ebben a második zsidótörvény korlátozó rendelkezései miatt nem is reménykedhetett volna. Munkakönyve alapján tudható, hogy 1942 októberétől iparostanoncként a Bánó fényképészetnél kezdett dolgozni. „…voltam a Szentesnél is próbára, de ő is csak segédmunkásnak akart szerződtetni, mert az ipartestület nem engedte, hogy zsidót szerződtessen." – jellemezte helyzetét naplójában. A Podmanitzky utca 10. szám alatt működő műhely főképp műszaki témákra szakosodott, rendszeresen hirdette szolgáltatásait a *Tér és Forma* és a *Magyar Ipar* című folyóiratok hasábjain. A napló egyik utolsó, 1943 év végi bejegyzésében Éva már arról számolt be, hogy „Bánóéknál már szépen dolgozom," egyre több feladatot bíztak rá.

12 Kovács Éva Lili naplója: 1938. március 13.
13 Szirénázó rendőrautók.
14 A rendőrakcióról bővebben: Feloszlatták a nyilas Hungarista pártot. Újság. *Szabadelvű napilap.* 1939. február 25.1.
15 Kovács Éva Lili naplója: 1941. április 6.
16 A nótaénekesként is elhíresült Sárdy két alkalommal autogramot is adott a lánynak. Népszerűségét növelték filmszerepei: Leányvásár, Rákóczi nótája stb. Bővebben Sárdy János.
17 Kovács Éva Lili naplója: 1943. március 21. A galántai századot két-három hét után a Fejér megyei Ercsi-Kápolnásnyék térségébe vezényelték. Aggszentpéteren a musz-osokkal végeztették a Margit-állás építési földmunkáit. Bihari 2005.

Bánó Ernő fotóműhelyében készült életkép, háttérben Éva látható.

A Bánó fényképészet hirdetése.[18]

Bánó fotó Telefon: **11-3-60.**

Bánó Ernő műszaki fényképészete. Szálloda-épület, kávéház, étterem, külső-, belső- és klíséfelvételek, diapositiv lemezek, nagyítások, reklámtervezések — Budapest, VI., Podmaniczky ucca 10. Vilmos császár út mellett

18 *Magyar Ipar.* 1942. március 1. 19.

A német megszállás idején a Kovács család már az Izabella utca 82. számú házban élte mindennapjait, egészen 1944 júniusáig. Ekkor a *„Zsidók által lakható épületek kijelölése Budapest székesfőváros I–XIV. közigazgatási kerületében”* című rendelet értelmében ők is kényszerlakhelyre, ún. csillagos házba kerültek.[19] A gyűjteménybe került lakásbejelentőlap igazolja, hogy otthonukat hátrahagyva a Nagymező utca 37–39. számú épület egyik lakásába költöztek át sorstársaikhoz, Gábor Henrikékhez.

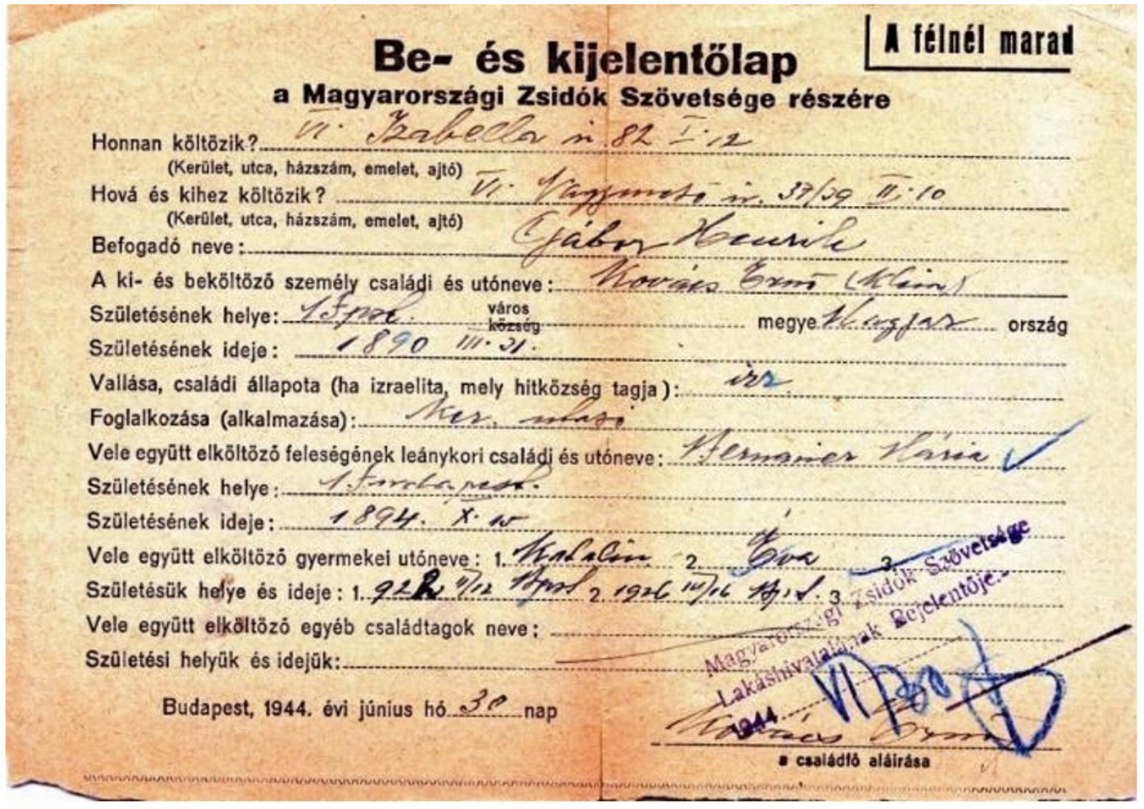

A félnél marad

Be- és kijelentőlap

a Magyarországi Zsidók Szövetsége részére

Honnan költözik? VI. Izabella u. 82 I. 12
(Kerület, utca, házszám, emelet, ajtó)
Hová és kihez költözik? VI. Nagymező u. 37/39 II. 10
(Kerület, utca, házszám, emelet, ajtó)
Befogadó neve: Gábor Henrik
A ki- és beköltöző személy családi és utóneve: Kovács Ernő (Klein)
Születésének helye: Szpol. város/község megye Magyar ország
Születésének ideje: 1890 III. 31.
Vallása, családi állapota (ha izraelita, mely hitközség tagja): izr.
Foglalkozása (alkalmazása): Ker. utazó
Vele együtt elköltöző feleségének leánykori családi és utóneve: Hermaner Mária
Születésének helye: Budapest
Születésének ideje: 1894. X. 10
Vele együtt elköltöző gyermekei utóneve: 1. Katalin 2. Éva 3.
Születésük helye és ideje: 1. 92[illegible] 2. 1926 [illegible] 3.
Vele együtt elköltöző egyéb családtagok neve:
Születési helyük és idejük:
Budapest, 1944. évi június hó 30 nap
Kovács Ernő
a családfő aláírása

Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakáshivatalának Bejelentője. 1944.

Lakásbejelentő lap 1944-ből. A budapesti zsidók „összeköltöztetése ügyében” hozott rendelet értelmében Kovács Ernőéknek is másokkal együtt kellett nyomorogniuk egy második emeleti lakásban, ahol a családoknak legfeljebb egy szoba jutott.

19 A rendelet a Fővárosi Közlönyben jelent meg 1944. június 16-án. A kijelölt épületek utcai bejárata fölé 51x36 cm méretű fekete alapon 30 cm átmérőjű kanárisárga csillagot kellett elhelyezni, jelezve ezzel, hogy a házban zsidók laknak.

No. FKG4/444

SKYDDSBREV SVERIGE — OLTALOMLEVÉL SVÉD KIRÁLYSÁG — SCHUTZBRIEF SCHWEDEN

A tulajdonos neve: Kovács Éva
Name des Inhabers:

A vele utazó feleség neve:
Name der mitreisenden Ehefrau:

GYERMEKEK — KINDER

Név—Name | Kor—Alter | Neme—Geschlecht

Budapest, 194 H. okt. 4.

Az oltalomlevél lejár: 1945. jan. 4.
Schutzbrief läuft ab:

Meghosszabbítások az 5-ik oldalon.
Verlängerungen auf Seite 5.

SVÉD VÖRÖSKERESZT

Igazoljuk, hogy Kovács Éva személyhez svéd érdekek fűződnek. Felhívjuk a hatóságok figyelmét, hogy fent nevezett a Svéd Vöröskereszt oltalma alatt áll.

Hiermit wird bestätigt, dass mit der Person des Herrn/der Frau Kovács Éva schwedische Interessen verknüpft sind. Die zuständigen Behörden werden Aufmerksam gemacht, dass der/die Obengenannte unter dem Schutze des Schwedischen Roten Kreuzes steht.

SVÉD KIRÁLYI KÖVETSÉG SVÉD VÖRÖSKERESZT

Raoul Wallenberg
OMEGHIZOTT-DELEGIERTER

348 Kovács Éva magyar és német nyelvű svéd oltalomlevelének másolata.

Az ezt követő hónapok eseményeivel kapcsolatban hiányosak az ismereteink, a töredékes családi levelezés és az adományozó adatközlése szolgálnak forrásul. A gyűjteményünknek ajándékozott, Kovács Katalintól származó 1944-es zsebnaptár másolata szintén tartalmaz néhány információt. A szülők családi kapcsolataikat kihasználva szereztek védleveleket.[20] Idősebb lányukat a Návay Lajos utca 3. számú házban sikerült elhelyezni, amely a Svéd Vöröskereszt védelme alatt állt.[21] Nekik a velük élő nagymamával együtt az 1944. november 29-én megjelent rendelet értelmében a pesti gettó kijelölt területére kellett költözniük. A Wesselényi utca 8. számú házból próbáltak levelezőlapokat eljuttatni gyermeküknek.[22] Katalin noteszének helyenként zavaros bejegyzéseiből érezhető, hogy a családjától távol élő lány a bombázásoktól és a nyilas terrorakcióktól rettegve milyen nagy félelemben vészelte át a háborút.

20 Az édesanya, Bernauer Mária nagybátyja Bernauer Géza, az Ericson Magyar Villamossági Rt. igazgatója, Wallenberg barátja volt. Breuer 2022.
21 Jelenleg Budai Nagy Antal utca.
22 A Kovács család levelezése. HDKE gyűjteménye.

Évát két alkalommal fogták el a nyilasok. Először 1944. október 23-án a – számára egykor oly kedves – zuglói KISOK pályán gyűjtötték össze nővérével és zsidó sorstársaival együtt, ahonnan Dinnyésre vitték őket.[23] Innen svéd oltalomlevelének köszönhetően 1944. november 9-én sikerült kiszabadulnia. Másnap a Nagymező utcai lakásból az óbudai téglagyárba hurcolták, ahol elvették a védlevelét. Az eseményről a családjához eljuttatott, sérülten megmaradt levelezőlapján számolt be, amely egyben az utolsó üzenete volt aggódó szüleinek.

Az erőltetett menetet Hegyeshalomba hajtották. Nem tudni biztosan, hogy Győrben vagy a határ közelében vagonírozták-e be Évát és zsidó sorstársait. Raoul Wallenberg mellett dolgozó unokatestvére követségi kikérőt küldött utána, de nem tudta megmenteni.[24] 1944. november 19-én a dachaui, majd a bergen-belseni koncentrációs táborba deportálták. Mellette volt féltestvére édesanyja, Friedmann Irén is.[25] A lágerben szörnyű körülmények között, a hírhedt Josef Kramer parancsnoksága alatt kellett kényszermunkát végezniük a raboknak.[26] Éva az áprilisi felszabadulást még megélte, ám valószínűleg a tomboló tífuszjárvány következtében, alig 19 évesen, 1945. május 25-én elhunyt.

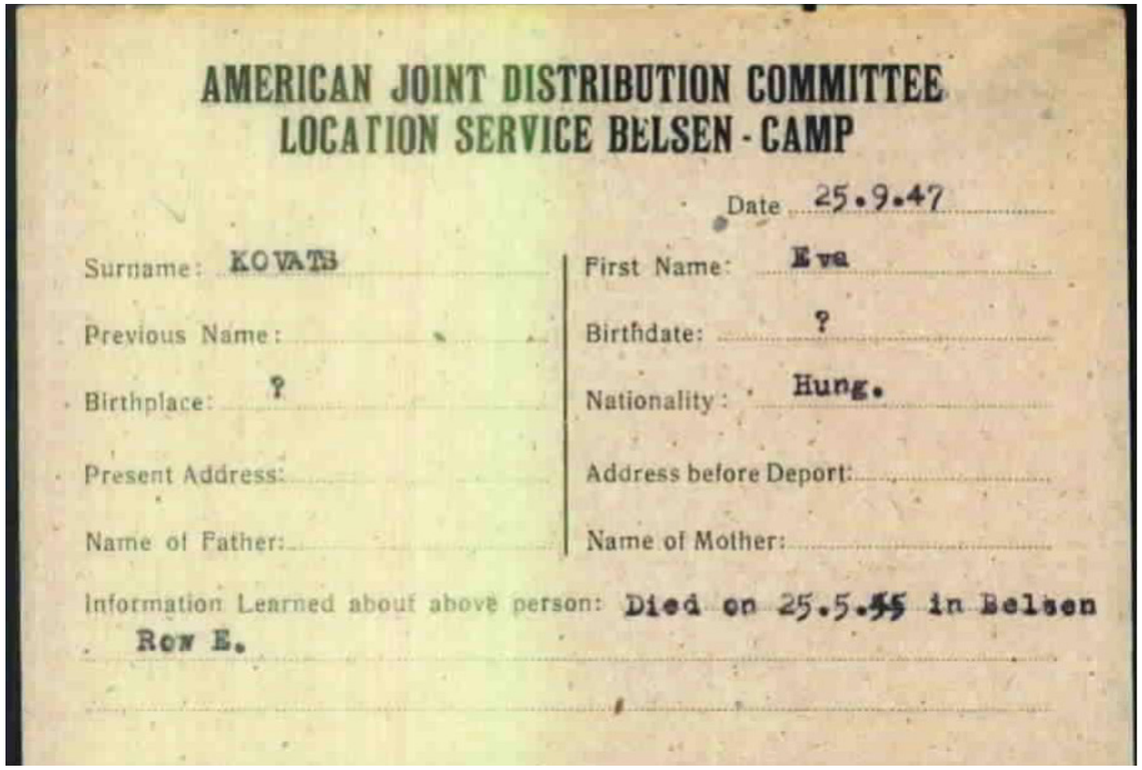

AMERICAN JOINT DISTRIBUTION COMMITTEE
LOCATION SERVICE BELSEN - CAMP

Date 25.9.47

Surname: KOVATS — First Name: Eva
Previous Name: — Birthdate: ?
Birthplace: ? — Nationality: Hung.
Present Address: — Address before Deport:
Name of Father: — Name of Mother:
Information Learned about above person: Died on 25.5.45 in Belsen Row E.

349 A Joint segélyszervezet nyilvántartásában szerepel Éva halálának időpontja.[27]

23 Katalint is elvitték a KISOK-pályára, ahol húgától elszakítva először Ferihegyre, onnan Albertfalvára, Csepelre majd Kőbányára került kényszermunkára. Itt svéd védlevelének köszönhetően elengedték. Kovács Katalin naplója: 1944. október 23 – november 14.
24 Breuer 2022.
25 Friedmann Irén szintén a bergen-belseni táborban halt meg.
26 A bergen-belseni körülményekről bővebben: Szécsényi 2019: 175–191.
27 AA, 67820497. (Eva Kovats)

Éva anyai nagyanyja a gettóban halt meg, szülei és nővére túlélték a vészkorszakot. A Szófia utcába költöztek, Katalin pedig férjhez ment. Kató néninél – ahogy idősebb korában hívták – gyakran vendégeskedett Breuer Pál, az emlékanyag adományozója is.

A múzeumok számára fontos mikrotörténeti forrásul szolgálnak az írásunkban felsorolt, részben bemutatott dokumentumok. Akár csak töredékes formában, de fennmaradt családi hagyatékok és a hozzájuk kapcsolódó családtörténetek, feljegyzések közgyűjteményi elhelyezése, a megőrzés mellett a kutathatóság lehetővé tételével hozzájárulnak a vészkorszakról kialakult történelmi emlékezet árnyalásához.

Múzeumunk gyűjteményének létrejöttében, folyamatos gyarapodásában elévülhetetlen érdemeik vannak azon adományozóknak, akik életük egy pontján úgy döntöttek, féltve őrzött családi emlékeik egy részét közgyűjteményben helyezik el.

Köszönjük, ha a számtalan lehetőség közül intézményünket, a Páva utcai zsinagógát is magában foglaló, Holokauszt Emlékközpontot választják.

Kapcsolatfelvételhez javasoljuk közvetlen e-mail címünk használatát:

gyujtemeny@hdke.hu

FORRÁSOK

Arolsen Archives (AA), 67820497, (Eva Kovats)

https://collections.arolsen-archives.org/en/document/67820497 - utolsó letöltés: 2023. február 3.

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE)

Gy/3525

A Kovács (Klein) család dokumentumai és fényképei.

A Kovács család levelezése.

Kovács Éva Lili naplója 1937–1939. Digitális másolat.

Kovács Katalin zsebnaptára 1944. Digitális másolat.

Bihari Józsefné (készítő): A munkaszolgálatos Natonek Imre. Interjú Natonek Imrével, 2005. Centropa. www.centropa.org/hu/photo/munkaszolgalatos-natonek-imre - utolsó letöltés: 2023. február 3.

Breuer 2022. = Dr. Breuer Pál adatközlése, 2022. július 30.

1938. évi IV. törvénycikk az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről. 1938. évi IV. törvénycikk - 1.oldal - Ezer év törvényei (jogtar.hu) https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41 – utolsó letöltés: 2023. március 30.

1926. évi XXIV. törvénycikk a leányközépiskoláról és a leánykollégiumról 1926. évi XXIV. törvénycikk - 1.oldal - Ezer év törvényei (jogtar.hu) https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600024.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39 – utolsó letöltés: 2023. március 30.

1934. évi XI. törvénycikk a középiskoláról 1934. évi XI. törvénycikk - 1.oldal - Ezer év törvényei (jogtar.hu), https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400011.TV&searchUrl=/ezer-ev- – utolsó letöltés: 2023. március 30.

Magyar Ipar, 63.évfolyam. 1–12. szám, 1942. március 1. 19.

Feloszlatták a nyilas Hungarista pártot, *Újság*. *Szabadelvű napilap,* 1939. február 25. 1.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Dr. Virágh Ajtony 2016: *Csaták tigrisei. A Károly Csapatkereszt története,* Budapest

Huhák Heléna – Szécsényi András (szerk.) 2015: *A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa,* Budapest

Huhák Heléna – Szécsényi András 2016: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai,* Budapest

Elkészült a magyar holokaussztúlélők digitális adattára. Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete (2022), http://nub.info.hu/index.php/aktualis/140-elkeszult-a-magyar-holokauszttulelok-digitalis-adattara – utolsó letöltés: 2023. február 3.

Sárdy János. Hangosfilm, www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/sardy-janos – utolsó letöltés: 2023. február 3.

Örsi Julianna 2006: A családtörténeti kutatások jelentősége az ezredfordulón, In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle 6.* Budapest, 309–315.

Szécsényi András 2019: Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében, In: Gecsényi Lajos (főszerk.): *Tanulmányok a magyar zsidóság történetéből.* Budapest, 175–191.

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra 2017: *A modern budapesti úrinő, (1914–1939).* Budapest

GOLDMANN MÁRTA

A Holokauszt emlékközpont nemzetközi tanárképzései 2022-ben: élmények, tapasztalatok, gondolatok

Nagy várakozások és a nehéz Covid-évek után a Holokauszt Emlékközpont 2022 szeptemberében két sikeres nemzetközi tanárképző szemináriumot szervezett személyes jelenléttel. A résztvevőknek mindkét alkalommal valamiféle ki- és betekintésben volt részük a hazai, illetve a megszokott, ismert környezetből, bár a nemzetköziség igazából mindkét esetben mást jelentett. Az előbbi esetben a magyarországi pedagógusok egy szemináriumon vehettek részt, nevezetesen az izraeli Jad Vasem Intézet Nemzetközi Holokauszttanulmányok Iskolájában, az utóbbiban pedig külföldi és magyar tanárok részvételével a franciaországi Yahad-In Unum szervezet és a Holokauszt Emlékközpont közösen megrendezett angol nyelvű képzésén a budapesti Emlékközpontban. Mindkét szeminárium során más-más módszerekkel, megközelítésekkel és témákkal ismerkedhetett meg a résztvevő, abban azonban mindkét képzés hasonlított egymásra, hogy a holokauszt-oktatásnak a Magyarországon megszokottól egészen új területeivel és látásmódjával találkozhattak. Ebben az írásomban arra vállalkozom, hogy ismertessem a képzések fő irányait és jelentőségét a magyarországi holokausztoktatásban tevékenyen közreműködők számára.

Jad Vasem tanulmányút és továbbképzés

Az 1953-ban létrehozott Jad Vasem Intézet a világ legrégebbi és legjelentősebb holokauszttal foglalkozó intézménye. Az izraeli fél és a magyar állam közösen biztosít minden évben tanulmányutat 23 elhivatott tanár számára, akiket pályázati úton választ ki egy független, több intézményt képviselő bizottság. Ez a páratlan lehetőség 25 éve áll fenn a magyarországi pedagógusok számára. A képzés tartalmassága és rendkívülisége mellett nem elhanyagolható önmagában a helyszín sem: a Szentföldön tett látogatás, Jeruzsálem több ezeréves múltja és káprázatos jelene, a kurzus során megvalósuló egynapos kirándulás a Holt-tengernél és a Masada erődnél.

Az egyhetes képzés rendkívül intenzív, számos különböző programelemből áll, hiszen maga a Jad Vasem Intézet nem csupán egy épületből áll, hanem egy egész hegyoldal, tele kültéri és beltéri emlékhelyekkel, múzeumokkal, könyvtárral és nem utolsósorban tantermekkel. Így a szeminárium folyamán az előadásokat és interaktív foglalkozásokat a hegyen található objektumokban tett tárlatvezetések, valamint a hallottakat elmélyítő és a befogadást segítő séták színesítik.

A Jad Vasem egyedi megközelítése egyéni történeteken keresztül, az áldozatok sorsával való érzelmi és szellemi azonosulásban rejlik. Amellett, hogy a tények pontos ismeretét alapvetőnek és megkerülhetetlennek tartják, céljuk a történelemkönyvekben olvasható adatokon és ismereteken túl eljutni az áldozatok mindennapi életének bemutatásáig, megismertetve azok vészkorszak előtti, alatti, és a túlélők esetében a holokauszt utáni sorsát is. Az egész intézmény legfőbb filozófiája, mint az a nevéből is kitűnik, a nevek felderítése (a Jad Vasem kifejezés jelentése héberül „kéz és név”) és a mögöttük meghúzódó életutak bemutatása, hiszen az emberiség mindmáig egyik legtragikusabb eseményét vélekedésük szerint csak így tudjuk értelmezni a humánum teljes valóságában. Csak az adott helyen és időben élő személyek konkrét viszonyait, környezetét megismerve, a lehetséges döntéshelyzetek komplexitását átérezve tudjuk megérteni és átélni azt a katarzist, amely elengedhetetlen a megtisztuláshoz és a ráébredéshez, hogy mit kell tennünk ahhoz, hogy embertársainkkal ilyen többet sohasem fordulhasson elő, és a világot jobbá tegyük. Az ilyen felismeréshez kevés az ismeretek pontos elsajátítása, ehhez csak az érzelmi, lelki azonosuláson át vezethet az út. A Jad Vasem Intézet tanárképzése tehát ezt az irányelvet szem előtt tartva ismerteti meg a tanárokat a legkülönfélébb módszertani foglalkozások során a holokauszt mibenlétével.

Miután az érzelmi azonosulás elérése nem pusztán a történelmi ismeretek árán érhető el, így megközelítésükben kiemelkedő hangsúlyt kap az interdiszciplinaritás. A holokauszt nem kizárólag a történelemtanárok és a történelemórák ügye, hiszen olyan általános emberi helyzeteket kell megélnünk, amelyek minden humán tanóra részét képezhetik, sőt tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy a holokauszttal való foglalkozás behatárolhatatlan, bármely tanítói, pedagógusi munka során helyet kaphat, legyen az etikaóra, rajzóra vagy akár természettudomány óra is. Ennek a történésnek máig tartó hatásai az élet szinte minden szegmensébe beleágyazódtak, 21. századi létünk enélkül nem érthető meg.

Egy másik fontos alapelv pedig az, hogy az ismereteket és a történeteket az adott korosztály értelmi és érzelmi azonosulási szintjéhez mérten kell bemutatnunk. Nem szabad kisebb gyerekeket borzalmas részletekkel sokkolnunk, mert ezzel pont az ellenkezőjét érhetjük el. Meg kell találnunk azt a formát, amit az adott korcsoport be tud fogadni anélkül, hogy félelmet, vagy elriasztást érezzen. Ehhez pedig legjobb, ha megismerjük a rendelkezésre álló, és a Jad Vasem által kifejlesztett tananyagokat, amikkel akár egész kicsi gyerekeket is meg tudunk szólítani. Sok szülő talán elborzad Magyarországon, ha meghallja, hogy 6-8 éves gyerekek a holokausztról hallanak. A Jad Vasem oktatási szakemberei pedig úgy gondolják, hogy már egész kis korban fontos a témának bizonyos aspektusaival foglalkozni, nyilvánvalóan nem a borzalmak taglalásával, hanem a kisgyerek által megtapasztalható és értelmezhető változások elmondásával. Ilyen például a terezini Tomi története, akinek a szülei képzőművészek voltak. Haláluk előtt az akkor 3 éves kisfiúkra, Tomira egy rajzos

füzetet hagytak, melyek Tomi életéről és jövőjéről szólnak anélkül, hogy bármiféle elrettentő jelenetet ábrázolnának, ám mégis a körülmények érzékeltetik a szomorú helyzetet. A fennmaradt füzetecske és a Jad Vasem által kidolgozott oktatási anyag kiválóan alkalmas arra, hogy kisebb gyerekeknek a saját nyelvükön és korosztályuknak megfelelően beszélhessünk a holokausztról a rajzok, feladatok és a hozzá tartozó rövid szövegek segítségével.[1]

Mint említettem korábban, a képzés rendkívül változatos és sokszínű, nem csupán a teremben való ücsörgésből és előadások passzív befogadásából áll, hanem több interaktív módszertani foglalkozásból, amikor a tanároknak kisebb csoportokban feladatokat kell megoldania egy konkrét történettel kapcsolatban. A tantermen kívül rendkívül fontosak a Jad Vasem területén található múzeumokban és emlékhelyeken tett látogatások. A legfelkavaróbb élmény a gyermekáldozatokra megemlékező terem, ahol egy sötét égboltszerű mennyezeten kis csillagokat látunk a sötétben, miközben a termet körbejárjuk, az elhunyt gyerekáldozatok nevét és életkorát olvassák fel. Nagyon meghatározó élmény az Eltűnt közösségek völgye, ahol kőtömbökből kirakva Európa területi rajza jelenik meg, így a labirintusszerű vájatokban barangolva az európai országok zsidó közösségekkel rendelkező településeinek nevei tűnnek fel a falakba vésve.

A Jad Vasem az áldozatok neveinek felkutatásán, és a rájuk való megemlékezésen túl nagyon nagy hangsúlyt fektet az embermentők tetteinek elismerésére. Azokra a hősökre, akik az életük kockáztatásával belső emberi hangjukra hallgattak és az adott kor törvényeivel szembe szegülve a humánum parancsának engedelmeskedtek, embertársaikat mentem próbálták. A Világ Népeinek Igaza kitüntetésben részesülő nem zsidó származású emberek tiszteletére a hegyoldalban fákat ültettek, illetve neveiket emléktáblákon örökítik meg.

A pedagógiai képzés legintenzívebb programja a Jad Vasem területén található múzeumok kiállításainak megtekintése tárlatvezetéssel. Itt tulajdonképpen három jelentős múzeumot látogatnak meg a tanárok: a Történelmi Múzeumot, a Művészeti Múzeumot és a Fényképgyűjtemény kiállítását. A monumentális Történeti Múzeumon a képzés-alapító „anyja”, Dr. Chava Baruch, magyar származású holokauszt-oktatási szakember és történész vezeti a résztvevőket több órán keresztül. Vele több foglalkozáson is találkoznak a résztvevők, lebilincselő egyénisége és tudása mindenkiben mély nyomokat hagy. A fotógyűjtemény kiállítása pedagógiai szempontból is kiemelkedő fontosságú, hiszen például a náci elkövetők által készült felvételek alapos megtekintése világít rá a manipuláció egyik leghatásosabb módjára, a propagandára, mint a tömegek befolyásolásának leghatékonyabb fegyverére, mely már az internet előtti korban is mindenható eszköz volt. Itt valamennyien rádöbbenünk ennek máig ható fontos üzenetére, valamint a kritikai gondolkodás fontosságára, nevezetesen arra, hogy diákjainkat a források körülményeinek alapos vizsgálatára kell megtanítanunk, az elfogultságok feltérképezésére, mielőtt bármilyen véleményt formálunk annak közvetíteni vélt tartalmáról. Nem mindegy ugyanis, hogy például egy éhező gyermeket ki milyen szemszögből és hogyan fényképez le, és azt milyen környezetben prezentálja.

1 https://www.yadvashem.org/education/other-languages/hungarian/educational-materials/lesson-plans/tommy.html – utolsó letöltés: 2023. április 6.

Tanáraink számára a legdrámaibb a Művészeti Múzeum kiállítása volt, melyet Liz Elsby rendkívül szuggesztív tárlatvezetésével tekintettünk meg. Itt olyan műalkotásokat láthatunk, amelyek a holokauszt során a különböző koncentrációs táborokban, gettókban stb. készültek. Ebből a gyűjteményből vándorkiállítás és pedagógiai tananyag is készült, mely magyar nyelven megrendelhető a Jad Vasem honlapján „Holokauszt és művészet” címmel.[2] Elgondolásuk szerint ez a rendkívül értékes anyag különösen alkalmas arra, hogy a gyerekekkel kötetlen beszélgetésbe elegyedjünk a holokausztról, hiszen ezek a műalkotások szélsőséges körülmények között, nehezen beszerezhető eszközökkel és veszélyeztetett élethelyzetben, többnyire elrejtve keletkeztek. Amikor ezekről a képekről beszélünk, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ezek a tiltott körülmények között született alkotások miként maradtak fenn, hogyan sikerült őket kicsempészni például Terezinből, sok esetben azután, hogy alkotóját később meggyilkolták. A művészet, mely a szellem szabadságágának egyik legfőbb megnyilatkozása, kiválóan adja magát, hogy a beszélgetők, például akár a gyerekek is szabadon fejthessék ki gondolataikat, érzelmeiket.

A Holokauszt tanulmányozása, tanítása számos egyetemes kérdést vet fel az emberi létről, az ember és társadalom viszonyáról, a túlélésről stb. A Jad Vasem szeminárium során a tanárok ezt a komplex és nyitott, minden diszciplínára kiterjedő szemléletet értik meg, élik át és ennek felelősségével mennek haza. Ezzel egy olyan terhet vesznek a vállukra, amit nem lehet elhagyni, lerázni, amibe az ember belekerül, és ami jelentősen megváltoztatja világlátását, addigi életét. Mindezt a tanárok írásbeli beszámolói és szóbeli közlései, valamint személyes tapasztalataim alapján állapítottam meg.

Golyók általi holokauszt – nemzetközi szeminárium

A Yahad-In Unum franciaországi kutatócsoporttal közös nemzetközi, angol nyelvű tanárképzésünket immáron hatodik alkalommal tartottuk meg Budapesten a Holokauszt Emlékközpontban. A szeminárium egy idáig meglehetősen elhallgatott, a Szovjetunióban a rendszerváltásig teljesen tabunak számító, így a holokausztoktatásban szinte ismeretlen területtel foglalkozik, mégpedig a német *Einsatzgruppen*ek (mozgó kivégzőosztagok) által 1941–44 között a volt Szovjetunió területén golyók által elkövetett 2 millió zsidó áldozatot követelő tömegmészárlások felderítésével. Az utóbbi időben ez a terület a szakirodalomban a „Holocaust by bullets” azaz „golyók által elkövetett tömeggyilkosságok” néven vált ismertté. A kutatócsoport 2004 óta ún. oral history módszerrel gyűjti a szemtanúinterjúkat. Idáig több mint 3000 településen kb. 7000 interjút rögzítettek olyanokkal, akik gyerekként nézték végig a történéseket. Tanúvallomásaik alapján, és az azóta hozzáférhetővé vált szovjet és német archívumok anyagainak összevetése után megpróbálják felderíteni a tömeggyilkosságok helyszíneit és eseményeit, így megteremtve a méltó, addig elhallgatott megemlékezés módját. A rendkívül jelentős volumenű anyaguk alapján igyekeznek rekonstruálni a történések pontos menetét. Így a következő 5 szakaszt nevezték meg a gyilkolás folyamatában: a zsidók összegyűjtése, az áldozatok kivégző helyre

2 https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/ready2print/pdf/art-hungarian.pdf – utolsó letöltés: 2023. április 6.

szállítása, meztelenre vetkőztetésük, a kivégzés maga, valamint tulajdonaik kifosztása és értékesítése. A feltárt folyamatban az interjúk alapján rámutatnak a helyi lakosság aktív szerepére és részvételére a tömeggyilkosságok előkészítésében és lebonyolításában (sírok megásása, áldozatok szállítása, helyenként a kivégzés lefolytatása, valamint az áldozatok tulajdonainak elkobzása). Fontos tudni, hogy ezek a gyilkosságok fényes nappal, a gyilkosokkal szembenézve és a gyakran kötelezően kivezényelt falu népének szeme láttára történtek.

Munkájuk egyik legértékesebb és leglátványosabb eredménye az általuk feltárt települések feldolgozását ábrázoló és a mindenki által hozzáférhető interaktív térkép, melyen az angol nyelven feliratozott interjúrészleteken kívül feltüntetik a legfontosabb információkat az adott település zsidóságáról, valamint a német és a szovjet archívumokban található ismereteket az adott helyszínen történt tömeggyilkosságokról.[3]

A szervezet alapító elnöke, Patrick Desbois katolikus pap, személyes indíttatásból kezdte kutatni a témát, majd az évek során a zsidók tragédiája mellett más tömeggyilkosságok felderítésével is elkezdett foglalkozni, például a jazidikkal Irakban, a guatemalai vérengzésekkel, a romák deportálásával Transznisztriába, illetve interjúkat és dokumentumokat gyűjt a jelenleg folyó ukrajnai háború áldozatairól is. Desbois atya kutatásairól több könyvben és interjúban is beszámol. Nagy örömünkre 2022 őszén, Jakab Attila történész kollégánk jóvoltából, a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány kiadásában, magyar fordításban is megjelent az egyik legfontosabb műve, melynek címe *A golyók általi holokauszt. Halál fényes nappal*. A szerző ennek alkalmából 2022 novemberében intézményünkbe látogatott és előadást tartott kutatásairól, és a tömeggyilkosságok felderítése iránti különös küldetésükről.

A Yahad-In Unum kutatócsoport megközelítésében fontos szempont, hogy az interjúalanyok tetteivel kapcsolatban nem ítélkeznek, tehát céljuk nem az igazságszolgáltatás, a bűnösök kézre kerítése, hanem sokkal inkább az idáig elhallgatott események felderítése. Így többször előfordul, hogy olyanokkal találkoznak, akik bevallják, hogy a háború alatt például zsidókat gyilkoltak meg, felelősségre vonásukban azonban már nem vesznek részt. Ugyanakkor előfordul olyan is,, hogy embermentőkkel találkoznak, ám az esetek többségében valószínűleg ők sem részesülnek a Világ Igazai elismerésben, mert ahhoz egy rendkívül nehéz eljáráson kell igazolniuk a jótettüket, amire többnyire már nincs módjuk. A Yahad-In Unum csoport célja tehát az események felderítése nyolcvan évvel a történtek után a 24. órában, másrészt az így szerzett tudás és ismeretek eljuttatása a szélesebb nyilvánosság felé, elsősorban oktatási tevékenységük által, mely képzéseket hazájukon kívül már több országban és kontinensen is évente megtartanak.

A franciaországi, Caen-i szemináriumukon kívül a budapesti képzés számít az egyik legrégebbi együttműködésnek, hiszen itt az alapképzéseken kívül már haladó kurzust is tartottunk korábbi résztvevőinknek. A képzéseken a történelmi bevezető előadásokon kívül, melyek a háború előtt zsidóság helyzetéről szólnak a volt Szovjetunióban, szó esik a kutatásaik hátteréről, és különös hangsúlyt kapnak az általuk készített interjúk és a hozzájuk kapcsolódó módszertani megközelítés. E célból már magyar nyelven is hozzáférhető tíz válogatott interjúrészlet videón, felirattal, valamint a kb. 50 oldalas *Oktatási segédanyag*, mely 2022-től online is elérhető munkatársaink fordításában.[4]

A budapesti képzésen 2022 őszén 11 ország 26 tanára vett részt, legtöbben a környező országokból jöttek. A 3 napos képzés során a résztvevők megismerkedtek a holokausztoktatás területén jóformán ismeretlennek és unikumnak tekintett területtel, megnézhettek több interjúrészletet, majd kiscsoportos foglalkozásokon közösen megvitatták a felmerülő kérdéseket, emellett az előadók beszámoltak iraki és guatemalai kutatásaikról, felderítéseikről is. A szervező budapesti Holokauszt Emlékközpont a francia kutatócsoport előadásait magyar vonatkozású előadásokkal egészíti ki. Ugyan a kutatások fókuszában elsősorban a volt szovjet területeken történő népirtások állnak, ám megállapítható, hogy a golyók által elkövetett holokausztnak magyar érintettsége is van, hiszen például 1941. augusztus végén magyar zsidókat végeztek ki hasonló módon az ukrajnai Kamenyec-Podolszkijban, valamint a háború alatt Magyarországon is több tömeggyilkosság történt, igaz némileg más módon. Ezen utóbbi esetekben zsidó munkaszolgálatosokat gyilkoltak meg tömegével többek között 1945 tavaszán a nyugati határ mentén. (1945. március 24-én 200 magyar zsidó munkaszolgálatost végeztek ki az ausztriai Rohoncon, sírjukat azóta is nagy erőkkel keresik a település környékén.) Szemináriumunkon igyekszünk történészek segítségével ezeket a magyar eseményeket is megismertetni a nemzetközi hallgatósággal, valamint Kriza Borbála szociológus jóvoltából szemtanúkkal készített interjúrészleteket is láthatnak, akik ezekről a magyarok által is ritkán ismert gyilkosságokról számolnak be. Andreas Lehner, az ausztriai R.E.F.U.G.I.U.S (a rohonci zsidó közösség és az oda deportáltak emlékét gondozó civil szervezet[5]) munkatársa pedig a rohonci tömeggyilkosság helyszínén kialakított emlékhelyre tervezett pedagógiai programot szokta mutatja be a résztvevőknek.

A Yahad-In Unum szervezettel közösen tartott képzések egyedisége a golyók által elkövetett holokauszt idáig feltáratlan és ismeretlen témájának a fenti módszerekkel történő intenzív megismertetésével rendszerint nagy hatást tesz a hallgatóságra. Emellett igen mély gondolatokat közvetít az ember természetéről, a tömeggyilkosságok lélektanáról, melyek sajnos azóta is folynak a világon, nem is olyan messze tőlünk.

A Holokauszt Emlékközpont a fenti nemzetközi tanárképzési projektjeivel igyekszik a hazai és az idelátogató külföldi tanároknak be- és kitekintést nyújtani a külföldi, valamint a hazai kutatások és képzések új módszertanába, s ezzel a résztvevőket mély és elementáris élményekben részesíteni, melyeket reményeink szerint magukkal visznek és továbbadnak tanítványaiknak, környezetüknek. Mindannyian azzal a hittel és elkötelezettséggel végezzük munkánkat, hogy tevékenységünkkel hozzájárulunk ahhoz, hogy a világot jobbá tegyük.

3 https://yahadmap.org/#map/ – utolsó letöltés: 2023. április 6.

4 https://hu.inevidence.org/php/page_accueil.php – utolsó letöltés: 2023. április 6.
5 http://www.refugius.at – utolsó letöltés: 2023. április 6.

RAB LÁSZLÓ: A POKOL TORNÁCÁN. KUN PÁTER ÚTJA AZ AKASZTÓFÁIG.

Noran Libro Kiadó, Budapest, 2021, 189 oldal.

A Kun páterként elhíresült Kun András minorita szerzetes neve szétválaszthatatlanul egybeforrott az 1944 októbere és 1945 januárja között Budapesten tomboló nyilas terrorral, amely kimeríti a golyók általi holokauszt fogalmát. Szerdahelyi János rendőrtiszt 1945. szeptemberi jellemzése szerint: „Talán nincs a történelemben szó még egy ilyen elvetemült szadista gyilkosról, nemcsak az emberi törvényeket csúfolta meg minden rendbeli gaztetteivel, hanem az egyházi és vallási törvényeket is meggyalázta azzal, hogy rémtetteit az egyház nevében és reverendájának súlyával támasztotta alá. A törvények nem ismernek egyetlen egy olyan bűncselekményt sem, amelyet páter Kun el ne követett volna… Bűnlajstroma teljes mértékben kimeríti a háborús és népellenes bűncselekmények minden esetét.”[1]

Rab László a könyvében, amelynek törzsanyaga a népbírósági periratokra támaszkodik, hasonlóra vállalkozott, mint Budai-S. Balázs[2]: a rendelkezésünkre álló levéltári anyagok, vallomások, visszaemlékezések és a népbírósági peranyag fényében bemutatni azokat a borzalmas történéseket (pl. a Maros utcai zsidó kórházban elkövetett tömeggyilkosság), amelyeknek Kun páter nem csupán szereplője, hanem irányítója is volt. A szerző azonban nem elégszik meg a történések leírásával. Elsődleges célja körüljárni azt az „örvénylő erőszak spirált”, amely „a pátert beszippantotta”, amelybe „magától állt be”, és amelyben megállni, ahonnan visszafordulni nem akart (9).

Kun páter élete 1944 októberét megelőzően mondhatni alig ismert. Minorita szerzetesként Rómában tanult, és szemmel láthatólag nem találta helyét az egyházi struktúrában. Erőtlen és következmények nélküli próbálkozásokat leszámítva, sajnos az egyház sem nagyon tudott mit kezdeni vele: „A páter ámokfutása részeg duhajkodással kezdődött, és egy leányotthonban folytatott nyilasrazziával fejeződött be. Azokról az esetekről Serédi Jusztinián hercegprímás és más magas rangú egyházi méltóságok is tudtak, amelyek 1944 januárja és 1945. január között történtek. A szerzetes dévaj élete nemtetszést váltott ki, és tettek ugyan kísérletet arra, hogy megszabaduljanak tőle, ez azonban mégsem következett be. A főpapoknak és az egyházi hivatalnokoknak olyan informális értesüléseik lehettek, hogy Szálasi patronálja Kunt.”[3] (79).

Rab László szerint: „Sodródott az árral. A lavinát az indította el, hogy szerény Váci úti lakásukat (apja volt a házmester) a szövetségesek gépei lebombázták. Mozgósította nyilas kapcsolatait, és »kiigényelt« magának egy tágas zsidó lakást a XII. kerületi Városmajor utcában, ami kőhajításnyira feküdt a pártközponttól. Voltaképp így került a kerületbe. Be-benézett a pártházba, kereste, kutatta, hogy milyen feladatokat szánnak neki. Október 15-én ott volt a Pasaréti út 10.-ben a fegyverosztáson, amikor a hatalomra került Szálasiék a nyilas pribékeket felfegyverezték. Utána készült róla a legendás fénykép, amikor a cingulust lecserélte övre, s felfűzte rá a revolvertáskát. Így lett a budai csoport ideológiai vezetője, akinek Vajna Gábor belügyminiszter azt a feladatot adta, hogy buzdítsa a frontra induló katonákat, akik már nem nagyon hittek a végső győzelemben és a német csodafegyverben.” (16). Valójában már azt megelőzően a nyelvével ölt, mint ahogy azt ténylegesen meg is tette.

Kun páter rémtetteit maga a nyilas Nemzeti Számonkérő Szék is megelégelte: halálra ítélték. Nem a több száz zsidó meggyilkolásáért, hanem rendőrökkel szemben elkövetett erőszakért. Életét Szálasi Sopronból küldött rádiótávirata mentette meg. Halálbüntetését 15 év fegyházra változtatták. Kun pátert a szovjet katonák „szabadították ki” a budai várbörtönből. További élete is fordulatokban volt gazdag. Egy román katonai egységhez csatlakozva egészen Brünnig (Brno) jutott, ahonnan visszatért Erdélybe, majd újra elindult Nyugatra. 1945 szeptemberében fogták el a déli magyar határon. Népbíróság elé került, elítélték és kivégezték.

Rab László könyve műfajilag nehezen besorolható, felkavaró olvasmány. Az olvasó betekintést nyer Kun páter és az általa irányított nyilas fegyveres csoport lelkivilágába, más emberekről alkotott felfogásába, borzalmas tetteik motivációjába. A könyv beszédesen bizonyítja hova vezet a nyereségvággyal is társuló elvakult fanatizmus, ahol a politikai ideológia és a köztörvényes bűnözési hajlam organikus egységbe olvad. Arról nem is beszélve, hogy valójában minden a szavakkal kezdődik. Ahogy azt maga Kun páter, minorita szerzetes megfogalmazta: „*Tüzet és átkot lihegtem mindenre, ami zsidó.*”

Jakab Attila

1 Csonka Laura 2014: Kun András a Népbíróság előtt. a*rchívNET. XX. századi történeti források,* (14.) 5. – utolsó letöltés: 2023. április 4.
2 Budai-S. Balázs 2016: *Kun páter a reverendás gyilkos. A nyilas korszak leghírhedtebb alakjának nyomában.* Budapest.
3 A kérdésre vonatkozóan lásd Kurucz Adám 2020: Egyházi vizsgálatok Kun András minorita páter ügyében 1944–1945-ben. *Egyháztörténeti Szemle*, (21.) 2. 112–129.

ZOLTÁN GÁBOR: ORGIA,

Pozsony, Kalligram, 2016, 2021. 320 oldal.

Zoltán Gábor regényének történeti összeállítását négy év kutatási munka előzte meg. Az elkövetők nevei és a helyszínek valósak[1]. A főszereplő Renner „keresztény létére sokszoros zsidóbújtató",[2] és maga is katonaszökevény. A felesége, Teréz és a kedvese, Irén, zsidó. A szöveg objektív, nem keres érzelmeket, viszont sok (belső) reakciót képes kiváltani. Az *Orgia* című regény az 1944 ősze és 1945 januárja között, a budapesti tizenkettedik kerületben a nyilas szervezet által elkövetett módszeres emberirtás történetét dolgozza fel, melynek razziái alatt „nem a bejárandó terület értendő, hanem a begyűjtendő emberek, vagyontárgyak és élelmiszerek tömege […]."[3] Zoltán Gábor célja a megismertetés, a levéltári kutatásokra épülő hitelesség (szép)irodalomba ültetése, és az adott elkövető pontos eljárását leképezni, aki „nemcsak az agyonlövésekben való részvételét írja le, hanem […] a módszer, a protokoll, a folyamat, sőt mi több, pontos időbeosztással ütemezett folyamat fogalmakat használva fejezi ki […] magát."[4] A szerző által megfogalmazott szorongás látens, hangtalan, míg a nyilasok tevékenysége hangos (hangadott). Ehhez társul a regény lezser, ironikus[5] és spontán nyelvezete, ami stabilizálja, legalizálja az elfajzott természetességet, a textualitás és audiovizualitás kettős erejével áthatva.

A történelmi események és az ehhez tartozó körülmények jellegére való emlékeztetés (felidézés) fikciós-rekonstrukciós szövegképzési modellt alkot, ahol „magáról a történelemről szól a regény".[6] Rab László is kiemeli, hogy Kun András[7] „a városmajori kórház kiürítéséről is említést tett a vallatóinak […] »berohantunk, ordítozva és szitkozódva ütöttük-vertük őket, minden értéküket elvettük, és a gyermekeket ott a helyszínen közönséges puskákkal és géppisztolyokkal kivégeztük, (az) ágyban fekvőket az ágyban, az erősebbeket és a járni tudókat pedig az épület helyiségeiben«".[8] Kun páter és Renner életét végigkíséri a sajátos önfegyelem. Renner a Sonderkommando[9] feladatköréhez hasonló tevékenységet is ellát, később *felemelkedik* a nyilasok közé. Saul Ausländeréhez közelítő alakja különleges kettős pozícióban marad, majd a nyilasok őt magát, feleségét, Terézt, és a kedvesét, Irént is *feláldozzák* a többiek előtt. A foglyok általában is eszközökké, használati tárgyakká, élvezeti cikkekké szublimálódnak, parancsra teljesítik a vetkőzést, szexuális cselekményeket, éneklést, ahol „a szabály a pusztulás".[10] Az élet és halál, érték és értéktelenség közötti határvonal egyszerre olvad össze. Polcz Alaine világít rá: „Sokféleképpen lehet meghalni. Azt szoktuk mondani, a halál az igazság órája, mindenki a teljes személyiségét viszi bele".[11] A testek és lelkek meggyalázása és megcsonkítása elér Kertész Imre, a *Sorstalanság*ban megfogalmazott abszurditásához, amelyről, mint a holokausztról általában, „azért szoktunk elgondolkodni, hogy újra meg újra felfedezzük értelmetlenségét".[12] Zoltán Gábor is szembesült és szembesít saját lakóhelyének történeti múltjával, hátterével és abszurditásával, „és a kiválasztott élményekből, emlékekből konstruálja meg történetét",[13] a folytathatóság és lezárás kettősségének tükrében. A vészkorszakban megtörténő bűnelkövetés, majd a perek és az elkövetők kivégzése a mindenkor érvényes folytathatóság lezárását, valamint a generációk helyzetét is érinti. Zoltán Gábor, Georges Bataille-hoz hasonlóan gondolja el a regény felépítését, és „csak azokhoz szeretn[e] szólni, akiket […] felháborít"[14] mindaz, amit Sade és a nyilasok elkövettek, elgondoltak, és nem azokat szólítja meg, akik „napról napra […] vállalják nyilvánosan, hogy *velük* vállalnak sorsközösséget. Nem az áldozatokkal."[15] Zoltán Gábor ezt a sajátos (Sade-i és krisztusi) szenvedéstörténetet szimbolikus-asszociatív jelleggel ábrázolja. Sade és Zoltán regényének világa Angela Carter szavaihoz is igazodik: „az egyik osztály kényel-

1 Vö. Zoltán Gábor 2014: Szlavko. *Holmi* (6.) 664–670. https://www.holmi.org/2014/06/zoltan-gabor-szlavko (utolsó letöltés: 2023. március 21) és Rab László 2021: *A pokol tornácán. Kun páter útja az akasztófáig*. Budapest, 54.
2 Zoltán Gábor 2021: *Orgia*, 22.
3 Zoltán 2021: 167.
4 Dubois, Patrick 2022: *A golyók általi holokauszt. Halál fényes nappal.* Jakab Attila (ford.), Budapest, 190.
5 „A szövegben egyes szavak a megszokottól eltérő alakban jelennek meg. Pl. az agilis, ami a nyilasok egyik alapszava volt. Két g-vel mondták. Szeretném, ha az olvasó úgy hallaná" Zoltán 2021: 312.
6 Kisantal Tamás 2015: Egy elfeledett magyar holokausztregény tanulságai. Török Rezső: *Enyv és szappan (1945)*. *Jelenkor* (58.) 3. 338. http://real.mtak.hu/27119/1/KISANTAL_TOROKREZSO.pdf – utolsó letöltés: 2023. március 21.
7 Kun András „1941-ben szentelték pappá, majd minorita szerzetesként a kézdivásárhelyi rendházba került. 1943. december 5-én saját elhatározásából hagyta el a rendházat, hogy laicizálását elintézhesse, státuszát tekintve azonban egészen 1945 augusztusáig szerzetes maradt. […] A Nyilaskeresztes Pártba a német megszállás után, 1944 tavaszán lépett be, annak ellenére, hogy ez egyházi személy számára nem volt engedélyezett." Kun a Szálasi-hatalomátvétel után „a XII. kerületi nyilas pártszervezettel került kapcsolatba" majd „1944 decemberében és 1945 januárjában az ő irányításával megközelítőleg 280 személyt lőttek a Dunába a pártszolgálatosok." Csonka Laura 2014: Kun András a népbíróság előtt. *Archivnet – XX. századi történeti források.* (14) 5. https://www.archivnet.hu/politika/kun_andras_a_nepbirosag_elott.html – utolsó letöltés: 2023. március 21.
8 Rab 2021: 70.
9 „A Sonderkommando tagjai nem vettek részt közvetlenül a gyilkolásban – ez a feladat az őröké volt –, elsődleges feladatuk a holttestek elégetése volt. A foglyok rá voltak kényszerítve ennek elvállalására, semmiféle lehetőségük nem volt visszautasítani a részvételt, vagy kikerülni a kommandóból – az öngyilkosságon kívül. Mivel a németeknek szükségük volt a Sonderkommandókra, hogy fizikailag épek maradjanak, viszonylag enyhe bánásmódban részesítették a sondereseket: saját barakkban aludhattak, amely jobban hasonlított egy otthonra, mint a többi barakkok; és megengedték nekik, hogy ingóságokkal rendelkezzenek: az elgázosítottaktól elvett étellel, gyógyszerekkel, cigarettával. Emellett nem voltak kitéve az őrök önkényének, nem gyilkolhatták meg őket ok nélkül. Végeredményben a Sonderkommandók tagjai általában tovább éltek, mint a haláltáborok többi foglyai." Wikipédia szócikk: Sonderkommando. https://hu.wikipedia.org/wiki/Sonderkommando – utolsó letöltés: 2023. március 21. Többek között a regény elején (Orgia, 19.) a nyilasok megbízásából Renner egy furgonból emel ki halottakat, és dobja a testeket a Dunába. Renner nyilasoktól függő életkörülményei hasonlóak a Sonderkommando idézett leírásához.
10 „A marosutcai [sic!] kórházat először októberben, közvetlenül a hatalomátvétel után ürítették ki. A kórházi gondnok felmutatta a mindenkor kéznél lévő igazolást, miszerint az intézmény Vöröskereszt-védelem alatt áll. A rajparancsnok végig se olvasta." Zoltán 2021: 265.
11 Polcz Alaine – Bitó László 2019: *Az utolsó mérföld.* Második, bővített kiadás. Budapest, 20.
12 Heller Ágnes 2016: A holokauszt és a nemzedékek. In: Kőbányai János (szerk.): *Holokauszt olvasókönyv*. Budapest, 17.
13 Liska Márton 2006: A holokauszt, mint társadalmi traumatizáció. Túlélők, elkövetők és leszármazottaik. *Múltunk* (3.) 166.
14 Bataille, Georges 1993: Sade-ot csodálni annyi, mint gondolkodásának élét csorbítani. *Gondolatjel* III-IV. http://acta.bibl.u-szeged.hu/38383/1/gondolatjel_1993_3_4.pdf – utolsó letöltés: 2023. március 21.
15 Zoltán 2021: 312.

me [...] a másik osztály nyomorúságától, szenvedésétől, boldogtalanságától függ".[16] Ebben a közös jellegű, behatárolt világban történnek meg a borzalmas események Zoltán regényében is: „Juli testén korbácsütések és a pengével ejtett vágások nyomán többfelé szétnyílt a bőr [...] Akit ennyire megrongáltak, annak már jobb elmerülni a hideg vízben [...]".[17] A nőiségtől (általános emberi mivolttól) való teljes megfosztásának másik, fizikai szempontból fontos eleme Terézhez kapcsolódik, amikor a nő arca és szája súlyosan megsérül: „Hátul ment be a golyó a fejemen, és elöl ki, a számon. Fogakat kiütve!"[18] Az áldozatok helyzetén át az általános emberi kapcsolatok hálózatát is vázolja a szerző, az étkezés, szexualitás, bántalmazás, látvány jelenségeinek összefüggéseiben.[19]

Zoltán Gábor hangsúlyozza, hogy 1944 decemberének karácsonyát, az ünnepet, hogyan semmisítette meg a nyilas hatalom, és telítette gyilkosságokkal. Kun páter karakterének szavaival illusztrálja a kialakult helyzetet: „az isteni Gondviselés meghallgatta könyörgésünket, és győzelemre segítette a hungarista Eszmét, amely megmentette az utolsó órában a Hazát és az Egyházat [...] Dicsértessék a Jézus Krisztus! Kitartás, éljen Szálasi!"[20] A szerző Krisztus és Szálasi Ferenc alakjának egymás mellé helyezésével a torz és valódi vallást állítja egymás mellé. Zoltán nem a keresztény ember gonoszságát, hanem *az* ember gonoszságát akarja megmutatni, amelynek gyakorlója, „egy népirtó vezéregyéniség soha nem egyszerű végrehajtókat, hanem mindig bűnelkövetőket teremt [...] akik a gyilkosságokkal ténylegesen végrehajtják a népirtást, anélkül azonban, hogy egyéni szinten kivonnák magukat a szokásos bűnözői indítékok alól. Ebben az értelemben a népirtás egy részben irányított és szervezett tömegbűncselekmény is, amely a bűnelkövetőknek azt ígéri, hogy az üdvözítő értékek beteljesülnek egy [...] politikai nézet számára. Gyakran ez az igény csak arra szolgál, hogy a népirtást állítólagos felsőbb értékekkel igazolja. Ebben az értelemben a népirtás az erkölcsi cselekedet igényével lép fel."[21] Krisztus (rajta keresztül a nyilasok összes áldozata) kigúnyolásának asszociációját is körvonalazza a szerző. Ennek egyik konkrétuma lesz a nevetés gesztusa: „egyesek nevettek, és munkára bíztatták a gyilkosokat, mások ütlegelték az áldozatokat, a szomszédok pedig nézték".[22]

A nevetés önmagában lévő esztétikája, gesztusa is eléri az abszolút fokát: „Páter Kun nem válaszol szavakkal. A nevetése a válasz. A beteljesedett, harsogó boldogsága".[23]

16 „the comfort of one class depends on the misery of another class." Carter, Angela 2001: *The Sadeian Woman. An Exercise in Cultural History*. London, 78.
17 Zoltán 2021: 20.
18 Zoltán 2021: 301.
19 „A Vali testébe került [...] baktériumok és gombák ellenben megvannak, bőszen szaporodnak [...] a méhben, a petefészekben. A sérült hámon át a véráramba kerülnek. Az egész testet bejárják. Ahol csak lehet, megtelepszenek." Zoltán 2021: 87.
20 Zoltán 2021: 90.
21 Dubois 2022: 207.
22 Dubois 2022: 197.
23 Zoltán 2022: 307.

Zoltán regényének egyik tanulsága észrevenni a (normális vagy normatív) nézőpontok egymás mellettiségét, és elgondolkodni a szövegben megjelenített eseményeken keresztül hogyan látták, értékelték és értelmezték a nyilas rendszert a pártszimpatizánsok: „Ideális társadalmat alkotnak ők, tizenkettedik kerületi nyilasok, magyarázta az asszony a figyelmes vasgyárosnak. Vannak közülük őslakók és bevándorlók, városi és falusi származású emberek [...] Minden megvan, csak zsidó nincs. Természetesen amerikabarát, angolbarát, oroszbarát sincs. Mi ez, ha nem az igazi társadalmi egység?! [...]"[24] Zoltán Gábor másik fontos eredménye, hogy a regény az eutélia,[25] azaz az élet jó végének, jó befejezésének (a meghalás méltóságának) abszolút hiányával ennek az oppozíciónak az ikonjává is válik. Az emberkínzásnak és emberirtásnak egy sajátosan helyi (lokális és emlékeztető) típusát ábrázolja a történet, mely Budapesten 1944 ősze és 1945 januárja között zajlott le.

Hörcher Eszter

24 Zoltán 2022: 227.
25 Vö. Bitó László 2004: Jó halál. Eutanázia vagy eutélia. *Beszélő* (9.) 4. http://beszelo.c3.hu/cikkek/jo-halal-eutanazia-vagy-eutelia – utolsó letöltés: 2023. március 21.

SZTEHLO GÁBOR: HÁROMSZÁZHATVANÖT NAP – EMLÉKEK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓMENTÉSRŐL 1944-BEN.

Magvető, Budapest, 2022. 579 oldal.

Sztehlo Gábor evangélikus lelkész, a *Világ Igaza*, e könyvében visszatekint 1944-es embermentő tevékenységére. A református Jó Pásztor Bizottság tagjaként, a Nemzetközi Vöröskereszt támogatásával, a nyilas uralom és Budapest ostroma idején csaknem 2000 üldözött gyereket és felnőttet mentett meg. A háború után az árván maradt gyermekek számára demokratikus alapon működő árvaházat hozott létre (Pax Gyermekotthon, a Pax Magyar Szociális Alapítvány, amelynek keretében 1945 és 1950 között működött a demokratikus szellemiségű, egymás tiszteletére épülő Gaudiopolis gyermekköztársaság). Sztehlo nonkonformista, kivételes életutat járt be, teljes mértékben „korszerűtlen" volt, mindig azt csinálta, amit nem vártak volna el tőle.

Sztehlo munkásságának legfontosabb dokumentuma a saját visszaemlékezése, amely jó másfél évtizeddel az események után, 1961–62-ben keletkezett svájci emigrációjában. Bár a szöveget életében nem adták ki, a svájci közeg jóval szabadabb emlékezési lehetőséget biztosított számára, mint a Kádár-kori Magyarország. A memoárt az 1980-as évek elején

Bozóky Éva – számítva a pártállami cenzúrára, ám fontosnak tartva a nemzetközi területen kevésbé ismert embermentő visszaemlékezéseit –, a szerkesztésen túlmenően, nagyjából a felére rövidítette az eredeti művet: Sztehlo egyes kitételei ugyanis sértették a korszak tabuit, így a kádárista egyház érzékenységét is. Kimaradt a politikai rendszer kritikája, az antiszemitizmus, vagy az orosz katonák agresszivitása, amely Sztehlóval szemben is megnyilvánult. Bozóky ugyanakkor hozzáértő módon és alázattal nyúlt a szöveghez, átstilizálta, összevonta, szűkítette a leírást. A sztehloi örökséget az evangélikus egyház sokáig még így sem vállalta, félszegen, szinte titokban beszéltek róla.

Isten kezében címmel először 1984-ben, majd számos újrakiadásban jelent meg (angolul és németül is). A 2022-ben kiadott Sztehlo-napló a Magvető gondozásában, amely a *Tények és tanúk* sorozatban jelent meg, *Háromszázhatvanöt nap. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben* címmel az első teljes, csonkítatlan kiadás, függelékekkel és a sajtó alá rendező Kunt Gergely jegyzeteivel és utószavával 579 oldal, míg az 1984-es *Isten kezében* mindössze 234 oldal volt.

Kunt nagy feladatra vállalkozott: az Evangélikus Országos Gyűjtemény tulajdonában lévő (17 ívnyi) kézzel írt, illetve legépelt Sztehlo-naplóváltozatok több példányát vetette össze a Bozóky-féle szerkesztéssel, és szöveghűen gondozta a memoárt.

Ugyanő a *Credo* című lap 2022. évi 2. számában a kihagyott és átstilizált szövegrészekről külön tanulmányt is írt, sajnálatosnak találom, hogy ezt nem a visszaemlékezés függelékébe építette bele. Annál is inkább, mert szerkesztőként Schmal Alexandrával, igen alapos munkával, részletes lábjegyzeteket készítettek, bemutatják a Sztehlo-családfát, továbbá néhány eredeti dokumentum és a színvonalas utószó is segít a tájékozódásban. Az annotált névmutató pedig külön csemege: a családi-társadalmi kapcsolati háló bontakozik ki belőle, segítséget nyújt a mentőházak tulajdonosainak azonosítására.

Abban az időben íródott a memoár, amikor a holokausztra vonatkozó mai szavaink, mint a vészkorszak vagy a soá, még nem léteztek – írja Kunt Gergely a 2022-es napló szerkesztői utószavában. Sztehlo érezhetően kínlódik is a leírással, legtöbbször természeti jelenségekhez, például tornádóhoz hasonlítja a zsidóüldözést vagy metafizikai térbe helyezi és a gyűlölet pusztításáról beszél. Nem az események pontos és összeszedett leírására törekedett, inkább tanulságokat vont le a történtekből a maga és a későbbi lelkésznemzedékek számára. Embermentő tevékenységét ismerve különösen megrázóak azok a sorai, amelyek – visszaa-visszatérve – a „mi lett volna, ha" kérdését vizsgálják. Mikor és hogyan szánta el magát a tekintet nélküli embermentésre? Mikor és hogyan vált bystanderből, szemlélő, kívülálló, sokáig nem cselekvő lelkészből embermentővé? Tudatosan vagy ösztönösen cselekedett 1944 tavaszán?

Sztehlonak, a szociálisan érzékeny, tehetséges, jó kapcsolatokkal rendelkező, a Haggenmacher nagypolgári családból származó evangélikus lelkésznek korábban a legfontosabb feladata a finn mintára létrehozott népfőiskola irányítása volt. Ez töltötte ki a mindennapjait, annyira, hogy sokáig nem látta, mi történik országában, pl. a zsidóság jogfosztása kapcsán. Egyfajta erkölcsi utazás bemutatásának is értelmezhető ez a memoár. Szembenézés, bűnvallás, ahol bizonyságot tesz és Isten kegyelméről, részint a bűnökről, mulasztásokról is beszél. Ha Ő úgy érezte, hogy nem tett eleget embertársaiért, akkor mit mondhatnak a kortársak, mit mondhatunk mi, mai utódai arról, hogy mit tett az egyház?

Megrendítő olvasni az önéletírásban azt a folyamatot, ahogy embermentővé válik, olyan segítővé, akit végig kétségek nyomasztanak amiatt, hogy esetleg több embert is megmenthetett volna. Munkáját pedig nem egyháza támogatásával, hanem éppen támogatásának hiányában végezte – erre az önéletrajzában a legnagyobb tapintattal és udvariassággal, semmit fel nem hánytorgatva ugyan, de mégis több helyen utal. Egyetlen intézmény volt, amelyre Sztehlo támaszkodhatott: a Nemzetközi Vöröskereszt, amelynek itteni munkáját a svájci Friedrich Born szervezte meg. Sztehlo hatalmas empátiával rendelkező csapatjátékos és nem magányos harcos volt.

A kötet utószavában az 1946 utáni történések is felvillannak: a naplóíró ugyanis még ekkor sem tagadta meg önmagát, amikor új üldözöttek új szenvedései új feladatok megoldására sarkallták. Az ötvenes években azzal foglalkozott, hogy az osztályidegenség vádjával kitelepítetteknek gyógyszert és élelmiszert juttasson. Ezért is megkapta „jutalmát”: egyháza felmentette kőbányai segédlelkészi pozíciójából, és 1961-ig, családjának svájci meglátogatásáig páriaként élt saját hazájában.

Hosszú ideig sem ő, sem az emlékezete nem illeszkedett be saját egyházába, „gyermekei” őrizték emlékét. Az őt illető megbecsülésre a rendszerváltásig kellett várni: létrejött a Sztehlo Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány, gimnázium, diakóniai és világi intézmények is viselik a nevét. 2009-ben Sztehlo születésének 100. évfordulóján az evangélikus múzeumban kiállítást szerveztek, három éve jelent meg a Luther Kiadó sikerkönyve, a *Sztehlo-gyerekek voltunk*. Az Evangélikus Múzeum Gyűjteménye és az Evangélikus Hittudományi Egyetem 2021-ben kutatócsoportot hozott létre Sztehlo Gábor munkásságának történettudományi módszerekkel való feldolgozására. Ennek a munkának az első „lenyomatát” tartja kezében az Olvasó.

B. Kádár Zsuzsanna

LILY EBERT – DOV FORMAN: LILY FOGADALMA.

Hogyan éltem túl Auschwitzot és merítettem erőt a továbblépéshez. (Ford. Endreffy Kata) 21. Század Kiadó, Budapest, 2021. 320 oldal.

Lily Ebert, Engelman Lívia néven született Bonyhádon, 1923. december 29-én egy ortodox zsidó család legidősebb gyermekeként. 1944-ben családjával együtt Auschwitzba deportálták.

Ő és három testvére élte csak túl a megpróbáltatásokat. A kötet az ő élettörténét dolgozza fel, amelyben kiemelt hangsúlyt kapnak a soá alatt átélt borzalmak. A könyv társszerzője egyik dédunokája, Dov Forman. A könyv elején, közepén és végén három külön fejezetben olvashatjuk, egyes szám első személyben, hogy Dov hogyan segítette dédnagymamáját abban, hogy történetét a világon mindenhol megismerhessék.

A könyv Dov fejezetével indul: a helyszín Észak-London, 2020. július 3-a. Az akkor 96 éves Lily a koronavírus-járvány miatt egy ideje már nem tud élőben új emberekkel találkozni, Zoom-on keresztül tart előadásokat a holokausztról iskolások számára. Családjának is sokat mesél a háború alatt átéltekről, ezen a napon is egy fényképalbumot nézegetnek, amikor valami kihullik az albumból. Egy bankjegy, amelyet 1945-ben a felszabadulás után egy amerikai katonától kapott, rajta egy üzenettel: *„Ez egy új élet kezdete. Sok szerencsét és sok boldogságot.”* Dov ötlete volt, hogy a közösségi média segítségével kutassák fel az amerikai katonát, vagy leszármazottait. Twitter bejegyzésére[1] rengetegen reagáltak, és egy nap sem telt el mire kiderült, hogy a katona nem más volt, mint Hyman Schulman, aki Herschel Schacter rabbi segédjeként dolgozott a buchenwaldi táborban a felszabadulás után. A történet az interneten rengeteg emberhez eljutott, Lily története bekerült a világsajtóba, majd ennek hatására válhatott valóra ennek a könyvnek a kiadása is.

Lily története lineárisan fut végig a kötetben, könnyen olvasható, rövid fejezetekben. A születésétől egészen 2020-ig meséli el az életét. A köszönetnyilvánításból derül ki, hogy a könyv megírásában dr. Lydia Syson író segítette a szerzőket,[2] így a történet nem a túlélő által írt nyers visszaemlékezés, amit a szöveg koherenciáján is lehet érezni. A könyv egy szélesebb célközönség számára íródott, olyan emberek és főként fiatalok számára, akik kevés információval rendelkeznek a holokausztról. Nincsenek lábjegyzetek, a főszöveg részét képezik a különböző fogalmak és események magyarázatai (pl.: zsidó valláshoz kapcsolódó fogalmak, a magyar történelem eseményei).[3]

Lily története bonyhádi gyerekkorával kezdődik, ahol hat testvér legidősebbikeként már kora gyerekkorától kezdve vezéregyéniség volt. Az első két fejezet a háború kezdetéig tart, amiben egy idilli gyermekkor képét festi le, ahol az élete fontos része volt a meghitt családi légkör és a zsidó ünnepek. Maga a háború kitörése sem változtatta meg a családja életét, elmondása szerint a zsidótörvények bevezetéséről semmit sem tudott. 1940-től érzi a változást, majd az 1944-es német bevonulás az, amikor ténylegesen elkezdődik családja számára az üldöztetés. 1944. március 19-től részletekbe menően ír a bonyhádi gettóba, majd pécsi gyűjtőtáborba kerülésről és az Auschwitzba deportálásról. A könyv legnagyobb részét az itt, Auschwitzban eltöltött idő adja ki: aprólékosan ismerteti a tábori lét részleteit.

Lilyt már Auschwitzban is beosztották kényszermunkára, majd testvéreivel együtt végül az altenburgi munkatáborba kerültek.[4] A háború végén innen hajtották őket halálmenetben délkelet felé, a szászországi Pfaffrodában szabadultak fel. Az ez utáni évekről, az újrakezdés időszakáról is behatóan ír. Testvéreivel együtt először a buchenwaldi hontalanok táborába került,[5] ahonnan Svájcba, majd Izraelbe is közösen mentek tovább. 1967-ben férje gyógyíttatása érdekében kerültek Svájcba, majd Angliába a családjával. Lily jelenleg is itt él, a könyv megjelenése óta már betöltötte a 99. születésnapját.[6]

A könyv igazi különlegessége a dédunokának, Dovnak a fejezetei. A legtöbb írás, amelyben megjelenik egy leszármazott nézőpontja, már nem él a felmenő, és másodkézből próbálják a szerzők rekonstruálni a családtag történetét.[7] Lily még életben van, kérdéseket tehetnek fel neki, sőt segítenek neki emlékezni, kutatni, hogy történelmi keretbe tudja helyezni a vele történteket. A könyv egyik legérdekesebb fejezete az, amikor Dov arról ír, hogy hogyan kutat, és miként segítik őt emberek új információkhoz. Kiemelkedik az a két, 1945-ben készített filmfelvétel, amin magát Lilyt és testvéreit, barátnőit fedezik fel.[8]

1 https://twitter.com/dovforman/status/1279680867527524352 – utolsó letöltés: 2023. január 17.
2 Dr. Lydia Syson író, több történelmi regény szerzője, e mellett filozófiából doktorált: https://uk.linkedin.com/in/lydia-syson-26460341 – utolsó letöltés: 2023. január 16.
3 A dátumokat is pontosították, ahol lehetett; a köszönetnyilvánításában is említik Blau László Bonyhádról írt könyvét, ami segítette őket: Blau 2008.
4 Altenburg Buchenwald egyik altábora, Altenburgon belül 1944 augusztusában alakították ki a női altábort: Megargee (szerk.) 2009: 304.
5 A felszabadulás után a szövetséges erők által a „hontalanok” (Displaced Persons), az Európát elhagyni kívánó menekültek számára létrehozott táborok (Displaced Persons camp). Bővebben: Berkowitz – Patt (szerk.) 2010.; Dunai 2011.
6 https://twitter.com/DovForman/status/1608394918686330880?cxt=HHwWgMC8rYWqldIsAAAA – utolsó letöltés: 2023. január 17.
7 Ilyen például a holokausztúlélő édesanyjáról író: Epstein 2004. De meg lehet említeni egy másik kötetet is, amelyben az „elkövetői” oldal jelenik meg: Batthány 2016.
8 Az amerikai hadsereg híradós csapata készített felvételt a buchenwaldi árvákról, ahogy a könyvben is írják, Lily 1:00-nél látható: https://www.youtube.com/watch?v=MNq1qyNGOh4 – utolsó letöltés: 2023. január 16. A másik pedig a Svájci Heti Filmhíradó felvétele, itt 0:20-nál látható Lily a testvéreivel: https://www.youtube.com/watch?v=-mUcQAaYgGY4 – utolsó letöltés: 2023. január 16.

A könyv eléri a célját: egy olyan szöveget ad az emberek kezébe, ami gond nélkül, akár nagyobb történeti tudás nélkül is olvasható. Részletesen, de nem brutálisan ír a holokauszt borzalmairól, így nem ijeszti el az olvasóját. A már több mint tíz nyelvre lefordított könyv megjelenésével Lily fogadalma, missziója beteljesült, elmondta a történetét, nem hagyta, hogy a vele történtek a feledés homályába vesszenek. Dédunokájának köszönhetően a közösségi médiában is jelen van. A TikTok-ra készített videóik segítségével a legfiatalabb generációkhoz is eljut Lily üzenete, életének tanulságai.[9]

HIVATKOZOTT IRODALOM:

Batthány, Sacha 2016: *És nekem mi közöm ehhez?* Budapest

Berkowitz, Michael – Patt, Avinoam J. (szerk.) 2010: *"We Are Here". New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, Detroit

Blau László 2008: *Bonyhád. Egy elpusztított zsidó közösség,* Bonyhád

Dunai Andrea 2011: Displaced persons. Magyar zsidó „hontalanok" a nyugati megszállási övezetekben. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról 5,* Budapest, 335–372.

Epstein, Helen 2004: *Anyám nyomában*, Budapest

Megargee, Geoffrey P. (szerk.) 2009: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945.* Volume I. *Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA),* Bloomington, 304–305.

Nagy Adél

9 Jelenleg 1,9 millió követővel rendelkezik a profil, a TikTok algoritmusa segítségével pedig ennél is nagyobb közönséghez tudnak eljutni a videóik: https://www.tiktok.com/@lilyebert – utolsó letöltés: 2023. január 8.

KÖRNER ANDRÁS: JÓ LESZ A BÓLESZ.

Magyar zsidó gasztrotörténeti tanulmányok. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2021. 247 oldal.

A zsidóság emancipálása magyarországi diskurzusainak egyik toposza a terített asztal, amit a Kossuth Lajos – Löw Lipót vita tükröz szemléletesen. Kossuth az emancipáció akadályt képező problémájaként mutatta fel a terített asztalt, amelyhez nem tudnak együtt leülni keresztények és zsidók. A problémát a vallástörvényben, az étkezés rituális előírásaiban/tilalmaiban látta.

Ha ebből a szempontból nézzük, akkor a zsidó szakácskönyvek törekvései, „kaserolt" elérendő ideáljai, kiadásának mozgatói alulnézetből a társadalmi beilleszkedésről, a széles társadalom és a zsidó család/közösség viszonyáról szólnak. Ilyen értelemben ad ismereteket a gasztronómia kultúratudományi vizsgálata a vészkorszak történetéhez, a kontextust árnyalja, komplexebb kép kialakítását segíti.

Körner András megállapítja, hogy Magyarországnak úttörő szerepe volt a korai zsidó szakácskönyvek kiadásában (207–208). Az első magyarországi zsidó szakácskönyvek a reformkorban jelentek meg. Az előképüknek tekinthető kevés külföldi kiadvány szintén ebben az időszakban tűnt fel. Joseph Stolz 1815-ben Karlsruheban és Judith Montefiore 1846-ban Angliában megjelent szakácskönyve tudatosan az elegáns, kifinomult konyha kóser változatát igyekezett létrehozni. Céljuk a középosztályhoz tartozó zsidó és keresztény családok számára egyaránt vonzó ételeket bemutatni. Ezek a szakácskönyvek nem csupán belső, a zsidó közösségek egyes köreinek külső társadalomhoz való közeledési igényeiből származtak. Joseph Stolz Baden nagyhercegének személyes szakácsa (Grossherzoglich badischer Mundkoch) volt, és katolikus vallású. Szakácskönyvének előszava szerint felkérésre, a művelt zsidók igényére írta azt. Stolz az udvari konyhát nemcsak a polgárság felé közelítő zsidóság, hanem keresztények számára is (*Rajnai szakácskönyv*, 1816) adaptálta. Stolz munkája egyetlen speciális zsidó ételt sem tartalmazott, ehelyett a tejest választotta el a húsostól, és elhagyta a tiltott állatokat. Így bevehette a receptjeit a kereszténye-knek szánt munkájába is. Hozzá hasonlóan Judith Montefiore Angliában szintén ajánlotta az általa kiadott zsidó szakácskönyvet keresztény háztartásoknak is. Montefiore kötetének célközönsége a középosztályhoz tartozó zsidó és keresztény család volt. Számukra kívánta létrehozni az elegáns és kifinomult konyha kóser változatát. Ahogyan Körner András megjegyzi: „Lady Montefiore keresztény olvasóinak olyan képet kívánt festeni »a zsidó otthoni életről, amely illedelmes, kifinomult, és a viktoriánus társadalom közép- és felső osztálya részére elfogadható«" (58). A kötet tanulmányaiban fellelhető közös probléma „a gasztronómiai integráció", amit „a társadalmi integráció eszközeként" használtak a szakácskönyvek összeállítói. Ennek során a receptek szerzőségét igen szabadon kezelték, s országhatárokon átívelően vettek át recepteket hasonló társadalmi réteghez tartozó zsidók. Ez alól a magyarországi szakácskönyvek sem kivételek. A nagy társadalmi változások lehorgonyzottságait a gasztronómiába a szakácskönyvek nyelve adja. Nyelvváltások, nyelvi törekvések és azonosulási szándékok húzódtak meg a héber betűs, német és magyar nyelvű kiadványok mögött. A zsidó szakácskönyvek kései megjelenésének oka a lassan teret nyerő modernizáció volt.

Korábban a gasztronómiai ismeretek a judaizmusban családon belül öröklődtek, a zsidó kultúra szerves részeként. A zsidó felvilágosodás – a társadalmi felemelkedés érzetével összekötve – idézte elő a középosztályhoz tartozó nők körében, hogy nyitottá váltak a környező többségi társadalom szokásai és életmódja, ennek részeként a konyhája iránt is. A modernizálódó (keresztény) társadalomba való belépés nemcsak a nyelvhasználatra, az oktatásra, a ruházatra terjedt ki, hanem az étkezésre is. Körner szerint ez még a zsidó középosztály vallásos, kóser konyhát tartó rétegére is hatott. A „vándorló" recepteket „befogadó" szakácskönyveket vásárló helyi közösségek nyelvhasználatukban, társadalmi beágyazottságukban eltértek, társadalmi törekvéseik viszont hasonlóak voltak. Ezek a pozsonyi és más kiadású szakácskönyvek nem a hagyományos, autentikusnak tekintett zsidó ételeket közölték, hanem azoknak a keresztény társadalmi rétegeknek a konyháját hozták közel kósernek vélt formában az olvasóhoz, amelyhez a zsidó szakácskönyvek megcélzott közönsége tartozni kívánt. Két másik irányú tendencia is nyomon követhető a kötetben. Egyfelől a már emancipált és recipiált zsidóság keresztény polgársággal való kapcsolatai révén ismertté vált néhány zsidó specialitás elterjedésével foglalkozik Körner András, másfelől pedig a modern közép-európai zsidó nemzeteszme által ösztönzött szakácskönyv – szabadkai és kolozsvári – létrehozatalával egy olyan időszakban, amikor a társadalmi együttélés már megbomlott.

Körner a tanulmánykötetében az általános jellegű szakácskönyvekben szereplő zsidó eredetű ételeket is vizsgálta. A magyar viszonyokat más országok nemzeti konyhájában megjelenő zsidó ételek kontextusában ismertette. Már a 20. század előtt jelentek meg zsidó receptek angol, amerikai, francia, olasz, holland, német és osztrák szakácskönyvekben. Zsidó ételek magyar szakácskönyvekben nem, vagy csak elvétve jelentek meg. Ennek okát abban látja a szerző, hogy az említett országokban sokkal inkább a modern nemzet részeként tekintettek a zsidókra, mint Magyarországon. A reformkortól a Judenbraten (ma Stefánia vagdaltként ismert) volt ilyen étel, a dualizmus idejéről pedig osztrák és bajor átvétel folytán a ricset. Utóbbit később zsidók is használták a sólet kiváltásaként, de sem a Stefánia vagdalt, se a ricset nem volt zsidó étel. Magyarországon a zsidó receptek a 20. századtól váltak kissé gyakoribbá az egész ország étkezési kultúráját tükrözni igyekvő általános szakácskönyvekben. Egy másik forráscsoport viszont másként árnyalta a képet. A *Hét* folyóirat és az *Egyenlőség* hetilap rovatait vizsgálva Körner kiemeli, hogy a 19. század végén egy zsidó étel viszont elterjed a keresztény lakosság körében is, ez pedig a sólet volt (204–205).

Az együttélés kérdését érinti egy másik szakácskönyv típus is: a modern közép-európai zsidó nemzeteszme által ösztönzött szakácskönyvek. A WIZO (Women's International Zionist Organization), azaz a Nők Nemzetközi Cionista Szervezete által kiadott utolsó szakácskönyv a vészkorszak előtt, az 1938-ban magyar nyelven megjelent erdélyi volt. A WIZO célja 1920-tól a zsidó nők társadalmi és politikai öntudatra ébredésének támogatása volt, és a palesztinai kivándorlás ösztönzése.

A földművelő életmódra nevelés keretében foglalkozott a szervezet a zsidó nők háztartási teendőivel és az otthonteremtés oktatásával. A szakácskönyvek kiadása ebbe a misszióba illeszkedett. Az 1936-ban megjelent első WIZO szakácskönyv az új körülményekhez és alapanyagokhoz igazodva az „egészséges palesztinai főzésmódra" nevelést tűzte ki célul (145). A WIZO délvidéki szakácskönyvétől eltérően az erdélyi szakácskönyv nem a zsidó konyhára jellemző húsféléket és elkészítési módokat követte. A modern zsidó nemzeteszme jegyében akart létrehozni szakácskönyvet – a beküldött és máshonnan jelöletlenül másolt –, a receptek azonban a polgári magyar konyha sajátosságait mutatták (154). A zsidó szakácskönyvek olvasóközönsége a középosztályhoz tartozó zsidóság volt. Nyelvük a városi zsidó polgárság nyelvhasználatát tükrözte. A kötet illusztrációját szemlélve – amely a képi és a tárgyi fordulat jegyében számos beszédes forrást is hoz – a szakácskönyvek használóinak ízlésvilága, tárgyai, látogatott vendéglátóhelyei és boltjai szintén a polgárosodás mozzanatait mutatják. A kötet kiválóan mutat rá, hogyan használhatóak látszólag perifériális, banális vagy lényegtelennek vélt kulturális jelenségek fontos forrásként nagy társadalmi folyamatok alulnézetből történő megvilágítására. A szakácskönyvek így az emancipációs törekvéseknek, az együttélés módjainak és az alternatív útkereséseknek egyaránt lehetnek értőn olvasott lenyomatai az önmeghatározás, az életmód és társadalmi beágyazottság vizsgálata terén.

Glässer Norbert

AZ EICHMANN SHOW

(The Eichmann Show) 2015 – angol filmdráma
Rendezte: Paul Andrew Williams

Adolf Eichmann, náci háborús bűnös, 1961-ben lezajlott tárgyalása nemcsak a történelem, hanem a televíziós közvetítések világában is fordulópontot jelentett. A borzalmak és az embertelen bánásmód addig szinte ismeretlen és rémisztő részletességgel tárult a világ elé a képernyőkön keresztül.

Az Eichmann Show című filmet a BBC Auschwitz-Birkenau felszabadításának 70. évfordulója alkalmából készíttette, amelyben a per tévés közvetítésének producere, Milton Fruchtman *(Martin Freeman)*, és rendezője, Leo Hurwitz *(Anthony LaPaglia)* áll a középpontban; az ő karakterük köré épül fel a cselekmény váza, végigkövetve a tárgyalást az előkészítéstől az ítélethirdetésig. A rendező, Paul Andrew Williams drámájának legnagyobb erőssége, hogy vegyíti a játékfilmes színes képeket az archív felvételekkel, így a film egyszerre próbálja meg a per dokumentálását és annak a dramatizálását is véghez vinni. Nem Eichmann, de még nem is a történelmi jelentőségű per, hanem annak tévés közvetítése, a reprezentáció létrejötte, és az ezt létrehozók szerepe adja a film esszenciáját. Fruchtman és Hurwitz nem ügyészek vagy történészek, hanem televíziós szakemberek, és munkájukat egyfajta tévétörténeti kihívásként is értelmezhették, számos elméleti és gyakorlati problémával teletűzdelve. A tévés közvetítés kulisszáin túl kiemelkedik Hurwitz megszállottsága, hogy hosszú közelképeket készítsen Eichmann arcáról, abban a hitben, hogy a bűneinek aljas részleteivel való szembesülés végül összetöri érzelemmentes ürességét.

Freeman és LaPaglia egyaránt kiváló alakítást nyújt, és az inkább könnyedebb műfajokból ismert színészek számára ez a film nagyszerű alkalom volt, hogy megmutassák drámai kvalitásukat is. Az egyik legmegrendítőbb jelenete azonban mégsem a főszereplőkhöz kötődik, hanem *Rebecca Front*-hoz, Mrs. Landau szerepében, aki egy kis jeruzsálemi szálloda tulajdonosaként, és holokauszt-túlélőként, megfogalmazza a film hitvallását, ami a tanúvallomások felmérhetetlen erejében rejlik. Azok az elbeszélések, amelyeket holokauszt-túlélők tettek, egyszerre félelmetesek és szinte felfoghatatlanok, és a tudatos rendezői döntés következtében nincs szó filmes újraalkotásról; az archív felvételek ereje több mint hetven év távlatából is megrendítő.

Az Eichmann-show felfogható egyfajta tisztelgésként is Fruchtman és Hurwitz erőfeszítéseinek elismeréseként, ahol a valóságban történtek megdöbbentő realizmussal kerülnek közvetítésre, de Hurwitz határozott hite, hogy egy pillanatban Eichmann megbánást fog mutatni, ugyanilyen erőteljes. Ez a dráma egy dermesztő demonstráció a közelkép erejéről és az emlékek dokumentálásának fontosságáról minden generáció számára.

Németh Linda